

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XIX. YÜZYILDA FERGANA VADİSİ VE BÜYÜK GÜÇLERİN
HÂKİMİYET MÜCADELESİ

Doktora Tezi

İlker TÜRKMEN

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Telli KORKMAZ

Nevşehir
Şubat 2019

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XIX. YÜZYILDA FERGANA VADİSİ VE BÜYÜK GÜÇLERİN
HÂKİMİYET MÜCADELESİ

Doktora Tezi

İlker TÜRKMEN

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Telli KORKMAZ

Nevşehir
Şubat 2019

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan

İlker TÜRKMEN

TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK

“XIX. Yüzyılda Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hâkimiyet Mücadelesi” adlı Doktora tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

İlker TÜRKMEN

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Telli KORKMAZ

Ana Bilim Dalı Başkanı

Doç. Dr. Ahmet OĞUZ

XIX. YÜZYILDA FERGANA VADİSİ VE BÜYÜK GÜÇLERİN HÂKİMİYET MÜCADELESİ

İlker TÜRKMEN

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana

Bilim Dalı, Doktora, Şubat 2019

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Telli KORKMAZ

ÖZET

Fergana Vadisi, kuzeyden Tanrı Dağları'nın Çotkal silsilesiyle, kuzey doğudan Fergana Dağları'yla, güney yönünden Alay ve Türkistan Dağları'yla çevrilmiş korunaklı bir yerdir. Tarihi süreçte İskitler, Moğollar, Sartlar, Soğdlar gibi birçok kavimlerin yaşadığı Fergana Vadisi'nde, Göktürkler zamanında Türk halklarının sayısında yoğun bir artışın olduğu kaynaklardan bilinmektedir. Çeşitli devletlerin hâkimiyet sahası içerisinde kalan vadi, Timurlular döneminde uzun sayılabilecek bir süre istikrar yaşamıştır. Vadi, XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyılın başlarına kadar Buhara Hanlığı'na bağlı olarak kalmıştır. XVIII. yüzyılda Hokand Hanlığı'nın kurulmasıyla el değiştiren vadi, Buhara ve Hokand Hanlıkları arasında sık sık mücadele sahası olmuştur.

Birbirleriyle mücadeleye tutuşan Türkistan Hanlıkları, etraflarını saran Rusya gibi büyük devletlerin politikalarını fark edememişlerdir. Bu mücadeleler onların güç kaybetmelerine ve ellerinde olanı da yitirmelerine sebep olmuştur. Sıcak denizlere inme politikasını üç koldan gerçekleştirmeye çalışan Rusya, diğer iki koldan (Balkanlar ve Kafkaslar) güneye inemediği için Türkistan coğrafyasını yegâne hedef olarak görmüştür. Hindistan'daki sömürülerini korumak için yoğun bir diplomasi mücadelesi veren İngiltere, Rusya'nın yayılma siyasetinin karşısındaki en dikkat çeken muhalefetti. İki büyük güç arasındaki "Gölgeler Oyunu"nun kazananı Rusya olmuştur. İngiltere ise Afganistan'ın tampon bölge olmasından duyduğu memnuniyet ile Rusya'nın yayılma siyasetine göz yummuştur. Şöyle ki; XIX. yüzyıl boyunca Hokand Hanlığı sınırları içerisinde olan Fergana Vadisi, 1876'ya geldiği zaman Rusya'nın hâkimiyetine geçmiştir. Hammadde ve pazar arayışı içerisinde olan Rusya, Fergana Vadisi'nin yeraltı ve yerüstü zenginliklerini yaklaşık olarak 100 yıl boyunca Rusya'ya taşımıştır.

Bölge tarihine baktığımız zaman, Fergana Vadisi'nde Türk kültürü ve İslam medeniyetinin hâkim durumda olduğu görülmektedir. İslâm kültürü ve tarikatları, vadede yoğun bir şekilde varlığını yüzyıllarca sürdürmüştür. Hatta bölgede, zaman zaman tarikatlar siyasette belirleyici bir unsur olmuştur. Bu bağlamda, Saçlı İşanlar Tarikatı (Yesevilik tarikatının bir kolu) mensubu olan Dükçü İşan'ın ayaklanması XIX. yüzyıl Fergana tarihine damgasını vuran önemli tarihi olaylardan birisidir.

Anahtar Kelimeler: Fergana Vadisi, Hokand Hanlığı, Buhara Hanlığı, Büyük Güçler, Rusya, İngiltere.

THE FERGHANA VALLEY AND THE STRUGGLE FOR DOMINATION OF GREAT POWERS IN THE XIX. CENTURY

İlker TÜRKMEN

Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences,
Department of History Ph.D., February 2019
Supervisor: Dr. Öğr. Üyesi Telli KORKMAZ

ABSTRACT

The Fergana Valley is a sheltered place surrounded by the Çotkal range of the Tian Shan Mountains (Tengri Tagh) in the north, comprising the Ferghana Mountains in the north, the Alay and Turkestan Mountains in the south. The Ferghana Valley where many tribes lived such as Scythians, Mongols, Sikes, Sogdler, is known from the sources of time with an intense increase in the number of Turkish peoples during the The Turkic Khaganate (Göktürk Khaganate) period. The valley, which was within the sphere of dominance of the various states, had a long period of stability during the Timurid period. The valley remained attached to the Bukhara Khanate from the 16th century until the beginning of the 18th century. The valley, which changed hands with the establishment of the Hokand Khanate in the 18th century, often became a field of struggle between the Bukhara and Hokand Khanates.

The Turkestan Khanates, struggling against each other, could not realize the policies of the great states such as Russia surrounding them. These struggles have caused them to lose power and lose what is in their hands. Russia, trying to realize the policy of accessing into the warm seas from three branches, considered Turkestan geography as its sole target because it could not reach south from the other two branches (Balkans and Caucasus). The England, which struggled with intense diplomacy in order to protect its colonies in India, was the most noteworthy opposition to Russia's policy of expansion. Russia was the winner of the “Game of Shadows” which took place between two major powers. Britain, on the other hand, welcomed Russia's expansion policy with the satisfaction of Afghanistan being a buffer zone. Namely; Fergana Valley, which was within the borders of Hokand Khanate during the nineteenth century, was dominated by Russia in 1876. Russia that had been in search of raw materials and markets moved the underground and aboveground riches of the Fergana Valley to Russia for approximately 100 years.

When we look at the history of the region, it is seen that the Turkish culture and the Islamic civilization are dominant in the Fergana Valley. The Islamic culture and sects have continued its existence intensely for centuries in the valley. In fact, in the region, from time to time the sects were a decisive factor in politics. In this context, the uprising of “Dükçü İşan” (1898), a member of the branch of the “Saçlı İşanlar Sect” (a branch of the Yesevism Sect), was one of the important historical events that marked the 19th century Ferghana history.

Key Words: Ferghana Valley, Hokand Khanate, Bukhara Khanate, Great Powers, Russia, England.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK	ii
KABUL VE ONAY SAYFASI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
ÖNSÖZ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILA KADAR GENEL HATLARIYLA FERGANA VADİSİ

1.1. FERGANA VADİSİ'NİN COĞRAFİ YAPISI	8
1.2. FERGANA VADİSİ'NİN XIX. YÜZYILA KADAR SİYASİ VARLIĞI	12
1.3. FERGANA VADİSİ'NDE İSLÂMİYET'İN YAYILMASI	29
1.4. FERGANA VADİSİ'NDE EKONOMİK FAALİYETLER.....	34
1.5. XIX. YÜZYIL ÖNCESİNDE FERGANA VADİSİ'NİN KÜLTÜREL VARLIĞI	40
1.6. FERGANA VADİSİ ŞEHİRLERİ.....	52
1.6.1. Andican.....	53
1.6.2. Kâsân.....	56
1.6.3. Ahsikent	57
1.6.4. Özkent.....	60
1.6.5. Margilan.....	62
1.6.6. Hocend	64
1.6.7. Oş	66

İKİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK GÜÇLERİN ORTA ASYA HEDEFLERİ

2.1. FERGANA’NIN YER ALDIĞI ORTA ASYA.....	68
2.2. AVRUPA’NIN DOĞU SİYASETİ VE HİNDİSTAN	72
2.3. İNGİLİZLER’İN HİNDİSTAN’I SÖMÜRGELEŞTİRMESİ.....	74
2.4. İNGİLTERE’NİN HİNDİSTAN’I KORUMA MÜCADELESİ	76
2.5. KNEZLİKTE İMPARATORLUĞA RUSYA	80
2.6. RUSYA’NIN TÜRKİSTAN İSTİKAMETİNDE YAYILMA SİYASETİ	84
2.6.1. Rusya’nın Kazan Hanlığı’nı İstilas (1552)	86
2.6.2. Rusya’nın Astarhan (Ejderhan) Hanlığı’nı İşgali (1556).....	90
2.6.3. Rusya’nın Sibirya’yı İşgali	94
2.6.4. Rusya’nın Kafkasya’yı İşgali.....	98
2.6.4.1. Kafkasya’da Rus Karşıtı İsyalar.....	106
2.6.5. Rusya’nın Kazakları Hâkimiyeti Altına Alması	110
2.6.5.1. İşgal Öncesi Kazakistan ve Kazaklar.....	110
2.6.5.2. Rusların Kazakistan’ı İşgali	114
2.7. Fergana İddiasındaki Buhara Hanlığı.....	125

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA FERGANA’DA HÂKİMİYET YARIŞI

3.1. FERGANA MERKEZLİ HOKAND HANLIĞI.....	132
3.1.1. Hokand Hanlığı’nın Kuruluşu.....	134
3.1.1.1. Şahruh Dönemi 1709-1721	136
3.1.2. Hokand Hanlığı’nın Yükselişi 1709-1800	137
3.1.2.1. Abdurrahim Bek Dönemi 1721-1733	138
3.1.2.2. Abdülkerim Bek Dönemi 1733-1751	139
3.1.2.3. İrdana Bek Dönemi 1751-1762.....	141
3.1.2.4. Narbuta Bek Dönemi 1762-1799	143
3.1.3. Hokand Hanlığı’nın Parlak Dönemi 1800-1842	145
3.1.3.1. Alîm Han (Zalim Han) Dönemi 1800-1809.....	146
3.1.3.2. Ömer Han Dönemi 1809-1822.....	149

3.1.3.3. Muhammed Ali Han (Madali Han) Dönemi 1822-1842.....	153
3.1.4. Hokand Hanlığı'nın Gerilemesi ve Yıkılması	159
3.1.4.1. Şirali Han Dönemi 1842-1845	160
3.1.4.2. Hudayar Han Dönemi (I.) 1845-1858	162
3.1.4.3. Malla Han Dönemi 1858-1862	164
3.1.4.4. Hudayar Han Dönemi (II.) 1862-1863.....	167
3.1.4.5. Sultan Seyid Han Dönemi 1863-1865	168
3.1.4.6. Hudayar Han Dönemi (III.) 1865-1875	169
3.2. RUSYA 'NIN HOKAND HANLIĞI'NI İŞGALİ.....	174
3.3. FERGANA BÖLGESİNDE BÜYÜK GÜÇLERİN ÇATIŞMASI.....	192

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA FERGANA VADİSİ'NDE KÜLTÜR

4.1. FERGANA VADİSİ'NDE PAZAR VE TİCARET KÜLTÜRÜ	219
4.2. FERGANA VADİSİ'NDE TARIM.....	226
4.3. FERGANA VADİSİ'NDE DİNİ YAPI.....	231
4.4. FERGANA VADİSİ'NDE EĞİTİM.....	235
4.5. FERGANA VADİSİ'NDEKİ ETNİK GRUPLAR.....	238
4.6. FERGANA VADİSİ'NDE KENT KÜLTÜRÜ	240
4.7. FERGANA VADİSİ'NDE ZANAATKÂRLIK	244
4.8. FERGANA VADİSİ'NDE YEMEK KÜLTÜRÜ	246
4.9. FERGANA VADİSİ'NDE KADIN	248
4.10. FERGANA VADİSİ'NDE KADINLARIN GİYİMİ	250
SONUÇ.....	252
KAYNAKÇA	257
EKLER.....	281
ÖZGEÇMİŞ.....	301

KISALTMALAR

a.g.e : Adı geçen eser
a.g.m : Adı geçen makale
Bkz. : Bakınız
C. : Cilt
Çev. : Çeviren
Düz. : Düzenleyen
Ed. : Editör
İA : İslam Ansiklopedisi
Km : Kilometre
km² : Kilometre kare
m. : Metre
mad. : Madde
M.Ö. : Milattan önce
p. : Page (sayfa)
s. : Sayfa
TTK : Türk Tarih Kurumu
U.T. : Ulaşım tarihi
vb. : Ve benzeri
yy : Yüzyıl

ÖNSÖZ

Fergana vadisi gerek doğal güzellikleri, gerek korunaklı yapısı gerekse verimli toprakları ile yüzyıllar boyunca cazibe merkezi olmuş ender coğrafyalardan birisidir. Vadinin XIX. yüzyıldaki siyasi ve kültürel yapısı, yüzyıllar boyunca devam eden birikimin bir yansımasıydı. Geçiş güzergâhlarında olan ve stratejik bir noktada bulunan vadi üzerinde hak iddia edenlerin mücadelesi nasıl bir süreci doğurmuştu. Vadinin zenginliklerini eline geçiren Rusya, hangi aşamalardan sonra bu başarıya ulaşmıştı. Çalışma konumuz hem Fergana vadisinin XIX. yüzyıldaki kültürel varlığını hem de üzerinde gelişen siyasi olayları kapsamaktadır. Bu çerçevede yapılan bir araştırma, genelde Türkistan coğrafyasının özelde Fergana vadisinin bilinmeyenlerini ortaya çıkarmak açısından önemlidir.

Böyle bir çalışmanın ortaya çıkmasında beni teşvik eden ve yönlendiren birçok kişinin emeği vardır. Bu açıdan öncelikle benden hiçbir zaman desteğini esirgemeyen, hayatımın her anında bilgi ve tecrübesiyle bana rehberlik eden, akademik hayatı sevmemde büyük katkısı olan ve bu çalışmam esnasında sabırla yaptığı önerilerle tezin zenginleşmesine emek harcayan çok kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Telli Korkmaz'a teşekkürü derinden bir borç bilirim. Ayrıyeten ihtiyacım olan her konuda bana destek veren değerli hocam Doç. Dr. Kürşat Koçak'a ve tez izleme komitesindeki hocalarım Prof. Dr. İlyas Gökhan ve Doç. Dr. Nevzat Topal'a şükranlarımı sunarım. NHBVÜ Tarih Bölümünde bulunan bütün hocalarıma katkılarından dolayı teşekkür ederim. Eğitim hayatımın ilk aşamasından itibaren maddi manevi desteğini esirgemeyen annem Gönül Türkmen'e, değerli büyüğüm Hakan Bazu'ya ve bu çalışmayı yaparken ihmal ettiğim, ancak buna rağmen sabırla benden desteğini esirgemeyen eşim Aslı Nur Türkmen'e ve sevgili oğlum İlteriş Kağan'ıma minnet duygularımı ifade ediyorum.

Ayrıyeten saha araştırması yapmak için DLTPS43 Nolu proje kapsamında Fergana bölgesine gitmeme katkı sağlayan, NHBVÜ Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Koordinasyon birimine ve tüm çalışanlarına desteklerinden dolayı müteşekkirim.

NEVŞEHİR, 2019

İlker TÜRKMEN

GİRİŞ

Günümüzde yaygın bir şekilde kullanılan Batı Türkistan ve Doğu Türkistan kavramları, iki farklı coğrafyaya verilen isimdir. Bu iki coğrafyayı birbirine bağlayan ve stratejik bir konumda bulunan Fergana Vadisi, Orta Asya'nın kalbi olarak nitelendirilmektedir. Tarihin ilk dönemlerinden beri insan topluluklarına ev sahipliği yapan vadi, komşu olduğu coğrafyaların kültürleri ile harmanlanmış bir medeniyet mozaikini andırmaktadır. İnsanlık tarihinin belki de en önemli unsuru olan kültür mirası, bu coğrafyanın her karesinde farklı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Vadiyi sıra dışı yapan özelliklerden birisi de coğrafi yapısıdır. Vadi doğrusal bir şekilde uzanmayıp tabiat şekline göre kıvrımlar oluşturmaktadır. Bu kıvrımlara sebep olan da kaynağını Narın ve Kara Derya nehirlerinden alan Sırderya Nehri'dir. Bu nehir vadinin eğimi doğrultusunda akmakta olup yüzyıllardır vadinin su ihtiyacını karşılamaktadır. Doğal güzelliğinin yanı sıra verimli ovaları ile de dikkat çeken bu vadi, kendisini yurt edinen insanlara oldukça cömert davranmıştır. Türkistan coğrafyasının en güzel, en tatlı ve en kaliteli meyveleri bu vadiden pazarlara dağılmaktadır.

Fergana vadisinin tarihi süreçteki varlığı, onun XIX. yüzyıldaki siyasi ve kültürel durumuna ışık tutmaktadır. Fergana'ya yakın bir coğrafyada bulunan ve tarih yazımı konusunda yüzyılların birikimi ile zengin bir arşive sahip olan Çinliler, bize Fergana hakkındaki ilk bilgileri verirler. Fergana tarihi ile ilgili en eski kayıtlar Çang-K'ien'e (M.Ö.128) ait olanlardır. Bu kaynaklarda Fergana Vadisi'nin ismi Ta-yüan olarak geçmektedir. Fergana için Çin imlası ile P'o-lo-na daha sonra P'o-han ve Fei-han isimleri kullanılmıştır (Barthold, 1997, s. 558).

Fergana, eski Sogdiana (Soğdluların toprakları) topraklarının kuzey kesimini meydana getirmektedir. İlk zamanlarda Fergana halkının bir kısmı Tu-cüe, başka bir kısmı da Soğd diye adlandırılmıştır (Eberhard, 1996, s. 70). Fergana Vadisi ile ilgili olarak ilk bilgileri Çinlilerden alsak da Fergana Vadisi'nin ilk yerleşenlerinin İranlılar olduğu söylenmektedir. M.Ö. II-VI. yüzyıllar arasında yaşamış olan *Sakaların* da Fergana Vadisi'nde hâkimiyet sürmüştüğü belirtilmektedir (P'yankov, 2006, s. 611). Sakaların Fergana civarına göç etmelerinde ve buralarda yurt tutmalarında, akraba toplulukları olan Yueçiler ve Usunlar (Vusunlar)'ın

saldırıları etkili olmuştur (Aşan, 2006, s. 629). Bununla birlikte vadide M.Ö. II. yüzyıldan itibaren farklı milletlerin oluşturduğu bir nüfus yapısı görülmeye başlamıştır.

I. Göktürk Devleti yöneticileri, 552 yılında devlet kurulduktan sonra bütün Türkleri aynı bayrak çatısı altında toplamak için uzun uğraşlar vermişlerdir. İstemi Yabgu verimli topraklarıyla ünlü olan Fergana Vadisi'ni ülkesinin topraklarına katmıştır. Bu hâkimiyet ile birlikte Göktürkler; Fergana ve Altay bölgesi ile yoğun temas halinde olmaya başlamışlardır (Ögel, 2014, s. 174). Fergana Vadisi'nde Göktürk hâkimiyeti başladıktan sonra ticari faaliyetlerde herhangi bir gerileme olmamış, Türk nüfusu artmıştır. Göktürklerin bu hâkimiyeti, devletin ömrü ile sınırlı kalmıştır. Göktürklerden sonra kurulan Uygur Türk Devleti'nin sınırları da Çin'in İç Moğolistan eyaletinden Fergana'ya kadar uzanmaktaydı. Her fırsatta başka bir etnik toplumun hâkimiyet iddiasında bulunmuş olduğu Fergana Vadisi, VIII. yüzyıldan sonra genel itibariyle Türkler tarafından kontrol edilmiştir (Almas, 2010, s. 331).

Fergana bölgesine İslâmiyet'in yayılması VIII. yüzyılda olmuştur. Bölgeye ilk giden Emevi kumandanı Kuteybe b. Müslim'dir. Arapların Orta Asya'daki esas başarıları, Kuteybe bin Müslim'in Horasan'da emir olarak bulunduğu 708-715 yılları arasında gerçekleşmiştir (Barthold, 2006, s. 30). Fergana topraklarında Samanilerin hâkimiyet kurması ile birlikte Türklerin ağırlığı tekrardan hissedilmeye başlamıştır. Samanilerin döneminde Fergana halkı rahata erişmiş, hayat standartları yükselmiştir (Barthold, 1997, s. 561). Samaniler X. yüzyılda Fergana yakınlarındaki Heftdeh denilen yeri de topraklarına katmışlardır (Ögel, 2014, s. 62).

Karahanlılar Maverâünnehir'i fethetmekle birlikte bu ülkenin eski başşehirlerinden ne Buhara'da ne de Semerkand'da oturmuşlardır. Karahanlılar'ın Maverâünnehir'de hâkimiyet kuran ilk hükümdarları, eskiden fazla ehemmiyeti olmayıp sadece bir hudut şehri olan Fergana Vadisi'nin Özkent şehrini kendilerine merkez edinmişlerdir. Özkent'in daha tehlikesiz bir konumda olup doğal bir korunağa sahip olması bu durumda etkili olmuştur (Barthold, 2006, s. 68). Karahanlı hükümdarları

Özkent'te ve Ahsikent'te¹ para bastırmışlardır. Bu dönemde burada basılan paraların üzerinde Fergana ismi yer almıştır (Barthold, 1997, s. 562).

Fergana bir süre için Harezmsahlar ve Karahıtaylılar arasında rekabet sahası oldu. Moğollar, Harezmsahlar'ın başkenti Gürgeç'i 1221'de ele geçirince bu devlet dağıldı (Barthold, 1988, s. 264). Karahıtaylıların Moğol hâkimiyetine girmesiyle birlikte XIII. yüzyılda Fergana Vadisi'nin bir kısmı uzun süre Mâhmud ve onun oğlu Mesud Yalavaç tarafından yönetildi. Cengiz Han; Maverâünnehir şehirlerinde; Buhara'da, Semerkand'da ve diğer şehirlerde yönetim ve mali işler için bir başka Müslümanı; Mâhmud Yalavaç'ı görevlendirmiş, o da Fergana'da Hocend'e² yerleşmiştir (Grousset, 2010, s. 367).

XIV. yüzyılda batı ve doğu olarak iki düşman cephe arasında kalan Fergana Vadisi'ndeki bu parçalı yapı Timurluların hâkimiyetine girene kadar devam etmiştir. Timur döneminde vadiye huzur sağlanmış ve istikrarlı bir dönem yaşanmıştır. Fakat Timur'un ölümünden sonra Fergana için parçalanma tekrardan gündeme gelmiştir. Timurlular döneminde Fergana, Şahruh oğlu Uluğ Bey'in hâkimiyet alanı olan Horasan'a bağlanmıştır (Yazıcı, 1995, s. 376).

Timur'un beşinci kuşaktan torunu olan Babür, 1494'de Fergana'da hâkimiyeti ele geçirdi. Fakat tahta geçtiğinde henüz 12 yaşında olan Babür'ün Fergana topraklarında hâkimiyeti mücadele ile geçti. Babür üç kez Türkistan'da tahta oturdu ama her defasında atası Timur'un başkentinden kovuldu (Öztuna, 2011, s. 62). Özbek hükümdarı Muhammed Şeybânî Han'la yaptığı bir savaştan sonra 1504'te bölgeyi Özbeklere bırakarak Kâbil'e gitti. Artık Semerkand hayali kurmak Babür

¹Ahsi; Seyhun Nehri'nin şimal (kuzey) tarafındaki kasabalardan biridir. Kitaplarda Ahsikent yazarlar. Nitekim şâir Esireddin'e "*Esireddin Ahsikent*" derler. Fergana'da, Endican'dan sonra, bundan daha büyük kasaba yoktur. Endican'ın batısındadır. Seyhun Nehri yakınından akar. Kavunu boldur ve iyidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Babür, 1985, s. 7).

²Hocend; Fergana'ya hudut ve oraya dâhildir. Yalnız âmilliği ayrıdır. Burası Şâş Nehri'nin batı kıyısındadır. Uzunluğu genişliğinden fazladır. Her tarafı bağ ve bostanlıktır. Buranın az sayıda köyü vardır. Halkın ihtiyacı olan zahire buraya Fergana'nın başka yerlerinden getirilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Şeşen, 2001, s. 244).

için boşunaydı.³ Şeybânî Hanedanlığı'nın XVI. yüzyılın başında kurulması ile Türkistan coğrafyasında Özbeklerin hâkimiyet dönemi başlamıştır. İran'da yönetimi devralan ve Şiilik propagandası yapan Şah İsmail'in ortaya çıkması Özbeklerin işini zorlaştırmıştır. Halk arasında bölünmelerin başlaması sonucunda Şeybânîlerin 1599'da ortadan kalkmasından sonra bölge nüfuz sahibi aileler arasında bölünerek Buhara'ya bağlanmıştır. Fergana da Hokand Hanlığı kuruluncaya kadar Buhara Hanlığı dâhilinde olmuştur (Kafesoğlu, 1976a, s. 970).

XVII. yüzyılda vadiyi saran dağlardan Kazak ve Kırgız akınları başlamış ve vadinin bir bölümü Kırgızların eline geçmiştir. Bu yüzyılın sonlarına doğru Fergana'da Özbeklerin Ming kabilesine mensup olan Şahrüh Bii (Şahrüh Bey) Hocalar'ın hâkimiyetine son vererek bağımsız bir Özbek Devleti'ni kurmayı başarmıştır. Fergana Vadisi, 1710 yılında Buhara Hanlığı ile bağlantısını tamamen kopararak müstakil bir Hokand Hanlığı'nı meydana getirmiştir (Hatunoğlu, 2011, s. 37). Bu tarihten sonra Özbek ulusu Türkistan coğrafyasında 3 hanlık vasıtasıyla yönetilecektir.

Bu dönemde Fergana Vadisi'nde yaşayan Tacikler, Özbekler ve Sartlar gibi topluluklar bulunmaktaydı. Sartlar,⁴ vadide yerleşik yaşayan ve Türkçe konuşan insanlara deniyordu. Sartlar, Fergana'da siyasi bir kudrete sahiptiler. Yerleşik Türkler olarak nitelendirilen bu topluluk, Özbeklerle ve Kıpçak Boyu ile silahlı çatışmalar yapıyorlardı. Türklerin daha Moğollar devrinde şehir nüfusuna katılmış bulunduğu Fergana'da, Hokand hanları devrinde Tacikler dağlara sürülmüştür. XIX. yüzyılda Hokand Hanları Fergana'nın ziraat mıntıkasını büyük sulama tesisleri ile

³Babür hiçbir zaman atalarının şehrinde başka bir şehri hayal etmemiştir. Yaşamının en güzel yıllarını, on dört yaşından otuz altı yaşına kadar, Semerkant şehrini ele geçirmek için harcamıştır. Babür son derece soylu bir kan taşıyordu; baba tarafından Timur'un Miranşah kuşağından ve anne tarafından Cengiz Han'ın soyundan geliyordu. Ama ona başka bir kader yazılmıştı: Hindistan İmparatorluğunu kurmak. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Roux, 2012, s. 385).

⁴Türkistan coğrafyasında Sart kelimesi, önceleri tüccar anlamında kullanılmaktaydı. Bu isimlendirmeden kast edilen de Hind tüccarlarıydı. Buradan da anlaşılıyor ki bu kelime Türkler'e Hindistan'dan geçmiştir. Türkistan'daki ticari üstünlüğün zaman içerisinde Hindliler'den İranlılar'ın eline geçmesiyle birlikte bu kelime de anlam kaymasına uğramıştır. XI. yüzyıldan sonra da bu isim kavim ismi olarak kullanılmaya başlanmıştır (Barthold, 2006, s. 33). Kazaklar bu *Sart* kelimesini, galiba başka bir anlamda kullanıyorlardı. Kazak sözlerinde devamlı olarak göçebe anlamında "Kazak" kelimesinin aksi olarak "yerleşik ve fakat ne dilde konuştukları açıklanmayan" şehirli ve köylü anlamında "Sart" kelimesi kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Barthold, 2006, s. 202).

genişletmişler ve Şehir hayatının gelişmesi için de bir hayli emek sarf etmişlerdir. Bunların yanında ülkenin sınırlarını hem genişletmek hem de muhafaza etmek için Buhara ile savaşmışlardır (Barthold, 2006, s. 202).

Merkezi Hokand olduğu için Hokand Hanlığı adıyla tanınan bu devlet 1876'da Ruslar tarafından yıkılıncaya kadar varlığını muhafaza etmiştir (Yazıcı, 1995, s. 376-377). Fergana bölgesinin Ruslarca istila edilmesinden sonra giderek artan bir Şekilde Rus nüfusu bölgeye g ettirilmiştir. Bu gler neticesinde bölgede isyanlar birbirini kovalamıştır. Özellikle 1916 yılında çıkan isyan Rus orduları tarafından çok kanlı bir Şekilde bastırılmıştır (Türk Dünyası Kültür Atlası, 2013, s. 525).

Fergana'nın tarihi süreci ile ilgili vermiş olduğumuz bu bilgiler, tezimizin içinde daha ayrıntılı bir Şekilde okuyucuya sunulacaktır. Konumuz ile ilgili kaynak taraması yapılırken grlmştir ki vadi ile ilgili yapılan çalışmalar genelde IX. ve XIII. yüzyıllar arasını kapsamaktadır. Bu alışmalar ise genellikle İlahiyat alanında uzman olan kişiler tarafından yapılmıştır. Nitekim yapılan bu araştırmaların ana teması; vadinin İslam kültürü ile olan ilişkilerini kapsamaktadır. Türkistan coğrafyası içerisinde bulunması ve Türkistan hanlıkları diye tabir ettiğimiz Hive, Buhara ve Hokand hanlıklarının mücadele sahasında yer alması hasebiyle vadinin tarihi farklı bir başlık altında ele alınmamıştır.

XVIII. yüzyılın başlarında kurulup XIX. yüzyılın sonlarına kadar varlığını sürdüren Hokand Hanlığı, Fergana Vadisi denildiği zaman ilk akla gelen unsur olmuştur. Ülkemizde, Hokand Hanlığı başlığı ile birtakım tez çalışmaları yapılmıştır. XIX. yüzyıldaki Türkistan hanlıkları da müstakil ya da birleşik olarak birçok araştırmaya konu olmuştur. Tespitlerimize göre XIX. yüzyılda Fergana Vadisi diye bir çalışma bulunmamaktadır. XIX. yüzyıldaki Fergana Vadisi'nin siyasi ve kültürel yapısı ile ilgili olarak özel bir başlığı yabancı kaynaklar da ele almamıştır. Genel itibariyle bu kaynaklarda Fergana Vadisi, Hokand Hanlığı'nın tarihi Şeklinde verilmiştir. Böyle bir isimlendirme elbette doğrudur, çünkü Hokand Hanlığı Fergana merkezli kurulmuştur. Fakat Fergana Vadisi'nin müstakil tarihinin araştırılması konusunda böyle bir başlığın olmaması eksiklik olarak göze çarpmaktadır.

Araştırma konusu, bu eksikliği bir nebze olsun giderebilmek adına belirlenmiştir. Coğrafi bir bölgenin tarihi araştırılırken o bölgenin yerinde görülmesinin doğru

olacağını düşündük. Üniversitemizin sağladığı imkânlar (BAP) ile araştırma yapmak üzere bir aylık Fergana Vadisi seyahatini gerçekleştirdik. Bu seyahatimiz esnasında gördük ki vadi, müelliflerin bize anlattıkları kadar güzel ve bereketlidir.

Rusya'nın hâkimiyeti döneminde buradaki tarihi materyaller taşındığı için kaynak eser bulmakta zorluklar yaşansa da, çalışmamıza kaynak olabilecek bazı materyaller ve yerli dillerde yazılmış olan birçok eser seyahatimiz sonucu elde edilmiştir. Fergana Vadisi'nin XIX. yüzyıldaki hem kültürel hem de siyasi varlığını konu edindiğimiz bu tez çalışması dört bölümden oluşmaktadır.

Tezimizin birinci bölümünde; vadinin XIX. yüzyıla kadar olan tarihini, coğrafi yapısını ve kültürel varlığını ele aldık. Eğer bir bölgenin tarihi anlatılacaksa öncelikle o bölgenin coğrafyası okuyucuya verilmelidir. Coğrafya bilgisi olmadan tarihi bilginin verilemeyeceğini düşündüğümüzden ilk olarak coğrafi yapısını anlattık. Vadinin tarihi süreçteki varlığını ele almamızın sebebi de okuyucuyu genel anlamda vadi ile ilgili bilgilendirmek olmuştur. Vadinin kültürel yapısını bir bütün olarak görebilmek adına, bu başlık altında tarihi süreçteki kültürel varlığını da ele aldık.

Tezimizin ikinci bölümünde; Fergana'yı tehdit etmek üzere hazırlık yapan büyük güçlerin Türkistan (Orta Asya) politikalarının evveliyatını vermeye çalıştık. Buradaki maksadımız, büyük güçler dediğimiz İngiltere ve Rusya'nın nasıl adım adım Türkistan'a sokulduğunu okuyucuya aktarmaktı. Avrupalı dediğimiz devletlerin kıta olarak Asya'ya hayran olmasının altında yatan etmenler nelerdir? Niçin Batı'nın hayalinde Doğu'nun zenginliklerine erişmek vardır? Hangi süreçlerden sonra Rusya ve İngiltere nihai olarak Fergana'da karşı karşıya geldiler. Bu ve benzeri soruların cevaplarını tezimizin bu bölümünde vermeye çalıştık.

Tezimizin bu bölümü ilk bakışta konudan uzak gibi görünecektir. Fakat konumuz büyük güçlerin hâkimiyet mücadelesini de kapsadığı için onların Fergana bölgesine nasıl geldiğini anlatmamız gerekmektedir. Böyle bir bölümü oluşturmamış olsaydık okuyucu; bu büyük güçler kim, nereden geldi ve nasıl bu coğrafya üzerinde hak iddia ediyor gibi bir düşüncede olacaktı.

Tezimizin üçüncü bölümünde; Fergana Vadisi'nin XIX. yüzyıldaki siyasi varlığını ele aldık. Bu bölümde ilk olarak Hokand Hanlığı'nın diğer bir ismiyle Fergana

Hanlığı'nın tarihini araştırdık. Hokand Hanlığı'nın kuruluşundan yıkılışına kadar geçen sürede ne gibi olaylar oldu, bunun izini sürdük. Hokand Hanlığı'nın kuruluşundan itibaren düşmanı olan Buhara Hanlığı'na da bu bölümde yer verdik. Rusya'nın adım adım Fergana'ya yaklaşmasını ve onu durdurmak isteyen İngiltere'nin müdahalelerini anlattık. İngiltere'nin savunmacı tutumu karşısında, Rusya'nın sürekli işgal politikası takip etmesinin sebeplerini ve sonuçlarını araştırdık.

Tezimizin son bölümünde; Fergana Vadisi'nin XIX. yüzyıldaki kültürel varlığını anlatmak için çaba harcadık. Yüzyıllar boyunca harmanlanarak şekillenen Fergana kültürünün özellikleri nelerdir, bunu araştırdık. Kadınların ve erkeklerin yaşam şekillerindeki farklılıklar nelerdir, bu kadar farklı unsurların bir arada bulunduğu vadede dini yaşantı ne durumdadır diye bakmaya çalıştık. Kültür denince aklımıza gelen kavramların Fergana'da nasıl bir karşılık bulunduğunu okuyucuya aktarmak istedik.

Tezimizin sonuç bölümünde; tüm çalışmalarımız boyunca elde ettiğimiz bilgilerin ve gözlemlerin sentezini yaptık. Vadinin kültürel yapısı ile tarihi süreçteki siyasal varlığının birbiriyle olan etkileşiminin nasıl olduğunu saptamaya çalıştık. Fergana Vadisi üzerinde oynanan oyunlar ne gibi sonuçlar doğurdu? Günümüzde sorunlu bölge olarak telakkî edilen Fergana Vadisi'nin bu şekilde bir isimlendirme almasında XIX. yüzyıldaki olayların ne gibi katkısı olmuştur? Bu ve benzer soruların cevaplarını, araştırma boyunca elde ettiğimiz veriler doğrultusunda sonuç bölümünde vermeye çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILA KADAR GENEL HATLARIYLA FERGANA VADİSİ

1.1. FERGANA VADİSİ'NİN COĞRAFİ YAPISI

Fergana Vadisi Tien Shan (Tanrı Dağları) ile Alay Sıradağları arasında yer alan bir çöküntünün adıdır. Vadi, kuzeyden Tanrı Dağları'nın Çotkal silsilesiyle kuzeydoğudan Fergana Dağları'yla güney yönünden de Alay ve Türkistan Dağları ile çevrilmiştir (Yazıcı, 1995, s. 375). Vadinin oluşumu milyonlarca yıl öncesine kadar gitmektedir. Fergana Vadisi'nin güneyi Alay Dağları'yla çevrilmiştir. Bu dağların yüksekliği yedi bin metreye ulaşmaktadır (Erdel, 1976, s. 10). Dağların bu yükseltisinden dolayı zirvelerinde sürekli kar bulunmaktadır. Bu kar kütleleri vadinin dört mevsim su ihtiyacını karşılamaktadır. Günümüzde Tacikistan ve Kırgızistan topraklarında uzanan Alay Dağları üç taraftan Fergana Vadisi'ni kuşatır. Korunaklı bir yapıya sahip olup vadinin sadece batı yönü açıktır. Fergana Vadisi'nden geçen Sırderya Nehri vadiyi ikiye böler (Almas, 2010, s. 196). Sırderya Nehri'nin kaynağı olarak Fergana'nın kuzeydoğusunda yer alan Narın ve Kadar Derya nehirleri gösterilmektedir (Akyürek, 2008, s. 17). Bu nehir sayesinde vadide sulama tarımı gelişmiş ve vadi birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır.

Fergana Vadisi ile ilgili birçok tasvir bulunmasına rağmen hemen hepsi aynı bölgeyi ve aynı coğrafyayı tarif eder. Ramazan Şeşen'in dediğine göre Fergana; Maveraünnehir'de, Türkistan'a komşu büyük bir şehir ve geniş bir küredir. Türkistan'a gidenin sağ tarafında kalır (Şeşen, 2001, s. 144). Fergana Vadisi, birçok Orta Asya yerleşim biriminin de içinde olduğu "Beşinci" iklimde yer almaktadır. Babür de bu konuda aynı görüştedir. Bazı bilim adamları Doğu'dan uzanan dördüncü iklimde yer aldığını da ileri sürmektedir (Akyürek, 2008, s. 15). Dünyadaki iklim kuşaklarını tarif eden ve belirli iklim kuşaklarında medeniyetin oldukça gelişmiş olduğunu ifade eden İbn Haldun da Fergana diyarının dördüncü iklim kuşağında olduğunu bildirmektedir (İbn Haldun, 2017, s. 248). Buradan da anlaşılacağı üzere Fergana Vadisi'nin yer aldığı iklim kuşağı, medeniyetlerin gelişmesi için oldukça müsait bir kuşaktır. Vadinin sulanabilen tarım arazilerine sahip olması ve etrafını çevreleyen dağlardaki bitmeyen karların oluşturduğu su rezervleri, vadiye eşsiz bir değer katmaktadır. İbn Haldun'un tezini destekler nitelikte Fergana Vadisi tarihin ilk

dönemlerinden itibaren çok farklı milletler tarafından iskân edilmiş ve bir medeniyet merkezi haline getirilmiştir.

Fergana Vadisi; kapladığı yüz ölçümü dolayısıyla Orta Asya'nın kurak bozkır coğrafyasının ortasında, dağların arasında kalan büyük bir vaha görünümündedir. Üçgen bir görünüme sahip olan ve 22.000 km² (Reeves, 2007, s. 284) kadar bir alanı kapsayan vadi, kabaca 300 km uzunluğunda ve 70 km genişliğindedir. Vadinin orta kısımlarında çöl görüntüsü hâkimdir. Vadi genellikle karasal bir iklime sahiptir (Lomonosof, August 1880, s. 500). Fakat bazı kısımlarında ılıman iklim de bulunur. Yazları oldukça sıcak geçen vadede sulama olmadan tarım yapmak güçtür. Fergana'da sulamalı tarımın tarihi M.Ö. V. ve VI. yüzyıllara (Bronz çağının sonları) kadar dayanmaktadır (Starr, 2011, s. 4; AnaBritannica, 1970, s. 183).

Vadide genellikle pamuk, pirinç, meyve ve ham ipek üretimine dayalı tarım yapılmaktadır (Yazıcı, 1995, s. 375). Vadinin bazı kısımlarında yer yer Akdeniz ve Alp bitkileri görülmektedir (Yeni Türk Ansiklopedisi, 1985, s. 909). Fergana Vadisi'nin dağları oldukça zengin bir bitki örtüsüne sahiptir. Fergana Dağları ardıç, fındık, alıç, diğer meyveler ve çileklerin yanı sıra çeşitli hayvan türlerini barındırmaktadır (Starr, 2011, s. 3). Daha birkaç yüzyıl öncesine kadar Tanrı Dağları ormanları çok geniş alanları kaplamaktaydı. Bu ormanlarda ceviz, akça ağaç, kayısı, yaban elma bulunmaktaydı. Bu orman yapısı VII–X. yüzyıllar arasında Fergana Vadisi'nin kuzey uçlarına kadar uzanmaktaydı. Son iki asırda bu ormanlar büyük oranda yok edildi (Agacanov, 2010, s. 92).

Fergana Dağları'nda bol miktarda maden mevcuttur. Medeniyetlerin oluşmasında önemli bir etken olan demir de vadede çıkarılmaktadır. Vadiden elde edilen demir filizler, çağlar boyunca diğer coğrafyalara ihraç edilmiştir. Çin gibi büyük memleketler vadinin demir madeninden uzun süre faydalanmıştır. Hun Türklerinin bölgeye gelmesi ile birlikte Çin ile yapılan demir ticareti gelişmiştir. Fergana'da demiri eritip silah ve el aleti yapan çok sayıda atölye bulunmaktadır. Bir rivayete göre Orta Asya'nın en iyi demir ustaları Fergana Vadisi'nden çıkmaktadır (Almas, 2010, s. 133). Vadide sadece demir madeni değil, bunun yanında çeşitli madenler de bulunmakta ve çıkarılmaktadır. Vadide altın, gümüş, civa, petrol, firûze taşı, bakır,

kurşun gibi madenler bol miktarda bulunur (Barthold, 1997, s. 561). Ayrıca antimon ve ozokerit gibi madenler de vadinin zenginlikleri arasındadır (Yazıcı, 1995, s. 375).

Fergana Vadisi'nin düşman işgaline açık olan tek kısmı güneybatı tarafıdır. Babür'ün hatıralarında belirttiğine göre düşmanlar Fergana Vadisi'ne sadece bu kısımdan girebilmektedir. Çünkü vadinin bu kısmı diğer memleketlere giden yollar ile bağlantılıdır. Vadi doğal korunağı sayesinde birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Fergana Vadisi'nde yerleşim, genellikle sulanabilen 9.000 km²'lik tarıma elverişli kısımlarda ve yerleşime uygun olan alanlarda olmuştur (Barthold, 1997, s. 558). Orta Asya'nın yerleşim birimleri içerisinde her zaman yerini koruyan vadi, tarihin her döneminde en kalabalık nüfusa sahip olmayı başarmıştır.

İslam coğrafyacıları Fergana Vadisi'ni, Maveraünnehir'in soluna düşen zengin bir kütle olarak nitelendirmektedir. Türkistan ile sınır olan Fergana aynı zamanda doğu batı yönünde uzanarak ticaret yollarına da hâkim olmaktadır. Maveraünnehir havzasının diğer bölümleri ile kıyaslandığı zaman, buradaki şehirlerin birbirine olan mesafesi oldukça uzaktır (Akyürek, 2008, s. 16). Şehirlerin birbirlerinden uzak olması; büyüme kapasitesi yönünden avantaj, güvenlik zafiyeti konusunda ise dezavantaj olmuştur. Vadiye gerçekleştirilen bir düşman saldırısı durumunda vadinin korunması bu sebepten zorlaşmıştır.

Türkistan coğrafyasını sulayan en önemli akarsulardan birisi hiç şüphesiz Sırderya Nehri'dir. Sırderya Nehri; Alay Dağları'ndan doğup Fergana Vadisi'ni adeta ikiye bölmekte ve kuzeydoğu yönünde akarak Aral Gölü'ne dökülmektedir (Almas, 2010, s. 198). Fergana Vadisi'nin sınırlarını belirlemek için Sırderya'yı yakından incelemek gerekmektedir (Akyürek, 2008, s. 16). Sırderya Nehri oldukça uzun bir mesafeyi kat ederek 2529 km uzunluğa ulaşmaktadır. Nehir, muhtelif yerlerde birçok kollara ayrılmaktadır. Toplamda 2800 km'den fazla uzunluğa sahip olan bu nehir ile 6 bin civarındaki dere ve çay, Fergana Vadisi'nin su ihtiyacı ziyadesiyle karşılamaktadır (Hayit, 2006, s. 74).

Fergana Vadisi üzerinde Sırderya Nehri'ne bağlı birçok kanal bulunmaktadır. Bu kanallar tarihin çeşitli devirlerinde açılmış olup vadideki verimliliği arttırmak için açılmıştır. Fergana Hanlığı olarak da bilinen Hokand Hanlığı döneminde vadi üzerinde tarımı geliştirmek için birçok kanal kazılmıştır. Örneğin "Fergana Kanalı"

adıylı bilinen ve Sırderya Nehri'nden itibaren 270 km kadar uzayıp giden kanal, 1939 da 160.000 işçi ile açılmıştır (Türk Ansiklopedisi, 1984, s. 250). Fergana'da Narın Nehri'nden çıkarılan 13 adet kanal bulunmaktadır. Bu kanallardan biri olan Yengi Arık (Yeni Arık) Kanalı 107 km uzunluğundadır (Yarkın, 1976, s. 1160). Vadi, bu kanallar sayesinde büyük ölçüde sulanabilir verimli arazilere sahip olmuştur. Vadinin sulanmayan kesimleri çöl izlenimi vermektedir.

Fergana Vadisi'nin etrafı yüksek dağlar ile çevrili olduğu için haliyle bu dağların eteklerinde yaylalar bulunmaktadır. Vadi tarıma elverişli olduğu gibi sadece buraya has *tabulgu* denilen "kıızıl söğüt" ağacı da Fergana dağlarında yetişmektedir. Bu ağacı çeşitli gayelerle kullananlar olmuş olup genellikle bu ağaçtan ok, kuş kafesi, asa gibi araç gereçler yapmışlardır. Ağaç o kadar değerlidir ki bazı zamanlarda çok uzak diyarlara hediye olarak götürüldüğü bile olmuştur. Bu dağlarda bulunan çeşitli otlar⁵da şifahî olarak kullanılmıştır. Bu dağlarda firûze ve diğer maden ocakları bulunmaktadır (Babür, 1985, s. 8).

Dağların zirvelerindeki karlar dolayısıyla yaz aylarında bile vadide serinlik hissedilmektedir. Fergana Vadisi'nin etrafını saran yüksek dağlar ve eteklerindeki yaylalar dolayısıyla göçebe yaşam ve buna dayalı hayvancılık bir hayli gelişmiştir. Tarihin ilk dönemlerinden beri bu topraklara yerleşen insanlar geçimlerini tarım ve hayvancılık ile sağlamışlardır. Fergana Vadisi'nde yüzyıllar boyunca göçebeler ile yerleşikler bir arada yaşamıştır. Bu iki toplum birbirleri ile sürekli etkileşim halinde olmuş, ortak bir tarih meydana getirmiştir (Starr, 2011, s. 3).

Orta Asya'daki petrol yataklarının varlığı ile ilgili bilgiler Abbasiler döneminde de (750-870) bilinmekteydi. Petrol madeninden faydalanma geleneği Karahanlılar döneminde Fergana'da başlamıştır. Karahanlılar Petrol madenini savaşlarda kullanıyordu. Bu teknik sayesinde Karahanlılar düşman üzerinde kısa sürede üstünlük sağlamayı başarıyorlardı. Bu şekilde şehirleri yangın bombardımanına tutma tekniği zamanla bütün Orta Asya'nın göçebe halkları arasında yayılmıştır.

⁵ Fergana'nın husûsi mahsulü olan ve buradan başka memleketlere gönderilen *tarhun* otu ile *kulkan* veya *kilkan* (siyah renkli bir ağaç) maddeleri vardır. Bu maddeler muhtelif hastalıklara özellikle de bağırsak kurtlarına karşı kullanılan bir ilaçtı. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Barthold, 1997, s. 561).

Örnek verecek olursak XII. yüzyılda Kıpçaklar, Rus şehirlerini kuşattıkları zaman bu teknikten faydalanmışlardır. Rusların “*İgor Alayı Destanı*”nda da bundan söz edilmiştir (Almas, 2010, s. 334).

Fergana Vadisi'nin coğrafi yapısı ile ilgili olarak verdiğimiz bu bilgiler, vadinin zengin bir tarihî geçmişe sahip olmasının sebeplerini ortaya koymaktadır. İnsan yaşamı ve medeniyet oluşumu için ilk sırada gelen su, vadide bol miktarda bulunmaktadır. Çıkarılan madenler, zengin bitki örtüsü, çevresine nazaran yumuşak iklimi bu vadiyi mücadele sahasına çevirmiştir. Etrafını saran dağlar, vadiye doğal bir kale görünümü vermiştir. Tezimizin ekler bölümünde de görüleceği üzere, vadinin etrafını saran dağların görünümü, bu iddiamızı destekler niteliktedir.

1.2. FERGANA VADİSİ'NİN XIX. YÜZYILA KADAR SİYASİ VARLIĞI

Fergana Vadisi, sunduğu imkânlar dolayısıyla insanlık tarihinin ilk dönemlerinden itibaren yerleşim alanı olarak kullanılmıştır. Bölgeye ilk yerleşenlerin tarihi hakkında fazla bir bilgimiz bulunmamaktadır. Vadi ile ilgili bilgilerimizin esasen Çin kaynaklarına dayandığını giriş bölümünde belirtmiştir. Fergana Vadisi'nde M.Ö. II. yüzyıldan itibaren farklı milletler görülmüştür. Vadi, Çin'in (Çin topraklarının) steplere açılan bir kapısı olduğu için, Çinliler vadiye birçok sefer gerçekleştirmiştir (Ying-Shih, 2000, s. 187). Çin kaynaklarına göre, M.Ö. III-VIII. yüzyıllar arasında bölgede “İran asıllı bir hükümdar sülalesi” hüküm sürmüştür. Bu dönemde vadide 6 büyük, 100 kadar da küçük şehrin var olduğu rivayet edilmektedir (Türk Ansiklopedisi, 1984, s. 250).

Bir rivayete göre Fergana Vadisi, M.Ö VII. ve V. yüzyıllar arasında Saka Türklerinin yurdu olmuştur (Akyürek, 2008, s. 6). Ayrıca M.Ö. III. ve II. yüzyıllarda Çin'in kuzeyinde hüküm sürmüş olan *Usunlar*⁶ (bazı kaynaklarda *Vusunlar*) da Fergana Vadisi'nde bir süre hâkimiyet kurmuştur (Durmuş, 2006, s. 783). Fergana'nın ilk etnik toplulukları ile ilgili olarak bilgiler veren N.G. Gorbunova, Sakalar'dan,

⁶Bazı Çin kaynaklarının belirttiğine göre Yueçi ve Usunlar (Vusunlar), Sakalar ile akraba topluluklardı (Aşan, 2006, s. 628).

Usunlardan ve Kanglılardan⁷ bahsetmektedir. Gorbunova'nın belirttiğine göre İrâni bir dile sahip olan bu halklar V. ve VIII. yüzyılda spesifik Fergana halkını meydana getirmişlerdir. Büyük İskender zamanından başlayarak vadiye koloni sahibi olan Soğdlar, Orta Çağ'da vadiye Aramice ve Arapça girmeden evvel konuşma ve yazma dilini zaten yaymışlardı. Çin, Kore, Japonya, Akdeniz, İran, Hindistan ve Seylan gibi bölgelere ticaret için giden Soğd asıllı tüccarlar, kendi dillerini de beraberinde götürmüşlerdir. Bu sayede Orta Çağ'da bu coğrafyalarda ticaret dili Soğdca olmuştur (Starr, 2011, s. 9).

M.Ö. IV. yüzyılda, Büyük İskender'in dönemin en büyük devletlerinden biri olan Persleri yenerek Orta Asya'ya doğru ilerlemesinin bir getirisi olarak Avrupalı kaynaklar Türkistan tarihi ile ilgili önemli bilgiler vermişlerdir. Büyük İskender'in amacı Doğu ile Batı arasındaki ticari bağı kurmak ve canlandırmaktı. Bu amacını gerçekleştirmek için de birçok şehir ve garnizon kurdu. Ancak Seyhun Nehri kenarında Türkmenlerle (Türkler) karşılaşması ve onların tacizlerine uğramasıyla güney istikametinde hareket etmek zorunda kaldı. Bu yönelmenin sonucu olarak Büyük İskender'in en doğuda ulaştığı yer Fergana Vadisi'dir. Fergana'ya ulaşan Büyük İskender, burada Hokand⁸ şehrini kurmuştur (Bahar, 1994, s. 242).

Buradan da anlaşılacağı üzere, Fergana Vadisi'nin siyasi ve kültürel tarihinde, ilk dönemlerden itibaren sadece doğu kökenli milletlerin değil, batı kökenli olanların da etkisi olmuştur. Bu etkinin ortaya çıkmasında, vadinin üzerinde bulunduğu coğrafyanın geçiş güzergâhı olması büyük bir paya sahiptir. Zaten vadinin konumu, onu Orta Asya'nın kalbi olarak nitelendirmemizin başlıca sebebi olmuştur.

⁷ M.Ö I. yy'da Sırderya ve Karatav bölgelerinde yaşayan Kanglılar adlı bir Türk kabilesinin Güney Kazakistan'da yaşadığını görüyoruz. Tamamen yerleşik hayatı tercih eden Kanglılar ticaret ile uğraşmışlar, Çin ve Kafkas-İran hattında alım satım yapmışlardır. Sulu tarım ve el sanatlarında da ileri seviyeye ulaşmış olan bu Türk boyu yerleşik hayata geçen ve şehirleşmeyi başlatan ilk Türk boylarından birisidir. Milattan önceki devirlerin sonlarına doğru Hun Türklerine karışan bu Türk boyu varlığını böylece devam ettirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Saray, 2004, s. 21).

⁸ Hokand şehri, 40 km²'lik bir alanı kaplamakta olup Türkistan'ın en güneyinde yer almaktadır. Hokand şehri Çin, Afganistan ve Buhara ile sınır durumdadır. Etrafını çevreleyen dağlardan kaynağını alan sular dolayısıyla verimli topraklara sahip bir şehirdir (Erdoğan A. , 2013, s. 18). Hokand şehri, tarihi süreçte farklı isimler almakla birlikte, XVIII. yüzyılın başlarında kendi adıyla kurulmuş olan *Hokand Hanlığı* adındaki devletin bölgede etkin bir güç olmasıyla oldukça popüler olmuştur.

Milattan önce II. yüzyılın sonlarına doğru Çinliler tarafından öğrenilen bölgede 70 civarında yerleşim yeri bulunmaktaydı ve yaklaşık olarak nüfusu 300.000 civarındaydı. Fergana Vadisi'nde arkeolojik kazıların yapıldığı birçok kurgan bulunmaktadır (Ögel, 2014, s. 79). Tarihin her döneminde olduğu gibi günümüzde de Orta Asya'nın en kalabalık nüfusuna sahip olan bölgede vadiye ismini veren Fergana, Endican, Hokand, Hîve, Margilan, Hikon, Kuvasay, Rişton ve Yipan gibi önemli şehirler bulunmaktadır (Yazıcı, 1995, s. 375).

Çinliler M.Ö. 104 ve 101 yıllarında Fergana'ya seferler düzenlemiştir (Barthold, 2010, s. 55; Taşağıl, 2017, s. 66). Bu seferlerin sonuçları ile ilgili bilgiler mevcut değildir (Yazıcı, 1995, s. 375). Fakat General LiKuang'ın Fergana'ya yaptığı bu seferler sonrasında, Batı Türkistan'da bulunan birkaç devlet haraç vermeye mecbur bırakılmıştır (Eberhard, 2007, s. 96). Bu haracın ne şekilde ödendiği ile ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir. Fakat bu haracın safkan at ile ödendiği düşünülebilir. Çünkü Ferganalılar Çin'in sürekli safkan at talebinde bulunmasından bıkmışlar ve 105 yılına doğru at istemeye gelen Çin elçisini katletmişlerdir (Grousset, 2010, s. 64). Ayrıca göçebelerin hâkim bölgesi olan Fergana'da at yetiştiriciliği bir hayli gelişmiştir ve buraya özgü olan özel bir at ırkı da vardır. Fergana, Orta Asya'nın en güzel atlarının yetiştirildiği yer olarak bilinmektedir⁹.

Fergana Vadisi'ne yerleşenlerin (ilk devirler için) Türk olmadıkları söylene de gerek ticari ilişkiler dolayısıyla gerekse dışa açık bir konumda olmasından dolayı Fergana Vadisi tarihin ilk devirlerinden itibaren Türkler tarafından öğrenilmiş ve buraya yerleşilmiştir. Fergana Vadisi'nde M.Ö. 5. yüzyıla ve sonraki döneme ait Türk dilli buluntular burada Türklerin eski zamanlardan itibaren var olduğunu göstermektedir. Kuzeyden gelen bu Türk kavimleri yüksek bir medeniyeti de beraberinde getirmiştir. Bu medeniyete de Çust Kültürü (Fergana Vadisi Kültürü) denilmiştir. Çust Kültürü Türk kültürüdür ve bu kültüre ait birçok buluntu Fergana Vadisi'nde bulunmuştur (Aytbayev, 2006, s. 669).

⁹ Fergana Vadisi'nde yetiştirilen atlar "Kan Terleyen Atlar" ya da "Cennet Atları" (Gök Atları) şeklinde adlandırılırdı. Bu atların kan terlemesinin sebebi: Fergana Vadisi'nin diğer bölgelere nazaran daha sulak olmasından dolayı burada sineğin çok olmasına bağlıydı. Bu sineklerin atları ısırmasıyla atın vücudundan çıkan kan terle karışır ve sanki kan terliyormuş gibi bir izlenim verirdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Taşağıl, 2017, s. 66).

İlk zamanlarda Fergana'da yaşayan halkların çoğunluğunu Türkler oluşturmaya bile yönetici ve askeri sınıf genel olarak Türklerden meydana gelmiştir (Yıldız, 2000, s. 95). Fergana'da kurulan birçok şehrin yapılanmasında ve güçlenmesinde Türk yöneticilerin büyük payı vardır. Yerli halk her zaman için Türk yöneticilere ve Türk desteğine ihtiyaç duymuştur.

Fergana ve Şaş bölgesindeki halkın Türkleşmesi muhtemelen milattan sonra gerçekleşmiş bir olaydır (Esin, 1978, s. 52). Fergana'da Türkler İranlı kavimlerle karışık durumda ve çoğunluklardı (Şeşen, 2001, s. 2). Doğu Türkistan'dan başlayıp Batı dünyasına giden ana ticaret yolu, Kaşgar ve Fergana Vadisi üzerinden geçiyordu (Barthold, 2010, s. 47). Bütün bunlar göz önüne alındığında, İslamiyet öncesi devirler için Fergana Vadisi'nin önemi, siyasi olmaktan ziyade kültürel ve ticari anlamda olmuştur (Ögel, 2014, s. 79).

Hunlar, Fergana Vadisi'nde hâkimiyet için mücadeleye girişmeden önce bölgede Usunlar¹⁰ yaşamaktaydı. Hun Türkleri, Fergana Vadisi'nde hâkimiyeti kurduktan sonra Usunlar'a ait olan tapınakları yıkmışlardır. Hun Türklerinin bölgeye hâkim olmasıyla birlikte hayvancılık ve göçebe yaşam bu topraklara taşınmıştır (Aynakulova, 2004, s. 5). Hun devrinde Fergana Vadisi'nin ahâlisinin Türk olma ihtimali oldukça azdır. Sadece yönetici sınıf Türklerden meydana gelmiştir. Vadiyi elinde tutan İranlılar, Orta Asya ve Çin istikametine giden kervanların çıkış noktası olarak burayı belirlemişlerdir (Ögel, 2014, s. 79). İdrisi, Ahsikent'ten Fergana'ya uzanan yolun; sarp geçide kadar (Aleksandovsky Sıradağları'ndaki Kara-kul) altı gün, oradan Cul'a üç günlük mesafede olduğunu kaydetmektedir (Ögel, 2014, s. 65).

Fergana Vadisi VI. yüzyılın sonları ve VII. yüzyılın ortalarında büyük oranda Türkleşmiştir. Çünkü bu tarihlerde vadi, Batı Göktürk Devleti'nin hâkimiyet sahası içerisindeydi. Zamanla Türkler diğer etnik topluluklara karşı üstün başarılar elde ettiler. Çinlilerin bildirdiğine göre Türkler, çok büyük zorluklar ile karşılaşmalarına

¹⁰ Usunlar bazı kaynaklarda Üysinler şeklinde geçmektedir. M.Ö I. yy'da Yedisu ve İli bölgelerinde yaşadıkları tespit edilen Üysinler'in eski Türk dilini konuşan bir Türk boyu olduğu bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Saray, 2004, s. 21).

rağmen Fergana Vadisi'nde Kasan ve Ahsikent'te bir Türk Kağanlığı kurmayı başardılar (Starr, 2011, s. 9).

Fergana Vadisi'nin V. yüzyıldaki durumu ile ilgili olarak Çinli Pei-şi adlı bir seyyah ayrıntılı bilgi vermektedir. Onun bildirdiğine göre 1,5 kilometrelik bir çevresi olan başşehir Kasan'da, koç şeklindeki altından bir taht üzerinde oturan hükümdar çok kalabalık bir orduya sahipti. III. yüzyıldan itibaren aralıksız bir şekilde ülkenin hâkimiyetini elinde tutmuş olan hanedanın son üyesi 649 yılında Göktürkler ile yapılan bir savaşta öldürülmüştür (Yazıcı, 1995, s. 375). Bu dönemde Fergana bölgesine hâkim olanların İranlılar olduğu bilinmektedir. Yani Çinlinin ifade ettiği bu hükümdarın İranlı olduğu düşünülmektedir. Bu hükümdarın Göktürkler tarafından öldürülmesi ile hâkimiyet Türklerin eline geçmiştir.

Fergana coğrafyasının nasıl Göktürk Devleti sınırlarına dâhil edildiği konusu şu şekildedir; Göktürk Devleti ile Sasaniler işbirliği yaparak Eftalitler (Akhunlar) devletine son vermişler ve onun topraklarını paylaşmışlardır. Bu paylaşım sonucunda Çinlilerin "*Sicubu*" dediği Göktürk hanı İstemi Kağan Şaş, Fergana, Keş ve Nefes'i almıştır (Akbulut, 2006, s. 839). Bu dönemde Fergana Vadisi'nde yaşayan yerli halka dokunulmamıştır. Hun devrinde olduğu gibi bu dönemde de vadiye Türk göçleri gerçekleşmiştir. Bu sayede bölgede Türk nüfusunda önemli bir artış olmuştur.

Türkler vadinin kontrolünü ele geçirdikten sonra ticari faaliyetleri desteklemişlerdir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi Fergana Vadisi'nde çıkarılan demir madeni sayesinde madencilik gelişmiştir. Fergana'nın demir işçiliği zamanla komşu coğrafyalarda ün kazanmıştır. Burada üretilen demir eşyalar ve silahlar ticaret yolu aracılığıyla farklı coğrafyalara ihraç edilmiştir. Vadinin üzerinden geçen İpek Yolu, Çin'den başlayıp Avrupa'ya kadar uzandığı için kültürel alışverişin de önemli bir durağı olmuştur. Bu dönemde İpek Yolu'nun önemli bir kolu olan Orta Yol; Çin'den başlayıp Turfan, Karaşar'dan geçip Tien-shan (Tanrı Dağları) Dağları'nı takip ederek Kaşgar şehrinin batısında Terek boğazını geçerek Fergana şehrine ulaşırdı (İzgi, 2014, s. 210).

İslam öncesi dönemde vadiye yaşayan farklı etnik gruplar farklı dinlere inanmıştır. Medeniyetler ve halklar mozaïği şeklinde bir yapıya sahip olan Fergana Vadisi'nde tek bir dinin hâkim olduğunu söyleyemeyiz. Vadiye her topluluk kendi dini inancını

yaşamıştır. Gök Tanrı dinine inanan Türkler, VIII. asırda bölgeye İslam'ın gelmesine kadar dini geleneklerini muhafaza etmişlerdir.

VIII. yüzyılda Araplar cihat amaçlı olarak Orta Asya'nın geniş bozkırlarında gaza hareketlerine girişmişlerdi. Şüphesiz ki bu fetih çalışmaları kısa sürede Fergana Vadisi'nin sınırlarına dayandı. Emevi komutanı Kuteybe, Fergana Vadisi'nde İslamiyet'i yaymak için büyük uğraşlar veren ve bu uğurda 715'te şehit olan biridir. Arap fatihleri Fergana Vadisi'ne fetih için geldikleri dönemde bölgeye çoğunlukla Türkler hâkimdi. Her ne kadar Fergana'ya Türkler hâkim olsa da vadi, Soğdlu bir prensin yönetimi altındaydı (Barthold, 2006, s. 142).

Ferganalılar, VIII. yüzyılda Çin ile bir müttefiklik gerçekleştirdiler. Bu müttefiklik, Göktürk Kağanlığı'na karşı bir isyan niteliğindedir. Fakat Göktürk prensi Arslan Tarkan 739'da yeniden Fergana'yı elde etmeyi başardı. Bunun sonucunda yerli Ferganalılar ile Göktürkler birleşerek Araplara karşı birlikte hareket ettiler (Starr, 2011, s. 9). Araplar, Fergana'da İslâmiyet'in yayılması için uzun süre mücadele etmişlerdir. Bu mücadeleler sırasında Fergana halkından da Araplardan da birçok kişi hayatını kaybetmiştir. Emevilerin mevali politikasından dolayı ilk zamanlarda İslamiyet yavaş yayılsa da (Barthold, 1997, s. 559), Abbasilerin İslam Dünyası'nın lideri konumuna yükselmesi ile birlikte bir yumuşama olmuş ve Fergana'da İslamiyet yayılmıştır. IX. yüzyılın sonlarına gelindiği zaman İslamiyet büyük oranda Ferganalılar arasında kabul görmüş durumdaydı (Yazıcı, 1995, s. 376)..

İslâmiyet'in kabul edilmesinden sonra Fergana Vadisi'nde Arapların, Türklerin, Moğolların hâkimiyet dönemleri birbiri ardına gelmiştir. Hâkimiyet süreleri değişiklik göstermekle birlikte vadinin kontrolü genel itibariyle Türklerin elinde olmuştur. İslâmi dönemde vadinin hâkimiyeti önce Sâmânîlere (X. yüzyıl) sonra sırasıyla Karahanlılara (840-1212), Harzemşahlılara (1097-1231), Moğollar (1221-1370), Timurlulara (1370-1507), Özbeklere (1507-1740) ve nihayet Kırgızlara (1740-1876) geçmiştir (Saray, 1993, s. 19). Burada dikkati çeken bir konu vadinin sürekli farklı Türk boyları arasında el değiştirmesidir.

Fergana bölgesi, IX. ve X. yüzyıllar arasında Samanilerin yönetimi altında kalmıştır ve merkezi Ahsikent olmuştur. Samaniler devrinde Fergana bölgesine gelen Arap coğrafyacılarından Fergana Vadisi hakkında çok şey öğrenmek mümkündür.

Samaniler döneminde vadinin iktisadi hayatı güney taraflarında yoğunlaşmıştır. Bölgede hâkim unsur olan Samanilerin yerel yöneticileri adına hem Fergana’da hem de Nasrabad’da para bastırılmıştır (Starr, 2011, s. 11).

X. yüzyıldan itibaren Fergana Vadisi yöneticileri, genelde yerli asillerden olmuştur. Bu asiller sözde valilere pek de bağlı kalmamışlardır. Bu süreçte basılan bakır paraların bazılarında Samanilerin bahsi geçmemektedir. X. yüzyıldan başlayarak Fergana liderlerinin hemen hepsi geleneksel olarak dini yönden halifenin birer temsilcisi sıfatında olmayı kendileri için bir meşruiyet olarak görmüşlerdir (Starr, 2011, s. 11). Görüleceği üzere İslamiyet’in Fergana coğrafyasına tam olarak hâkim olması bu yüzyıldan sonra gerçekleşmiştir.

Samanilerin topraklarının en geniş olduğu dönem II. Nâsr İbn Ahmed’in saltanat dönemine denk düşmektedir (914-943). Kuzeyde Taşkent, kuzeydoğuda Fergana, güneybatıda Rey (bu şehir 928’e kadar) Samani devletinin toprakları içerisinde yer almıştır (Grousset, 2010, s. 171). Arap coğrafyacıları bu dönem ile ilgili olarak: “İlig Han Nasr’ın, Ekim 999’da Buhara’yı zaptederek Samani hükümdarı Abdülmelik’i Özkent’e sürmesinden sonra Fergana, Karahanlıların eline geçti ve idare merkezi Özkent’e taşındı” demişlerdir (Yazıcı, 1995, s. 376).

Türkler; tarihin farklı zamanlarında, farklı coğrafyalarda, farklı isimler ile yer almayı başarmış bir toplumdur. Gittikleri her yerde kolay bir şekilde birlik oluşturup devlet çatısı altında yönetilmeyi başaran Türkler, X. yüzyıla gelindiğinde İsficab’dan Fergana uçlarına kadar olan yerlerde Türk-Karlukları olarak varlık göstermekteydiler. Bu yüzyılda Oğuzlar adı altında kurulan Türk devletinin çatısı altında toplanmış olan Türk boyları, Fergana’yı da içine alan büyük bir coğrafyaya hâkim durumdaydı (Agacanov, 2010, s. 111).

Fergana Vadisi’nde, bir Karluk boyu olduğu düşünülen Yağmalar da IX. ve XI. yüzyıllar arasında varlık göstermişlerdir. Bu Türk boyu Özkent (Özgen/Uzgen), Talas ve Çu şehirlerinde yaşamıştır. Fergana Vadisi’nde bu dönemde büyük bir devlet kurmuş olan Oğuzların da varlık gösterdiği görülmektedir (Akyürek, 2008, s. 9). Fergana Vadisi’nin bulunduğu konum itibari ile yüzyıllar boyunca çevresi değişik milletlerden topluluklar tarafından kuşatılmıştır. Türklerin ana yurdu olarak

nitelendirilen Orta Asya'nın kalbinde yer alan vadide Türk varlığı tarihin her döneminde söz konusu olmuştur.

Fergana topraklarında Karahanlıların hâkimiyeti X. yüzyılın sonlarında başlamıştır. Karahanlıların hâkimiyet kurması ile birlikte zaten eskiden beri siyasal ve askeri olarak Türklerin hâkimiyet kurmuş olduğu vadide, Samanilerin hâkimiyetinde olan ihtişam sürdürülmüştür. Karahanlılar döneminde merkez Uzgen (Özkent) olmuştur. Bu dönemde refahın arttığını gösteren en önemli kanıt birçok yerde darphanenin bulunmasıdır. Ahsikent, Margilan, Oş, Kuba, ve Uzgen şehirlerinde darphaneler bulunmaktaydı. XI. yüzyıl, Karahanlılar'ın birçok rakip devlet ile yapmış olduğu mücadelelere şahitlik etmiştir. Bu dönemde Karahanlılar sadece Fergana'yı ellerinde tutmuyorlardı, aynı zamanda batıda Kâşgar ve doğuda Buhara'nın yönetimi de onların elindeydi. Bu coğrafyadaki herhangi bir güç kayması (hâkim devlet değişikliği) aynı zamanda şehirlerin önemini de değiştirmekteydi (Starr, 2011, s. 12).

Maveraünnehir adındaki verimli topraklarda Karahanlı hükümdarı İlig Bin Nasr 1013 yılında vefat ettiği zaman yerine kardeşi Mansur, Arslan İlig unvanını alarak geçti. Bu hükümdar hanedanının en kudretlisi olmayı başardı. İlig Arslan'ın hâkimiyet alanı oldukça genişti. Talas, Şaş (Taş-Kend), Tünhas, Binhas, Fergana, Özent, Hocend, Uşrusana, Semerkand, Buhara gibi büyük şehirler Karahanlı devletinin sınırları içerisindeydi (Sümer, 1999, s. 93).

Karahanlı devleti, kudretli olduğu zamanlarında toprakları çok geniş alanları kapsarken zayıfladığı dönemlerde daha küçük alanlara hükmetmiştir. 1141 yılına gelindiği zaman Maveraünnehir coğrafyası Karahıtaylılar tarafından işgal edilmişti.

Fergana'nın Karahıtaylıların hâkimiyeti¹¹ne girmesiyle birlikte Fergana Vadisi'nin başşehri Endican¹² ve Merginân¹³ oldu.

Bu işgalin bir sonucu olarak Karahanlı Devleti sınırları küçülerek Fergana merkezli bir Fergana Hanlığı (Karahanlı) kurulmuştur. İlk hükümdarı Tuğrul Kara Hakan olan bu devletin merkezi Özkent olmuştur. Bu yeni kurulan devletin başına geçen ilk hükümdarın, Batı Karahanlı hükümdarlarının kardeşi olan Hüseyin Han'ın olduğu bildirilmektedir. Bu hükümdardan sonra tahta, oğlu Tuğrul Han Mahmud geçmiştir. Bu müstakil Karahanlı devleti 1211'e kadar varlığını sürdürdü (Merçil, 1976, s. 799)

Fergana'da, Karahanlı hükümdarları adına sikkeler basılmıştır. Karahanlıların kurmuş olduğu Fergana Hanlığı'nın bilinen son hükümdarı "*Ulug Sultan Kadir Hakan*" unvanı taşıyan birisidir. Bu hükümdar 1209-1212 tarihleri arasında hâkimiyet sürmüştür (Genç, 2002, s. 457). Yarım asırdan fazla bir süre bağımsızlığını koruyabilen Fergana Hanlığı, 1212-1213 yıllarında Harzemşahların komşu devletler ile yaptığı savaşlar dolayısıyla yıkılmıştır (Paul, 2002, s. 463).

XII. yüzyılda Özkent şehri onun politik olarak önemini korumaya devam etti ve başşehir olarak kalmayı başardı. O günlerin bir kalıntısı olarak tuğladan yapılmış türbeler ve minareler bugün bile hala ayakta durmaktadır. Karahanlı dönemine ait bu kalenin günümüzdeki görüntüsünü, seyahatimiz sırasında aldık (bkz. Ekler). 1212'den itibaren diğer Türk toplulukların hâkimiyeti vadide görülmeye başladı. Bunlar Orta Asya'nın batısına hâkim olan Harzemşahlar ve Doğu'dan gelen Karahıtaylar olarak karşımıza çıkmaktadır. Muhammed Harzemşah Türkistan ve

¹¹Fergana Kağanlığı: Karahıtayların istilasından sonra (1141), Fergana bölgesinde başkent Özkent olmak üzere müstakil bir Karahanlı devleti kuruldu. Bu devletin hükümdarları Tuğrul Kara Hakan unvanı taşımışlardır. Onların bu unvanlarında Türk kelimesinin de kullanıldığı görülmektedir. Kaynaklar bu hanlıktan fazla bahsetmez muhtemelen 1211'den sonra varlığı sona ermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Merçil, 2011, s. 29).

¹²Endican; cenup (güney) tarafındaki kasabalardan biri olup ortadadır. Fergana vilayetinin payitahtıdır. Hububatı çoktur, meyvesi boldur, kavun ve üzümü iyidir. Üç kapısı olan bir şehirdir. Avı boldur. Refah bir şehirdir diye bahsedilir Babürname'de. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Babür, 1985, s. 4).

¹³ Merginan, Endican'ın garbında ve ondan yedi yığaç (eski Türklerde ölçü birimi) mesafede, güzel bir kasabadır. Mahsülü çok, nar ve eriği fevkalâde güzeldir. Dâne-keîân dedikleri bir cins nar vardır ki tatlılık ve mayhoşlukta Semnan (İran) narlarına tercih edilir. Avı ve kuşu iyidir. Ak geyik yakınında bulunur. Ahalisi Sart'tır. Yumruk güreşinde iyidirler ve kavgacı insanlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Babür, 1985, s. 5).

Fergana ahalisine haber göndererek kendisine bağlılık bildirmelerini istemiştir. Sultan Harzemşah'ın bundaki amacı Karahıtayların kalkınmasını önlemek ve onları baskı altında tutmaktır. Bu dönemde Karahıtaylıların tahtında Güçlük adında bir hükümdar oturmaktaydı. Güçlük, Cengiz Han'ın düşmanı olan Tayang Han'ın oğlu idi (Kafesoğlu, 2000, s. 189). Cengiz Han'ın Kereyitleri ortadan kaldırdığı dönemde Sultan Harzemşah da Karahıtaylıları ortadan kaldırmıştır. Aslında bu durum Sultan Harzemşah'ın Cengiz Han gibi bir komutan karşısında tek kalmasına sebep olmuştur.

Aynı zamanda bütün bu gelişmeler 1219'da başlayacak olan Moğol fetihlerinin de habercisiydi. Ezilen halkın desteğini alan Cengiz Han, fetih hareketlerine girişti (Oppert, 1870, s. 102). Çin'den sonra Cengiz Han'a rakip olabilecek tek büyük devlet bu dönemde Harzemşahlar Devletiydi. Fakat bu devlet dışarıdan görüldüğü gibi değildi. Çünkü idari ve siyasi bakımdan oldukça dağınık durumdaydı (Kamalov, 2009, s. 67). Harzemşahların Otrar valisi tarafından kızdırılan Cengiz Han, Batı Türkistan istikametine doğru sınırlarını genişletmeye başlamıştır. Cengiz Han'ın orduları karşısında direnemeyen Muhammet Harzemşah çareyi kaçmakta bulmuştur. Yerine geçen oğlu Celalettin Harzemşah da Cengiz Han'ın ordularına karşı bir süre direnmiş fakat devletini dağılmaktan kurtaramamış ve o da kaçmıştır (Bertold, 2011, s. 35).

Harzemşahlar ile meselesini bir türlü halledemeyen Cengiz Han devletinin sınırlarını Fergana Vadisi dolaylarına kadar getirmiştir (Hayit, 2004a, s. 137). Türkistan coğrafyasında kısa sürede hâkimiyet kurmuş olan bu büyük komutan civar şehirlere haber göndererek itaat etmeleri konusunda uyarılarda bulunmuştur. İtaat edenler kentlerini yıkılmaktan kurtarmıştır. Fergana'da bulunan Ahsikent ve Kasan şehirlerinin yöneticisi İsmail, hiç vakit kaybetmeden şehirlerinin ve askeri gücünün Cengiz Han'ın emrinde olduğunu bildirmiş ve itaat etmiştir. Fakat bu durum Fergana'nın her tarafında aynı olmamıştır. Fergana'nın batı geçidi konumunda olan Hocend şehri, beyhude bir şekilde Cengiz Han'a direndi ve kısa bir süre sonra yıkıldı. Sonunda Moğollar da geleneklere aykırı hareket etmeden Özkent şehrini başşehir yaptılar ve bütün ağırlığı bu şehre vererek geliştirdiler (Starr, 2011, s. 12).

Cengiz Han, hâkimiyeti sırasında Batı Türkistan'ın yönetim ve mali işlerini Mahmud Yalavaç'a verdi. Buradaki şehirlerden vergileri toplamak ve merkeze göndermekle

görevli olan bu kişi aynı zamanda bir vali gibi hareket ederek asayişini de sağlıyordu. Cengiz Han ülkesinin topraklarını oğulları arasında pay ederken Fergana Vadisi Çağatay'ın payına düştü. Fakat Çağatay uzun bir süre buradaki yönetime fazla müdahil olmadı ve XIII. yüzyılda Fergana Vadisi'nin bir kısmı uzun süre Mâhmud ve onun oğlu Mesud Yalavaç tarafından yönetildi. Yaklaşık 150 yıl boyunca Çağatay hanedanlığının hâkimiyeti altında kalan Fergana vadisi, bu dönemde ticari ve kültürel açıdan oldukça gelişti. Fakat Çağatay hanedanlığının hâkimiyeti siyasi anlamda diğer kardeş hanlıklar kadar etkili olmadı ve taht mücadeleleri ile kısa sürede yıprandı.

XIV. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, oldukça yıpranmış olan Çağatay devleti artık dağılmaya yüz tutmuştu. Tam da bu zamanda, etrafına topladığı askeri güç ve siyasi dehası ile Timur tarih sahnesindeki yerini almaya başladı. Cengiz ananelerini oldukça iyi bilen Timur, temkinli hareket ediyor ve hâkimiyetini meşrulaştırmak istiyordu. Cengiz soyundan gelen bir kız ile evlenen Timur, “Küregen” (damat) statüsü elde ederek Cengizliler ile akrabalık kurdu. Timur, Fergana'da tam hâkimiyetini 1375-1376 tarihlerinde Çağatay hanedanı varislerinden olan Emir Kamereddin'e karşı kazandığı başarılarından sonra sağlamıştır (Grousset, 2010, s. 463). Fergana'da hâkimiyet kurmayı başaran Timur ülkesinin sınırlarını genişletmek için bir dizi sefer düzenlemiştir (Starr, 2011, s. 12). Cengiz Han imparatorluğunun ardılı olarak hüküm süren ve ihtişamını gittikçe kaybeden Altın Orda Devleti'ndeki taht mücadelelerinde Toktamış'ı destekleyen Timur, bir süre sonra en büyük mücadeleyi bu hükümdara karşı vermiştir. Fergana Vadisi 1387 ile 1389 yılları arasında Emir Timur ile Altın Orda hükümdarı Toktamış'ın mücadelelerine sahne olmuştur (Grousset, 2010, s. 478-479). Bu mücadelelerden sonra Altın Orda Devleti zayıflamış ve yıkılma sürecine girmiştir.

Birçok Türk devletinde olduğu gibi Timur Devleti'nde de “Cihan hâkimiyeti” ideali bulunmaktaydı. Bu amaç doğrultusunda hareket eden Timur, öncelikli olarak sınırlarını genişletmek yoluna gitmiştir. Tarihi olayları zamanına göre değerlendirmek gerektiğinden, Timur'un Toktamış ile mücadelelerinin sonucunda gerçekleşen olaylarda Timur'u suçlamak, objektif tarih anlayışına uymamaktadır. Nitekim Timur, taht mücadelelerinde Toktamış'ı desteklemesine rağmen kendi hâkimiyeti söz konusu olduğunda doğal olarak ona karşı mücadele etmiştir. Altın Orda Devleti 1502 yılında yıkılma sürecine girdiğinde, yüzyıllardır Moğollar ve

ardılı devletlerin denetimi altında bulunan Rusya bir nevi rahatlatma sürecine girmiştir. Bu tarihten sonra kader tersine dönmüş, Türk dünyası üzerinde adım adım ilerleyen bir Rusya karşımıza çıkmıştır.

Türkistan coğrafyasının karakol vazifesini gören Altın Orda Devleti'nin yıkılması Timur Devleti'nin yıkılması ile yaklaşık olarak aynı tarihlere denk düşmektedir. Fergana Vadisi ve çevresi bir zamanlar Timur ve Toktamış arasında mücadeleye sahne olan bir yer iken adım adım ilerleyen Rusya'nın planları doğrultusunda XIX. yüzyıl sonuna gelindiğinde tamamen Rus hâkimiyeti altına girmiştir.

Fergana Vadisi konum itibarıyla Doğu Türkistan'a çok yakın bir konumdadır. Fergana'ya hâkim olma konusunda buradaki beyler de birtakım girişimlerde bulunuyordu. Bu sebepten Timur ve Timurlular Fergana Vadisi'ni ele geçirebilmek için Şarki (Doğu) Türkistan hükümdarları ile sık sık mücadele etmek zorunda kalmışlardır (Barthold, 1997, s. 563).

Timur'un oğlu Şahruh Fergana'da hâkimiyet kurabilmek için Fergana hâkimi olan Ömer Şeyh'in oğlu Emirek Ahmed ile bir süre mücadele etmiştir. Şahruh, Fergana'da tam olarak hâkimiyet kuramasa da Ahsikent ve Endican gibi şehirleri almayı başarmıştır (Aka, 2000, s. 57). Ne yazık ki Timur öldükten sonra halkının bölünmüş olması ondan sonra gelen evlatları ve torunlarının döneminde Fergana hâkimiyetinin zayıflamasına sebep olmuştur. Çok kısa bir süre zarfında devletinin sınırlarını Asya'dan Avrupa'ya kadar genişleten Timur'un bu sıra dışı başarılı devleti ölümünden kısa bir süre sonra dağılmaya yüz tutmuştur. Timur halkının bir kısmı Timur'un evlatlarının etrafında toplanırken bir kısmı da Fergana Vadisi ile kuzeyinde başıboş bir hayat sürmek zorunda kalmıştır (Saray, 2014, s. 64).

Timur İmparatorluğu'nun taht kavgaları yüzünden kısa sürede zayıflayarak çökmesinden sonra Timur'un torunu Ömer Şeyh (1467-1494), Ahsikent'i başkent yaparak Fergana Vadisi'nde bağımsızlığını ilan etti (Devlet, 1999, s. 37). Andican'da yerel yönetimin başında bulunan ve henüz 17 yaşında olan Abu Said'in oğlu Sultan Ahmet iktidar hırsına kapıldı ve Şeyh Ömer'e sürekli olarak saldırmaya başladı. Bu arada Şeyh Ömer diğer bir Moğolistan hükümdarı olan Yunus Han ile müttefiklik kurdu. Aradan geçen birçok çalkantılı yıldan sonra Semerkand'a saldıran Ömer Şeyh, Fergana'nın tam hâkimi olmayı başardı (Starr, 2011, s. 12) Ömer Şeyh bu

başarıları elde ettikten sonra Fergana Vadisi'nde bir süre daha hâkim olmayı başarmıştır.

Ömer Şeyh'in yönetimi sırasında Fergana Vadisi kısa süre de olsa sükûnete erişmiş ve iktisadi açıdan güçlenmiştir. Ömer Şeyh'in 1494'te ölümü üzerine, Emir Timur'un beşinci göbekten torunu olan Babür, babasının yerine tahta geçmiştir (Erdoğan, 2014, s. 31). Hümayunname'de Babür'ün tahta çıkması şu şekilde anlatılır; *Sahipkıran Hazretleri (Timur) zamanından Firdevs-mekânı Hazretleri (Babür) zamanına kadar geçmiş olan sultanlardan hiçbiri Babür Hazretleri kadar mücadelelere atılmamıştır. On iki yaşında iken padişah oldular ve Fergana vilayetinin payitahtı olan Andican'da 909 (1494)'da mübarek Ramazanın beşinde hutbeleri okundu. Tam on bir sene Maverâünnehir ülkesinde Cagatai (Çağatay), Timuri, Özbek Sultanlarıyla mütemediyen cenk ettiler* (Yelgar, 1987, s. 115).¹⁴

Türk devlet geleneğindeki hâkimiyet düşüncesine göre; bir bölgenin yöneticisi kaç yaşında olursa olsun çevresine önemli denilebilecek ölçüde bir güç topladığı vakit kendi hâkimiyetini kurmak ister. Bu düşünce ile yola çıkan birçok şehzade ya da vali bağlı olduğu devlete isyan etmiştir. Buna benzer olaylar Andican şehrinde de meydana yaşanmış, Babür ile yerel yöneticiler arasında uzun süre taht mücadeleleri olmuştur (Starr, 2011, s. 12).

1492 yılına gelindiği zaman Fergana Vadisi'nde feodal savaşlar baş gösterdi. Birçok mücadeleden sonra 1494'te Fergana'nın hâkimiyeti henüz 12 yaşında olmasına rağmen Babür'e verilmiştir. Etrafı birçok siyasi düşman ile çevrili olan Babür, bu süreçte kaçmak zorunda kalmıştır. Babürname adlı eserinde de bahsettiği gibi o dönemde Fergana vilayetleri kargaşa içerisindeydi. Babür'ün başa geçtiği andan itibaren Fergana'nın yerel emirleri çok şiddetli bir şekilde kendi aralarında mücadele etmeye başladı. Bu durumun ortaya çıkmasında şüphesiz Babür'ün küçük yaşta ve tecrübesiz olması etkili olmuştur. Babür 1497'de Semerkand şehrini kaybetti fakat çok geçmeden geri almayı başardı. Bu süreçte Ahsikent Emiri, Babür'ün askeri kumandanlarından biri olan Oş vilayetinin yöneticisi Sultan Ahmet Tembel'in

¹⁴Ayrıca Babür; Salı günü, Beş Ramazan 899 (10 Haziran 1494) da, Fergana vilayetinde, on iki yaşında padişah oldum diye söyler. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Babür, 1985, s. 3).

desteğini de yanına alarak Babür'e karşı isyan etti. İsyancılar Andican şehrine girdiler ve şehri kuşattılar. Şehir kuşatma altında iken Babür'ün destek ordusu yardım için yola çıktı fakat geç kaldığı için bir fayda sağlayamadı (Starr, 2011, s. 13).

Margilan şehrinin yöneticisi olan Emir Ali, Babür'e bir elçilik heyeti göndererek bağlılık bildirdi. Bunun üzerine pozisyonu güçlenen Babür diğer düşman emirlere karşı başarılı bir mücadele başlattı. Bir süre devam eden mücadeleden sonra 1500'de Fergana Vadisi Sırderya Nehri temel alınarak ikiye bölündü. Bu bölünme sonrasında vadinin bir tarafı Babür'ün bir tarafı da Moğol asıllı olan Sultan Ahmet Tembel'in oldu. Fergana mücadelesi bununla da kalmadı. Babür 1503-1504 tarihlerinde Fergana şehirlerine büyük bir sefer düzenledi ve Andican ile Aksu hariç tamamını ele geçirdi. Fakat Babür Fergana'da sükûneti sağladığı bir anda batı yönünden bir tehlike daha belirdi. Tarih sahnesinde yeni olan Şeybani Han da Babür'e karşı batıdan harekete geçti (Starr, 2011, s. 13). Bu yeni durum öyle bir şeye sebep oldu ki, Şeybani Han bütün gücüyle Fergana'ya yüklenince ne Babür ne de düşmanı olan Tembel Fergana'da tutunabildiler.

Babür, 1512'de Özbekler ile yaptığı savaşta ağır bir yenilgi alır. Bu yenilgi üzerine Babür Türkistan'da tutunamaz ve Afganistan dolaylarına doğru gider. Babür adına Fergana'da Özbeklere karşı mücadele veren Seyit Han da yenilir ve kaçmak zorunda kalır. Fergana'yı kaybeden Babür bırakmış olduğu hatıratı Babürname'de Fergana'dan ve oranın yerel yöneticilerinden uzunca bahseder. Babür'ün başarısız olmasındaki en büyük etmen Türkistanlıların ona yüz çevirmesidir. Türkistanlıların yüz çevirmesindeki en büyük etmen ise Babür'ün Şiiliğin temsilcisi olan Şah İsmail ile işbirliği yapmasıdır. Babür'ün Şah İsmail ile iş birliği yaparkenki gayesi; Türkistan hâkimiyeti konusunda kendisine destek bulmaktır. Fakat bu iş birliği pahalıya mal oldu ve bütün Türkistan elinden çıktı. Türkistan Türkleri Babür'den sonra Özbeklerin yönetimine girdiklerinde büyük bir sevinç duymuşlardır. Çünkü Özbekler Türkistanlılar arasında Sünniliğin kurtarıcısı gibi görülmüştür (Kurban, 1995, s. 25).

Fergana Vadisi'ne ve çevresine hâkim olmak adına uzun uğraşlar vermiş olan Babür, dönemin şartları gereği uzun süreli bir başarı sağlayamamıştır. Onun siyasi yaşamı

Fergana, Kabil ve Hindistan coğrafyasında şekillenmiştir. Babür, ata yurdu olarak gördüğü Fergana'dan ayrıldıktan sonra Hindistan'da yaklaşık 350 yıl hâkimiyet sürdüren Babür Devleti'ni kurmada muvaffak olmuştur. Babür'ün Fergana'da verdiği mücadele ile ilgili olarak kızı Gülbeden, şu şekilde bir değerlendirmede bulunmuştur:

“Tam on bir sene Maverâünnehir ülkesinde Çağataî, Timurî ve Özbek sultanlarıyla mütemadiyen cenk ve cidalde bulundular. Kalem dili bu çarpışmaların sayısı ve beyanı hususunda aciz ve kasırdır. Bizim hazretimizin cihangirlik uğrunda maruz kaldığı mihnet ve tehlikelere pek az kimseler maruz kalmışlardır. Ol hazretin muharebeler ve tehlikeler anında gösterdiği cesaret, erlik ve tahammül pek ender olarak bir padişahtan nakledilmiştir. Kılıcının darbesiyle üç defa Semerkant'ı fethettiler. Birinci defasında Hazreti Padişah babam on iki, ikinci seferinde on dokuz ve üçüncüsünde yirmi iki yaşında idiler” (Gülbeden, 1987, s. 117).

Timur atasından miras kalan Semerkant'a özel bir ilgi gösteren Babür, bu uğurda uzun uğraşlar vermiştir ve bunu da kızı Gülbeden açık bir şekilde dile getirmiştir. Ayrıca buradan öğrendiğimiz kadarıyla Fergana ve çevresinde hâkimiyet mücadelesine girişen Babür çok genç denebilecek yaşlardaydı.

Fergana Vadisi siyasal açıdan sürekli olarak yenilenmiş yeni hanedanların yönetimine sahne olmuştur. Cengiz Han'ın oğlu Cuci Ulusu'nun kurduğu Altın Orda Devleti'nin hanlarından olan Özbek Han'ın torunu Ebulhayr, Timur'un ölümünden sonra çıkan iç karışıklıklardan bıkan ve Fergana'da toplanan bir grup halk ile dedesinin adını verdiği Özbek Devleti'ni 1425'te kurmuştur. Ebulhayr'ın kurmuş olduğu bu devlet 1506'da Muhammed Şeybani Han'ın başa geçmesiyle birlikte Orta Asya'nın en güçlü devletlerinden birisi olmuştur. Neredeyse bütün Orta Asya'ya hâkim olan Muhammed Şeybani Han, başa geçtikten kısa bir süre sonra 1510'da, İran'da Şah İsmail tarafından kurulan ve Şii Safevi Devleti adını alan devlet ile savaşmak zorunda kalmıştır. Bu mücadeleyi kaybeden Şeybani Han, hem hayatından olmuş hem de devleti ikiye bölünmüştür. Şeybani Han'ın devleti Buhara merkezli olarak varlığını sürdürürken bünyesinden ayrılan Hive merkezli Hive Hanlığı, 1511'de Özbek Devleti olarak kurulmuştur. XVI. yüzyılın sonlarına gelirken Buhara hükümdarı 2. Abdullah, Fergana da dâhil Maverâünnehir ve Horasan'ı da alarak

Türkistan coğrafyasının en güçlü hükümdarı olmayı başarmıştır (Yorulmaz, 2013, s. 73).

Hive ve Buhara arasındaki olaylar hiçbir zaman durulmamıştır. Birbirinden ayrılan bu iki devlet neredeyse bütün Türk devletlerinde olduğu gibi sürekli olarak birbiri ile mücadele etmiştir. Bu mücadelelerden bıkan ve ne Buhara ne de Hive Hanlığı'nın hâkimiyetinden memnun olan halk 1710 yılında birleşerek merkezi Hokand Hanlığı'nı kurmuştur (Saray, 2004a, s. 41).

Fergana dolaylarına kadar dayanmış bulunan Cungar saldırıları bu dönemde çok etkili olmuştur. Bu saldırılar sırasında Kazaklar da Kırgızlar da çok fazla zayıt vermişlerdir (Yorulmaz, 2013, s. 32). Hokand Hanlığı'nın kurulması ile birlikte, bölgeye yüzyılın başlarında Cungar (Moğol) saldırılarından kaçıp gelen Kırgızlar, bu hanlığın hâkimiyetine gönüllü olarak girdiler. Zaten kısa bir süre sonra çoğunlukta buldukları Hokand Hanlığı'nın hâkimiyeti de Kırgız Türklerinin eline geçmiştir (Gömeç, 2006, s. 96). Bölgede kendisine rakip bir Türk devletinin kurulmasından rahatsız olan Çin, Doğu Türkistan'da Kalmuk (Cungar) İmparatorluğu'nu çökerterek sınırını Fergana Vadisi'ne dayamıştır. 1757'de Fergana hükümdarı olarak bulunan İrdana Bek, Çin işgalinden ülkesini kurtaramamış ve Çin'e bir süreliğine de olsa biat etmiştir (Barthold, 1977a, s. 553).

Buhara ve Hokand Hanlığı arasındaki mücadeleler öyle boyutlara ulaştı ki iki hanlık da birbirinin ezeli düşmanı haline geldi. Ne yazık ki birlikten uzak olan bu iki hanlık birbirileri ile mücadele etmekten dışarıdan gelen tehlikelere karşı savunmasız kalmıştır. Gözleri öylesine iktidar hırsına bürünmüştü ki büyük düşmanları Ruslar gelirken bile bu durumu sürdürmüşlerdir. Buhara Hanlığı özellikle de Fergana Vadisi'ne çok yakın bir konumda olan Taşkent konusunda çok ısrarcı olmuştur. Bu sebepten Taşkent, Hokand ile Buhara arasında el değişmiştir. Hokand Hanlığı Fergana Vadisi merkezli olarak kurulmasına rağmen vadinin batı kısımlarında yer alan bazı şehirler Ruslar tarafından işgal edilene kadar Hokand Hanlığı'na bağlı olarak kalmıştır (Canpolat, 2012, s. 20).

XIX. yüzyılın başlarında Hokand Hanlığı; Çu Vadisi, Yedisu vilayeti ve Taşkent'i bünyesine katarak bir anda Türkistan coğrafyasının en güçlü hanlığı konumuna yükseldi. Fakat Hokand Hanlığı'nın bu üstünlüğü çok fazla sürmemiştir. Ruslar

1853'de General Perovsky komutasında Ak-Mescit kalesini zapt ettiler ve yoğun bir mukavemet ile karşılaştılar. Kaleyi savunan 3 bin kişilik Özbek ve Kazak mücahitleri başarısız oldu ve Ruslar kaleyi aldı. Rusların, Kırım Harbi (1853-1855) dolayısıyla sekteye uğrayan Hokand işgali 1856 Paris Konferansı'ndan sonra bütün hızıyla yeniden başlamıştır. 1865'te Çimkent'in alınmasıyla devam eden işgal 1866'da diğer şehirlerin de alınmasıyla tamamlandı. Hokand hanı Hudayar Han 1868'de Ruslara boyun eğmek zorunda kaldı (Bala, 1977, s. 556-557). Ruslar, Hokand'ı 1876 yılında Türkistan Umum Valiliği'ne katarak bu işgali neticelendirmişlerdir (Hayit, 2004a, s. 140). Hokand Hanlığı'nın tarihini başka bir başlık altında ele alacağımız için burada ayrıntılı vermek istemedik.

Ruslara göre XIX. yüzyılın başlarında Buhara'daki han ailesi, ahalisi üzerinde uyguladığı despotizm neticesinde hâkimiyetini oldukça güçlendirmişti. Hokand Hanlığı, emperyalist amaçlar güden ve sınırlarını her daim genişletme çabasında olan Ruslar için baş belası bir konumdaydı. Rusların 1735'te Orenburg kalesini inşa ederek başladıkları Orta Asya'da ilerleme politikası Hokand Hanlığı'nın Kazak topraklarını işgal etmesiyle sekteye uğramıştır (Vernadsky, 2011, s. 279). Elbette ki bu Rusların Hokand Hanlığı'nı işgal etmek için ürettikleri bahanelerden birisiydi. Rusya, Hokand Hanlığı'nı tamamen işgal ettikten sonra bir ferman yayınlamış vadiyi "*Fergana Oblastı*" şekline dönüştürmüştür (Kurat, 1999, s. 351). Rusların 1552 yılında Kazan Hanlığı'nı alarak başladıkları Türk Dünyası topraklarını işgal politikası, Hokand Hanlığı'nın alınmasıyla önemli bir başarı elde etmiş oldu.

Osmanlı Devleti ile XVI. yüzyıldan itibaren diyalog halinde olan Türkistan Türkleri, ilk başlarda Şii İran'a karşı işbirliği yapmak için çaba sarf etmişlerdir. Türkistan Türkleri, daha sonraki dönemlerde hem hâkimiyetlerini meşrulaştırmak için hem de kuzeyden gelen Rusların tehditkâr yaklaşımına karşı bir yardım talebinde bulunmak için Osmanlı Devleti'ne sürekli elçi göndermişlerdir.

Zamanın koşulları dolayısıyla askeri ve maddi yardımları gerçekleştiremeyen Osmanlı Devleti, hanlıkların kendi aralarında birlik olmaları konusunda sürekli olarak uyarılarda bulunmuştur. Fakat bu uyarıların tam tersine Türkistan'da bulunan hanlıklar, bütün enerjilerini ve askeri potansiyellerini kendi aralarındaki mücadeleye harcamışlardır. Bunun bir sonucu olarak da eski dönemlere dayanan bir hazırlık

süreci olmakla birlikte, yaklaşık olarak çeyrek asırlık bir süreç içerisinde kendilerini Rusya'nın hâkimiyetinde bulmuşlardır.

Her türlü engellemelere ve müdahalelere rağmen Türk toprakları üzerinde amaçlarına ulaşmış olan Rusya'nın bundan sonraki amacı, Türkistan'dan Rusya'ya aktarılacak olan zenginliklerin kontrolü olacaktır. Genel olarak Rus göçmenleri işgal ettiği bölgelere yerleştirme siyaseti takip etmiş olan Rusya, bu uygulamaları gerçekleştirirken yerlilerin ellerinden topraklarını alarak Rus göçmenlere dağıtmıştır. Zamanla bu düzenlemelere karşı Türkistan topraklarında birçok isyan meydana gelmiş bu isyanlarda binlerce insan hayatını kaybetmiştir. Hokand Hanlığı'nın ileri gelenlerinden olan ve Altay kraliçesi olarak anılan Kurmancan Datça'nın isyanı ve 1898 yılında Fergana şehirlerinden olan Andican'ın ayaklanması büyük ses getirmiştir. Rusya bu isyanlarla uzun süre uğraşmış neticede kanlı da olsa bastırmıştır. Fergana bölgesinde I. Dünya Savaşı yıllarında Türklerin askere alınma konusunda çıkan 1916 isyanı (Kurat, 1999, s. 427), Rusya tarihinde görülmüş en büyük isyanlardan birisidir.

1.3. FERGANA VADİSİ'NDE İSLÂMİYET'İN YAYILMASI

Batı Göktürk Devleti'nin 658'de ortadan kalkması ile birlikte Fergana bir Çin eyaleti haline gelmiştir. 697 yılında Horasan valisi tayin edilen Mühelleb b. Ebî Sufra 699 yılında Kiş'e karşı bir sefer düzenlediyse de başarılı olamadı. Onun 702 yılında ölümü üzerine oğlu Yezîd de Fergana, Harezm ve Badgis'e karşı düzenlediği seferlerden sonuç alamadı (Özaydın, 2002, s. 620). Haccâc tarafından sevilmeyen ve kabileler arasındaki mücadeleleri körükleyen Yezîd, mevkiini çok fazla koruyamadı ve azledilerek hapse mahkûm edildi (Yıldız, 2000, s. 37).

Daha sonra tekrardan bir Türk yönetici tarafından idare edilen Fergana 712'de II. Göktürkler tarafından tamamen ele geçirilmiştir (Grousset, 2010, s. 145). Bu süre zarfında Fergana ve çevresinde gerçekleşen olaylara Göktürkler sessiz kalmamışlardır. Buharalılar 707'de ve Semerkandlılar 712'de, o zamanlar bütün Moğolistan'ın tek hâkimi olan Doğu Göktürk Kağanı Kapağan'ı (İlteriş Kağan'ın kardeşi) Arapların cihadına karşı yardıma çağırılmışlardır. Her iki seferde de Kapağan

Kağan, Ferganalılar'ın (Soğdlular'ın) yardımına, yeğenlerinden Kültigin'in komutasında bir ordu göndermiştir (Grousset, 2010, s. 144-145).

Fergana bölgesine ilk İslâm akınları 712-713 yıllarında Kuteybe b. Müslim kumandasında yapılmıştır. Müslümanlar Fergana'yı birkaç kez fethetmek için giriştilerse de bunda başarılı olamamışlardır (Yazıcı, 1995, s. 376). Kuteybe yine de 712-713 yıllarında Göktürkleri Fergana bölgesinden geri çekilmeye zorlamıştır (Grousset, 2010, s. 145).

Semerkand'da arzu edilen ölçüde emniyet ve huzurun sağlanamaması Maverâünnehir'in diğer şehirleri için de bir tehdit oluşturmaktaydı. Bu hususu göz önünde bulunduran Kuteybe, Harezm seferi dönüşünde Semerkand üzerine yürümeye karar vermiştir. Kardeşi Abdurrahman'ı öncü kuvvetlerin başında gönderirken kendisi de büyük bir orduyla yola çıktı. Bunu duyan Gurek Şaş, Fergana halkıyla birlikte Türk birliklerinden teşkil etmiş olduğu orduyla birlikte karşı harekete geçti. Taraflar Semerkand ile Buhara arasında karşı karşıya geldiler. Gurek'e bağlı Türk birlikleri Kuteybe karşısında tutunamadı (Özaydın, 2002, s. 622).

Semerkand'ın 711 yılında fethiyle birlikte Müslümanlar Maverâünnehir'e hâkim olmuştur. Bölgede yaşayan Soğdlular da bir süreliğine İslam devletine tabi olmak zorunda kalmıştır. Semerkand'ın fethinden sonra Kuteybe 20.000 kişilik bir ordu ile yeni sefer hazırlığına başladı. Kuteybe, kendi idaresi altındaki ordu ile birlikte Fergana'ya girerken diğer orduyu da Şaş üzerine sevk etti. Bu sefer sonucunda Şaş ve Fergana da İslam toprakları sınırları içerisine katılmış oldu (Özaydın, 2002, s. 622). Fakat Fergana konusunda oldukça kararlı olan Kuteybe 717'de Ferganalılar tarafından öldürüldü ve cesedi günlerce sergilendi (Starr, 2011, s. 10). Kuteybe'nin ölümü ile ilgili olarak kendi silah arkadaşları tarafından boynu vurularak öldürüldüğü de söylenmektedir (Kitapçı, 2002a, s. 264).

Emevilerin ünlü komutanı Kuteybe b. Müslim'in ölümü, aslında Emeviler'de meydana gelen taht değişikliğinin bir yansımasıydı. Emevilerin hilafet merkezinde, Velid b. Abdü'l-Melik'ten sonra halifelik Süleyman b. Abdü'l-Melik'e geçmişti. Yeni halife muhaliflerinden intikam alma konusunda oldukça hırslıydı. Bu intikam ateşinin kendisini de yakacağını bilen Kuteybe, yeni halifeye karşı isyan etti. Fakat onun bu isyanı kendi ordusu tarafından hoş karşılanmadı. Komutan Veki' b. Sûdet-

Temimi ile birlikte bir grup fedai, Kuteybe'nin çadırını basarak onu ve yakın akrabalarını katletmiştir (Kitapçı, Orta Asya'nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi, 2002b, s. 274). Kuteybe'nin mezarı; Fergana'da bilinen bir yerde; Ribât-i Serheng civarında Kâh denilen bir yerdedir. Şehit olduğu zaman 55 yaşında olan Kuteybe'nin mezarını komşu illerden gelenler ziyaret etmektedir (En-Narşahî, 2013, s. 87).

Proje kapsamında gittiğimiz Fergana bölgesinde, Kuteybe'nin mezarı da ziyaret edilmiştir. Mezarın tam olarak yeri; Oş ile Andican şehirlerinin arasında bulunan Hanabad (Özbekistan'da) kasabası yakınlarındadır. Ziyaretçilere açık olan mezar, küçük bir türbe görünümündedir. Hatta devlet tarafından vazifelendirilmiş bir tane din görevlisi de onun türbesinde beklemektedir. Bu kişi, oraya gelen ziyaretçilere Fergana Vadisi'nin İslamlaşma serüvenini ve Kuteybe'nin faaliyetlerini kısaca anlatmaktadır. Kuteybe'nin türbesi ile ilgili görseller seyahatimiz esnasında elde edilmiştir. Görsel için ekler bölümüne bakınız.

Kuteybe, Türkistan coğrafyasındaki yeni Müslüman olanları sıkıntıya sokmamak için birtakım girişimlerde bulunmuştur. Buradaki insanların talebi üzerine, onların daha yatkın oldukları Farsça Kur'an okuyabileceklerini söylemiştir. Kuteybe, böyle bir fetvayı verirken kendi kafasına göre hareket etmemiştir. Belirtmek gerekir ki; Müslüman din bilgini olan İmam Ebû Hanîfi, namaz kılariken metnin tam karşılığı olacak şekilde Farsça Kur'an okunabileceği konusunda görüş bildirmiştir. Kuteybe'nin ölümünden sonra Türkistan coğrafyasında İslam'ın yayılması bir süre yavaşlamıştır. Bunun sebebi, Kuteybe'nin sahip olduğu karizmatik liderlik vasfının kendinden sonra gelen valilerde bulunmamasıydı (Kurt, 2002, s. 283; Apak, 2002, s. 326-327).

İslam orduları Şaş, Hocend ve Fergana'nın bir kısmını ele geçirildikten bir yıl sonra İsficâb'a kadar ilerledi (Yıldız, 2000, s. 43). Fergana topraklarında zor da olsa hâkimiyet kuran Araplar bölgede kalıcı olmayı başaramadılar. Atamış oldukları valiler yardımıyla bölgeyi idare etmeyi düşündüler; fakat Fergana yerlileri, Türk kabilelerinin güçlerine güvenerek bağımsız olarak kaldılar.

Araplar, VIII. yüzyıl sonlarında Karlukları Fergana'dan çıkarmakla yetinmişlerdir. Müslüman Fatihler, bilindiği kadarıyla kuzeydoğu istikametinde Talas'tan öteye geçmeyi başaramamışlardır (Ögel, 2014, s. 94). VIII. yüzyılda Fergana'da ortaya

çıkan ve onlarca yıl devam eden karışıklıklar, Batı Asya-Çin arasındaki ana ticaret yolunun kuzeye kaymasına sebep olmuştur. Fergana ve Kaşgar'ı geçen yolcular, Semerkand'dan kuzeydoğuya yönelip Taşkent ve Evliya-Ata üzerinden Yedisu (Jetisu)'ya, Çu Nehri sahiline, oradan da Issık-Göl'ün güney sahili boyunca ilerleyerek Bedel Geçidi üzerinden Aksu'ya ulaşıyordu. Bu yol hakkındaki ilk bilgileri bildiğimiz kadarıyla VIII. yüzyılda yaşayan Budist Hacı Hsüan Tsang'da ve Çin "T'ang Hanedanı Tarihi'nde buluyoruz (Ögel, 2014, s. 99).

Fergana bölgesinde İslâmiyet'in ilk aşamada yayılmamış olmasının sebepleri farklı bir biçimde değerlendirebilir. VIII. yüzyılın başlarında İslâm dünyasının liderliğini yapan ve Arapçı bir politika izleyen Emeviler gittikleri coğrafyalarda toprakları almayı başarmışlardır; fakat bu, fetih anlamında süreklilik arz etmemiştir. Emevilerin katı tutumlarından dolayı Fergana halkı İslamiyet'i kabul etmek konusunda uzun süre tereddüt yaşamıştır. Emevilerin sürekli mücadeleleri sonucunda Emevilerin hâkimiyeti altında kalmış olsalar bile bu sadece görünürde olmuştur. Emeviler son dönemde biraz yumuşak bir siyaset izleseler bile bu ön yargı uzun süre devam etmiştir. Adetlerine ve gelenek-göreneklerine çok sıkı bir şekilde bağlı olan Fergana Türklerinin baskı ve dikte ile bir dini kabul etmeyecekleri çok geç fark edilmiştir.

720'li yıllarda Fergana Vadisi, Alatur adındaki güçlü bir hükümdar tarafından yönetildi. Bu hükümdar Araplara karşı gelebilmek için Taşkent'te bulunan Türk kağanlığı ile bağlantı kurdu ve Arapları Semerkand'a kadar kovaladı. Birkaç yıl sonra bütün Fergana'nın yöneticisi olarak Arslan Tarkan ortaya çıktı ve bu lider Çinliler ile dostça bir ittifak kurdu. Halife Mansur (754-775) Fergana hâkimini Kaşgar'da yaşamaya ve vergi vermeye zorladı. Fakat Fergana halkı hem politik olarak hem de askeri olarak halife Mansur'a karşı direndi (Starr, 2011, s. 11). Fergana halkının binlerce yıllık geleneğini terk etmesi kolay olmamıştır.

Emevilerin son Horasan valisi de Maverâünnehir halkı arasında eşit muamele ederek onların gönüllerini kazanmaya çalışmış ve bu sayede bölgede İslâmiyet'in yayılmasına katkıda bulunmuştur. Buradan anlaşılıyor ki; Maverâünnehir halkı kendilerine ılımlı bir şekilde yaklaşıldığı zaman Müslümanlığı benimseme konusunda çok daha istekli davranmıştır. Abbasilerin iktidara gelmesiyle birlikte Mevaliye (Arap olanlara ayrıcalık tanınması) karşı izlenen politikanın değişmesiyle

birlikte Müslümanlığın yayılmasında bir hızlanma olmuştur. Abbasi hanedanı kendilerini iktidara taşıyan gayri Arap halka iyi davranmaya başlamış ve bu sayede Horasan ve Maverâünnehir’de İslâmiyet’in yayılması hızlı bir şekilde ivme kazanmıştır (Özaydın, 2002, s. 641). Abbasiler, “Mevaliye Politikası”nı bırakarak ordularında farklı milletlere önemli görevler vermeye başlamışlardır. Abbasi halifelerinin hassa askerleri ve inzibat birliklerinin arasında Türkler de yer almıştır. Bu Türkler Fergana, Taşkent ve Maverâünnehir’den VIII. asırda az olsa da IX. asırda oldukça kalabalık aileler halinde göçüp gelmişlerdir (Kafesoğlu, 1976, s. 792).

Halife Mehdi de bu yeni ortamdan istifadeyle İslâmiyet’in yayılması için çalışmış Soğd, Toharistan, Fergana, Uşrûsene, Karluk, Dokuz Oğuz (Uygurlar) ve diğer bazı Türk hükümdarlıklarını İslamiyet’e davet etmiştir. Abbasi Halifesi Mehdi gibi Halife Me’mun ve Mu’tasım da Türklerle karşı yakın bir ilgi göstererek Fergana’da İslâmiyet’in yayılmasına hız kazandırmıştır. Hatta Halife Mu’tasım Fergana, Üşrusene Şaş ve Soğd gibi Türklerin çoğunlukta olduğu yerlerden asker temin etmiştir. Diyebiliriz ki onun gayretleri sonucunda Maverâünnehir’de İslamiyet büyük çapta kabul görmüştür (Özaydın, 2002, s. 641).

Fergana’da Müslüman Arapların hâkimiyet kurmuş olmasına rağmen bölgede isyanlar birbirini kovalamıştır. Hârûnürreşid zamanında (775-809) Kâşgar Valisi Gıtrîf b. Atâ, Amr b. Cemîl kumandasında bir orduyu Karluk yabgusuna karşı Fergana üzerine yollamıştır. Ancak ayaklanma bastırılmadığı gibi Me’mûn döneminde (813-833) ikinci bir ordu daha Fergana üzerine gönderilmiştir. Ayaklanma bastırıldıktan sonra Fergana’nın yönetimi Vali Gassân b. Abdâd (819-820) tarafından bölge Sâmânilere devredildi. Fergana’da İslam hâkimiyeti tam olarak IX. yüzyılda sağlanabildi (Yazıcı, 1995, s. 376).

Fergana’da düzen sağlandıktan sonra, X. yüzyılın sonlarında 992’de İlyas İbn İshak tarafından halifeye karşı yeniden bir isyan başlatılmıştır. Bu isyana, kendi yandaşlarının yanında Karluk Türkleri de destek vermiştir. Bu isyan da uzun uğraşlar sonucunda bastırılmıştır. Bu süreçte Fergana’nın yeni bir merkezi ortaya çıkmıştır. Nasrabad adındaki bu yerleşim yeri bahçeler ile donatılmıştır. Halife Fergana Vadisi için yeni valiler atamaktaydı ve X. yüzyılın sonlarında bölgenin valisi olan Asad’ın ölümü üzerine halife onun yerine oğlu Ahmet’i atamıştır. Ahmet zamanında Fergana,

iktisadi, kültürel ve sosyal merkez olmuştur. Bölgede hâkim unsur olan Samanilerin yerel yöneticileri adına hem Fergana'da hem de Nasrabad'da para bastırılmıştır (Starr, 2011, s. 11). Uzun uğraşlar sonucunda İslamiyet'in Türkistan coğrafyasına yayılmasının bir sonucu olarak X. yüzyıla gelindiğinde birçok bilim merkezi bu coğrafyada hizmet vermeye başlamıştı. Buhara, Maverâünnehir, Semerkant, Fergana, Şaş gibi şehirlerde bulunan medreseler, İslam'ın daha da yayılmasında önemli bir rol oynamıştır (Kurtuluş, 1991, s. 535-536).

Yerli Müslüman beyleri çok defa Çince "Van" unvanını taşıyorlardı. Moğol hanları devrinden itibaren Fergana ve özellikle buranın Kuzey Tacik kısmından çıkmış hocalar, siyasi hâkimiyeti elinde tutmayı başarmıştır. Batı Türkistan'da ortaya çıkan bazı hoca hareketlerinin Özbek ve Kazaklar aleyhine yönelmiş milli Tacik özelliğinde olmaları mümkündür. Tam olarak Türkleşmiş olan Doğu Türkistan'da ise hocalar, Türk geleneklerine göre hareket ediyor ve Türkçe lakaplar taşıyorlardı (Barthold, 2006, s. 204).

1.4. FERGANA VADİSİ'NDE EKONOMİK FAALİYETLER

İlk çağlardan beri insanlar, Fergana'nın da üzerinde bulunduğu *Büyük İpek Yolu*'nu¹⁵ kullanarak ipek, değerli taşlar, altın ve gümüş takılar, renkli cam süsleri, ilaçlar, boyalar, safkan atlar ve çeşitli meyveleri bir ülkeden diğer ülkelere naklettiler. İpek Yolu'nun geçtiği ülkeler ve uzunluğu düşünüldüğü zaman ticari ehemmiyeti çok iyi anlaşılacaktır. Ayrıca bu yollar boyunca dini misyonerler, usta sanatçılar, müzisyenler, aktörler ve zanaatçılar farklı kültürler arasında taşınmıştır (Starr, 2011, s. 9).

Fergana üzerinden geçen İpek Yolu'nda baharatların, sanatçıların ve eşyaların yanında elbette ki farklı kültürlere ve coğrafyalara özgü olan hayvan cinsleri ve

¹⁵İpek Yolu; kuzeyde Tuen-Huang, Hami, Turfan, Karaşahr, Kuca, Kaşgar, Fergana ve Maverâünnehir, güneyde Tuen-Huang, Hotan, Yarkand, Pamir vadileri ve Baktriya ile devam eden yay şeklindeki iki yoldur. Bu iki yol sık sık büyük çöller ve heybetli dağlar ile kesintiye uğrasa bile Çin kitleleri ile Hint-Avrupa kitlelerinin asgari düzeyde bile olsa temasını sağlayan bir hattır. Ticaret ve dinin, Makedonyalı İskender'in haleflerinin, Yunan sanatı ile Afganistan'ın altı Budist misyonerinin geçtiği İpek veya öbür adı ile Hac Yolu işte burasıdır (Grousset, 2010, s. 18). M.Ö. II. yüzyıldan M.S. V. yüzyıla kadar Kazakistan'ın güneyinde hâkimiyet sürmüş olan Vusunlar ile Çinlilerin ittifakı sonucunda İpek Yolu'nun ortaya çıktığı kabul edilmektedir (Yatsenko, 2006, s. 776).

kürkleri de taşınmaktaydı. İpek Yolu üzerinden taşınan hayvanlar arasında ünlü Fergana ve Arap atları, develer, filler, ren geyikleri, aslanlar, çitalar, ceylanlar, şahinler, tavus kuşları, papağanlar vb. bulunmaktaydı. Ancak ticaret yoluna ismini veren ipek, bu yol üzerindeki en değerli maddeydi. Bu ticarete altın geçerlilik yönünden baş sırada yer alıyordu fakat uluslararası geçerliliği olan paralar da bulunmaktaydı (Baipakov, 2007, s. 26).

İnsanoğlu her zaman için uzakta olanı merak eder ve gizemli şeyleri öğrenmeyi birinci hedef olarak kendisine belirler. Batı'nın Doğu'yu tanıma merakı da aslında buradan gelir. Doğu'ya giden her seyyah Doğu'yla ilgili ilginç bilgiler verir ve bu bir gizem oluşturur. Doğu'da bulunan zenginlikler ve sıra dışı ürünler batı için bir cazibe aracı olmuştur.

Çin ilk dönemlerde kapalı bir kutu konumundaydı ve dışarıdan gelen yabancılara da pek fazla itibar etmiyordu. Fakat zamanla ticari anlamda gelişmeler oldu ve Batılı diye tabir edilen tüccarlar bir bir Çin ülkesine gelmeye başladı. İpek üretimi ve dokumacılığı Çinliler tarafından bir sır gibi saklandı. Her türlü tedbire rağmen bu sır zamanla ortaya çıktı ve çeşitli coğrafyalarda da ipek üretimi yapılmaya başlandı. İpeği ilk olarak görenler Doğu'ya bir şekilde gitmeyi başaran kimselerdi (Berkin, 1981, s. 2). İpek üretimi konusunda birinciliği ve kaliteyi elden bırakmayan Çinliler bu ipek sayesinde birçok başarıya imza atmışlardır.

İpek üretimini ilk öğrenenlere gelince bunlar, elbette ki Batılılar değildi. Çin'in yakın komşuları bu ipeğin güzelliğini ve önemini gördükten sonra bununla ilgili çalışmalar yapmışlardır. Bizanslılar öğrenmeden önce ipek üretimini İranlılar öğrenmiş ve uygulamışlardır (Berkin, 1981, s. 7). İpeğin ve değerli ürünlerin Avrupa'ya taşınmasında kullanılan ve adını da değerli ipekten alan "İpek Yolu"nun güzergâhı da zamanla değişmiştir. Bu değişim, gerek tedbir amaçlı gerekse kervanların güvenlik endişesi dolayısıyla olmuştur. Fergana Vadisi'nin güvenli bir noktada olması bu değişimlerde adından söz ettirmesine sebep olmuştur.

Tarihin ilk dönemlerinde Çin'den Avrupa'ya uzanan kervan yolu güney istikametinde Hoten, Pamir ve İran'daki Vahan üzerinden geçerek batı istikametine gidiyordu. Fakat bu yol hem kervan yolcuları için bir hayli zorluk çıkarıyor hem de güvenlik konusunda elverişsiz oluyordu. Bundan dolayı milat başlarında yolun

güzergâhı Taklamakan Çölü'nün kuzeyine çekilmiştir. Bu güzergâh; Karaşar, Kuça, Kaşgar ve Fergana Vadisi'nden geçiyordu. Daha uygun ve güvenli bir yol ise aslında VI–VII. yüzyıllarda Göktürkler zamanında kullanılan Yedisu'daki Turfan üzerinden geçen yoldu. Türklerin Kuzey Kafkasya'yı fethetmesiyle birlikte İran üzerinden yüksek oranda vergi vererek gidilen kervan yolunun bir alternatifi de bulunmuş oldu (Gumilev, 2006, s. 154). Görüldüğü üzere tarihin her döneminde İpek Yolu'nun güzergâhı değişmiştir. Bu değişimler olurken asıl belirleyici etken, yolun güvenliğidir. Fakat Türklerin yeni fetihler gerçekleştirmesi ile birlikte kervan yollarına daha elverişli yerler bulunmuştur.

Bir bölgenin jeopolitik konumu onun tarihi için oldukça önemlidir. Farklı coğrafyalar ve farklı kültürler arasında yer alan Fergana Vadisi'nin bu kültürel etkileşimden kendine düşen payı büyük oranda aldığı gözlenmektedir. Fergana, misyonerlerin bir durağı olmasından dolayı farklı dinlerin bir arada yaşadığı bir coğrafya olmuştur. En güzel müzisyenler ve en usta zanaatçılar buranın gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Günümüzde bile düşünüldüğünde aşırı derecede kozmopolit bir yapıya sahip olan vadi, bu durumunu tarihi süreçte aldığı göçler ve barındırdığı farklı etnik topluluklara borçludur.

Fergana Vadisi bulunduğu konum itibarıyla tarım ve hayvancılık için çölün ortasındaki vaha konumundadır. Etrafını çevreleyen yüksek dağların eteklerinde bulunan yaylalarda yetişen otlar ve meralar hayvancılığı oldukça geliştirmiştir. Hayvancılık için gerekli olan her türlü iklim koşuluna sahip olmanın yanında üzerinden geçen ticaret yolunun da vermiş olduğu avantaj ile burada yetiştirilen ürünler çok farklı coğrafyalara ithal edilmiştir. İlk dönemlerden itibaren tarım da ileri safhada olmuştur. Tarım için gerekli olan su, gerek yağışlar ile gerekse açılan kanallarla tedarik edilmiştir. Burada yaşayanların yaşayış ve gelenekleri yerleşik hayat ile paralellik göstermiştir (Ekrem, 2006, s. 767).

Vadi güzel atlar diyarı olarak bilindiği gibi üzüm ve şarap yönünden de tanınmıştır. Uçsuz bucaksız Asya topraklarının ortasında Tanrı Dağları'nın eteklerinde yetişen bu üzüm ve elde edilen şarap ihraç edilmiş ve bir hayli ün sahibi olmuştur. Fergana Vadisi'nde yetiştirilen üzüm ve bundan elde edilen şarap tarihin ilk dönemlerinde de oldukça ünlüydü. Şarap ile ilgili Çince kaynaklarda bilgiler verilmektedir. Çinliler

Fergana’da yetiştirilen üzüme yabancı oldukları için onun hakkında önemli ifadelerde bulunmuşlardır. Çinliler şöyle demektedir; *Davan’da (Tanrı Dağları bucağı) üzümlerden şarap yapılır. Bu zengin stok 10.000 dan (bir dan 80 kg dan fazladır) kadardır. Eski şaraplar bozulmaksızın onlarca yıl saklanır. Oranın sakinleri atların yoncaı sevdiği şekilde şaraptan hoşlanır. Çinli elçiler tohum ihraç ettiler. Tanrının oğlu zengin toprağa şarap ve yonca ekmek için onlara emirler verdi* (Starr, 2011, s. 8). Bu dizelerden anlaşıldığına göre Çinliler, Fergana Vadisi’nde yetiştirilen üzümün bolluğundan ve şarabının dayanıklılığından bir hayli etkilenmiştir. Haliyle üzümü üreten ve bundan şarap elde etmeyi bilen bir toplumun bunları sevmemesi düşünülebilecek bir şey değildir. Nitekim vadinin yerlileri de belirtildiği gibi sarhoşluk derecesinde bu ürünlere düşkündür.

Fergana Vadisi’nde yetiştirilen ürünler de zamanla farklı kültürlerden etkilenerek çeşitlilik göstermiştir. Örneğin V. ve VI. yüzyıla gelindiğinde vadide ipek böcekçiliği de görülmeye başlandı. Hatta buranın ipeğinden elde edilen parçalar Avrupa’nın hazinelerinde ortaya çıkmıştır. Zaten ipek de Fergana Vadisi’nden Avrupa’ya taşınan malzemelerden sadece birisiydi. Aynı zamanda Fergana Vadisi’nin ünlü atlarının hediye olarak sunulduğu bir elçilik heyeti 479’da Çin’e gönderilmiştir (Starr, 2011, s. 9).

Fergana Orta Asya’nın incisi gibi her anlamda gelişmekteydi ve bu diğer devletlerin de ilgisini çekmekteydi. Bir bölgenin mahalli paralarının ticari anlamdaki değerine ışık tuttuğu düşünülürse Fergana’da bulunan VII. ve VIII. yüzyıllara ait farklı ulusların paraları buranın ne kadar önemli olduğunu gösterecektir (Baipakov, 2007a, s. 14).

Fergana Vadisi kazılarında elde edilen çanak çömlek parçaları üzerinde yazan Göktürk alfabesi, Göktürk hâkimiyetinin bölgede İsfara şehrine kadar yayıldığını göstermesi bakımından önemlidir (Ögel, 2014, s. 199). Aynı zamanda bulunan bu çanak çömlek parçaları ekonomik canlılığın da bir işareti olarak görülebilir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Fergana Vadisi üzüm ve şarapları ile ünlü bir coğrafyaydı. Bu ürünlerin saklanması ve ticaretinin yapılması çömlekler vasıtasıyla olsa gerekir.

Fergana Vadisi’ne yerleşen ilk yerliler Türk olmasa bile zamanla Türk nüfusunun artmasıyla Türkleşmiştir diyebiliriz. Bu yerliler aslen ziraatçı olup tüccar insanlardı.

Göktürk çağına doğru yaklaşırken vadide göçebe olarak varlık gösteren ve Hun Devleti zamanında buraya geldikleri düşünülen bu insanlar zamanla yerleşik hayatı göçebeliğe tercih etmişlerdir. Bu durumun ortaya çıkmasında Fergana Vadisi'nin yerlilerinin yerleşik olması etkili olmuştur. Yerleşik hayata geçen Türk toplulukları zamanla ziraatçılığa başlamıştır. Fergana Vadisi'nde yer alan Şaltak, Çigircik ve Gulca gibi buluntular bize vadideki ziraatçılık ile ilgili önemli bilgiler vermektedir (Ögel, 2014, s. 177).

Moğollar Fergana boyunca bütün şehirleri tahribata uğrattılar. Moğol istilasından önce yukarıda da belirttiğimiz gibi Fergana, Özkent, Merv gibi şehirlerde para basılmaktaydı ve bu paralar bölgenin ticari hayatının canlanması için ekonomik döngüde kullanılıyordu. Moğol istilasının ilk devirlerinde Fergana bölgesinde çok derin ekonomik buhranlar oldu ve halk perişanlığa sürüklendi. Cengiz Han tarafından Türkistan bölgesini yönetmekle görevlendirilip vali olarak atanan Mahmut Yalavaç, Fergana'da ticari hayatın canlanması için çok fazla uğraş vermiştir (Starr, 2011, s. 12).

Bir ara Cengiz Han'ın oğlu Çağatay, Türkistan coğrafyasının hâkimi olarak Mahmut Yalavaç'ı görevinden almak istemiştir. Fakat Moğol geleneğine göre her yönetici büyük kağana bağlı olmak zorundaydı. Cengiz Han'ın yerine geçen oğlu Ögeday bu dönemde büyük kağan konumundaydı ve Çağatay hatasını anlayarak Mahmut Yalavaç'ı görevine iade etmiştir (Grousset, 2010, s. 366). Bu süreçte Fergana bölgesine gelmek istemeyen tüccarlar bile olmuştur. Mahmut Yalavaç'ın ekonomiyi düzeltmek için vermiş olduğu mücadeleler zor da olsa meyvesini vermiştir. İpek Yolu üzerinde bulunan ve her dönemde ekonomik canlılığını korumayı başarmış olan Fergana'da, Moğol istilası sonrasında ekonomik canlanma ancak XIII. yüzyılın ortalarından itibaren tekrar başlayabilmiştir.

Cengiz Han'ın oğullarından olan ve Türkistan coğrafyasını pay olarak alan Çağatay bile Yalavaç sülalesinin yönetimine çok fazla karışmamıştır. Göçebeliği benimseyen Moğollar, yerleşik olarak yaşamayı kendileri için azap verici bir yaşam şekli olarak görmüşlerdir. Bu sebeple yerli valiler tarafından toplanan vergiler ile bölge idare edilmiştir. Günümüzde bile hala kullanılan *yatuk* (yatalak) tabiri göçebelerin yerleşikler için kullandığı bir nevi hakaret sözcüğüdür. Moğollar göçebeliği

benimsediği için avcılığa ve hayvancılığa büyük önem vermişlerdir. Kışın en soğuk aylarında bile samur ve sincap avlayıp onların kürkünü satıyorlardı. Göçebe hayatın ortaya çıkardığı mecburiyetler karşısında bir kabileye ait birey başka kabileye geçebilirdi (Grousset, 2010, s. 224).

Ekonomik gelişmişlik elbette ki Moğollar için de önemli bir ölçüt olmuştur. İstila dönemlerinde yıkılan mimari yapılar daha sonra tekrardan tamir edilmeye çalışılmıştır. Moğollar ticarete önem veren bir toplumdur bunun için birçok sistem kurmuşlar ticaretin zenginleşmesi için emek vermişlerdir. Cengiz Han ticaretin gelişmesi için *Ortak* sistemini kurmuş bu sistemle hâkim olduğu coğrafyalarda güvenli bir şekilde kervanların gidiş gelişlerini sağlamıştır. Hâkimiyet kurduğu dönemde şehirleri yakıp yıkan Moğollar bu sistem sayesinde bir nevi bozulan ticari düzeni yeniden sağlamışlardır. Moğollar ile birlikte Orta Asya ticaretinde kervanların güvenliği devlet garantisi altına girmiştir. Moğollar geliştirmiş oldukları ulak ve posta teşkilatı sayesinde çok hızlı haber alma imkânına sahiptiler. Bu imkân sayesinde devletin dört bir yanında olan haberler en kısa sürede hükümdara iletiliyordu. Atlı posta birimleri belli aralıklarla kurulmuştu, yabancı elçiler de bu atlardan faydalanabiliyordu. Bu sistem öylesine mükemmel işliyordu ki, yolculara ikram etmek için güzergâh boyunca kımız ile et amacıyla kısıraklar ve koyunlar bulunuyordu. Eyerli at ve haberci kılığında teçhiz edilmiş bir kimse hemen her menzilde hazırды. Tüccarlar Moğollar döneminde yolların güvenli olmasından dolayı büyük kazançlar elde etmişlerdir (Vernadsky, 2007, s. 161).

Moğollar döneminden sonra vadideki ekonomik faaliyetler bir süre durmuştur. Fakat Timur ve onun ahfadının yönetimi sırasında tekrar canlanmıştır. Burada yetiştirilen ürünler bütün Türkistan pazarlarında yer almıştır. Timurlulardan sonra kurulan Buhara Hanlığı döneminde, vadinin ekonomik anlamda önceki yüzyıllardan farklı bir yapısı olmamıştır. XVIII. yüzyılın başında kurulan Hokand Hanlığı, vadideki ekonomiyi canlandırmak için birtakım tarım politikaları geliştirmiştir. Yeni sulama kanalları açılarak vadinin sulanabilir arazileri genişletilmiştir. Bu dönemde vadide bol miktarda pamuk yetiştirilmiş olup kaliteli pamuklar Rusların dikkatinden kaçmamıştır.

1.5. XIX. YÜZYIL ÖNCESİNDE FERGANA VADİSİ'NİN KÜLTÜREL VARLIĞI

Fergana Vadisi'nde yaşayan halklar ile ilgili olarak değişik rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan birisi de Mesûdî'ye göre Nuh Tufanı'ndan sonrasında Sâm b. Nûh ve Yâsef b. Nûh'un çocukları yeryüzüne dağıldıkları vakit, onlardan türeyen nesilden bazıları Fergana ve civarına yerleştiler. Orada yaşayan yerli halk bunların devamı niteliğindedir (Akyürek, 2008, s. 6). Elbette ki bu konuda çok teferruatlı bir araştırma gerekmektedir. Yine de binlerce yıldır vadide yaşayan yerlilerin, Nuh kavminden geldiği konusunda ortaya atılan bu iddianın doğruluk payı olabilir.

Fergana Vadisi'ne, Büyük Hun Devleti kurulduktan kısa bir süre sonra Yüe-çi'ler ve Wu-sun'lar'ın yoğun akınları olmuştur. Bu da demek oluyor ki Hun Devleti'nin parçalanması ile birlikte meydana gelen Hun göçleri, Orta Asya kültürlerinin birbirine karışmasında oldukça etkili olmuştur. Nitekim Tanrı Dağları'nda bulunan bu çağa ait çanak ve çömlekler ile Fergana'da bulunanlar birbirine oldukça benzemektedir. O zaman denilebilir ki; Hun çağındaki gelişmeler, Fergana'da yeni bir kültürün oluşmasına oldukça önemli bir katkı sağlamıştır (Ögel, 2014, s. 177).

Hunlar, Fergana Vadisi'nde hâkimiyet kurduktan sonra vadideki Usunlar üstünlüğü sona ermiştir. Hun Türkleri döneminde Fergana halkı kozmopolit bir yapıya bürünmüştür (Akyürek, 2008, s. 6). Büyük Hun Devleti kurulduktan sonra Tanrı Dağları'ndan Fergana'ya doğru büyük akınlar gerçekleştirilmiştir (Ögel, 2014, s. 177). Hun Türklerinin bölgeye hâkim olmasıyla birlikte hayvancılık ve göçebe yaşam bu topraklara taşınmıştır. Vadiyi elinde tutan İranlılar, Orta Asya ve Çin istikametine giden kervanların çıkış noktası olarak burayı belirlemişlerdir. Fergana ve Şaş bölgesindeki halkın Türkleşmesi milattan sonraki devirlerde gerçekleşmiştir (Esin, 1978, s. 52).

Göktürkler zamanına gelirken Fergana Vadisi'nde yaşayan göçebe Türkler yerleşik hayata geçmeye başlamıştır. Zaten Fergana'nın ilk yerlileri de muhtemelen Türk değildi (Ögel, 2014, s. 177). Yerleşik hayata geçen Türkler zamanla ziraatı geliştirmişler ve ticari anlamda varlık göstermeye başlamışlardır. Bütün bunlar göz önüne alındığında, İslamiyet öncesi devirler için Fergana Vadisi'nin önemi siyasi olmaktan ziyade kültürel ve ticari anlamda olmuştur. Fergana Vadisi ticaret yolları

üzerinde bulunduğundan Kabil, Türkistan, Semerkant, Buhara, Belh, Hisar, Bedeşaşan gibi birçok önemli şehir ile etkileşim halinde olmuştur (Aka, 2000, s. 132).

İstahri'nin¹⁶ bildirdiğine göre Maverünnehir'in hiçbir yerinde Fergana'dakiler kadar büyük bir köye rastlanmamaktaydı. O kadar ki ahalsinin çokluğundan ve meralarının genişliğinden dolayı arazisinden geçebilmek için yaklaşık bir gün gerektiren köylere rastlamak mümkündü (Barthold, 1997, s. 561).

Çöl sahalarında hayata imkân veren yegâne yerlerden biri olan Fergana Vadisi'nde km² ye düşen kişi sayısı oldukça yüksektir (Dönmez, 1976, s. 56). Fergana'da, milattan önceki devirlerde bile 70'ten fazla küçüklü büyüklü şehirlerin olduğu rivayet edilmektedir (Ekrem, 2006, s. 767). Fergana'nın ilk devirlerinde var olan Kuba gibi şehirler zamanla kaybolmuş, onların yerlerine yeni şehirler kurulmuştur (Bulduk, 2006, s. 7).

Fergana Vadisi'nde yer alan şehirler tarihin her döneminde önemini korumuştur. Bu şehirler içerisinde adından çokça söz ettiren ve önem derecesi bir hayli artan şehirler olmuştur. Fergana Vadisi'nde VII. yüzyıla gelindiğinde en önemli şehir Ahsikent olarak bildirilmektedir. Bu dönemde önemli şehirlerden birisi de Mug-tepe adındaki şehirdir. Bu şehirden VIII. yüzyılda Arap yazar "*al Taraba*"da bahsetmektedir. Diğer önemli bir şehir de Kasan adındaki yerleşim birimidir. Bu şehirde Batı Göktürk Kağanlığı'nın bir temsilcisi olan *Tutuk* adında yönetici yaşamaktaydı. Bu şehir günümüzde Özbek-Kırgız sınırının Özbek tarafındaki birkaç yüksek tepeyi kapsayan bir yerleşim yeridir. Bu şehirler vadinin sosyal ve ekonomik merkezleri olarak zamanla yükselmeyi başarmıştır (Starr, 2011, s. 10).

Herhangi bir şehrin önem kazanmasında, onun çevre illerle bağlantılı olması birinci etken olmaktadır. Bunun yanında yerleşime uygun olması ve üzerinde yaşayan halka yaşam kolaylığı sağlaması da belirleyici bir etkidir. Bölgede hâkim olan devletlerin otağ (yönetim merkezi) olarak belirledikleri bir şehir daha hızlı gelişmiş ve önemini

¹⁶ X. yüzyılda yaşamış bir İslâm coğrafyacısıdır.

arttırmıştır. Fergana Vadisi'nde VIII. yüzyıla geldiğinde bölgesel hükümetler oldukça güçlenmiştir (Gibb, 1923, s. 91).

Bir bölgenin kültürünü oluşturan en önemli unsur hiç şüphesiz onun çevresi ile ne derecede etkileşim içerisinde olduğudur. Fergana Vadisi'nin kültürüne baktığımız zaman bu etkileşim kendisini bariz bir şekilde ortaya koymaktadır. Ticaret yolları üzerinde bulunan Fergana Vadisi'nin kültürü; Türk, Fars, Arap, Hint ve Çin kültür ve medeniyetlerinin harmanlanmasından oluşmuş olup mükemmel bir çeşitliliğe sahiptir. Vadi, Türk tarihinde milliyetçi kimliği ile ortaya çıkan Karahanlıların fethiyle beraber Türk kimliğini kazanmış olup İslamiyet'i yaymak için gelen Arap ordularının fetihleriyle de uzun mücadeleler sonrasında İslam kimliğini kazanmıştır. Bu kadar farklı kültürü bünyesinde barındıran vadi, İslam'ın tüm mezhep aidiyetlerine, hatta tüm alt yorumlarına (tarikatlarına) rastlanabilen ender bir bölgedir (Canpolat, 2012, s. 15).

Orta çağlarda vadide Türklerin varlığını kanıtlayacak ve onların vadi kültürüne sağladığı katkıları ortaya çıkaracak birçok Türk runik yazmaları bulunmuştur. Örnek verecek olursak, Fergana Vadisi'nin kuzeyinde Mug-hon yakınlarında bulunan ve açılan mezarlarda, B:A. Litvinskiy tarafından yeni olarak bulunan bir yüzük üzerinde, Göktürk alfabesi ile yazılmış bir yazıt görülmüştür. Çok heyecan verici olan bu yazıt henüz fotoğraflanmamıştır. Yazıt üzerinde yazan yazıyı okuyan S.G. Klyaştorny, bu yazının Türk unvanlarından“*Inanç*” kelimesi olduğunu belirtmiştir. Zaten Altay'daki *Kuray* kazmalarından birinde bulunan bir kemer üzerinde de “*Şad*” unvanı bulunmaktadır. Bu yazıtlardan anlaşılacağı üzere bölgede yaşayan Türkler kullandıkları eşyaların üzerine adlarını yazdırmışlardır (Ögel, 2014, s. 199). Fergana Vadisi'nde yaşayan Türklerin kültürel düzeyini ve hâkimiyetini gösteren bu yazıtlar, aynı zamanda vadinin tarihine de ışık tutması bakımından önemlidir.

Bu yazmalar gösteriyor ki vadide yaşayan Türkler bölgeye tarım ve hayvancılık ile ilgili yenilikler getirmiştir. Türkler Fergana'ya geldiği zaman herhangi düzenli bir devlet yoktu. Bundan dolayı büyük bir direniş ile karşılaşmadılar. Fakat Türkler bölgeye geldikten sonra vadide istikrar sağlandı Fergana yerlileri zamanla Türkleşti ve vadinin siyasi rolü de arttı. Böylece, vadide Arap fetih hareketleri başlamadan önce, ekonomik olarak güçlü şehir devletleri bulunmaktaydı. Bu şehir devletleri her

ne kadar birlikte hareket etme kabiliyetinden uzak olsalar da Arap fatihlerine karşı oldukça başarılı bir direniş göstermişlerdir (Starr, 2011, s. 10). Fergana Vadisi Arap fatihleri için en fazla uğraş verilen alan olmuştur. Bunda hem vadideki Türk varlığı hem de vadinin coğrafi yapısı etkili olmuştur.

Karahanlılar dönemine gelindiğinde Fergana Vadisi'nde Türk nüfusunun yoğunluğu oldukça artmıştır. Fergana bölgesinin hâkimiyetini tam anlamıyla sağlamış olan Samaniler döneminde de durum değişmemiştir. Fergana'nın nüfusu içerisinde kendi isteğiyle gelip yerleşen ya da esir olarak getirilip buralarda satılan Tacikler de bulunmaktaydı. Örneğin; Fergana Vadisi'nde yer alan İsfara şehri XVI. yüzyıla gelindiği zaman tamamıyla Taciklerden oluşuyordu. Vadide bulunan Margilan halkının büyük çoğunluğu da Sart kökeninden gelmekteydi (Akyürek, 2008, s. 10). Sartlar Fergana'da siyasi bir ağırlığa sahipti ve zaman zaman Özbekler ile mücadele ediyorlardı (Barthold, 2010, s. 160). Görüldüğü üzere vadide yer alan şehirlerin her biri farklı etnik gruptan gelen halklardan oluşmaktaydı. Bu durum yüzyıllar boyunca devam etmiştir.

Fergana Vadisi'nde yaşayan halkların kültürel özellikleri ve dil farklılıkları vadinin önemini daha da arttırmıştır. Fergana'nın günümüzde yerlileri olarak gördüğümüz Özbekler, Tacikler, Kıpçaklar, Kırgızlar, Karakalpaklar gibi halkların tarihleri bu etnik farklılıklarda gizlidir. Tarihi süreçte farklı zamanlarda buraya hâkim olmuş olan Türk gruplarının birer uzantısı olan bu halklar günümüzde varlık göstermektedir. Peki ya burada yaşayan ve Türk olmayan halklar ne gibi değişimlere uğradı? Vadinin Türkleşmesi sürecinde Karahanlılar dönemi hiç şüphesiz bir dönüm noktası olmuştur (Aynakulova, 2004, s. 73).

Karahanlılar bilindiği üzere Türk kültürüne oldukça önem veren bir devlettir. Türk kültürü ve edebiyatının eşsiz eserleri olan Kutadgu Bilig, Divan-ı Hikmet, Atabet-ül Hakayık, Divan-ü Lügat-it Türk gibi eserler bu döneme aittir. Karahanlı Devleti bu özelliği ile Fergana Vadisi'ne de tesir etmiştir. Vadiye hâkim olmasıyla birlikte vadide bulunan farklı milletten insanların zamanla Türk kimliğini almasını sağlamıştır.

Fergana Vadisi'nde yaşayan halklardan her birinin farklı özelliği olsa da "*Ferganalı*" olma özelliği çatısı altında bazı kavramlar da zamanla dile getirilmeye başlanmıştır.

Örneğin; Ferganalıların emanete son derece sadık bir millet olması ve hayır sahibi kişiler olarak telakki edilmesi bu minvalde önemlidir. Ferganalıların fiziksel görünüşleri ile Kanglılara benzemesi de ortak bir kültürün meydana geldiğini göstermektedir (Akyürek, 2008, s. 10).

Fergana Vadisi'nin ticaret yolları üzerinde bulunması da bölgenin zaman içerisinde gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Ticari literatüre de zamanla “*Ferganalı*” olma tabiri yerleşmiş ve doğudan batıya giden tüccarlar içerisinde “*Ferganalı Tüccar*” tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Fergana Vadisi'nde Kıpçakların yerleştiği ve burada bugün hâlâ Kıpçakların torunlarının fiziksel özelliklerini çok fazla kaybetmeden yaşadıkları iddia edilmektedir. Yüzlerce yıl süren etnik karışıma rağmen bu Türkler sarı saçlı ve beyaz tenli olarak dikkat çekmektedir. (Ahıncanov, 2009, s. 90). Özellikle de Kırgızistan'da yaşayan Türkler arasında bu tarz görünüme sahip insanlar fazladır.

İnsan yaşamı için elverişli bölgelerde genellikle göç olayları da fazla olmuştur. Göç alan bölgelerin etnik çeşitliliği de diğer bölgelere göre oldukça fazladır. Tarihi süreçte cereyan eden göçler, bireysel kabileler şeklinde olabildiği gibi toplu olarak da gerçekleştirilmiştir. Kalabalık gruplar şeklinde gelen topluluklar, göç ettikleri coğrafyada uzun süre devam eden bir etkiye sebep olmuşlardır. Orta Asya'da yerleşime uygun olan alanlarda Avrupaî özellik taşıyan etnik gruplar, işte böyle göçlerin sonucunda bu bölgelerde kalan toplumları teşkil etmişlerdir. Avrupalılık hususiyetleri, Kırgızların Fergana bölgesinde yaşayanları arasında belirgin olarak kendini göstermiştir. Özellik olarak bu insanların bedenleri geniş, yüzleri biraz uzun ve basık, burun kemiği yukarı doğru kalkıktır (Kalkan M. , 2006, s. 79).

Ferganalı Türkler, tarihi süreçte gittikleri her coğrafyada kendilerine özgü unvanlar ile anılmıştır. Bilindiği üzere Mısır'da kurulan *Tolunoğulları* ve *İhşidiler* devleti içerisinde de *Memlûk* (köle) diye tabir edilen ve Türk coğrafyalarından getirilen Türkler bulunmaktaydı. Hem *İhşidiler*'in hem de *Tolunoğulları*'nın ordularında yer alan Türkler zamanla önemli mevkiler kazanmıştır. Kendisini Türk Memlûklarından sayan ve ismi de *İhşid* Muhammed b. Togaç olan hükümdar *İhşidiler* devletini kurmuştur. Sahip olduğu Memlûk orduları ile birlikte, Mısır toprakları üzerine yönelen, Fatimî taarruzuna karşı üstün başarı sağlayan Muhammed b. Tuğç, o

dönemin Abbasi halifesi tarafından Fergana Türk hükümdarlarına verilen “İhşîd” unvanıyla taltif edilmiştir (Gökbel, 2000, s. 99). Fergana prenslerinin İhşîd unvanı kullandığını Barthold da dile getirmektedir (Barthold, 2010, s. 27). Muhammed b. Togaç’ın İhşîd¹⁷ unvanı alması, onun Fergana kökenli olduğunu göstermektedir (Kopraman, 1992, s. 199; Özkuyumcu, 2002, s. 358). Bu süreçten sonra Mısır’da süratle Türk nüfusu artmıştır.

Fergana Vadisi Karahanlılar ve sonrasında birçok devletin hâkimiyeti altında kalmıştır. Bu süre zarfında yerli halkta herhangi bir değişim olmamış ama vadiye yaşayan Türk nüfusu oldukça artmıştır. Vadiye XII. yüzyılda Karahıtaylılar hâkim olmuştur. Bu hâkimiyet çok uzun sürmemiştir. Harzemşahlar Devleti’nin hâkim olması ile birlikte XIII. yüzyılda vadi, Moğolların ve Türklerin hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Bu süre zarfında vadi kültürel açıdan oldukça yıpranmış şehirleri savaş dolayısıyla yıkılmıştır. Fergana bölgesinde kendilerine Özkent şehrini merkez edinen Moğollar buradan çevre illere de baskı uygulamıştır. Birçok şehir özellikle de Hocend şehri Moğol istilasından en ağır yara alan şehir olmuştur. Fakat Moğollar hâkimiyetlerini teşkil ettikten sonra birtakım iyileştirme faaliyetlerine de girişmişlerdir (Starr, 2011, s. 12). Ekonomik anlamda şehirlerin durumunu düzeltmek için yerel yöneticileri vasıtasıyla bir teşkilat kurmuşlardır. Bu teşkilat ile ekonomi kısa sürede canlanmıştır.

Fergana Vadisi aynı zamanda Müslüman olanlar ile Müslüman olmayan Moğolların da hâkimiyet mücadelelerine sahne olan bir coğrafya olmuştur. Burada dikkate alınacak olan bir konu da burasıdır. Orta Asya’da Müslümanlığı yaymak isteyen Arap fatihlerine karşı en çok direnişi gösteren ve yaklaşık iki yüzyıl boyunca tam manasıyla Müslümanlığı kabul etmeyen Fergana halkı, Müslüman olmayan Moğollara karşı da en büyük direnci göstermiştir. Değişik milletlerden halkların bir

¹⁷ Kelimenin kökeni ile ilgili olarak iki farklı görüş bulunmaktadır. Birinci görüşe göre; eski Farsça’da bulunan ve “parlak, zeki” anlamına gelen “hşeyte” veya “hükümdar, emîr” manasına gelen hşâyesiye’den geldiği söylenmektedir. İkincisi ise; Türkçedeki “ak” kelimesi ile Farsçadaki “güneş” anlamına gelen “şîd” kelimesinin birleşmesiyle ortaya çıktığıdır. İhşîd’in Arapçadaki karşılığı “melikü’l Mülûk” şeklindedir. Bu isim genellikle Fergana vadisinde bulunan hükümdarlara verilirdi. Doğal olarak Fergana’dan gelenlere ve Abbasilerin hizmetine girenlere de bu unvan verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Ağırakça, 2000, s. 550-551).

araya gelmesiyle oluşmuş olan Fergana sakinleri, Ferganalı tabirine uygun kültürlerini muhafaza etmek için büyük mücadeleler vermiştir.

Moğollar çok kısa bir sürede çok geniş sınırlara ulaşmayı başarmış bir toplum olarak bu başarılarını ardılı olan devletler ile sürdürmeyi başarmıştır. Orta Asya'da XIV. yüzyıla kadar Moğol hanedanından biri olmanın verdiği asillik ile birçok Türk boyunda hâkim sınıf olmayı başarmıştır. Bu üstünlük son olarak Kazak Hanlığı'nda kendini göstermiş ve sonrasında kaybolmuştur. Cengiz Han sağlığında devletinin topraklarını dört oğlu arasında paylaşmıştır. Bu paylaşımın olsa gerek ölümünden sonra ülkesini sıkıntıya sokabilecek derecede bir taht kavgası uzun süre görülmemiştir. Fergana'nın da içinde bulunduğu Türkistan coğrafyası Çağatay'a verilmiştir. Çağatay babasından miras aldığı bu toprakları Cengiz yasalarına göre yönetmiştir. Çağatay, babası Cengiz Han tarafından Türkistan'a vali olarak atanan Yalavaç sülalesine müdahale etmemiş onlardan sadece vergi almayı uygun bulmuştur (Starr, 2011, s. 12). Bu uygulama aynı zamanda Türk olan Yalavaç sülalesi sayesinde Fergana'da Türk kültürü ve hâkimiyetinin varlığının yoğun bir şekilde devam etmesine olanak sağlamıştır. Zaten Moğollar devlet kurulduktan kısa bir süre sonra İslamiyet'i kabul etmişler ve yoğun Türk nüfusu sayesinde Türk kültürünü benimsemişlerdir.

XIII. yüzyılda Çağatay Hanedanlığı'nın kontrolüne geçen Fergana Vadisi, XIV. yüzyılın ikinci yarısında, Moğollara eşi tarafından akraba olan ve Küregen (damat) unvanını alan Timur tarafından hâkimiyet altına alınmıştır. Timur Fergana Vadisi'nin kültürel manada gelişmesi için birçok çalışma yapmıştır. Hâkimiyet sahasını doğuda Xinjiang (Sincan)'a kadar ulaştırmış olan Timur, 19 Şubat 1405 tarihinde Hindistan seferine çıktığı zaman Otrar'da vefat etmiştir (Starr, 2011, s. 12; Alan, 2015, s. 83).

Timur'un ölümünden sonra taht kavgaları birbirini kovalamıştır. Taht kavgaları neticesinde devleti yüz yıl içerisinde parçalanmıştır. Bu taht kavgalarının en yoğun olduğu merkezler; Andican, Marginan, Oş ve Hocend şehirleridir. Timur Türkistan coğrafyasının kültürel manada gelişmesine büyük önem vermiştir. Bu anlamda Türkistan Ulularından (büyüklerinden) Hoca Ahmet Yesevi Hazretleri'nin mezarının olduğu, *Yesi* (Türkistan) şehrine bir Kesene (türbe) inşa ettirmiştir. Bu türbe günümüzde hala bütün heybetiyle ayakta duran eşsiz bir yapıttır.

Timur öldükten sonra vasiyeti yerine getirilmemiş¹⁸ ve onun devleti Cengiz Han'ın devleti gibi uzun ömürlü olamamıştır. Timur'dan sonra uzun uğraşlar sonucunda başa geçen Şahruh ve onun ardından gelen oğlu Uluğ Bey devletin idaresini 100 yıl sürdürmüştür (Alan, 2015, s. 91-94). Timur'un torunu Babür Fergana'ya bir süre hâkim olmayı başarsa da Muhammed Şeybani karşısında başarısız olmuş ve uzun uğraşlar sonrasında önce Afganistan'a sonra da Hindistan'a gitmek zorunda kalmıştır. Babür giderken Fergana kültürünü ve özlemini de beraberinde götürmüştür (Starr, 2011, s. 13). Timur'un devletinin devamı olarak Babür Devleti Hindistan'da XIX. yüzyılın ortalarına kadar varlığını devam ettirmiştir. Babür hatıralarını yazmış olduğu Babürname adlı eserinde, Fergana'dan ve Fergana'da yaşanan siyasi olaylardan bahsetmiştir.

Babür sonrasında Fergana'da Şeybani Hanlığı hâkimiyetini sürdürmüştür. Fakat Şeybani Hanlığı'nın ömrü kısa olmuş XVI. yüzyılın başlarından itibaren Buhara Hanlığı adıyla bu devlet varlığını devam ettirmiştir. Fergana Vadisi'nin bu süreçte kültürel manada varlığını sürdüren en önemli Türk boyu şüphesiz ki Özbekler olmuştur. Özbekler, Tacikler, Sartlar, Kırgızlar, Kıpçaklar, Karakalpaklar, Soğdlar, Kazaklar hep birlikte vadide yaşamaya devam etmişlerdir. Fergana Vadisi'nde XVIII. yüzyılda kurulan Hokand Hanlığı, vadide Kırgızların nüfusunda artış olmasını sağlamıştır. Fergana Vadisi'nin bazı şehirler özellikle sınırda bulunan Taşkent sürekli Buhara ve Hokand arasında hâkimiyet mücadelelerine sahne olmuştur. Vadi siyasi açıdan bir türlü istikrara kavuşamamıştır. Bu yapı vadinin neredeyse her yüzyıl farklı bir devletin hâkimiyeti altına girmesine sebep olmuştur. İstilalara açık olmasından dolayı kültürel birliktelik sağlanamamıştır.

Her milletin farklı gelenekleri ve farklı bayramları bulunmaktadır. Bu gelenekler yaşanan coğrafyaya ve yaşam tarzına göre değişiklik gösterir. Türklerin yaşadığı coğrafyalarda göçebeliğe özgü bazı gelenekler geçmişten günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Kıpçaklar arasında kutlanmakta olan ve "*Kımız Murunduk*" olarak bilinen Kımız Bayramı, Mayıs ayı sonlarında kutlanmaktadır. Yukarıda da

¹⁸ Timur, kendinden sonra tahta kimin geçeceğini şu şekilde vasiyet etmişti: "*Benim ölümünden sonra Cihangir'in oğlu Pir Muhammed'i velihaht bilip, onu benim yerime tanyın ve bu vasiyetten ayrılmayın*". Ayrıntılı bilgi için bkz. (Alan, 2015, s. 83).

belirtildiği gibi yaşanan coğrafya ile gelenekler birbirine uyumludur. Kısrağların semirdiği ve yeni tayların dünyaya geldiği ilkbahar mevsiminde bol miktarda kımız elde edilmektedir ve doğal olarak da ilkbaharın ilk aylarında bu bayram kutlanmaktaydı. Bu bayram sadece Kıpçak Türkleri arasında değil diğer Türk boyları arasında da kutlanmaktaydı. Fergana bölgesinde yaşayan Kıpçak, Kırgız, Kazak ve diğer Türk boyları arasında da bu bayram, coşkulu bir şekilde bir hafta süreyle kutlanırdı. Bu bayram başladığı zaman ilk olarak en iyi kımız yapma yarışları düzenlenirdi. Bu bayramlar öylesine şenlikli olurdu ki çok uzak diyarlara deriden yapılmış özel kaplarda kımızlar gönderilir, at yarışları yapılır, destanlar okunur ve ozanlar kopuz (eski Türklerde saz) çalardı. Kıpçaklar ve Kırgızlar arasında bu bayramın önemi diğer bayramlara kıyaslanamayacak kadar çoktu (Gökbel, 2000, s. 239). Anlaşıldığına göre bu bayram Türkler arasında Ergenekon'dan çıkışın kutlandığı Nevruz Bayramı gibi bir şenlikti. Bu şenliklerde de uygulamalar Kımız Bayramı'nda olduğu gibi coşkulu ve içtendir. Günümüzde hala Türkistan coğrafyasında bulunan Türk cumhuriyetleri bu geleneği bütün ihtişamıyla sürdürmektedir.

Güzel atlar diyarı olarak da bilinen Fergana Vadisi, at kültüründe oldukça ileriydi. Tüccarların at, et, deri vb. ürünlerini karşılayan göçebe Türkler Fergana'da da bu ihtiyaçlara cevap veriyorlardı. Tüccarların ayaklarına gelmesini beklemeyen göçebeler, sürülerini tüccarların geçeceği güzergâhlara götürürler bu sayede ticaret de hızlı olurdu. Fergana'da her insanın yaklaşık 100-150 civarında atı oluyordu. Bu sayı çok ciddi manada bir üretimin olduğunu göstermektedir. Üretilen bu atlar sayesinde Sırderya boylarında ve Fergana'da et öylesine ucuz oluyordu ki az bir paraya oldukça fazla miktarda et alınabiliyordu (Barthold, 2010, s. 27-28).

Tarihi süreç içerisinde birçok farklı coğrafyada yaşamış olan Kırgızlar, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Fergana Vadisi'ndeki Aksı, Adican, Alay, Gisar, Hacjent ve diğer bölgelerde yaşamaya başlamışlardır. Fergana Vadisi'ni kendilerine yurt edinen Kırgızlar beraberinde getirdikleri göçebe kültürü de Fergana Vadisi'nde yaşatmışlardır (Çoratekin, 2002, s. 469). Kırgızların bu göçlerinde şüphesiz Cungan Hanlığı'nın büyük etkisi olmuştur. Cungan Hanlığı'na bağlı olan Kırgızlar 1689'da 20 bin baş hayvanı vergi olarak vermelerine rağmen Cunganların istilasına maruz kalmışlardır (Butanayev, 2002, s. 407; Kalkan E. , 2008, s. 31).

XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Orta Zarefşan'da yaşadıkları bilinen Karakalpaklar “*Buharalı uluslar*” içerisinde yer almışlardır. Karakalpak askerleri, Buhara ordularına “*savaşa en güvenilir kişiler*” olarak katılmışlardır. Karakalpakların Buhara Hanlığı'na bağlılıklarının samimi olmadığını, Subhan Kulu Han'a karşı ayaklanmaya (1680-1703) katıldıklarından anlayabiliriz. 1723 yılında vuku bulan Kalmuk saldırıları neticesinde Karakalpaklar, Taşkent bölgesinde Namangan'da ve Fergana Vadisi'nde dolaşmaya başlamışlardır. Karakalpaklar, XVIII. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Kazak Hanları ve Hive Hanlığı arasında kalarak bundan kaçıp tamamen Buhara Hanlığı'nın hâkimiyetine geçmişlerdir (Yılmaz, 2008, s. 21-22).

Kalmukların (Cungarlar) 1723'te Türkistan'a saldırısı tam manasıyla bir felakete sebep olmuştur. Bu saldırılar neticesinde Türkistan'da yaşayan Türk halkları dört bir tarafa kaçmak durumunda kalmıştır. Kalmukların saldırısı sonucunda gerçekleşen felaket ve kıtlık ile insanlar ne yapacağını bilememişlerdir. Özellikle Kazaklar üzerinde derin izler bırakan bu hadise yüzyıllardır dilden dile aktararak gelmiştir. Kazak toplumu için bu yıllar felaket yıllarıdır. Kazak halkının hafızasında bu hadisenin “*Aktaban Şurandı*” (taban aşınıncaya kadar yaya olarak kaçış) olarak kalması da bu sebeptendir. Günümüzde bile bununla ilgili şiirler ve halk hikâyeleri anlatılmaktadır (Yılmaz, 2006, s. 41). Kalmuk saldırıları ve işkencelerine dayanamayan bazı Kırgız boyları yaşadıkları Çüy, Narın, Issık-Köl ve Talas bölgelerini terk ederek Fergana, Alay ve Hisar bölgelerine göç ederek kurtulma yolunu tercih etmişlerdir (Saray, 2004a, s. 37).

Kalmukların saldırıları sonucunda bölgenin siyasi, sosyal ve ekonomik yapısı oldukça bozulmuştur. Bu süreçte bölgede yaşayan Türk kavimleri zorunlu olarak göç etmiştir. Bu göç ve kaçış esnasında hayvan sürüleri ekili alanları talan etmiştir. Yerleşim yerlerinin nüfusu haddinden fazla olmuş sosyal hayat durma noktasına gelmiştir. Tarihi süreçte yaşamak için en elverişli mekânlardan birisi olan Fergana da bu felaketten nasibini almış sefaletle sürüklenmiştir. Özbeklerin daimi başkenti olan Buhara ve Timur'un oldukça önem verip geliştirerek başkenti yaptığı Semerkant da göçler ve felaket yüzünden yaşanamayacak dereceye gelmiştir. Kalmuk saldırıları yaklaşık 200 yıl devam etmiştir. Bu sürecin sonucunda Türkistan coğrafyasında birlik düzeni bozulmuş; Ak Süyek (ak kemik) denilen Kazak soylularının itibarı

azalmış; aynı dilden, aynı soydan, aynı dinden gelen kardeş kavimler birbirine girmiştir (Yılmaz, 2006, s. 142-143). Şüphesiz ki bu başıbozuk düzensiz yapının sonucu olarak Ruslar; ileride tam manasıyla hâkimiyet kuracak oldukları Türkistan topraklarının kapılarını zorlamaya başlamıştır.

Vadi üzerinde bulunan şehirlerden her birisi farklı zamanlarda merkez olmuş ve bu sayede gelişmişlik olarak diğerlerinin önüne geçmiştir. Çinlilerin bildirdiğine göre ilk çağlardan beri üzüm ve şarabın burada meşhur olması, en güzel atların burada yetişmesi, demirciliğin burada ileri seviyede olması vadiye ayrı bir önem katmıştır. Bir rivayete göre Fergana atları kan terlemektedir. Buradaki atların soyu İlahi Atlardan (Gök Atlardan) gelmekteydi (Ekrem, 2006, s. 767; Taşağıl, 2017, s. 66). Bir taraftan Hindistan'ın bir taraftan Çin'in ve bir taraftan Türk boyları ile Rusya'nın etrafını çevirmiş olduğu vadi, rekabetin de ortasında kalmıştır. Vadiye yetiştirilen pamuk, Rusya'nın sanayi inkılâbı ile birlikte gelişen tekstil üretimine ham madde rezervi olarak ortaya çıkmıştır.

Fergana Vadisi Çarlık Rusya'nın işgali süresince Fergana vilayeti şeklinde Umumi Türkistan Valiliği'ne bağlı olarak yönetilmiştir. Fergana Vadisi bu süreç içerisinde birçok mücadeleye sahne olmuş özellikle de 1916 isyanlarında adından çokça bahsettirmiştir. Fergana Vadisi tarihi süreçte birçok milletin yerleşim alanı olmuş üzerinde hâkimiyet kuran devletlerin politikalarına göre de etnik unsurların nüfus yoğunluğu değişiklik göstermiştir.

Fergana Vadisi'nin birleşik yapıda olmasına müsaade etmeyen Rusya Türk boyları arasında vadiyi paylaşmıştır. Bu paylaşım sırasında vadinin demografik yapısı dikkate alınmadığı için birçok problem de beraberinde gelmiştir. Bir tarafında Özbekler, bir tarafında Tacikler, bir tarafında ise Kırgızlar hâkimiyet kurmuştur. Vadinin bu üç devlet tarafından paylaşılması sonrasında, paylaşılan yüz ölçümü nispetinde farklı oranlar ortaya çıkmıştır.

Vadi üzerinde en büyük paya sahip olmuş olan Özbeklerin tarafında, 2007 yılı rakamlarıyla 6,6 milyon kişi var iken Hokand Hanlığı bünyesinde uzun süre vadiyi kontrol etmiş olan Kırgızların tarafında enteresan bir şekilde sadece 2,4 milyon kişi vardır. Aynı nüfus sayımına göre Fergana'nın eski yerlilerinden olan Taciklerin ise 1,5 milyon insanı kendine düşen bölümde yaşamaktadır (Canpolat, 2012, s. 14).

Fergana Vadisi'nin bu nüfus dağılımında vadi imkânlarının devletlere göre eşit dağılmamasının da büyük etkisi vardır. Vadinin sulama imkânları ve verimli ovaları konusunda en avantajlı durumda olan Özbekistan'dır. Bu sebepten Özbeklerin nüfusu oldukça kalabalıktır.

1.6. FERGANA VADİSİ ŞEHİRLERİ

Orta Asya boyunca uzanan ve çok büyük imkânlar sunmuş olan Sırderya Nehri hiç şüphesiz medeniyetlerin oluşmasında da etkili olmuştur. Sırderya'ya Grekler tarafından verilen “*Yaksart*” adı, İslam'ın ilk yüzyılında yerli halk tarafından “*Khaşart*” olarak değiştirilmiş ve böylece kalmıştır. Barthold'un bildirdiğine göre çağdaş bilim adamlarından biri bu ismin *yahşa arta* (hakiki inci) sözcüğüne tekâmül ettiğini söylemektedir. Maveraünnehir'i oluşturan Seyhun (Sırderya) ve Ceyhun (Amuderya) nehirleri de Türkiye'nin güneyindeki Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin ismine benzetilerek ortaya çıkmıştır (Barthold, 2010, s. 400). Nitekim bu iki nehrin arasında kalan yere de Mezopotamya denildiği bilinmektedir.

Sırderya Nehri, kaynağını Tanrı Dağları'ndan alan Narin Derya ile Kara Derya nehirlerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Bu nehir birçok ülkeyi dolaşarak Aral Gölü'ne dökülmektedir. Toplam uzunluğu 2865 km olan nehir, en fazla debiye Fergana havzasında ulaşmaktadır (Muhammedcanov, 2009, s. 272). Tarihi süreç içerisinde geçtiği şehirler ile de anılan nehir, birçok edebi yapıta da konu olmuştur. Nehir akımının yüksek olması dolayısıyla dağların zirvelerinden akıp gelen toprakların birikmesi sonucunda verimli bir vadinin oluşmasına da imkân sağlamıştır. Vadinin bu verimliliği dolayısıyla tarihi süreçte birçok şehir kurulmuştur.

Fergana'nın kasaba ve şehirleri ile ilgili bilgiler Arap fetihlerinden sonra daha ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Samaniler ile birlikte Türkistan coğrafyasının genelinde olduğu gibi Fergana'da da dikkate değer bir kalkınma olmuş, nüfus hayli kalabalıklaşmış, köylerin ve şehirlerin sayısı artmıştır. Fergana Vadisi'nde sulama kanalları ilk zamanlarda çok iptidai olsa da artan nüfus ve ihtiyaçlar dolayısıyla birçok kanal süreç içerisinde kazılmıştır (Barthold, 2010, s. 400).

İlk çağlarda Fergana Vadisi'nin gelişmesinde önemli rol oynamış olan sulama kanalları, Fergana'nın “Nehir Uygarlığı” olarak anılmasında önemli bir etken olabilir (Bulduk, 2006, s. 2). Bahaeddin Ögel'e göre; Fergana Vadisi'nde bulunan kanallar ile ilgili olarak belki de en eski kaynak, Fergana Vadisi'nde M.Ö. I. binin yarısına ait Çakmak, Kızıl-Daraut, Şart, Çon-Alay, Sarı-Taş, Geyik-Taş, Ming-Tepe, Ketmen-Tübe, yakınlarında “Hasanlık” bölgelerinde yapılan kazılarda ortaya çıkmıştır (Ögel, 2014, s. 42). Vadinin ihtiyaç duyduğu kanallar XIX. yüzyılda

Rusların da teşviki ile vadiye hâkim durumda olan Hokand Hanlığı tarafından açılmıştır (Barthold, 2010, s. 401).

Tarihi İpek Yolu'nun üzerinde bulunan Fergana Vadisi, ilk zamanlardan beri önemli bir ticaret merkezi olarak cazibe odağı olmuştur. Ticaretin yanında tabii zenginlikleri ve elverişli toprağı sayesinde de bünyesine aldığı insanlara her zaman refahı sergilemiştir. İşte bu sebeptendir ki Fergana'nın dört bir yanı medeniyetlerin kalıntıları ile doludur (Ögel, 2014, s. 180). Bu kalıntılar bizlere Fergana'daki şehirler ve köyler ile ilgili bilgiler de vermektedir. Fergana'da çift surlardan inşa edilmiş yapılar bulunmaktadır. Bu yapılar da Hun dönemlerinden kalmadır (Ekrem, 2006, s. 667).

Fergana Vadisi'nde bulunan şehirlerin bazıları tarihi süreçte birbirine bağlanmış olsa da bazıları günümüzde hala aynı isimle kullanılmaya devam etmektedir. Vadide bulunan şehirlere ve tarihlerine kısaca bir göz atmamız gerektiğini düşünmekteyiz. Bu şehirler değişik kaynaklarda değişik isimler ile anılıyor olsa da tezimizin konusu itibari ile şehirlerin isimlerinin etimolojik yapısı ile ilgilenmekten ziyade tarihi süreçteki rolleriyle gelişmişliklerinden kısaca bahsetmek istiyoruz. Bu şehirlere sahip olan devletler yaşayan halklar ve tarihi sürece katkısını incelemek bizim öncelikli gayemizdir.

1.6.1. Andican

Şüphesiz ki; Fergana Vadisi'nde yer alan en önemli şehirlerden birisi Andican şehridir. Bu şehir, bazı kaynaklarda Endican olarak geçmektedir. Fakat genel kullanımı Andican olduğu için biz de burada Andican olarak zikretmeyi uygun gördük. Babür'ün bildirdiğine göre; Fergana'nın güney tarafında bulunmaktadır ve merkezidir (Babür, 1985, s. 4). Etrafı yüksek dağlar ile çevrilmiş olan ve Sırderya Nehrinin sol tarafına düşen *Andican* şehri, Kaşgar'a giden tarihi bir ticaret yolunun üzerinde bulunan önemli bir şehirdir (Bala, 1977a, s. 268).

Andican'da iklim karasaldır. Yazları sıcak ve kurak kışları ise soğuktur. Şehrin ekonomisi tarıma dayalıdır ve pamuk oldukça fazla yetiştirilir (Konukçu, 1995, s. 191). Meyvesi bol olan şehrin hububatı da avı da çoktur. En güzel armutlar burada yetişir. Kavun zamanında tarladan kavun satılmaz yani bereketlidir ve dağıtılır.

Ahalisi Türk olan şehirde Türkçe bilmeyen yoktur. Musiki alanında meşhur olan Yusuf Hoca Andican şehrendendir(Babür, 1985, s. 4). Babür'e göre Andican lehçesi çok yaygındı ve bu lehçe, Ali Şir Nevai tarafından vücuda getirilen Şark Edebi Türkçesi ile aynıydı (Barthold, 1997, s. 563).

Andican şehrinin bilinen en eski sakinleri, Uygur Federasyonu (boylar birliği) dâhilinde olan Karluklardır. Vadi X. yüzyılda bir süre Karluklar tarafından idare edilmiştir. Vadi 1090 yılında Melikşah tarafından alınınca idaresi Selçuklu Devleti'ne geçmiştir. Bu şehir XII. yüzyıla gelindiğinde Fergana Vadisi'nin merkezi olarak zikredilmeye başlanmıştır. Andican, Fergana'nın diğer bölgeleri ile birlikte 1141'de Karahıtayların eline geçmiştir. Daha sonra şehir, 1210'da Harzemşahlarn idaresine geçti. Kısa bir süre sonra da Moğollar kendi sınırları içerisine Andican şehrini dâhil ettiler. Andican şehri bu dönemde en kötü zamanlarını yaşamış oldu (Konukçu, 1995, s. 191).

Bu yüzyılın ikinci yarısında Kubilay tarafından Ögeday'ın torunu Kaydu bölgeye gönderilmiş ve nihayetinde vadinin hâkimiyetini eline almıştır. XIV ve XV. yüzyıllarda, Fergana Vadisi'nin merkezi olma konusunda Kaşgar'a giden ticaret yolunun üzerinde olmanın verdiği avantaj, Andican'a üstünlük sağlamıştır (Bala, 1977a, s. 268). Andican başşehir olmadan önce vadinin başşehri Özkent şehriydi (Barthold, 2010, s. 404).

Fergana Vadisi'nde hâkimiyet mücadelesi, XIV. yüzyılda Doğu ve Batı Çağatay ulusu arasında cereyan etti. Bu süreç Timur'un Fergana'ya hâkim olmasına kadar devam etti (Yazıcı, 1995, s. 376). Timur'un hâkimiyetini sağlamlaştırmak için üzerine altı sefer yapan Emir Kemereddin Han¹⁹ 1375'te Fergana'ya saldırmış ve Andican'ı yağmalamıştır (Grousset, 2010, s. 463). Bu yağmalama sırasında şehir oldukça zarar görmüştür. Timur'dan sonra torunu Ömer Şeyh zamanında Timurluların başşehri, bağ bahçeleri ve ünlü ağaçları ile tanınan Andican olmuştur. Ömer Şeyh öldükten sonra Babür başa geçmiştir (Yazıcı, 1995, s. 376). Andican Kırgız Türklerinin *Manas* destanında da zikredilmektedir. Eserin kahramanı olan

¹⁹ Timur'un babası Tuğlak Timur'un başa geçmesinde yardımcı olan "Ulus-Beg'i" Bulacı'nın oğlu. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Grousset, 2010, s. 461-462)

Manas, Andican elması yiyerek büyür ve Andican Kırgız milli memleketleri arasında gösterilir (Bala, 1977a, s. 269).

XVII. yüzyıla gelindiğinde başşehir olarak zikredilen Andican ve tüm diğer Fergana şehirleri Kırgız sultanlarının (derebeyleri) hâkimiyeti altında bulunuyordu (Barthold, 2010, s. 406). Andican XVII. yüzyılda o kadar ünlüydü ki bu dönemde Fergana, Andican olarak zikredilmekteydi (Barthold, 1997, s. 563).

Andican şehri XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Hokand Hanlığı'nın idaresine geçmiştir. Doğu Türkistan'da Hokandlı tüccarlar, Andicanlılar olarak bilinmekteydi. Ve bu tüccarlar Orta Asya'da çok fazla etkili olan Nakşibendî tarikatının birer üyesiydi (Saray, 2003, s. 140).

Her dönemde olduğu gibi bu dönemde de ticari yönden gelişmişliğini devam ettiren şehir, muazzam kanalların da açılmasıyla ziraat yönünden oldukça gelişmiştir. Andican, 1875'te Ruslar tarafından işgal edildiği zaman 30.620 kişinin yaşadığı bir şehirdi (Bala, 1977a, s. 269). Ruslar, İç Asya'yı sömürgeleştirmek için şehirlerin isimlerini ve statülerini değiştirmişlerdir. Bu süreçte Andican şehri Fergana vilayetinin bir kazası konumuna getirilmiştir.

Rusların bölgede uyguladığı göç politikası yüzünden halk arasında bir reaksiyon doğmuş ve 1898'de Dükçü İşan İsyanı olarak da bilinen Andican isyanı çıkmıştır. Bu isyan Rusya tarafından Çar II. Nikola'nın emri ile kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Halk üzerindeki baskı daha da artmış ve Andican şehri Türkistan genel valiliğine bağlanmıştır (Konukçu, 1995, s. 191-192). Fergana'nın en önemli vilayetlerinden birisi olan Andican şehri tarihi süreçte kazanmış olduğu ihtişamı Rusya'nın da etkisi ile XX. yüzyılın başlarında yitirmiştir.

Fergana bölgesine gittiğimiz zaman gördük ki günümüzde bile Andican şehrinin etrafını saran bağ ve bahçeler, sonsuzluk denizi gibi insanı büyülemektedir. Andican yolu üzerindeki her durakta, burada yetiştirilen mükemmel derecedeki meyveler (kavun, karpuz, şeftali, nektarin, elma, üzüm, incir vb.) satışa çıkarılmış durumdadır. Ayrıca yol boyunca ürünlerini satan insanların size gösterdiği samimiyet, Arapların yüzyıllar öncesinde söylediği "Ferganalı" (sıcakkanlı, samimi, dürüst insan) tabirini akla getirmektedir. Özellikle Andican şehir kütüphanesi (Babür kütüphanesi)

çalışanlarının size mihman (misafir) diyerek gösterdiği yardım çabası, eşine az rastlanır bir misafirperverlik örneğidir.

Günümüzde Özbekistan sınırları içerisinde bulunan Andican'da, yoğun Özbek, Tacik, Kırgız nüfusu göze çarpmaktadır. Fergana Vadisi'nin diğer şehirlerine oranla bu şehir daha gelişmiştir. "Sauda Ortalığı" ya da "Bazar" şeklinde tarif edilen ticaret yerleri (bildiğimiz pazar kültüründen farklı), yüzyıllardır değişmeyen Türkistan ticaret kültürünün en güzel örneğini bizlere sunmaktadır.

1.6.2. Kâsân

Fergana Vadisi'nde yer alan şehirler ile ilgili olarak değişik kaynaklarda farklı şehirler merkez olarak gösterilmektedir. Çin kaynaklarının en muahharı (eskisi) olan T'ang-şu'da ve Belazuri'de Kâsân (Çin. Si-kien) Fergana'nın başşehri olarak gösterilmektedir. Diğer taraftan Arap fetihlerinden bahsetmekte olan eserlerin çoğunda başşehir olarak Kâsân şehri zikredilmektedir. Günümüzde birbirinin yakınında bulunan her iki şehrin de ismi Kâsân olarak kullanılmaktadır (Barthold, 1997, s. 559).

Hun devrinde Fergana Vadisi'nde yerli kültürü temsil eden en önemli yerleşim merkezi Kâsân şehri idi. Kâsân şehri harabeleri de arkeolojik kazılarda en önemli kazı alanlarından birini teşkil etmektedir. Bu şehir ticari kolonilerin varlığına ispat niteliğinde arkeolojik yapılara sahiptir. Fergana Vadisi arkeolojik çalışmaları için Çakmak ve Şartsvo buluntuları önemlidir. Bu kurganlar göçebelere aittir. Yerleşik olarak Fergana Vadisi'nde yaşayan yerlilerin arasında göçebelere de var olması çok değişik bir durum arz etmektedir. Çin kaynakları Fergana'nın asil atlarından bahsederken Aravan'da bulunan taş üzerine çizilmiş at resimleri de bunu kanıtlar nitelikte olmuştur. Zaten Hun devrinde Fergana Vadisi'nde yetiştirilen birçok at Çin'e satılmıştır (Ögel, 2014, s. 80-81)

Kâsân şehri Mug-Tepe'de bulunmaktadır. Arkeologlar tarafında burası kazıldığında, tepenin alt katmanı Kuşanlara,²⁰ orta kısmı Göktürklerle ve üst kısmı da İslam ve

²⁰ Kuşanlar, M.S. I. yüzyıldan itibaren Fergana çevresinde görülen bir topluluktur. "Kuşan" adı, Kuşanların sikke, kitabe vb. eserlerde görüldüğü gibi Çin kroniklerinde de yer almaktadır (Tezcan,

Türk devletlere ait olarak da görülmüştür. Kâsân şehri bir “*Kuşaniye*” olarak da zikredilmektedir (Tezcan, 2006, s. 791). Kazılarda elde edilen çanak, çömlek, testi gibi malzemeler, dönemlerine ışık tutan önemli kalıntılardır. Kendine has özelliklere sahip olan bu kalıntılar Yedisu, Şaş, Göktürk, Karluk kültürünün özelliklerini taşımaktadır. Kervan yolu üzerinde bulunan Kâsân şehri, uzun zaman boyunca değerini kaybetmemiş, Göktürk döneminden kalan hatıraları günümüze kadar getirmeyi başarmıştır (Ögel, 2014, s. 181).

Babür’ün belirttiğine göre Kâsân, Ahsikent’in kuzeyinde bulunan küçük bir kasabadır. Babür’e göre Andican’a gelen suyun Oş’tan geldiği gibi Ahsi’nin suyu da Kâsân’dan gelmektedir (Babür, 1985, s. 8). Kâsân şehri suyunu Kasan-say denilen bir özden temin etmekteydi (Barthold, 2010, s. 401). Yaşanabilecek güzel bir mekândır. Dere kenarında olduğundan oldukça yeşildir ve ahalisi memleketlerinin güzelliği ile övünmektedir (Babür, 1985, s. 8). Bu güzelliğinden dolayı zaten Kâsân da birçok ünlü şahsiyet yaşamıştır. Bunlardan birisi de 1561’de Kâsân’da doğan Ahmed b. Celâlidd’in el-Kâsâni adındaki Nakşibendî şeyhidir (Tosun, 2001, s. 531).

1.6.3. Ahsikent

Bu şehri Babür *Ahsi* olarak nitelendirmektedir. Fakat Ahsikent diye söylendiğini de belirtir. Babür’ün belirttiğine göre Andican şehrinden sonra gelen en büyük şehirdir. Şehir konum itibarıyla Andican’ın batısında yer alır (Babür, 1985, s. 7). Kâsân-say suyunun Sırderya ile birleştiği yerde yer alan Ahsikent’e dair en eski kayıtlar Çin kaynaklarında bulunmaktadır (Esin, 1989, s. 180). Bazı Çin kaynaklarında Ahsikent (Çin. Si-kien) Fergana’nın başkenti olarak gösterilmektedir (Barthold, 1997, s. 559).

Ahsikent şehri, III–VII. yüzyıllar arasında yerli bir sülalenin kontrolünde kalmış ve başşehir olmuştur. VII. yüzyılda Göktürk sülalesinden bir yönetici tarafından yönetilmiştir fakat bu dönemde başşehir Kâsân şehri olmuştur. Fergana Vadisi’nde İslam’ın ilk yayıldığı yerlerden birisidir. Çinli bir elçi 726 yılında Ahsikent’i İslam şehri olarak nitelendirmiştir. Fakat Fergana’da İslâmiyet’in yayılması yavaş olmuş,

2006, s. 789). Kuşanların kurmuş olduğu “*Kuşan*” devleti, “kurulduğu dönemde dünyanın en güçlü devletlerinden birisi olmuştur” diye bir rivayet de vardır (Narain, 2006, s. 821).

büyük bir bölümünde yaklaşık 300 yıl boyunca eski kültür devam etmiştir (Esin, 1989, s. 180).

IX–X. yüzyıla ait arkeolojik bulgulardan anlaşıldığına göre burası ticaret ve zanaatın merkezi konumundaymış. Bunun yanında şehrin etrafını çevreleyen korunaklı duvarların olması başşehir olduğu izlenimini de vermektedir. Ahsikent'in Sırderya Nehri'ne yakın olması, kendisinden önce IX-X. yüzyıllarda başşehir konumunda olan Kâsân'ı kısa sürede geride bırakmasına olanak sağlamıştır (Aynakulova, 2004, s. 380). X. yüzyılda, Kâşgar'da Abdülkerim Saltuk Buğra Han İslâmiyet'i kabul edince amcasına karşı *Fergana Gazileri*'nden yardım istemiştir. Zaten bu dönemde Müslüman olmuş olan iki Fergana şehri vardı; birisi Özkent diğeri de Ahsikent (Esin, 1989, s. 180).

Eski bir yerleşim merkezi olan Ahsikent'te birçok arkeolojik kazı alanları keşfedilmiştir. Sırderya'nın 30 km aşağısında Namangan ile Gulkışlak mevkiilerinin arasında da Ahsikent harabeleri bulunmuştur. Eni ve boyu 280 m olan duvarlar ile çevrilmiştir. İç ve dış kale bölümlerinden oluşmaktadır. Kazılarda elde edilen buluntular, Göktürk çağına ve XI–XII. yüzyıl Türk-İslâm dönemine aittir. Bulunan çanak, fincan, güveç gibi eşyaların Göktürkler, Samanoğulları ve Karahanlılar dönemine ait olduğu görülmüştür (Ögel, 2014, s. 180).

Ahsikent'e X. yüzyılda Karahanlılar Devleti hâkim olmuş ve şehir ihtişamını bu dönemde de korumayı başarmıştır. XI-XII. yüzyıllarda Karahıtay-Moğol çekişmelerine sahne olan şehir 1218'de Cengiz Han'ın idaresine geçmiştir (Esin, 1989, s. 181).

Birçok tarihçinin verdiği bilgiler ışığında anlaşılıyor ki Ahsikent şehri, emirlerin ve âmirlerin sürekli olarak bulunduğu, Sırderya'nın kıyısında bulunan, çok sayıda altın ve gümüş madenini barındıran önemli bir şehirdi. Arkeolojik bulgular ışığında anlaşıldığına göre Ahsikent oldukça büyük bir şehirdi (Aynakulova, 2002, s. 379-380).

Bugün bölgede merkezi konumda bulunan Namangan, XI. yüzyılda Ahsikent şehrine nispetle ikinci sırada yer almaktaydı (Barthold, 1965, s. 226). Timur'un torunlarından olan ve Fergana Vadisi'nde bir süre hâkimiyet kuran Ömer Şeyh kendisine payitaht

olarak Ahsikent'i seçmişti (Babür, 1985, s. 7). Ömer Şeyh'in kendisine Ahsikent'i seçmesindeki etken, şüphesiz ki şehrin tabii güzelliği, ticaretin merkezi olması ve de ulaşım olanaklarının diğer şehirlere oranla daha gelişmiş olmasıydı.

Bir yerleşim yerinin gelişmişliği, üzerinde yaşayan insanlara sunduğu imkânlar ile de yakından ilgilidir. Dönemine göre oldukça ileri olan mimari yapılar o şehrin zenginliğini simgeler. Orta çağlarda Ahsikent şehri çift surlu dört kapılı olan mamur bir şehir görünümündeydi. Şehirde bulunan imaretler tahta ve balçıktan oluşuyordu. Kale içinde bir de Cami-mescit bulunuyordu (Esin, 1989, s. 181).

Bu şehrin etrafını çevreleyen kalenin kenarında hendekler ve çukurlar bulunuyordu. Kale ile halkın yaşadığı yer arasındaki mesafe oldukça uzundu. Bu sebepten Ahsikent hakkında bir darb-ı mesel (atasözü) gündeme gelmişti: "*Köy nerde? Ağaç nerde?*" (Barthold, 2010, s. 401) Ahsikent'deki arkeolojik kazılar esnasında, Orta Çağ'a ait iki adet hamam bulunmuştur. Bulunan hamamlar dönemlerine göre oldukça gelişmiş bir şekilde tertip edilmişti (Aynakulieva, 2002, s. 383).

Fergana Vadisi'nde yer alan şehirlerin her biri birbirinden güzeldi ve bu şehirler değişik türden bitki örtüsüne sahipti. Burada yetiştirilen ürünler dünyaca ünlüydü. Şehirlerin ticaret yolu üzerinde olmasının verdiği avantaj ile bu ürünler dışarı pazarlanıyordu. Babür'ün bildirdiğine göre Ahsikent'te Mîr-Timurî dedikleri bir kavun varmış ve bu kavunun dünyada eşi ve benzeri yokmuş. Babür Semerkant'ı aldığı zaman Buhara'dan ve Ahsikent'ten kavun getirtip bir mecliste kestirdiğini söylemektedir. Ayrıca Babür, Ahsikent'in avının bol olduğunu da bildirir (Babür, 1985, s. 8). XVII. yüzyılda Ahsikent ahalsinin şehri terk ettiğinden şehrin öneminin azaldığı da rivayet edilmektedir (Hayit, Türkistan; Rusya İle Çin Arasında, 1975, s. 125).

1.6.4. Özkent

Günümüzde Kırgızistan sınırları içerisinde kalan şehrin ismi değişik kaynaklarda farklı farklı belirtilmektedir. Kırgızlar Özgön, Uzgen diye tabir ederlerken Arap tarihçileri Yüzken, Özcent şeklinde ifade etmiştir (Taşağıl, 2007, s. 129). Şehri bazı müellifler de Ukand, Yuzkand, Uzcand olarak bildirmektedir (Aynakulieva, 2002, s. 381). Bu isimlendirmelerin başlıca sebebi, tarihi süreçte şehre çok farklı milletlerin gelmesi ve söz sahibi olmasıdır. Kaşgarlı Mahmûd, Özkent için Fergana merkez kenti demektedir. İsmi anlamı olarak da kendimize, özümüze ait şehir olarak bilinmektedir (Kâşgarî, 2007, s. 304). İstahri'ye göre Özkent şehri, Oş şehrinin üçte ikisi kadardı. Önemli bir ticaret merkezi olan bu şehir, tabii yönden de oldukça zengindi. Etrafı duvarlarla çevrili olan şehirde kanal vasıtasıyla suyu nakletme imkânları zamanına göre oldukça gelişmişti (Aynakulieva, 2002, s. 381). Özkent şehri, Barthold'un anlatımıyla Sağanak'ın güneyinde, Cend şehrinin yolu üzerindeydi ve Karatav Dağı'ndaki kalelerle birlikte de anılmaktaydı (Barthold, 2010, s. 420-421).

Karahanlılar, devletlerinin başkenti olarak Endican şehrinin doğusunda bulunan Özkent'i seçmişlerdi (Bala, 1977a, s. 268). Türk hanlarının Semerkant'ı ikametgâh olarak seçmesiyle birlikte Uzgend (Özkent) Fergana Vadisi'nin başşehri olarak kaldı ve bu durumunu XII. yüzyılın ikinci yarısına kadar muhafaza etmeyi başardı. Özkent'te günümüzde hala varlığını sürdüren Orta Çağ yapılarının XII. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir (Barthold, 2010, s. 35). XII. yüzyılda Özkent şehri ticaret ve ekonomi yönünden öylesine gelişmişti ki Sırderya Nehri bazen Özkent Nehri olarak bile ifade edilirdi (Aynakulieva, 2002, s. 381).

Fergana Vadisi'ndeki diğer şehirlerde olduğu gibi Hunlardan itibaren Özkent'te de Türk varlığı görülmektedir. Özkent şehrinin IX. yüzyıldaki yöneticisi Gür (Kür) Tekin²¹ adında bir Türk beyi idi (Taşağıl, 2007, s. 130). Bu şehir önemini Karahanlılar ile birlikte kazanmıştır. Çünkü Karahanlıların şehri zapt etmesiyle birlikte burası Maverâünnehir'in başşehri durumuna getirildi. Zaten bu süreçten

²¹Ayrıca, bu beyin ismi Dihkan Çur-Tegin olarak da zikredilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Aynakulieva, 2002, s. 381)

sonran Fergana Vadisi'nin merkezi olma statüsü Özkent'te kalmıştır (Aynakulieva, 2002, s. 381).

Bu şehir de diğer şehirler gibi iç ve dış kaleden oluşan bir görünüme sahiptir. Fergana Vadisi'nin sınır bölgesinde yer alan şehir korunaklı bir yapıya sahiptir. Akarsularının bol olmasından dolayı bahçeleriyle ünlüdür. Şehir Karahanlılardan sonra Selçuklulara bağlandı. 1141'den sonra bir süre Karahıtayların hâkimiyetinde kalan şehir Harzemşahlar tarafından 1210'da ele geçirildi (Taşağıl, 2007, s. 129-130). Daha sonra Moğollar tarafından alınan şehir Çağatay Devleti sınırları içinde kaldı.

Cengiz Han'ın düşmanı olarak nitelendirilen Naymanların son Tyang hükümdarının oğlu Küçlüg, kendisine sığınacak bir yer ararken Karahıtayların lideri Gur-han'ı bulmuştur. Küçlüg'e oldukça itibar eden Gur-han kızını da onunla evlendirmiştir. Fakat Küçlüg etrafında topladığı Merkitlerin kalıntıları ile birlikte Gur-han'a karşı harekete geçmiştir. Bu isyan sırasında 1210'da Gur-han'ın Özkent'te bulunan hazinesi yağmalanmıştır (Grousset, 2010, s. 266). Buradan anlaşılacağına göre Özkent şehri Karahıtaylara da başkentlik yapmıştır. Bir diğer unsur da Cengiz Han'ın düşmanı olan Karahıtayları tarih sahnesinden silen de yine diğer düşman boyu olan Naymanlar'dır.

Özkent şehri değişik Türk boylarına ev sahipliği yapmıştır. Timur döneminde uzun denilebilecek bir süre sükûnetin sağlandığı şehirde Timur sonrasında kargaşalar çıkmıştır. Timur'un torunlarından olan Cihangir de Özkent şehrine bir dönem sığınmak zorunda kalmıştır (Roux J. P., 2008, s. 167). XIV-XV. yüzyıllarda Timurluların hâkimiyetinde kalan şehir, XVI. yüzyıldan itibaren Özbeklerin yönetiminde olmuştur. Buhara'nın yönetiminden memnun olmayan beyler tarafından 1710 tarihinde kurulan Hokand Hanlığı bu tarihten sonra Özkent'in sahibi olmuştur. Yüzyıllar boyu Türkler tarafından yönetilen ve sürekli el değiştirmek zorunda kalan şehir 1874'e gelindiğinde kesin bir şekilde Rus hâkimiyetine girmiştir (Taşağıl, 2007, s. 130).

Seyahatimiz sırasında özellikle ziyaret ettiğimiz bu şehrin Rus hâkimiyeti döneminde oldukça gerilemiş olduğunu gördük. Yaklaşık bir milyon insanın yaşadığı Oş şehrine 70 km uzaklıkta bulunan Özkent şehri, günümüzde bir kasaba görünümü arz

etmektedir. Karahanlılar döneminde Türklüğün başkenti olma vazifesini yapmış olan bu şehir, Ruslar döneminde özellikle geri kalmış bir şekilde bırakılmış olabilir. Nitekim onun çok yakınında bulunan Oş şehrinin sıra dışı bir şekilde gelişim göstermesi, oldukça şaşırtıcıdır.

Özkent şehrinde merkez olarak görülen pazar yeri haftanın her günü açıktır. Pazar yerindeki insanların samimiyeti ve alışveriş tutkusu hayranlık uyandırmaktadır. Bu pazar yerinde amaç sadece ticaret değildir. Ticaretten ziyade sosyal iletişimin de en yoğun olduğu yer buralardır. Bu pazar yerinin hemen yanında Karahanlılar dönemine ait olan taş minare yer almaktadır. Bu minare zamanın yıpratıcı unsurlarına karşı direnmiş ve bütün ihtişamıyla ayakta kalmayı başarmıştır. Bu minare gözetleme kulesine benzer bir yapıdadır. Şehrin en yüksek noktasında bulunur.

1.6.5. Margilan

Fergana şehirleri ile ilgili birinci elden kaynak olarak değerlendirdiğimiz Babür'ün hatıratı olan Baburnâme adlı eser, Margilan şehri ile ilgili bilgiler de barındırmaktadır. Babür'e göre bu şehir, mahsulünün ve av hayvanlarının bolluğu ile ünlüdür. Şehirde yetişen nar ve erik ziyadesiyle güzeldir. Şehir konum itibarıyla Andican şehrinin batısında yer almaktadır. Margilan'da yetiştirilen nar cinslerinden biri olan "*Dâne-keân*" narı, İran'da yetişen ve dünyaca ünlü olan "*Semnan*" narlarından, tatlılıkta ve mayhoşlukta daha güzeldir. Ayrıca bu şehre özel olan "*Sübhâni*" adındaki erik de çok meşhurdur. Şehirde yaşayan ahali Sart'tır. Sartlar buranın yerlileri olup yüzyıllardır bu topraklarda yaşayan yerlilerdir. Maveraünnehir'de adet olduğu üzere burada da yumruk güreşleri düzenlenir ve bu güreşlerde halkı oldukça iyidir. O kadar ki Türkistan coğrafyasının başkentlerinden olan Buhara ve Semerkand'da şöhret kazanan güreşçilerin büyük kısmı Margilan şehrinde (Babür, 1985, s. 5-6).

Mukaddesi'nin bildirdiğine göre Margilan şehrinin hemen önünden bir nehir geçmekteydi (Aynakulieva, 2002, s. 378). Bir şehrin gelişmesinde bulunduğu iklimin ve coğrafyanın büyük etkisi vardır. Şehrin hemen yakınından bir nehrin geçiyor olması burada tarımın oldukça gelişmiş olduğuna bir işarettir. Nitekim böyle de olmuştur. Burada yetiştirilen erik ve nar dünyaca ün kazanmış ve şehrin adını duyurmuştur.

Margilan şehri çok eski zamanlardan kalmadır. M.Ö. IV. yüzyılda Asya seferine çıkan İskender zamanında da var olduğu söylenen bir şehirdir. Bu şehir bazı dönemlerde payitaht olarak bile hizmet görmüş diye rivayet edilmektedir (Bulduk, 2006, s. 50). Margilan şehri başlangıçta çok fazla ehemmiyet sahibi değildir. Fakat Fergana Vadisi'ne tarihi süreçte gerçekleşen göçler ile birlikte bu şehir de önem kazanmıştır. Bir rivayete göre şehir de Sirderya Nehri'nin güneyinde yer almakta olup muhtemelen IX. yüzyılın sonlarında kurulmuştur (Taşağıl, 2004, s. 181). Şehir kurulduğu dönemde coğrafyanın hâkimi olan Türklerdi. Margilan şehrinde İlig Hanlar (Karahanlılar) döneminde sikkeler basılmıştır (Barthold, 1977, s. 760). Fergana'da X. yüzyılda küçük bir şehir olan Margilan, XIII. yüzyılda önemli şehirler arasında yer almıştır (Barthold, 2010, s. 39-40). Emevi komutanı Kuteybe'nin mezarının da bu şehirde olduğu rivayet edilmektedir (Bulduk, 2006, s. 47).

XII. yüzyılın başlarından itibaren Margilan şehri Türk tarihinde önemli derecede yeri olan Moğolların, Timurların, Şeybanilerin (Özbekler) ve 1711'den itibaren de Hokand Hanlığı'nın hâkimiyeti altında kalmıştır (Taşağıl, 2004, s. 181). Moğollar döneminde Fergana Vadisi'nin birçok şehrinde söz konusu olan tahribat bu şehirde de gerçekleşmiştir.

Timurlular döneminde şehir yeniden önem kazanmıştır. Timur sonrasında beşinci kuşaktan torunu olan Babür, Fergana'da hâkimiyet mücadelesine giriştiği vakit Margilan şehri Babür için Andican şehrine yönelik ilk hareket noktası olmuştur (Roux J. P., 2008, s. 166). Margilan şehri ahali Babür'ün şehre girişini coşkuyla karşılamış ve ona katılmıştır (Roux J. P., 2008, s. 199). Babür'ün Fergana'ya hükmetmiş olduğu dönemde (1494-1510) Margilan şehrine hâkim atanmıştır (Barthold, 2010, s. 405). Buradan da anlaşılıyor ki Margilan şehri, o dönemde Fergana'da hâkimlerin atandığı Andican, Oş, Ahsikent gibi şehirler kadar büyüktür.

Hokand Hanlığı döneminde Margilan şehri ipek ve pamuk üretimiyle şöhreti kazanmıştır. Buhara'nın hâkimiyetini ele geçiren Mangıt hanedanından Muzafferiddin Han (1860-1885) tahta çıktığı zaman, Rusların da teşviki ile Margilan şehrini Hokand'dan almıştır. Fakat Rusların Türkistan hanlıklarını işgale giriştikleri vakit ilk aldıkları şehirlerden birisi Margilan olmuştur (Taşağıl, 2004, s. 181). Ziraat konusunda oldukça ünlü olan ve pamuk tarımının yoğun bir şekilde yapıldığı

Margilan şehri Ruslar tarafından 8-20 Eylül 1875'te işgal edilmiştir (Barthold, 1977, s. 761).

Belçikalı bir asker olan, aynı zamanda coğrafyacı, hukukçu ve gezgin kimliği ile de tanınan J. J. Leclercq; 1890'da Kafkaslar ve Orta Asya'ya yaptığı seyahatinin notlarında Margilan hakkında bilgi vermiştir. Rus yönetimi altında bulunan bu şehrin etrafında bataklıkların bulunduğunu ve Rusların burada türeyen sivrisinek yüzünden sıtma ve benzeri hastalıklara yakalandığını dile getirmiştir. Ayrıca seyyah, Orta Asya'da Ruslar tarafından işgal edilen şehirlerin genel görüntüsünün burada da olduğunu dile getirmiştir (Leclercq, 2015, s. 162).

1.6.6. Hocend

Babür'ün bildirdiğine göre bu şehir Andican'ın batısında yer almaktaydı. Fergana'da yer alan eski şehirlerden birisidir. Bu şehirde yetişen meyveler ünlüdür. Şehirde yetişen nar tıpkı Semerkant elması gibi meşhurdur. Şehrin kuzeyinden Sırderya Nehri akmakta olup şehrin kalesi yüksek bir yerde kurulmuştur. Bu şehrin etrafını saran dağlarında madenler boldur. *Mutugıl* (Munıgıl) Dağı'nda firuze ve diğer maden ocakları vardır. Dağları bereketli olan bu şehrin av hayvanları boldur ve bu da ahalisine refah sağlamaktadır (Babür, 1985, s. 6-7). Şehir aşırı derecede sıcak olmasıyla da ünlüdür. Sıcaklığın Ağustos ayında 60 dereceye kadar çıktığı söylenmektedir. Bu sıcaklık dolayısıyla oluşan kuraklık, yoğun toz bulutlarına sebep olmaktadır (Leclercq, 2015, s. 154).

Fergana Vadisi'nin batı çıkışında yer alan bu şehir, vadinin kapısı konumundaydı. Sırderya'nın topladığı verimli minerallerin biriktiği en uç noktayı teşkil eden bu şehrin verimli ovaları bulunmaktadır. Mukaddesi'ye göre Fergana'da Hocend şehri kadar güzel ve temiz başka bir şehir daha yoktur. Hocend şehri bazı zamanlarda müstakil bir idari bölge durumunda olmuş bazen de Fergana'ya bağlı bir şehir olmuştur (Aynakulieva, 2002, s. 378). Hocent şehrinde ticaretin geliştiği söylenmektedir. Bu özelliği ona kazandıran da bulunduğu stratejik konumdur. Bu şehir, doğudan gelen ve batıya giden tüccarların geçmek zorunda olduğu güzergâhın üzerinde bulunuyordu (Schuyler, 2007, s. 314).

Hocend şehri XI. yüzyılda Türkistan coğrafyasının hâkimi olan Karahanlılar tarafından idare edilmiştir (Barthold, 2010, s. 107). XII. yüzyılda Karahıtaylar tarafından ele geçirilen Hocend şehri (Barthold, 2010, s. 112; Kurtuluş, 1998, s. 272), XIII. yüzyılın başlarında Moğolların hâkimiyetine geçmiştir (Grousset, 2010, s. 271). Moğollar Fergana Vadisi'nde uzun yıllar hâkimiyet kurmuş bu vesileyle de Hocend şehrini etkilemiştir. Cengiz Han vefatından önce ülke topraklarını dört oğlu arasında pay etmişti. Bu paylaşım sırasında Fergana Vadisi'nin bulunduğu coğrafya Çağatay'a kalmıştı. Çağatay'ın yönetimi altında bulunan coğrafyanın valisi konumunda bulunan Mahmûd Yalavaç Fergana'da Hocend şehrine yerleşmişti(Grousset, 2010, s. 366). Buradan da anlaşılıyor ki bu dönemde Hocend şehri diğer şehirleri idare edebilecek bir konumdaydı.

Türkistan coğrafyasında son kez Türkleri bir bayrak altında toplamayı başaran Timur, XIV. yüzyılda vadiye ve Hocend şehrine hâkim olmuştur. Timur Hocend için birçok kez mücadele etmek durumunda kalmıştır (Grousset, 2010, s. 463). Ondan sonra başa geçen ardılları yeterince etkili olamamış ve devleti kısa sürede dağılmaya yüz tutmuştur. Timur'dan sonra onun kanından gelen Babür, devleti tekrar canlandırmak için uzun uğraşlar vermiştir. Babür zamanında Hocend şehri Andican'a çok yakın bir mesafede olan çok güçlü bir karargâh konumundaydı (Roux J. P., 2008, s. 143). Nitekim Babür çok fazla zorlanmadan Hocend şehrini ele geçirdi (Roux J. P., 2008, s. 148). Babür Fergana Vadisi'ne oldukça büyük bir ehemmiyet vermekteydi. Bunu Babürname adlı eserden anlamaktayız. Bu eserin birinci cildi, yani üçte birlik bir kısmı Fergana Vadisi ile ilgili konuları anlatmaktadır.

Bu şehir Buhara Hanlığı ve Hokand Hanlığı arasında birçok kez el değiştirmiştir. Sayısız mücadeleye sahne olan şehrin tahrip edilmiş olması oldukça muhtemeldir. Şehir son olarak 1785'te Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Tezimizde ilerleyen bölümlerinde Rusya'nın bu kaleyi işgalini ele alacağız. Hocend yerlilerinin burada vermiş olduğu destansı mücadelenin şahitleri olan Rus subaylarının itirafları bunu doğrulamaktadır. Rus istilasından 15 yıl sonra bu şehri gören J.J. Leclercq; *"Bu şehir dünyanın en eski şehirlerinden birisidir, muhtemeldir ki şehri ilk kuranlarda Makedonyalılardır"* diye belirttikten sonra, şehrin harabe şeklinde olan bir kalesi olduğunu söylemektedir (Leclercq, 2015, s. 156). Bu kale Ruslar ile yapılan savaşta yıkılmış olmalıdır.

1.6.7. Oş

Babür'e göre bu şehir Endican şehrinin güneydoğusunda yer almaktadır. Akarsuları bol olan şehrin buna bağlı olarak havası da güzeldir. Oş şehrinin kalesinin güneydoğusunda Bera-Kûh isminde bir dağ yer almaktadır. Bu dağın üzerine Babür bir köşk yaptırdığını ve manzarasının muazzam olduğunu söylemektedir. Endican şehrine giden su Oş şehrinin mahallelerinden geçmektedir. Babür eserinde Oş şehri oldukça övmüştür. Ona göre Fergana vilayetinde Oş kadar safalı ve havadar bir kasaba daha yoktur (Babür, 1985, s. 5). Oş şehri Fergana Vadisi'nin doğu ucunda yer almakta olup Kâşgar'a en yakın şehridir. Bu konumu itibari ile de stratejik bir öneme sahip olmuştur.

Fergana Vadisi'nde yer alan şehirlerden büyüklük olarak üçüncü sırada yer alan Oş şehri, ekonomik ve ticari yönünden oldukça gelişmiş durumdaydı. Suları bol olan şehrin camisi şehrin ortasında yer almaktaydı. Şehirde ziraatla meşgul olanlar da vardı (Aynakulieva, 2002, s. 379). Karahanlılar döneminde yaşayan ve büyük bir yazar olan Kaşgarlı Mahmûd, Divan-ü Lügat-it Türk adlı eserinde Türkistan coğrafyasındaki şehirlerden de bahsetmiştir. Büyük bir bilgin olan Kaşgarlı Mahmûd, Oş şehri için ünlü bir şehir demektedir. Aynı zamanda eserinde Oş şehri farklı bir yazılış ile "Uç" şeklinde ifade etmiştir (Kâşgarî, 2007, s. 613). Onun bu ifadesi, Fergana Vadisi'nin coğrafi yapısına bakıldığında zaman oldukça iyi anlaşılmaktadır. Gerçekten de şehir, vadinin doğu ucunda bulunmaktadır.

Oş şehrinin tarihi süreç içerisinde kalabalık bir nüfusa sahip olduğu rivayet edilmektedir.²² Aynı zamanda şehirde yaşayan ahalinin ekonomik yönden durumu da iyiydi. Halkı savaşçı olan şehir, dağın eteğinde yer aldığından birçok gözetleme karakoluna sahipti. Şehrin etrafını saran kısımlarında tarım alanları bulunmaktaydı. Arap coğrafyacısı Yakut El-Hamavi, Oş'un büyük bir şehir olduğunu, duvarlarla çevrili olan şehrin dört kapısının bulunduğunu söylemektedir (Aynakulieva, 2002, s. 379).

²² Günümüzde de vadi içerisindeki en kalabalık nüfusa sahip şehirdir.

Barthold'un belirttiğine göre X. yüzyılda Fergana bölgesinin en büyük şehri Oş'tu. Bu büyüklük gelişmişlik yönünden olmalı çünkü bir diğer cümlede Barthold, Oş şehrinin Fergana'daki üçüncü büyük şehir olduğunu söylemektedir. Fergana'da bulunan Ak-Bura Nehri'nin diğer adının Oş Nehri olduğu da söylenmektedir. Babür düşmanlarından kaçtığı sırada korunaklı bir durumda Oş şehrine sığınır ve bunun Tanrı'nın bir lütfu olduğunu dile getirir (Barthold, 2010, s. 403).

Oş şehri de Babür zamanında vali atanan şehirlerden biri durumundaydı (Barthold, 2010, s. 405). Oş büyük ticaret ve zanaat merkezlerinden biri olup çevre illerle ticari ilişkiler kurmuştur (Ziyayev, 2007, s. 29). Bu konuda Oş şehrine yakınlığı ile bilinen Kâşgar şehri önemli bir yere sahiptir. Oş şehri günümüzde Kırgızistan sınırları içerisinde yer almakta olup 1771'den itibaren Hokand Hanlığı sınırları içerisinde yer almıştır. Oş şehrinde, Hokand Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra 1885'te büyük bir isyan çıkmıştır. Fakat bu isyan Rusların üstün ateş gücü sayesinde kanlı bir şekilde bastırılmıştır (Gömeç, 2011, s. 102).

Fergana Vadisi'nin en kalabalık nüfusa sahip Oş şehrini seyahatimiz süresince gezme imkânı elde ettik. Bu şehir Süleyman Dağı'nın eteklerinde kurulmuştur. Şehrin tam ortasından akan Ak-Bura Nehri, şehrin su ihtiyacını karşılamaktadır. Bu nehirden ayrılan kanallar vasıtasıyla şehrin dört bir tarafı sulanmış ve oldukça yeşil bir şehir meydana getirilmiştir. Şehrin etrafı göz alabildiğince yemyeşil ovalar ile çevrilidir. Vadinin diğer şehirleri gibi bu şehrin de büyük bir pazarı vardır. Pazar Ak-Bura Nehri'nin iki tarafında kurulmuş olup oldukça tarihi bir görüntü arz etmektedir.

Süleyman Dağı'nın eteğine kurulan müze, ziyaretçilerin ilgi odağı olup Fergana'da bulunan arkeolojik kalıntıların sergilendiği eşsiz bir yapıdır. Dağın içindeki çöküntü mağaranın dizaynı ile yapılan bu müze, patika yol ile Babür'ün köşkü diye tabir edilen tek odalık yapıya bağlanmaktadır. Babür'ün Şeybani Han'dan kaçarken yaptırdığı bu tek odalık köşk, bütün Oş şehrini görebilecek bir konumdadır.

Süleyman Dağı eteklerinde gördüğümüz "*Pistacia vera*" (Antep Fıstığı) ağaçlarını, Fergana Vadisi'ndeki bitki popülasyonunun zenginliğine delil olarak gösterebiliriz. Ayrıca burada yetişen incir ağaçları da vadinin eşsiz bir güzellikte olduğuna işaret etmektedir. Karasal iklimin oldukça etkili olduğu Orta Asya'da, böyle bir vahanın bulunması, bölgenin tarihinde ve şehirlerin kurulmasında son derece etkili olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK GÜÇLERİN ORTA ASYA HEDEFLERİ

2.1. FERGANA'NIN YER ALDIĞI ORTA ASYA

Birçok medeniyetin kurulduğu, sayısız savaşların cereyan ettiği, doğal zenginliği ile batılı insanların hayalini kurduğu Asya kıtası, dünya üzerindeki en büyük kıta olma özelliğine sahiptir. Bir tarih araştırmasında olması gereken en büyük özelliklerden birisi; hiç şüphesiz çalışılacak alanın coğrafyası ile ilgili bilgilerin derlenmesidir. Coğrafi olarak bir bölgenin tanımı yapılmadan tarihini açıklamak imkânsızdır. Bu bağlamda düşündüğümüz zaman çalışma alanımız olan Asya kıtasının kapladığı alan, iklimi, bitki örtüsü ve sosyo-kültürel yapısı bir bütün olarak değerlendirilmesi gerekir.

Asya kıtasının kuzey tarafında Kuzey Buz Denizi, doğu tarafında Büyük Okyanus, batısında ise kuzeyden güneye doğru Ural Dağları, Emba Nehri, Hazar Denizi, Ege Denizi, Akdeniz, Süveyş Kanalı ve Kızıl Deniz yer almaktadır (Ertek, 1991, s. 506). Asya kıtası, coğrafi bakımdan beş büyük kısma ayrılmıştır: Kuzey Asya, Doğu Asya, Güney Asya, Ön Asya ve Orta Asya (Koca, 2006, s. 651).

Asya kıtasının kuzeyi ile güneyi arasında hem iklim yönünden hem de coğrafi açıdan belirgin derecede farklılıklar bulunmaktadır. Kıtanın orta kesimleri genel olarak dağlık bir görünüm arz etmektedir. Fergana Vadisi'nin güneyinde yer alan Hindistan coğrafyasının kuzey kesimleri yüksek dağ sıraları ile kıtadan ayrılmaktadır. Karakurum ve Kızılkum gibi büyük çöller kıtanın büyük denilebilecek bir alanını kapsamaktadır (Ertek, 1991, s. 507). Asya kıtasının özellikle iç kesimlerine hâkim olan ve büyük bir kısmını kapsayan çöl ve yarı çöl karışımı özellik sergileyen bozkır, hâkim bitki örtüsüdür. Yılın büyük bir bölümü karla kaplı olmasına rağmen hayvancılık için elverişli olan geniş meralar bulunmaktadır (Golden, 2015, s. 21).

Bu büyük kıtanın akarsuları da farklı özellikler sergilemektedir. Kıtanın orta kısımlarında yer alan akarsular, taşıdıkları suları okyanuslara ya da açık denizlere iletemez. Kıtanın iç kesiminde bulunan Hazar ve Aral gibi büyük göller, bu akarsuların nihai noktaları olmaktadır (Ertek, 1991, s. 508). Seyhun ve Ceyhun (Amuderya ve Sırderya) nehirleri, Orta Asya'da bulunan ve bu alanları sulayan can

damarı konumundadır. Kıta üzerinde bulunan akarsuların sayısı, kıtanın büyüklüğü ve iklim çeşitliliği ile orantılı bir şekilde bir hayli fazladır. Asya kıtasında bulunan nehirlerin çoğu, yılın büyük bir kısmında donmuş olarak kalırlar (Golden, 2015, s. 21). Bu coğrafya yeraltı kaynakları yönünden de oldukça zengin rezervlere sahiptir. Değerli madenler içerisinde altın, gümüş, bakır, nikel, çinko, taş kömürü, petrol, doğalgaz gibi daha birçok maden bulunmaktadır (Atalay, 2006, s. 244).

Günümüz tarihçilerinden bazıları Asya kıtasını, özel olarak da Orta Asya'yı, Avrasya tarihinin "*kalbi*" ya da "*mihveri*" olarak düşünmektedir. Bu düşünceye onları iten en büyük sebep ise, çok eski devirlerden beri büyük imparatorlukların bu coğrafyada kurulmuş olmasıdır (Golden, 2015, s. 17). Ayrıca Orta Asya, dünyada ilk kurulan yerleşmelere ve buralarda doğan kültürlere de ev sahipliği yapan köklü bir medeniyeti temsil etmektedir (Atalay, 2006, s. 242).

Asya kıtasının coğrafi anlamda orta kısmını oluşturan ve tarih boyunca Türklerin yaşadığı bir coğrafyayı işaret eden "*Türkistan*" kavramı, bazı kaynaklarda Orta Asya olarak ifade edilmektedir. Orta Asya'nın batısında Hazar Denizi, kuzeyinde Kırgız bozkırları, Sibiryaya, Altay Dağları, doğusunda Moğolistan ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin batı kısmı (Doğu Türkistan) ile Büyük Kingan (Kadırgan) Dağları, güneyinde ise Tibet Platosu, Himalayalar, Karakorum, Hindikuş, Kopet dağları yer almaktadır (Atalay, 2006, s. 242; Koca, 2006, s. 651).

Türklerin yaşadıkları coğrafyayı tarif ederken kullanılan Orta Asya kavramı, bir coğrafi adlandırma gibi görünse de bu adlandırma 1920'lerde Sovyetler tarafından kültürel bağların ve milli duyguların köreltilmesi için kullanılmaya başlanmıştır. Tıpkı Doğu Asya, Güney Asya ve Batı Asya gibi isimlendirmelerde olduğu gibi coğrafi bir yerin tasvir edilmesi için kullanılmıştır. Tarihi süreçte Türklerin yaşadıkları coğrafyanın adlandırılmasında çok farklı isimler kullanılmıştır. Bunlar arasında en yaygın olanı Türkistan olmakla birlikte Turan ve Maveraünnehir (Arapça "nehirin ötesinde olan" anlamına gelen) gibi tabirler de kullanılmıştır (Levi, 2006, s. 388).

Ayrıca belirtmek gerekir ki Türklerin yaşadıkları coğrafyayı Orta Asya olarak sınırlandırmak yanlış olur. Türkler çok geniş bir alanda hâkimiyet sürmüş bir millet olarak Altaylarda, Küçük Asya (Anadolu)'da,²³ Ön Asya'da, Kafkasya'da, Karadeniz'in kuzeyinde, İdil Ural'da, Batı Sibirya'da ve daha pek çok coğrafi bölgede yaşamışlardır (Zekiyev, 2006, s. 424). Asya kıtasının en eski yaşam merkezlerinden biri olduğu konusunda kesin bilgiler olmasa da Orta Asya'da (Fergana Vadisi'nde) yapılan arkeolojik kazılar esnasında, 2 milyon 200 bin yıl önce burada yaşayan insanların kemikleri bulunmuştur (Aytbayev, 2006, s. 664).

Asya kıtasında semavî dinlerin yanı sıra çok tanrılı dinler de ortaya çıkmıştır. İslamiyet, Hıristiyanlık, Yahudilik gibi semavî dinlerin ortaya çıktığı yer Asya kıtasının farklı coğrafyalarıdır. Ayrıca Hinduizm, Budizm, Taoizm, Şintoizm, Konfüçyüsçülük gibi çok tanrılı dinlerin de temellerinin atıldığı ve dünyaya yayıldığı yer Asya kıtasıdır. Asya kıtasının güneybatı kısmında yer alan Arabistan yarımadası, İslamiyet'in doğduğu topraklardır (Ertek, 1991, s. 508).

İslamiyet, Orta Asya coğrafyasına VIII. yüzyılda Arap fatihleri tarafından getirildi ve uzun süreli mücadelelerin ardından bu coğrafyaya hâkim oldu. İslam inancı ortaya çıktıktan sonra 200 yıllık bir süre zarfında Ön Asya, Anadolu (Küçük Asya), Azerbaycan (Kafkasya), Orta Asya (Türkistan), Hindistan (Güney Asya) ve Uzak Asya'ya kadar yayılmıştır. Çok kısa bir süre içerisinde bu kıtada yaşayan Araplar, İranlılar, Türkler, Gurlular, Moğollar ve Hintliler ile Çinliler gibi kalabalık ırklar bu yeni dini benimsemiştir (Özaydın, 1991, s. 518). Günümüzde baktığımız zaman, Orta Asya'da ve Doğu Türkistan'da İslamiyet oldukça yaygındır.

Hindistan'da İslamiyet'in yayılmasına en büyük katkıyı sağlayan, Fergana Vadisi'nden Afganistan yoluyla Hindistan'a gelmiş olan Müslüman Babür ve onun ahfadıydı. Babür'ün Hindistan'da kurduğu imparatorluk XVI. yüzyıl başlarından XIX. yüzyılın sonlarına kadar hâkimiyet sürmüştür. Bu devlet sayesinde

²³Asya kıtasının batıya doğru olan 755.688 km²lik dikdörtgen biçimini andıran kısmına Anadolu denilmiştir. Anadolu'nun kuzeybatısında Marmara Denizi ile Çanakkale, kuzeyinde Karadeniz, batısında Ege Denizi, güneyinde Akdeniz yer almaktadır. Doğuda bulunan dağlık kesimi ile Asya kıtasına bağlanmaktadır. Anadolu ismi yayılmadan önce, bu coğrafya için kullanılan isim Küçük Asya (*Asia Minor*)'dır (Tuncel, 1991, s. 106).

Hindistan'da İslamiyet oldukça yayılmıştır. XX. yüzyıla gelindiğinde, Hindular ve Müslümanlar arasında yoğun çatışmaların olduğu görülmüştür (Ertek, 1991, s. 508).

Genel olarak baktığımız zaman, Asya kıtasının %30'u Budizm, Konfüçyüsçülük, Şintoizm, Taoizm ve Sih gibi çok tanrılı dine inanmaktadır. Kıtanın %25'ini Müslümanlar, %22'sini Hindular, %7'sini de Hıristiyanlar oluşturmaktadır. Sadece %1'lik bir kesimini Yahudiler, Şamanistler ve Bahaîler meydana getirmektedir (Ertek, 1991, s. 508-509).

Asya'da yaşayan insanların büyük bir kısmının geliri ziraata dayanmaktadır. Kıta boyunca en çok üretilen tarım ürünü pirinçtir. Asya'nın diğer kıtalar ile yaptığı ticaret, yüzyıllar boyunca varlığını koruyan ve Fergana Vadisi'nin üzerinden geçen ünlü İpek Yolu vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Çin'den başlayarak Akdeniz ve Karadeniz kıyılarına kadar ulaşan İpek Yolu, Doğu ile Batı arasında bir köprü vazifesi görmüştür (Atalay, 2006, s. 242). Bu yolun yanında Baharat Yolu, Kürk Yolu gibi değişik ürünlerin taşındığı yollar da bir dönem varlık göstermiştir. Özellikle Çin'in ipeği, Hindistan'ın baharatı, Sibiry'a'nın kürkü yüzyıllar boyunca Batı'ya taşınmıştır.

Asya kıtasına Avrupalıların (Batı'nın) ilgisi çok eski tarihlere dayanmaktadır. Avrupa'nın Asya'ya olan ilgisini cezbeden en önemli olaylardan birisi, İtalyan Marco Polo'nun XIII. yüzyılda Asya'yı boydan boya geçerek Çin'deki Moğol sarayına varmasıydı. Marco Polo'nun Asya'nın zenginlikleriyle ilgili verdiği bilgiler Avrupalıları daha da heyecanlandırmıştır (Arnold, 1995, s. 5).

Avrupa'nın Asya'ya olan ilgisinin altında farklı sebepler yatmakla birlikte, ekonomik olarak bu coğrafyanın sömürülmesi her daim birinci planda olmuştur. Aslına bakılırsa Asya ile Avrupa arasındaki ticari ve siyasi ilişkiler çok köklüdür. (Dursun, 1991, s. 526). Siyasi ilginin ilk örneklerinden birisi, Büyük İskender'in Asya kıtasının merkezine kadar gitmesidir. Hatta Büyük İskender'in Orta Asya'da gittiği en son yerin Fergana Vadisi'nin Hokand şehri olduğu ve bu şehri de onun kurduğu söylenmektedir (Bahar, 1994, s. 242).

XV. yüzyıla gelindiğinde, Müslüman âleminin öncülüğünü yapan ve çok geniş bir sahaya hükmeden Osmanlı Devleti'nin, Asya'dan Avrupa'ya uzanan ticaret yolunun

kontrolünü ele geçirmesinden sonra Avrupalı devletler yeni yollar aramaya başladılar. Pusulanın denizlerde kullanılmasıyla okyanuslara açılan ve yeni kıtalar keşfeden Avrupalı devletler, Afrika'nın güneyinden Hindistan'a ulaşmak için zaman içerisinde birçok teşebbüslerde bulunmuşlardır. Nihai olarak Portekizlilerin, Batı Afrika kıyılarını takip ederek XV. yüzyılın sonlarında zenginlikler ülkesi Hindistan'a ve Seylan'a ulaşmaları ile Asya tarihinin kaderi değişmiştir (Dursun, 1991, s. 527).

Bu yeni yolun keşfi, birçok devletin kaderini etkilediği gibi Asya insanının da kaderini değiştirmiştir. Fergana Vadisi de bu değişimden etkilenmiş, bu keşiften kısa süre sonra komşusu olduğu Hindistan'dan gelen İngiltere'nin içinde bulunduğu Büyük Oyun'un (Great Game) ortasında kalmıştır. Bu Büyük Oyun, çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde ayrıntılı bir şekilde anlatılacaktır Avrupalıların yüzyıllardır hayalini kurduğu Asya'nın zenginlikleri, bu yol aracılığıyla Avrupa'ya taşınacaktı.

2.2. AVRUPA'NIN DOĞU SİYASETİ VE HİNDİSTAN

Gizemli bir ülke olan Hindistan, yüzyıllar boyunca zenginliği ve bolluğu temsil etmiş bir coğrafyadır. Coğrafi konum itibarıyla Hindistan, Umman Denizi ile Bengal Körfezi arasına uzanır. Kuzey bölgesini Himalaya sıradağları oluşturur. Hindistan'ın kuzey tarafı geniş, güney tarafı ise dar bir şekildedir. Bu açıdan bakıldığında ülkenin üçgen bir görüntüsü vardır (Erinç, 1998, s. 69).

Asya kıtasının güneyinde yer alan bu coğrafya, gerek iklim çeşitliliğiyle gerekse topraklarının verimliliği ile hem Doğu'nun hem de Batı'nın cazibe merkezi olmuştur. Hindistan'ın baharatını ve altınını ele geçirmek isteyen birçok devlet, bu ideal uğruna yüzyıllar süren mücadeleler vermiştir. Hindistan'a en kısa yoldan ulaşmak ve ticaretini kontrol altına almak isteyen liderler, devletlerinin politikasını da buna göre belirlemiştir.

Hindistan'ın Okyanus'a kıyısı olmasına rağmen XV. yüzyıla kadar okyanuslarda gemilerin seyahat edememesinden dolayı ona bağlanan tüm yollar karadan olmuştur. Bu sebepten Hindistan'dan çıkan ürünler uzun ve zahmetli bir yolculuktan sonra Batı'ya ulaşabiliyordu. Bu yolculuk esnasında çeşitli devletlerin topraklarından geçiliyor, yüksek oranlarda ödenen vergi ürünlerin fiyatlarını birkaç kat arttırıyordu.

Doğu'nun gizemi ve zenginliği konusunda sürekli malumatlar edinen Batılılar, buraya ulaşmak için çareler aramaya başlamıştır. XV. yüzyılın sonlarına gelindiğinde denizcilik konusunda epeyce maharetli olan Portekizliler, Batı Afrika'nın kıyılarını takip ederek Hindistan'a ve Saylan'a ulaştılar. Hindistan'a, ilk kez okyanusları aşarak gelen (1498) Portekizli Vasso de Gama'dır. Portekizli denizcilerin Asya kıtasında ayak bastıkları ilk yer *Kalküt* şehri olmuştur (Dursun, 1991, s. 526). Burası, daha sonra Hindistan'ı sömürgeleştiren İngilizlerin merkezi üssü olacaktır. Avrupalılar ilk zamanlarda kıyılarda koloni kurdular ve ticaret yaptılar, zaman ilerledikçe kıtanın iç kesimlerine doğru nüfuz etmeye başladılar.

Hindistan'a ilk gelen Vasso de Gama ve beraberindekilerin buraya geliş amaçları sorulduğu zaman verdikleri cevap da hem ilginç hem de düşündürücüdür. Onlar geliş sebeplerini, "*Hiristiyan ve Baharat*" aramak olarak nitelendirmişlerdir. Gama, geriye döndüğü zaman önemli bilgiler de getirmiştir. Gama Avrupa'ya döndükten hemen sonra, onun verdiği bilgilerin heyecanı ile yeni bir filo Hindistan'a gönderilmiştir. Bu filo için verilen görev, o dönemde Hint Okyanusu'nda ticarete hâkim olan Arapların otoritesini yıkmaktı. Bu sefer sırasında *Kalküt* Limanı bombalandı. Birçok zayıt verilmiş olmasına rağmen filo Avrupa'ya döndüğü zaman, beraberindeki malların değeri bütün zararı fazlasıyla karşılamaktaydı. Bu sefer sonrasında Portekizlilerin birinci amacı Hint Okyanusu kıyılarındaki Türk/Osmanlı (ya da burada görevli Arapların) üstünlüğünü yok etmek odaklı olmuştur (Bulut, 2003, s. 76).

Asya kıtasına ilk gelen Portekizliler ile onların hemen ardından gelen Hollandalılar, kıtanın iç kısımlarındaki üretim alanlarını ele geçirmeye çalıştılar. Hollanda şirketi Çin, Japonya ve Hindistan arasında bir ticaret mekanizması kurdu ve bu sayede çok büyük meblağlar kazandı (Dursun, 1991, s. 527).

Aslında Portekizliler Hindistan'ın *Kalküt* şehrine ilk vardıkları zaman (1498) yerliler tarafından iyi karşılanmışlardı. Fakat yerliler, onların gerçek amaçları ile söylemlerinin uyuşmadığını gördükleri zaman tavır değiştirmişlerdir. Avrupalı devletlerin (Hollanda ve İngiltere), Portekizlileri Güney Asya'dan atma girişimlerine bu yerliler de destek vermiştir (Bulut, 2003, s. 76).

2.3. İNGİLİZLER'İN HİNDİSTAN'I SÖMÜRGELEŞTİRMESİ

Asya kıtasına Portekizlilerden yaklaşık bir asır sonra gelen İngilizler, bu coğrafyada sömürü sistemini köklü ve planlı bir şekilde kuran ve yüzyıllar boyunca bu sömürüyü devam ettirebilen tek Avrupalı devlettir. İngilizler, Portekizli gemicilerin Hindistan'a varmalarına müteakip, onlara gözükmeyen nasıl olur da Hindistan'a ulaşılır diye planlar yapmaya başlamışlardır. İlk denemeyi de Portekizlilerin Güney Asya'ya ulaşmasından 29 sene sonra, 1527 de yapmışlardır. XVI. yüzyıl boyunca Portekizlilerden ayrı olarak Hindistan'a ulaşmayı birçok kez denemiş olan İngilizler, bütün çabalarına rağmen bu hedefe ulaşamamıştır. Hatta 1596'da Kraliçe Elizabeth'in Çin İmparatoruna gönderdiği mektubu taşıyan heyet de başarıya ulaşmadan geri dönmüştür (Bulut, 2003, s. 82).

Her ne şekilde olursa olsun Hindistan'a ulaşmayı kendilerine hedef olarak belirlemiş olan İngilizler, coğrafi olarak büyük bir alanı kaplayan Rusya vasıtasıyla Hindistan'a ulaşmayı denemişlerdir. XVI. yüzyılın sonlarında bu amaç doğrultusunda "*Rusya-Hindistan Şirketi*"ni kurmuşlardır. Ancak bu çaba uzun sürmemiş birkaç yıl içerisinde başka yollar denenmeye başlanmıştır. (Doğan & Erdoğan, 2017, s. 840) Nihayet İngilizler, Asya kıtasının güneyinde yer alan Sûrat'a (Gucerât) XVII. yüzyılın başlarında yerleştiler ve ticaret konusunda hızlı bir şekilde öncü olmayı başardılar (Dursun, 1991, s. 527; Bulut, 2003, s. 32).

İngilizler bölgede kalıcı olabilmek için geldikten hemen sonra 1601 yılında, "*İngiliz Doğu Hindistan Şirketi*"ni kurdular. Onların bu girişimlerini örnek alan Hollandalılar da 1602'de "*Hollanda Birleşmiş Doğu Hindistan Şirketi*" adındaki kendi sömürge şirketlerini kurdular. Hollandalıların bu şirketi çok önemli yetkiler ile donatılmıştı. Hollanda hükümeti bu şirkete, savaş yapma, anlaşma yapma, fetih yapma ve büyük kaleler inşa etme gibi önemli görevlerde serbestlik vermişti (Bulut, 2003, s. 77). Yani bu şekilde bir şirket ile kendi hükümetinin bir minyatürünü Güney Asya'da uygulamaya koyuyordu. İngilizlerin Asya kıtasında sömürge yarışına girmesi ve üstünlük kurması olayı "*Büyük Oyun*" olarak nitelendirilmiştir (Topal, 2014, s. 30). Rakip devletler ile mücadele etmek, İngiltere için diplomasi oyunları yapmak demektir. En uzun süren sömürü idaresini kurabilmesinin en önemli sebebi, diplomasi

oyunlarını iyi yapabilmesi ve geniş bir perspektif ile tehlikeleri bertaraf etmeye çalışmasıdır.

Bölgedeki yerli yönetimlerden imtiyazlar elde eden İngilizler, iç kısımlardaki şehirler ile de ticaret yapmaya başladılar. İngilizler acele etmiyordu ve sistemli bir şekilde hareket ediyordu. Nitekim kısa süre içerisinde Güney Asya'nın önemli bir ticari üssü olan Hürmüz, İngilizlerin eline geçti. İngilizlerin Güney Asya'daki politikaları sonucunda XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiği zaman, birçok önemli ticaret merkezi onların eline geçmişti (Dursun, 1991, s. 527).

XVIII. yüzyılın ortalarında İngilizlerin Doğu Hindistan Şirketi'nin yetkileri arttırıldı. Fakat bu yetkilerin arttırılması şirket üzerindeki merkezi İngiliz hükümetinin kontrolünün azalmasına sebep oldu. Bu durum Hindistan'da yolsuzluk, aşırı sömürü, yerli halkın ezilmesi, haksız sermaye birikimi ve açlığın gündeme gelmesi gibi olayları doğurdu. Bunların olması bir felaketin habercisiydi. İngilizlerin Doğu Hindistan Şirketi'nin kontrolü altında olan Bengal'de, aşırı sömürü yüzünden kıtlık meydana geldi ve binlerce kişi yaşamını yitirdi. Bu olaydan sonra İngiliz hükümeti şirket üzerindeki denetimlerini arttırdı ve Warren Hastings adında bir Genel Vali'yi şirkete atadı (Bulut, 2003, s. 89-90).

XIX. yüzyılın ortalarına gelindiği zaman, Hindistan'da 300 yıldan beri hâkimiyet sürmekte olan Bâbürlü Devleti'nin de nihayete erdiğini görmekteyiz. Zaten uzun süredir İngilizlerin kontrolü altında olan ve göstermelik bir hâkimiyet süren bu hanedanlık İngiliz oyunlarına daha fazla dayanamamış ve 1858'de yıkılmıştır. Bu hanedanlığın mensuplarından çoğu İngilizler tarafından ya öldürülmüş ya da sürgün edilmiştir.²⁴ Bâbürlü Devleti'nin ortadan kaldırılmasından sonra Hindistan tamamıyla İngiltere'nin sömürgesine geçmiştir. Kraliçe Victoria, Hindistan'ın İmparatoriçesi olarak ilan edilmiştir. Hindistan'ın ilk İngiliz genel valisi Charles John Canning (Earl Canning) olmuştur. İngiltere'nin sömürgesi altında kalan Hindistan, yaklaşık bir asır boyunca aralıksız sömürülmüştür (Konukçu, 2002, s. 754-755).

²⁴İngilizler tarafından Hanedanın padişahı ömür boyu hapse mahkûm edilmiştir. Bu üzüntüye dayanamayan padişah çok geçmeden 1862'de vefat etmiştir.

2.4. İNGİLTERE’NİN HİNDİSTAN’I KORUMA MÜCADELESİ

XVII. yüzyıldan itibaren İngiltere’nin yegâne hedefi, Hindistan’ı her türlü dış etkenden korumak olmuştur. Bu amaç doğrultusunda çok uzak mesafelerdeki yerlerde olan hareketliliği bile kendisine tehdit olarak algılamıştır. Akdeniz ticaretinde üstün olmasa bile Akdeniz’de kimin üstün olacağı konusunda belirleyici unsur olmaya özen göstermiştir. XVIII. ve XIX. yüzyılda kuzeyde büyük bir güç olarak ortaya çıkan Rusya, İngilizleri daima korkutmuştur. Rusların güneye inme politikasının önünde her daim bir İngiliz etkeni dikkat çekmektedir. Boğazlarda güçlü bir Rusya istemeyen İngiltere, bu politikasına uygun olarak yeri geldiğinde Osmanlı Devleti’ni desteklemiştir. Akdeniz’de güçlü bir Rusya’nın olması, Hindistan yolunun güvenliğini sarsacağından dolayı Rusların Akdeniz’e inmesini her daim engellenmeye çalışmıştır.

Hindistan’ın İngiltere tarafından elde edilmesi ve zenginliklerinin sömürülmesi Rusya’nın her daim dikkatini çekmiştir. Avrupa’da rekabet gücünü tam olarak kendinde bulamayan Rusya, Kafkaslar ve Orta Asya üzerinden Hindistan istikametine yönelme kararını almıştır. Bu kararın alınmasında da en büyük paya sahip olan I. Petro (1682-1725)’dur. I. Petro’nun belirlemiş olduğu hedefler doğrultusunda, Rusya’nın politikası yüzyıllar boyunca pek fazla değişmemiştir. Bu hedefe ulaşmak için de her ne şekilde olursa olsun engeller aşılanacak ve Hindistan’a ulaşılabilecekti. Hindistan’a sahip olan İngiltere ise bu politikanın önünde durabilmek için çeşitli senaryolar ortaya koymuştur. Buradan da anlaşılacağı üzere Rusya ile İngiltere arasındaki rekabet “Büyük Petro” (I. Petro) zamanına kadar dayanmaktaydı. Bu rekabetin ilk başlangıcı da Ruslar tarafından Orta Asya’ya gönderilen askeri keşif kollarıdır (Çetin, 2000, s. 2).

İngilizleri ciddi bir şekilde endişelendiren bir diğer durum ise Rusya’nın, 1804’te Çar I. Nikola zamanında Kafkaslara yönelik yaptığı ileri harekâtı. Bu harekât Rusya açısından oldukça önemliydi. Bu vesileyle onlar Orta Asya’nın sınırlarına doğru hızla ilerleyebileceklerdi. Kafkaslar Orta Asya’ya açılan kapı konumundaydı. Çok geçmeden Rusya, İngiltere’nin nüfuzu altında olan bölgelerin sınırında görünecekti. Bunun farkında olan İngiltere İran ile diplomatik görüşmelerini hızlandırmıştır.

İngiltere'nin birinci amacı iki devlet arasında tarafsız bir tampon bölge oluşturulmasıydı (Wint, 1941, s. 136).

İngilizleri en fazla korkutan ihtimal ise Rusların kuzeyden gelerek sınırda bulunan Afganistan ile anlaşması idi. Böyle bir durumda Hindistan'ın güvenliği tehlikeye düşebilir ve hatta Hindistan kaybedilebilirdi. Bu konuda işini şansa bırakmak istemeyen İngiltere, Rusya'nın her hareketini yakından takip etmiştir. Hatta kendi güvenliği için Afganistan'ı da işgal etmeye karar vermiştir. Çünkü Afganistan Emiri'nin (Dost Muhammet) İngiltere'ye olan bağlılığından şüphe duyulmuştur. Olası bir İngiliz zafiyetinde hemen bir Rus ordusu sınırda görülebilirdi. Nitekim 1857'de gerçekleşen Hint isyanında buna benzer bir durum ortaya çıkmıştır (Topal, 2014, s. 40-41).

İngiltere için Hindistan, "*İmparatorluk Yolu*" olarak nitelendirilmiştir. Bu sebepten de bu yolun güvenliği demek imparatorluğun güvenliği demektir (Doğan & Erdoğan, 2017, s. 842). XVIII. ve XIX. yüzyıl boyunca İngiltere'nin dış siyasetinde belirleyici etken bu yolun güvenliğinin sağlanması olmuştur.

Alexis Krause'nin bildiğine göre Ruslar ve İngilizlerin Asya kıtası boyunca mücadele etmelerinin başlıca sebebi, herhangi bir ırk üstünlüğünden ziyade çıkarların çatışmasıydı. Yani Asya kıtasında iki milletin çatışması değil de çıkarların çatışması olmuştur. Irksal özelliklerin gündeme getirilmesi de bu çıkar çatışmalarının bir getirisidir. İngilizlerin görüşüne göre Rusya, herhangi bir şekilde sömürge elde edebilecek güçte değildi. Sömürge elde etseler bile bu sömürgeyi koruyabilecek ve onu geliştirebilecek bir kültürel zenginlikten de mahrumlardı. Hatta İngilizlere göre Rusya, medeni krallıkların en çağ dışı kalanıydı ve kaynakları gelişmemişti. Medeniyetten eksik olan Rusya, komşu devletlerin ilerlemelerini takip etmesi gereken bir ülkeydi (Krausse, 1899, s. 218).

İngiliz yetkililere göre, Rusya'nın aksine İngiltere oldukça gelişmişti ve sınırlı toprakları olduğu için yeni yerler aramak ve buralara gücünü, medeniyetini götürmek durumundaydı. Rusya'nın yeni yerler bulması kendisini felakete sürükleyecekken İngiltere'nin böyle bir şey yapması, onun imparatorluk sınırlarını genişletecekti. Bunun için en büyük gerekçe, Rusya'nın fazla toprak ve seyrek nüfusa sahip olmasıydı. Rusya az sayıdaki nüfusu ile bu kadar büyük bir coğrafyayı hâkimiyeti

altında tutamayacaktı. Bu sebepten İngiltere'nin nüfuz alanlarına müdahale etmekten geri durmak zorundaydı (Krausse, 1899, s. 219).

İngiliz yetkililerinden bazıları ise İngilizlerin Rusya karşısında endişe duymasının yersiz olduğunu dile getirmiştir. Bu yetkililerin görüşü, sınır bölgelerinde medeni bir Rusya'nın olmasının onlar için avantaj doğuracağı yönündeydi. Onlara göre Ruslar sınırlarında olurlarsa bazı menfaatler de elde edilecekti. Sınırlarında bulunan barbarlara (Türkler demek isteniyor) kıyasla Ruslar ile komşu olmak bir bakıma çıkardı. Her yıl keşif heyeti göndermek ve kontrol etmek zorunda kaldıkları sınır bölgelerinde, anlaşma yapabilecekleri ve anlaşmaya sadık kalacak olan bir Rusya'nın olması zarar getirmeyecekti (Topal, 2014, s. 41). İngiliz yetkililerin görüşlerinin farklılık arz etmesine rağmen, burada da birinci önceliğin Hindistan'ın güvenliği olduğu hemen göze çarpmaktadır. .

Rusya ve İngiltere arasındaki anlaşmazlık sadece Orta Asya'da cereyan etmiyordu. Her iki devlet de birbirinin açığını aramakta ve önünü kesme peşindeydi. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Balkanlarda artan Rus ve İngiliz gerginliği her yönden kendini göstermekteydi. Rusya'nın Türkistan topraklarını işgal etmesi ve bu durum karşısında İngiltere'nin çok da bir şey yapamaması iki devlet arasında savaş rüzgârlarının esmesine sebep olmuştur. İki devlet arasında Karadeniz konusunda bir anlaşmazlık vardı ve bu da Boğazlardan geçiş ile ilgili önemli kaygıların oluşmasına sebep oluyordu. Bu dönemde Boğazlara hâkim olan Osmanlı Devleti de iki devlet arasında kalmıştı. Rusların önünü kesmek isteyen İngiltere, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemekteydi. 1865'lere gelindiğinde Orta Asya konusunda Rusya ve İngiltere arasındaki rekabet savaşıma noktasına gelmişti. Stratejik bir noktada olan Osmanlı Devleti'nin tutumu bu savaşta belirleyici bir unsur olacaktı. Rusya ile İngiltere'nin savaşa girmesi durumunda, İngiliz donanmasının Osmanlı denetimindeki Boğazlardan geçerek Karadeniz'e ulaşması oldukça önemliydi (Abolmasov, 2018, s. 280-281).

Nitekim Rusya ile İngiltere arasında bir savaş çıkmamıştır. Siyasi ve diplomasi olanaklarını sonuna kadar zorlayan İngiltere, Rusya'nın yayılmasının önüne geçmek için yoğun mesai harcamıştır. Fakat bütün çabasına rağmen Hindistan'ın sınırında yer alan Afganistan'a kadar Rusların gelmelerine engel olamamıştır. Son çare olarak

da Rusya ile Afganistan konusunda anlaşma yoluna gitmiştir. Rusya ile İngiltere 1873'te Hive'nin işgalinden önce Afganistan'ın kuzey hududunun sınır olarak kabul edilmesi konusunda anlaşmıştır. Bu anlaşmaya göre Rusya, Afganistan ve dolayısıyla Hindistan'a müdahalede bulunmayacaktı. Buna karşılık İngiltere de Rusya'nın Orta Asya'daki işgal hareketlerini medeniyetin götürülmesi olarak kabul edip protesto etmeyecekti. Bu anlaşma en çok da Rusya'nın işine yaramıştır. Nitekim bu anlaşma vesilesiyle herhangi bir tepki olmaksızın Hive seferini gerçekleştirmiştir. İngiltere, Hindistan'ın güvenliği konusunda yıllardır duyduğu endişenin halledilmesi dolayısıyla kendini güvende hissetmiştir. İki devlet arasındaki bu anlaşmanın pekişmesi için bir de izdivaç gerçekleşmiştir. Bu izdivaç, Çar II. Alexander'ın kızının İngiltere Kraliçesi Victoria'nın ikinci oğlu ile evlendirilmesi yoluyla gerçekleşmiştir (Çetin, 2000, s. 10).

Sonuç olarak yüzyıllar boyunca devam eden Hindistan'ın sömürülme yarışının kazananı İngiltere olmuştur. İngiltere bu yarışta kazanırken amansız bir şekilde mücadele ettiği Rusya'nın da Türkistan işgaline vize çıkarmış oluyordu. Türkistan'da bulunan hanlıkların birlikten yoksun olması ve etrafını saran büyük devletlerin tehditlerini ciddiye almayışları sonucunda İngiltere de Rusya da hedeflerine ulaşmıştır.

İngiltere, kendi sömürsünü korumak adına Türkistan hanlıklarında birtakım faaliyetlerde bulunmuştur. Fakat burada da Rusya'nın diplomasi oyunları ve hanlık yöneticilerinin samimiyetsizliği yüzünden bir sonuç almamıştır. İngiltere'nin kendi payına düşeni alması sonucunda "Büyük Oyun" bir nevi sona ermiş, Türkistan coğrafyası Rusya karşısında çaresiz kalmıştır. Konumuz itibarıyla bir hayli önemli olan İngiltere ve Rusya arasındaki mücadele ayrı bir başlık altında anlatılmaya çalışılacaktır.

İngiltere'nin Hindistan'a yerleşmesini ve burada elde ettiği sömürü düzenini koruma çabasını anlattıktan sonra, Rusya'nın da yayılma siyasetine bakmamız gerekecektir. Bu iki devletin Orta Asya'da (Türkistan'da) karşı karşıya gelmesinin sebeplerini anlamadan Fergana Vadisi'nin işgal edilmesi sırasındaki hâkimiyet mücadelesini anlamamız bir hayli zor olacaktır. Bir sonraki başlığımızın içerisinde; Rusya'nın

kurulmasını, gelişmesini ve Türkistan istikametinde (hatta Fergana istikametinde) yayılma politikasını ele alacağız.

2.5. KNEZLİKTEN İMPARATORLUĞA RUSYA

Dünya üzerindeki en büyük kara parçasına sahip olan Rusya'nın sınırları, hem Asya kıtasında hem de Avrupa kıtasında uzanmaktadır. IX. yüzyıla kadar tarih sayfalarında yer bulamayan Rusların, bu kadar büyük bir coğrafyada hâkimiyet kurmaları, etraflıca incelenmesi gereken bir konudur. Ruslar ilk zamanlarda, Doğu Slavlarından olan Normanların bir kolu olarak Varegler diye adlandırılmaktaydı (Kurat, 1999, s. 11-12). Vernadsky'e göre Ruslar, Slav olarak da tabir edilmekteydi. Bu sebepten Ruslar, Slav gruplarının içerisinde zamanla farklılaşmış bir boy olabilir. Vernadsky'e göre Slavlar ya da bir diğer deyişe Ruslar, Hint-Avrupa dil ailesine mensuplardır (Acar, 2014, s. 15).

Ruslar, Slav toplumları arasında "Vareg" (ücretli kıtalar) olarak hizmet vermekteydi. Bu sebepten onların Varegler'den olduğu iddia edilmiştir. Fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi Varegler, Slavlardan ayrı bir millet değildir. Rus adının menşei konusunda çeşitli tezler ileri sürülmüş olsa da onun kökeninin Fince'deki Ruotsi'den gelmiş olduğu kabul edilmektedir. Rus ismi Slavcada "Rusi" olarak telaffuz edilmektedir. Daha sonraları bu telaffuz düzeltilmiş ve Rus olarak kalmıştır (Kurat, 2014, s. 17).

Rusların Slav olduğuna dair de birçok görüş vardır. Nitekim Slavlar da zaman içerisinde farklı gruplara ayrılmışlardır. Slavlar, Avrupa'nın çok geniş bir sahasında ve Karadeniz civarında yaygın bir şekilde varlığını sürdürmüşlerdir. Slavlar yaşadıkları coğrafyalara göre üç farklı gruba ayrılmışlardır. Bu sınıflandırma Batı, Orta ve Doğu Slavları şeklinde yapılmıştır. Rusların ataları olduğu düşünülen Slav grupları, Orta ve Doğu Slavlardır. Rusların ataları olan Slav grupları Karpat Dağları, Don Nehri, Dnyeper Nehri ve bozkırın kuzey bölgelerinde yaşamışlardır (Acar, 2014, s. 16).

Slav grupları ile Türk kabilelerinin ilk karşılaşmaları 375 yılına kadar gitmektedir. Kavimler Göçü'nün başlaması ile Asya Kıtası'ndan Avrupa'ya doğru gerçekleşen göçün bir neticesi olarak yoğun bir Türk nüfusu Slavların yaşadıkları coğrafyaya

gelmiştir. Karadeniz etrafında hâkimiyet sürmüş olan Hun Türkleri (Avrupa Hunları) ile Slavlar arasında birçok mücadele olmuştur. Fakat doğudan gelen Türklerin birçoğu, zaman içerisinde Slav olmaktan kendisini kurtaramamıştır (Ziyayev, 2007, s. 31).

Arap tarihçileri İbn Hurdadbih ve İbn-i Rüşd, Rusların ilk dönemlerdeki (IX. ve X. yüzyıllar) sosyoekonomik durumları ile ilgili değerli bilgileri eserlerinde aktarmışlardır. Onlara göre Ruslar, Karadeniz'in kıyıları ve Volga'nın etrafında ticaret yapıyorlardı. Bu ticaret vesilesiyle hem Bizans'a hem de Hazar Hanlığı'na vergi veriyorlardı. Dikkat çeken bir husus da bu zamanda Ruslar, Bağdat'a kadar ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır. Rusların ekili tarım arazileri bulunmuyordu, tek geçim kaynakları ticaretti. Ticari olarak sattıkları ürünler arasında özellikle kürk (Sincap ve Samur kürkü) önemli bir yer tutmaktaydı. Rusların sosyal yaşamı ile ilgili olarak hem Mauricius hem de İbn-i Rüşd onların misafirperver olduğunu ve kölelik geleneğine sahip olmadıklarını belirtmektedir. Yabancı misafirlerini koruduklarını, onlar için savaşı bile göze aldıklarını söylemektedirler (Acar, 2014, s. 20).

Ruslar, IX. yüzyıldan önce knezlik geleneğine sahip değillerken Hazar ve Bizans ordusunda yardımcı ordu (paralı asker) olarak hizmet vermekteydiler. Strategicon'a göre bu dönemde Rusların askeri bir liderleri yoktu ve bu sebepten siyasi teşkilat kuramıyorlardı. Askeri yetenekleri çok gelişmemiş olan Ruslar, geniş alanlarda savaşırken başarısız oluyorlardı. Dar bir alanda savaş olması durumunda ise başarı sağlayabiliyorlardı. Abbasi halifesi tarafından Bulgarlara elçi olarak gönderilen İbn Fadlan'ın söylediğine göre, bu dönemde Rusların başlıca savaş aletleri kılıç, balta ve bıçaktan oluşmaktaydı (Acar, 2014, s. 22).

Ruslar'ın tarih sahnesine çıkmaları ve yönetimlerini kurmaları oldukça ilginçtir. Önceleri Varegler denen Ruslar, 860'lı yıllarla birlikte Slav gruplar arasında çıkarıldılar. Kendi kendilerini yönetemeyen Çud'lar, Slovenler, Kriviçler ve Vesler yönetici olarak Rusları davet ettiler. Ruslar'dan üç erkek kardeş bu çağrıya cevap verdi ve onların memleketlerinde 3 knezlik kurdu. Bu kardeşlerden en büyüğü olan Rurik, Novgorad şehrine yerleşti. İkinci kardeş Sineus, Beleoozero'ya yerleşti. Üçüncü kardeş Truvor ise İzborsk'u kendisine mesken tuttu. Zaman içinde iki kardeşin ölmesiyle, büyük olan Rurik hâkimiyeti ele geçirdi (Kurat, 2014, s. 21-22).

Rurik'in Danimarkalı bir "lord" olduğunu Batı kaynakları da doğrulamaktadır. Rurik, Novgorad'a yerleşmeden önce Friesland adında bir bölgenin lordu idi. Novgorad'a yerleşerek ilk knezliği oluşturmadan önce bu lider İngiltere'ye ve farklı bölgelere akınlar düzenlemiştir (Acar, 2014, s. 29). IX. yüzyılda yeni kurulmuş olan Rus devletinin düşmanı oldukça fazlaydı ve dostu da neredeyse hiç yoktu (Gumilev, 2006, s. 194).

Rusya tarihinde karşımıza çıkan ilk tarihi devlet adamı Rurik adındaki yöneticidir. Rurik'in oğlu İgor'un küçük yaşta olmasından dolayı Rurik'in ölümünden sonra akrabası olan Oleg (882-915) idareyi devralmıştır. Novgorad şehrinin sınırlarından dışarı çıkan Oleg, Rus yayılmacılığını başlatan kişi olmuştur. Çevre bölgeleri topraklarına katan Oleg, Rurik'in oğlu İgor ile birlikte Dnyeper Nehri boyundaki Slavları kontrol altına almak ve "*Büyük Ticaret Yolunu*" ele geçirmek maksadıyla güneye doğru sefere çıkmıştır. Daha sonra Kiyev'e giden Oleg, buradaki yöneticileri öldürtmüştür. Kiyev'i oldukça beğenen Oleg, burasının Rus şehirlerinin anası olacağını bildirmiş ve buraya yerleşmiştir. Aslında bu tespit oldukça yerindeydi. Çünkü Kiyev şehri İskandinavya-Bizans ticaret yolu üzerindedir. Oleg'in Kiyev'e yerleşmesi ile Rusya Devleti resmen kurulmuş ve Kiyev devri başlamış oluyordu (Kurat, 2014, s. 23; Ziyayev, 2007, s. 31).

Kiyev knezliği kurulmadan önce Kiyev'de, Hazarlara bağlı olarak vergi toplayan Macarlar hâkimiyet sürmekteydi. Macarların yerini alan Ruslar, bölgenin tek hâkimi olmayı başardılar. Ruslar Kiev'i alarak güçlendikten sonra, Arapların, Bulgarların ve Avarların saldırdığı fakat sahip olamadığı İstanbul'a da iki kez saldırdılar. Bu saldırılarda, 500.000 kişinin yaşadığı İstanbul alınamadı. Çünkü Bizans bu tarihlerde hala çok güçlü bir konumdaydı. Ama bu sefer neticesinde Bizans ile Rus kültürleri etkileşim içine girmeye başladı (Acar, 2014, s. 31). Bu etkileşim ise yüzyıllarca devam etti.

Yukarıda bahsedildiği gibi Ruslar'ın ilk yönetim modelleri knezlik şeklindedir. Rusya tarihinin kurulması ve büyümesine büyük katkı sağlayan Oleg'in 912'de ölmesinden sonra yerine, Rurik'in oğlu İgor (912-944) geçmiştir. Onun döneminde Ruslar ve Hazarlar kıyasıya bir rekabet içerisine girmiştir. Ordusunda paralı askerler bulduran İgor, İstanbul'a tekrar saldırmış fakat muaffak olamamıştır. İgor'un

ölümünden sonra yerine eşi Olga (944-962) geçmiştir (Acar, 2014, s. 33-34). Onun döneminde daha çok devletin iç meseleleri gündemde olmuştur. Yerine de oğlu Svyatoslav geçmiştir. Bu knez ve sonrasında gelenler de aynı şekilde hareket etmişlerdir. Zaman geçtikçe Kiyev Rusya'sı sınırlarını genişletmiş ve güçlenmiştir. Rusya'nın güçlenmeye başladığı bu dönemde, Dnyeper ve Karadeniz kıyılarından İtil (Volga) ve Yayık (Ural) boylarına kadar uzanan uçsuz bucaksız topraklarda Türk halkları yaşamaktaydı. Bu Türk halklarının içerisinde Macarlar, Hazarlar, Kıpçaklar (Polovetsler), Oğuzlar, Peçenekler, Bulgarlar ve diğerleri bulunuyordu. Çok erken dönemlerden itibaren Türkler ile Ruslar (Slavlar) arasında kanlı mücadeleler meydana gelmiş, bu mücadelelerde karşılıklı olarak esirler alınmış, yurtlar talan edilmiştir (Ziyayev, 2007, s. 31-32).

Görüldüğü üzere Ruslar henüz knezlik oldukları dönemde bile İstanbul'un sahibi olmak istemişlerdir. Onların bu amaçları, yüzyıllarca sürecek olan bir politikanın işareti gibidir. Kuzeyin soğuk coğrafyasında devletleşmiş olan Ruslar, Hıristiyan Ortodoksluğu'nun önderliğini üstlenecekler ve Bizans'ın mirasçısı olmak için yüzyıllarca savaşacaklardır. Ruslar, Bizans'ın yıkılmasından sonra III. Roma oldukları iddiasını bile ileri sürecek, 1453'ten itibaren Osmanlı hâkimiyetinde olan İstanbul'u almak için birçok savaşa gireceklerdir. Bu amaçlarına XIX. yüzyılın sonlarında ulaşmaya çok yaklaştılar, fakat Avrupalı devletlerin müdahalesi ile engellenmişlerdir.

Rusya tarihinin başlangıcı ile ilgili vermiş olduğumuz bu bilgilerin yeterli olduğu kanaatindeyiz. Çünkü Rusya tarihinin ayrıntılı bir şekilde ele alınması, tez çalışmamızın konusunun dışındadır. Rusya'nın, Türk ve Moğol kabilelerinin topraklarını alarak Türkistan istikametinde yayılması siyasetinin anlatılması, bizim çalışmamızın amacına daha uygun olacaktır.

2.6. RUSYA’NIN TÜRKİSTAN İSTİKAMETİNDE YAYILMA SİYASETİ

Yaklaşık 350 yıl süren bu yayılma siyaseti, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Türkmenistan topraklarının alınması ile tamamlanmıştır. Bu başlığı atarken amacımız; Rusya bu kadar geniş bir coğrafyada çok farklı topluluklar ile savaşırken onu durdurabilecek herhangi bir gücün olmamasının ne gibi sebepleri olduğunu araştırmak olmuştur.

Rusya’nın yayılmaya başladığı dönemde, İslam dünyasının liderliğini üstlenmiş olan ve gücünün doruklarında olan Osmanlı Devleti’nin, hangi şartlar altında ve niçin onun büyümesini durduramadığı ayrı bir çalışma konusudur. Rusya’nın yayılma sahasında büyük ve stratejik noktalardaki topraklara sahip olan İran’ın sürekli siyasi çalkantılar yaşaması bir başka konudur. Göçebe kültürün hâkim olduğu Asya coğrafyasında, savaş teknikleri sürekli çağın gerisinde kalmıştır. Birbiri ile mücadele etmeyi aktif siyaset olarak belirlemiş olan Türk/Moğol kabilelerinin bu şartlar altında Rusya’yı durdurabilecek bir gücü olmamıştır.

Yaklaşık olarak 600 yıl boyunca knezlik ile yönetilen Rusya, bu süreç içerisinde siyasi birliğini bir türlü sağlayamamıştır. Her dönemde farklı bir knezlik güçlenmiş fakat bir diğeri ile mücadele etmekten ve dış tehditlerden dolayı devlet kurulamamıştır. XIII. yüzyılda Moğol istilasını ile derin bir buhran geçiren Rusya, bu kargaşa döneminin izlerini yüzyıllar boyunca atamamıştır. Rusya genelinde, Moğolların tam hâkimiyeti yaklaşık olarak 200 yıl devam etmiştir.

Cengiz Han’ın büyük oğlu Cuci tarafından Rusya’ya yakın bir bölgede kurulan Altın Orda Devleti, Rusya’yı etkisi altına almış ve onun gelişmesini engelleyen yegâne güç olmuştur. Fakat zaman içerisinde gerek iç karışıklıklardan gerek taht kavgalarından ve gerekse dış etkilerden dolayı Altın Orda Devleti zayıflamıştır. Altın Orda Devleti’nin zayıflamasındaki en büyük etken ise Çağatay Hanlığı’nın yönettiği bölgeyi devralan ve Timurlu devletini kuran Timur’un gerçekleştirdiği ağır darbedir. Bu darbenin sebepleri ve gelişim süreci farklı şekillerde ele alınabilir. Fakat en bariz sebebi; Altın Orda Devleti içerisinde yaşanan taht kavgaları ve bu taht kavgasından Timur’un yardımı ile galip çıkan Toktamış’ın ilerleyen süreçte Timur’a biat etmemesidir.

Nitekim XV. yüzyılda Altın Orda'nın zayıflaması ile birlikte Ruslar güçlenmeye başlamışlardır. Ruslar, 1480'de Altın Orda Devleti'nin denetiminden çıkmışlar ve vassal bir devlet olmaktan ziyade müstakil bir devlet olmuşlardır (Kurat, 2014, s. 131). Bu dönemde zaman adeta tersine dönmüştür. Yüzyıllardır Türk ve Moğolların etkisinde kalan Ruslar, gün geçtikçe Türk bölgeleri üzerine doğru yayılmaya başlamışlardır.

Altın Orda'nın gün geçtikçe güç kaybetmesi ve sonunda çökmesi (1380, 1395 ve hatta 1552 tarihlerinden biri) Rusya'nın gün geçtikçe güçlenmesi anlamına geliyordu (Schamiloglu, 2002, s. 426). Düşmanın başarısızlığından dolayı kahraman olan III. İvan, kısa süre içerisinde ülkesini devletleştirdi ve sınırlarını güçlendirdi. Artık Doğu Avrupa'daki en güçlü devletlerden birisi konumuna gelmişti. Onun arkasından gelen III. Vasili de bu siyaseti takip etmiştir (Kafalı, 2002, s. 408).

Kırım hanı ile müttefik olarak Altın Orda baskısından kurtulmayı başaran III. İvan, 28 sene sonra başa geçecek olan IV. İvan için bir nevi yol açmış oluyordu. Rusya devletinin genişleme politikasının mimarlarından olan IV. İvan (büyük/müthiş/korkunç), 1547 yılından itibaren taşımakta olduğu Büyük Prenslük unvanını terk ederek Çar unvanını kullanmaya başlamıştır (Kafalı, 2002, s. 408). Böylece "Çarlık Rusya Tarihi" de başlamış oluyordu.

IV. İvan ile birlikte Ruslar artık Türk-Moğol bölgeleri üzerinde genişleme siyasetine başlamışlardır. Elde ettikleri bütün fırsatları değerlendirmeyi bilen Ruslar, yüzyıllar boyunca sürececek olan genişleme siyasetini de IV. İvan ile birlikte hayata geçirmişlerdir. Artık savunma durumunda olmayacaklar taarruz eden durumda olacaklardır. Yüzyıllardır vergi verdikleri toplumlar üzerinde hak iddiasında bulunacaklar onların topraklarını bir bir istila edeceklerdir.

Bu dönemde Avrupa'da yeni yeni görülmeye başlayan sömürü sistemi de zaman geçtikçe Rusya'nın politikası haline gelecektir. Bulduğu coğrafi konum itibariyle sıcak denizlere ve okyanuslara açılma imkânı bulamayan Rusya, bir kara devleti olarak askeri başarılar elde etme, gün geçtikçe güçlenme ve yeni topraklar elde etme peşinde koşacaktır. Rusya'nın yayılma siyaseti öyle boyutlara ulaşmıştır ki yıllık olarak topraklarına kattığı arazinin miktarı 32.000 km² kare olacak şekilde büyüktür. Kuzey yönünde ilerleme imkânı bulamayan Ruslar, doğu sınırlarında ve güney

sahalarında bulunan halklar ile yüzyıllar sürececek olan bir savaşı da başlatmış oluyorlardı. Rusların güneyinde ve doğu istikametinde bulunan İranlılar ve Türk/Moğol asıllı milletler, Rusları durdurabilecek bir siyaset takip edememişlerdir (Yetişgin, 206, s. 678). Ruslar sadece doğuda ve güneyde ilerlemekle kalmamışlar aynı zamanda batı istikametinde de ilerlemişlerdir.

XVI. yüzyılda Avrupalı büyük devletler (İngiltere, Hollanda, Fransa, Portekiz vb.) sömürge arayışı içerisinde Afrika kıyılarını ve Güney Asya kıyılarını arşınlarken kuzeyde de Ruslar, yeni topraklar elde etme peşindeydi. Avrupalı devletlerin gittikleri coğrafyada birinci gayeleri; kısa süre içerisinde zengin olmak ve işgal ettikleri bölgeleri olabildiğince fazla sömürmekti. Sömürge arayışı ve yarışı öylesine hararetiydi ki; birbirleriyle kıyasıya mücadele etmekten çekinmiyorlardı. Onların gayesi gittikleri coğrafyada yerleşmek değildi. Onlar, gittikleri bölgeleri bir sömürü olarak gördüklerinden yerleşmeyi sakıncalı görüyorlardı.

Avrupalı büyük devletler ile Rusya, bu bağlamda birbirlerinden ayrılıyorlardı. Ruslar, işgal ettikleri topraklarda kalıcı olmak gayesindeydi. O topraklarda bulunan zenginlikler elbette ki Moskova'ya taşınacaktı. Ama gaye, toprakları Rusya'nın bir parçası yapmaktı. Bu amaç için de nüfus ağırlığının Ruslarda olması gerekiyordu. İşgal edilen topraklara bu gaye doğrultusunda ilk zamanlardan itibaren Rus göçmenler getirilmiş ve yerleştirilmiştir. Bu göç ettirme siyaseti yüzyıllar boyunca istila edilen bütün topraklarda istisnasız bir şekilde uygulanmıştır.

Rusya'nın Avrupa cihetinde ilerlemesi ve oraları sınırlarına dâhil etmesi konumuz dışındadır. Bizim açımızdan değerlendirilmesi gereken kısım Türk dünyası toprakları üzerinde Rusların yayılmasıdır. XVI. yüzyılın ortalarında başlayan bu işgal süreci XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar devam edecektir. Yaklaşık 350 yıl devam eden bu planlı ilerlemenin sonuçları neler olmuştur? Çalışma konumuz olan Fergana Vadisi de bu ilerlemenin son merhalesinde (1876'da) Rusya sınırları içerisine katılan verimli bir coğrafyadır.

2.6.1.Rusya'nın Kazan Hanlığı'nı İstilasası (1552)

Yukarıda da izah ettiğimiz gibi Rusya'nın Türk dünyası toprakları üzerinde ilerlemesi IV. İvan ile birlikte başlamıştır. Rusların ilk işgal ettiği Kazan Hanlığı'nın (1437-1552) kurucusu, Altın Orda hanlarından Uluğ Muhammed Han'dır (Temir,

2002, s. 261). Bir diğerk görüşe göre de hanlığın kurucusu Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Mahmud'dur. Bu görüşü bildirenlere göre hanlığın bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkması Mahmud'un tahta geçmesiyle gerçekleşmiştir(Türkoğlu, Kazan Hanlığı, 2002a, s. 136).

Kazan Hanlığı'nın başşehri olan Kazan, hanlığın kurulmasıyla birlikte önemli ticaret merkezi haline gelmiş ve önemi artmıştır. Kazan şehri, adını İdil Nehri'ne yakın bir yerde akmakta olan "kazanka" nehrinden almaktadır. Bu şehrin tarihi çok eski zamanlara dayanmakta olup III. yüzyıldan itibaren de çeşitli Türk boylarına ev sahipliğı yaptığı bilinmektedir (Türkoğlu, 2002, s. 134-135).

Uluğ Muhammed Han, Cengiz Han'ın oğlu Batu'nun kardeşi Toğay-Timur'un soyundan gelmektedir (Ostrowski, 2002, s. 454). Bir zamanlar Bulgar Devleti'nin hüküm sürdüğü Kazan şehri ve çevresinde kurulan bu hanlık, Rusya hududunda olduğu için Rusya'nın genişleme siyasetinin de ilk kurbanıdır. Uluğ Muhammed, devlet kurulduktan hemen sonra 1437'de ve 1445'te gerçekleştirdiğı seferler ile Moskova Knezliğı'ne karşı tam bir üstünlük kazanmıştır. Bu sırada Moskova tahtında Vasili Temniy bulunmaktaydı. Kazan'ın bu büyük başarısı, Altın Orda'nın eski gücünü temsil eden yeni bir devletin ortaya çıktığını göstermekteydi (Kurat, 2002, s. 442). Sınır komşusu olan Ruslara karşı bazı zamanlarda tek başına başarılar kazanan Kazan Hanlığı, bazen de Kırım Hanlığı ile müttefik olmuştur (Temir, 2002, s. 262).

Fakat Rusya üzerinde Kazan Hanlığı'nın baskısı uzun sürmemiştir 1478'de, III. İvan'ın Novgorad şehrini alarak Sibiryaya dolaylarına doğru uzanması dengeleri değiştirmiştir. Kırım hanı ile anlaşarak Altın Orda'yı saf dışı bırakmayı başaran III. İvan, bu kez de aynı ittifak ile Kazan baskısından kurtulmak istemiştir. Fakat bu ittifak arayışına gerek kalmadan Kazan Hanlığı içerisindeki muhalifler ülkedeki birliğin bozulmasına sebep olmuştur. III. İvan, Kazan hanı Muhammed Emin'i sekiz yıl süreyle (1487-1495) bir kukla olarak kullanmıştır. Rusya ve Kazan arasındaki yakınlaşma III. İvan'ın ölümüne kadar devam etmiş, fakat onun ölümünden sonra bozulmuştur. Onun ölümüyle Rusya'da otorite boşluğu ortaya çıkmış bundan istifade eden Kazanlılar da daha serbest hareket etme şansı elde etmişlerdir (Kurat, 2002, s. 443-444).

Kazan Hanlığı'nın bu serbestliği de uzun sürmemiştir. Yeni Rus Çar'ı III. Vasili de, Kazan üzerinde hâkimiyet kurmayı başarmıştır. Müttelik arayışı içerisinde olan Kazanlı yöneticiler, Kırım Hanlığı ile ittifak kurma yolunu seçmişlerdir. Rusya bu ittifakın tehlikeli olacağını sezdiği için Kazan Hanlığı'nın ortadan kaldırılması gerektiğini düşünmeye başlamıştır. Neticede, III. Vasili'den sonra tahta geçen IV. İvan, 1552 yılında Kazan Hanlığı'nı işgal etmiştir. İşgal konusunda oldukça kararlı olan ve işi şansa bırakmak istemeyen IV. İvan, 150.000 asker, 150 top ve İngiliz mühendisi Butler'in kumandasında bulunan istihkâm kuvvetiyle Kazan'ı kuşatmıştı. İki ay kadar süren kanlı çatışmadan sonra şehir düşürülebildi (Türkoğlu, 2002a, s. 137). Bu sırada erkekler öldürüldü. Camiler, mektepler, medreseler ve kutsal yerler yakılıp yıkıldı. O günlerin hatırası olarak sadece "Han Mescidi" veya "Süyün-Bike Minaresi" adında tek bir bina kalmıştır (Temir, 2002, s. 262). Bu tarihten sonra Kazan şehri İslâmî kimliğini kaybetmiştir. Ruslar tarafından yoğun bir şekilde Hıristiyan misyonerlik faaliyetlerine maruz bırakılan şehir, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Hıristiyan bir şehir olarak kalmıştır (Türkoğlu, 2002, s. 135).

Kazan Türklerinden olan, ceditçi ve tarihçi olması yönüyle ünlenen Hadi Atlasi, Kazan'ın düşmesiyle ilgili olarak; Nogay Mirzalarının (beylerinin) Kazan Hanlığı'na destek vermediklerini, bu sebepten Rusya karşısında başarısız olduğunu yazmaktadır. Hatta Nogay Mirzalarından İsmail Mirza, Kazan Hanlığı için önemli bir figür olan ve güzelliği ile dikkat çeken Süyün Bike'nin Ruslar tarafından esir edilmesine sebep olmuştur. Bu Mirza'nın ihtirası uğruna sadece Kazan Hanlığı'nı değil Ejderhan (Astarhan) Hanlığı da kısa süre içerisinde Rusya'nın hâkimiyetine geçmiştir (Atlasi, 2004, s. 73-74).

Rusya'nın bu toprakları ele geçirmesindeki en büyük etken, gücünü ispatlamak istemesiydi. III. İvan, III. Vasili ve IV. İvan gibi hırslı ve başarılı devlet adamları, Rusların yüz yıl gibi kısa bir süre içerisinde devletleşmesini sağlamışlardı. Onların başarıları sonrasında Ruslar, hem doğuda hem de batıda hız kesmeden ilerliyordu. Fakat güney yönünde ilerlemek ve sınırlarında yer alan toprakları devletlerine katmak birinci hedef olarak belirlenmişti (Novoselyskiy, 2011).

Yaklaşık 120 yıl hâkimiyet süren Kazan Hanlığı'nın işgal edilmesi, Rusya için bir başlangıç olurken bu topraklarda VI. yüzyıldan beri süre gelen Türk hâkimiyeti de

sona ermiş oluyordu (Türkoğlu, 2002a, s. 137). Bu aynı zamanda Rusya'nın devlet olmaktan çıkıp imparatorluk olma yolundaki ilk adımıdır. Sonuçta Rusya, yönetimi altında farklı milletten insanları barındırmaya başlamıştır. Kazan'a, bu tarihten itibaren yoğun bir şekilde Rus nüfusu göç ettirilmiştir. Ayrıca İ. Peresvetov'un tasarlamış olduğu Kazan etrafındaki bereketli arazilerin fakir Rus ailelerine taksim edilmesi projesi, bu tarihten sonra uygulamaya konulmuştur (Hudyakov, 2009, s. 133). Müslüman olan ahali ise din değiştirmeye zorlanmış, camiler kapatılmış, ibadethaneler yıkılmıştır. Kültürel olarak Türk kimliğinin unutturulması politikasını güden Rusya, bu amaç doğrultusunda yüzyıllar boyunca sürecektelen asimilasyon politikasını uygulamaya koymuştur.

Burada dile getirmek istediğimiz bir başka husus da Rusya ile Kazan Hanlığı arasında bir tampon bölgenin varlığıdır. Kazan Hanlığı'nın kurucusu olarak zikredilen Ulu Muhammed, 144 yılında Moskova'ya bağlı olan Nijni Novgorod ve Murom'u fethetti. Bu fetih sırasında Moskova'nın büyük knezi II. Vasiliy esir alındı. Daha sonrasında serbest bırakılması karşılığında, Moskova prensliği sınırları içerisinde Kazan'a bağlı bir hanlığın kurulması hakkı elde edildi. Bu hanlığın kurulmasındaki hedef, Moskova ile Kazan arasında tampon bölge olması ve güvenliği sağlamasıydı. Kasım Hanlığı adını alan bu hanlık Moskova'dan da vergi alacaktı. Fakat hanlığın ilk hanı Kasım'ın, 1469'da ölmesinden sonra hanlık üzerinde Rusya etkili olmaya başladı ve Rusya'nın bir vassalı durumuna düştü. 1680'lerin sonlarına kadar Rusya'nın bir parçası gibi olan hanlık sadece 20 yıl bağımsız kalmıştır diyebiliriz (Zaitsev, 2002a, s. 466-469). Bu sebepten bu hanlığın işgalini ayrı bir başlık altında vermeyi uygun bulmadık.

2.6.2. Rusya'nın Astarhan (Ejderhan) Hanlığı'nı İşgali (1556)

Astarhan Hanlığı, bulunduğu coğrafi konum itibariyle oldukça önemli bir hanlıktı. Yüzyıllar boyunca değişik medeniyetlere ev sahipliği yapan İdil nehri deltasında kurulmuş olan bu hanlık, işgal edinceye kadar Rusya ile Asya kıtasının güney bölgeleri arasında bir tampon bölge vazifesi görmüştür. Günümüzde Astarhan şehri diye bir şehir bulunmamaktadır. Onun mimari yapıları da zaman içerisinde yıkılmıştır. İdil Nehri'nin sağ kıyısında bulunan *Şaren Bugar* yerleşim yerinin, Astarhan şehrinin kurulduğu yerde olduğu düşünülmektedir. Astarhan şehrinin XIII. yüzyılın ikinci yarısında kurulduğu varsayılmaktadır. Şehrin ismiyle ilgili olarak değişik yorumlar olmakla birlikte Arap seyyah İbn Batuta (1404-1468) onun adının anlamını şu şekilde açıklamıştır: Vergiden muaf yer anlamına gelen “*tarhan*” kelimesi ile bir Türk hacının buraya yerleşmesiyle meydana gelmiştir. Bu sayede şehrin adı “*Hacı-tarhan*” olarak kalmıştır. Astarhan Hanlığı'nın kuruluş tarihi ile ilgili kesin bir ifade bulunmamaktadır. Bazılarına göre 1459/1460, bazılarına göre de 1466/1495 tarihleri onun kuruluş tarihidir (Zaitsev, 2002, s. 460).

Bir diğer görüşe göre de Altın Orda Devleti'nin varisi, gerek gücü gerek konumu gerekse diğer ardıl hanlıklardan (Kazan, Nogay, Astrahan, Kasım) üstünlüğü ile Kırım Hanlığı olmuştur. Ancak Kırım hanı Mengli Giray'ın Saray şehrine düzenlemiş olduğu sefer ve bu sefer sırasında şehrin tahrip edilmesi onun soydaşlarına yaptığı en büyük hatalardan biri olmuştur. Yıllardır Altın Orda baskısı altında bulunan Rusya, kollamakta olduğu fırsatı Mengi Giray'ın bu hareketinin sonucunda yakalamış oluyordu (Vásáry, 2014, s. 337-338).

Astarhan şehri hanlık kurulmadan önce 1395'te, Altın Orda hanı Toktamış'ı cezalandırmak isteyen Timur tarafından yakıp yıkılmıştır. Şehir bu zaman diliminde Altın Orda Devleti'nin sınırları içerisinde bulunuyordu. Timur bu tarihte sadece Astarhan şehrini yakıp yıkmakla kalmadı devletin merkezi olan Saray şehrini de yerle bir etti (Koç, Yaz 2012, s. 460). Zaten bu darbeden sonra Altın Orda Devleti iç karışıklıklara sürüklenerek bir daha toparlanamadı.

Hazar Denizi'nin kuzey sahilindeki Astarhan şehrinde, Kasım Han (Altın Orda hükümdarı Küçük Muhammed Han'ın oğlu) tarafından kurulan hanlık, 1466'dan itibaren kısa sürede gelişmiştir. Hanlığın en parlak dönemi ise kurulduğu tarih olan

1466'dan 1504'e kadar geçen süreçtir. 1502'yılında Altın Orda Devleti'nin tamamen ortadan kalkmış olması, Astarhan Hanlığı'nı devletleştirirken aynı zamanda sıkıntılı dönemlerin de başlamasına işaret etmekteydi. Altın Orda'nın topraklarının Kırım hanı Mengi Giray ve Nogay Hanlıkları tarafından paylaşılmasıyla Astrahan şehri Kırım Hanlığı'na düşmüştür. Bu paylaşım onun 20 yıllık bir süreçte Kırım Hanlığı'na bağlı olarak kalmasına sebep olmuştur (Saray, 1991, s. 505). Astarhan'ın ikinci hanı olan Abdulkerim Han (1502-1514), Kırım'ın sürekli taarruzuna maruz kalmaktan sıkılmış ve diğer Nogay mirzaları ile birlikte 1509'da Kırım'a sefer düzenlemiştir. Fakat bu sefer başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Ünal, 2008, s. 233).

Özellikle Kırım Hanlığı'na bağlı olduğu 20 yıllık süreçte, sürekli olarak dış müdahaleye maruz kalan yöneticiler, iç karışıklıkları da ortadan kaldıramamıştır. 1552'de Kazan Hanlığı'nı alarak emeline ulaşmış olan IV. İvan, çok geçmeden Astarhan Hanlığı'nı da almak için planlar yapmaya başlamıştır. IV. İvan, bir zaman önce kendisine sığınmış olan Şeyh Haydar Han'ın oğlu Derviş Han'ı, Astarhan'ın iç karışıklıklarından yararlanarak hanlığa yönetici olarak atamıştır. Astarhan'ın el çabukluğu ile işgal edilmesi Astrahan yöneticilerini ve halkını oldukça tedirgin etmiştir. Astarhan'ı yöneten hanedan üyeleri, işgal sonrası Buhara'ya giderek orada varlıklarını sürdürmüşlerdir (Saray, 1991, s. 505).

Astarhan Hanlığı'nın Derviş Han'dan önceki son yöneticisi Yamgurçi Han adında bir hükümdardı. O, 1552 yılında tahtta bulunduğu zaman Kazan Hanlığı Ruslar tarafından istila edilmişti. Ama Yamgurçi Han, Kazan işgali sırasında diğer Nogay Hanlıkları gibi hareketsiz kalmış ve adeta sıranın kendisine gelmesi için beklemişti. Onun bu hatasının bedeli elbette ki ağır oldu. Çok kısa süre içerisinde hem tahtından oldu hem de devleti Rusya tarafından işgal edildi (Koç, Yaz 2012, s. 473). Astarhan Hanlığı'nı almak Rusya için çok da fazla zor olmamıştır. Birlikten yoksun olan bir toplumun parçalanması ve yutulması elbette ki çok kolaydı.

Artık İdil/Volga boylarına kadar gelen Rusları durdurabilecek ciddi bir güç bulunmuyordu. Ruslar Volga nehri için “ *Volga anacık nehir*” (Volga matruşkareka) tabirini kullanmaya başlamışlardır. Bu isimlendirme oldukça önemlidir. İsimden de anlaşılacağı üzere bu coğrafyada kalıcı olmayı en başından beri kafaya koymuş olan Ruslar, nehrin adını da bir nevi ana/baş nehir şeklinde koymuş oluyorlardı. Çar IV.

İvan'ın bu toprakların işgaline verdiği ehemmiyetten de bu ismin manası açıkça anlaşılmaktadır. İvan, resmi devlet evraklarında ve fermanlarında “*Kazan Hanlığı'nın ya da Astarhan Hanlığı'nın işgalinin filanca yılı*” şeklinde ibareyi koyarak bu zaferin önemini sürekli vurgulamıştır (Kurat, 2014, s. 169-170).

Ruslar, hem Kazan'ı hem de Astarhan'ı alarak buradaki Türk/Moğol (Türkleşmiş Moğol) etnik gurubuna karşı asimilasyon politikasına başlamışlardır. Birinci adımın arkasından hemen ikinci adımın gelmesi, Rusların oldukça hızlı güçlendiğini göstermekteydi. Buraların Hıristiyan Ruslar tarafından işgal edilmesi, bölgede yaşayan Müslümanların Hac ibadetlerini yerine getirmeleri için bir engel teşkil etmekteydi. Arabistan topraklarına İran üzerinden gitme imkânı bulamayan bu Türkler, durum ile ilgili başvuracakları tek gücün Osmanlı Devleti olduğu kanaatine varmışlardır. Buradaki Müslümanlar, İslam âleminin koruyuculuğunu üstlenmiş bulunan Osmanlı Devleti'ne yardım çağrısında bulunmuşlardır. Nitekim Osmanlı Devleti, Rusya'nın hızla ilerlemesini ciddiye almış, bu ilerlemenin önüne geçebilmek için birtakım çareler aramaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti kuzeyde beliren tehlikenin gün geçtikçe büyüdüğünün farkına varmış ve bunun için birtakım girişimlerde bulunmuştur. Astarhan Hanlığı'nın Rusya tarafından işgal edilmesinden 15 yıl sonra, Rusya'nın ilerlemesini durdurmak ve bölgeden gelen yardım çağrılarına cevap vermek adına Osmanlı Devleti Astarhan'a bir sefer düzenlemiştir. Fakat coğrafyanın iyi tahlil edilmemesi mevsim şartlarının hesaba katılmaması gibi birtakım etkenlerden dolayı bu sefer başarısızlık ile sonuçlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin ordusu bu sefer sırasında büyük zayıat vermiştir (Kuş, 2017, s. 275).

Bu yenilginin sebepleri farklı kaynaklarda farklı şekillerde değerlendirilmektedir. Bu tarihlerde gücünün zirvesinde olan Osmanlı Devleti'nin, kuzeyden gelen tehlikeyi hafife almış olması da ihtimal dâhilindedir. Çok uzun yıllardır Altın Orda Devleti'nin boyunduruğu altında bulunan Rusya, genişleme politikasını uygulamaya koyarken uzun vadeli bir plan yapmıştır. Bölgede ilerlerken etrafındaki etkili güçleri tedirgin etmemek için emin adımlar atmak istemiştir.

Kırım Hanı Devlet Giray, Osmanlı Devleti'nin Don/Volga bölgesinde hâkimiyet kurmasını çok fazla istememekteydi. Böyle bir durumda Kırım Hanlığı, Osmanlı

Devleti'nin bir eyaleti konumuna düşecekti. Osmanlı Devleti'nin 1569'da giriştiği Don/Volga arasındaki kanal projesi Devlet Giray tarafından fazla desteklenmemiştir. Hatta bu kanalın açılması sırasında, 9 ay kış olacağı konusunda propaganda yaparak askerleri yıldırma yolunu tutmuştur. Bütün bunlar bir araya gelince kanal projesi askıya alınmış ve bölge bir nevi kaderine terk edilmiştir (Yüksel, 2014, s. 48).

Rusya'nın Kazan ve Astarhan Hanlığı'nı alarak edindiği topraklar, İdil boylarına ve Hazar'ın kıyılarına kadar uzanıyordu. Özellikle zengin toprakları ile ünlenmiş olan İdil Vadisi'nin Rusların eline geçmesi, ekonomik anlamda onun yeni gelirler elde etmesine olanak sağlamıştır. Burada bulunan önemli ticaret yolları ve geçitleri de Rusya'nın eline geçmiştir. Rusya elde ettiği topraklarda misyonerlik faaliyetleri yapmak için hiç zaman kaybetmemiştir. Rusya'nın işgal ettiği bölgelerde yüzyıllarca uyguladığı en önemli siyaset Ruslaştırma olmuştur. Bu siyaseti takip ederken izlenen yol, Rus göçmenlerin bu topraklara göç ettirilmesi şeklinde cereyan etmiştir (Yetişgin, 2006, s. 678).

Güney ve doğu yönde kilit noktaların alınmış olması, onun siyasetinin sürekli olacağına işaret etmekteydi. Genişlemek istediği coğrafyada siyasi bütünlüğün olmayışı onun için büyük bir avantajdı. Doğuda bulunan Sibiry'a'nın uçsuz bucaksız toprakları, Kafkas Dağları'nın ihtişamlı coğrafyası, yüzyıllardır Türk soylu kabilelerin vatanı olan Türkistan coğrafyası, o günün koşullarında Rusya'nın işgaline açık bir görünüm arz etmekteydi. Zenginlikler ülkesi olarak bilinen, iklimi ve coğrafyasıyla insanları büyüleyen Hindistan bile Rusya'nın hayallerini süslemekteydi.

Binli yıllara kadar telaffuz dahi edilmeyen Rusya'nın bu kadar güçlenip yayılmaya başlaması, elbette ki hem İran'ın hem de dönemin en güçlü Türk devleti olan Osmanlı'nın tahminlerinin çok ötesindeydi. Önündeki bütün Türk kalelerini bir bir almayı hedef edinen Ruslar; Astarhan ve Kazan Hanlığı'ndan sonra Altın Orda Devleti'nden geriye kalan Nogay Ordaları'nı da birer birer almışlardır. Rusya'nın karşısında rekabet edebilecek olan Altın Orda ardılı tek devlet Kırım Hanlığıydı. Ayrıca bu devlet, Fatih döneminden itibaren Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirmişti. Karşısında güçlü bir rakip görmeyen ve Osmanlı Devleti'nin

dikkatini kendi tarafına çekmek istemeyen Rusya, Kırım Hanlığı'nı almak konusunda acele etmemiştir. Onun için uygun zamanı kollarcasına beklemiştir.

XVI. yüzyılda gücünün zirvesine ulaşan ve XVII. yüzyılda duraklama dönemini yaşayan Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılda önlenemeyen bir gerileme dönemine girmiş durumdaydı. Yayılmacı bir politika izleyen Rusya ise gün geçtikçe güçleniyor ve sınırlarını Asya'nın uçsuz bucaksız bozkırlarına doğru genişletiyordu. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Rusya, Lehistan'da oldukça fazla nüfuz sahibiydi. Bu ise Osmanlı devlet adamlarını oldukça telaşlandırmıştı. Lehistan'dan kaçanların Osmanlı'ya sığınması, Rusya'ya aradığı fırsatı verdi. Rusya'nın kaçan Lehliler ile bazı Müslümanları öldürmesi infiale sebep oldu ve Osmanlı Devleti Rusya'ya savaş açtı (1768) (Ahundova, 2006, s. 133-134). Bu savaş Kırım Hanlığı için sonun başlangıcıydı. Bu tarihlerde Rus ordusunun durumu iyi idi fakat Osmanlı ordusu yeterince iyi değildi. Neticede Osmanlı orduları Rusya karşısında tutunamadı ve Tuna'ya kadar çekilmek zorunda kaldı. Buğdan ve Eflâk'ı ele geçiren Ruslar, hiç vakit kaybetmeden Kırım'a da çıkarma yaptılar ve oraya yerleştiler. 1774 yılına gelindiğinde savaşın kaybedeni Osmanlı Devletiydi. Osmanlı'nın imzaladığı en ağır antlaşmalardan birisi olan "Küçük Kaynarca" anlaşması, Kırım Hanlığı'nın işgal edilmesi için Rusya'ya vize çıkarıyordu. Kırım'a yerleşen ve müdahale hakkı elde eden Rusya, çok zaman kaybetmeden 1783'te Kırım'ı işgal etti (Kurat, 1999, s. 290-291). II. Katerina'nın bu başarısı, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne gücünü gösterdiği çok büyük bir hadisedir. Kırım'ı elde eden Rusya, Osmanlı'nın Karadeniz'deki üstünlüğünü sona erdirmiş, sıcak denizlere adım atmış, Gürcistan'ı tehdit etmeye başlamıştır.

2.6.3. Rusya'nın Sibiryayı İşgali

Batısında Ural Dağları, kuzeyinde Kars Laptev ve Doğu Sibir Denizleri, doğusunda Pasifik Okyanusu, güneyinde ise Kuzey Türkistan (bugünkü Kazak ve Moğol bozkırları) ile doğal bir sınırı bulunan bölge; Sibiryaya olarak nitelendirilmektedir. Sibiryaya coğrafyası, ismini Sabir Türklerinden almakta olup kapladığı alan ve barındırdığı etnik ve dini çeşitlilik itibarıyla büyük bir öneme sahiptir. Bu coğrafyanın Sibiryaya olarak adlandırılması, XVI. yüzyılda Rusya'nın işgaliyle birlikte başlamıştır. Sibiryaya, sert iklimi ve geniş sahası ile Asya kıtasının diğer bölgelerinden

ayrılmaktadır. Diğer Avrupa ülkeleri sömürgeler bulmak için denizaşırı bölgelere gitmek zorunda kalırken Rusya, kara yoluyla gidilebilecek alanlara komşu olmasının vermiş olduğu fırsatı değerlendirmiştir (Topsakal, 2011, s. 1802).

Rusya'yı Sibiryaya topraklarına çeken farklı unsurlar olmakla birlikte en bariz iki sebep; ekonomik olarak yeni kaynakların elde edilmesi ve Rus nüfusunun yeni topraklara yerleştirilmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Sibiryadaki ekonomik gelirlerin başlıca kaynağı kürk ticaretiydi. Bu kürkler karayoluyla Avrupa'ya taşınmaktaydı. Rusya, bulunduğu coğrafyanın iklimi dolayısıyla bu kürklerden istifade etmek istiyordu. Avrupa'ya gönderilen kürklerden de bu topraklara sahip olarak pay alacaktı.

Rusya'ya nispeten daha yakın bir konumda bulunan Batı Sibiryaya, Rusya'nın güçlendiği bir dönem olan XV. yüzyılda, siyasi çalkantılara sahne olan karışık bir yapıya sahip durumdaydı. Altın Orda Devleti'nin zayıflaması ile birlikte bölge iyice istikrar kaybetmiştir. Burada, Cengiz Han soyundan gelen kukla yöneticiler bulunuyor ve onların beylerbeyi makamında bulunan kişi devleti yönetiyordu (Zaitsev, 2002b, s. 472).

Sibiryaya'nın Ruslar tarafından işgal edilmesi çok da zor olmamıştır. Kazan Hanlığı'nı ve Astarhan Hanlığı'nı alan bu vesileyle de Rusya'nın sınırlarını genişleten IV. İvan'ın (Korkunç) zamanında başlayan Sibiryaya'nın işgali, Fedor İvanoviç zamanında tamamlanmıştır. Ruslar, Sibiryaya işgali sırasında farklı bir yol takip etmişlerdir. Onlar için bu işgali gerçekleştirecek olanlar Don Kazakları (Kossaklar) idi. Türk menşeli olan Stroganovlar, önemli bir konuma sahip olan Kama Nehri'nin yukarı kısmına ve Ural mıntıkasında geniş denilebilecek bir alana sahiptiler. Sibiryaya hanı Küçüm Han, onların varlığından rahatsızlık duymuş ve üzerlerine hareket etme kararı almıştı. Böyle bir tehlikenin varlığından haberdar olan Straganovlar, kendilerine yardım etmesi için Kossakları davet etmişlerdir. O dönemde askeri hareket kabiliyeti yüksek olan ve başıbozuk bir şekilde hareket eden Kossaklar, bu daveti elbette ki kaçırmamışlardır (Kurat, 2014, s. 182-183).

Aslında Ruslar da, Kossakların başıbozuk hareketlerinden ve yağmacılık faaliyetlerinden bıkmıştı. Ruslar (IV. İvan zamanında), Stroganovlar ile yaptığı anlaşma gereğince hırsız ve kaçak olan Kossakları himaye etmeyecekti. Fakat bu

anlaşmaya rağmen Stroganovlar, başıbozuk grupların lideri konumunda bulunan Yermak'ı himaye etmişlerdir (Sarı, 2016, s. 972).

Asıl hedefleri yağma ve soygun olan bu Kossak birliklerinin başı konumunda bulunan Yermak, 1581 yılında Küçüm Han'a karşı harekete geçti (Kurat, 2014, s. 183). Bu Kossak gruplarının ilk işgal seferlerine başladığı tarih 1578 tarihidir. Bunu müteakiben 1579 ve 1580 tarihlerinde de Sibiryaya taraflarına sefer düzenlemişler, Küçüm Han'a karşı savaşmışlardır. Fakat bu savaşlardan bir netice alamamışlar, yolları üzerindeki kabilelerin topraklarını yağmalamışlardır (Ünal, 2015, s. 615).

Sibiryaya'nın kaderini belirleyen ve onu Rusya'nın yüzyıllarca sürecek himayesine bırakan tarih ise 1581 olmuştur. Kossakların sürekli olarak yağmacılığından ve vurkaç hareketlerinden oldukça yıpranmış olan Sibir Hanlığı bu tarihe gelindiğinde gücünü kaybetmiş durumdaydı. 1581'de Yermak önderliğindeki bu Kossak birlikleri Sibir Hanlığı'nı ortadan kaldırmak ve onun topraklarının tamamına hâkim olmak için harekete geçtiler. Baba Hasan adındaki bir köyün yakınında yapılan savaşta, sayıca üstün olmasına rağmen Küçüm Han'ın (1581) ordusu yenilmiştir. Bu yenilginin en büyük sebebi Kazakların dönemin koşullarına göre iyi bir şekilde silahlanmış olmasıydı(Sarı, 2016, s. 973).

Don Kazaklarının önderi olan Yermak, kazandığı başarının ardından Moskova'ya elçi göndererek Sibiryaya'yı aldığı konusunda müjdelere verdi. Yermak, bölgeyi yönetmesi için Rusya'dan bir vali tayin edilmesini rica etmiştir. Onun elçilik heyeti Moskova'ya vardığı zaman haberleri duyan yetkililer büyük bir heyecana kapılmıştır. Bu müjdeli haberin üzerine çanlar çalınmış ve kiliselerde dualar edilmiştir. Rusya hiç zaman kaybetmeden Sibiryaya'ya bir yönetici atamıştır. Dimitri Balhovski adındaki bu yönetici ve onun yanında yer alan, başında İvan Gluhov'un bulunduğu 500 askerden oluşan bir ordu, 1583'te Sibiryaya'daki İsker'e gelmiştir. Bu tarihten sonra Rusya'nın Sibiryaya hâkimiyeti başlamış oldu. Sibiryaya'yı alarak Rusya'ya teslim eden Yermak ise 1584'te Küçüm Han ve yanındaki Tatarların baskısına uğrayarak öldürülmüştür (Ünal, 2015, s. 616).

Rusya, yerleştiği coğrafyada kalıcı olmak adına çok kısa sürede kendi yapılanmasını oluşturan bir devletti. Nitekim İsker şehrinin yakınına bir Rus şehri olan Tobolsk, 1587'de kurulmuştur (Zaitsev, 2002b, s. 475). Hatta Rusya'ya sağladığı fayda

dolayısıyla büyük bir takdir gören Yermak için 1839'da Tobolsk şehrinde bir anıt dikilmiştir. Bu anıtı dikerken kastedilen hedef, Yermak'ın sağladığı katkının ölümsüzleştirilmesi olmuştur (Ünal, 2015, s. 616). Bu şehir, Rusya'nın Sibiryaya'yı işgalinde önemli bir üst olarak kullanılmıştır. Rusların Sibiryaya'ya gelirken birinci hedefi kürk idi. Bu sebepten Tobolsk şehrinde hareketle kürkün bol olduğu yerlere doğru genişleme siyaseti takip etmişlerdir (Topsakal, 2017, s. 101).

Sibir Hanlığı topraklarının (Batı Sibiryaya) baştan başa işgal edilmesi ve tamamen Rusya'nın içerisine dâhil edilmesi 1593-1604 tarihleri arasında olmuştur. Sibir Hanlığı topraklarının tamamıyla işgal edilmesinden sonra Rusya'nın giriştiği faaliyetleri onun bu coğrafyada kalıcı olma niyetinde olduğunun bariz bir göstergesiydi. İşgal sürecinde başlayan yeni şehirlerin, kalelerin, ikmal merkezlerinin kurulması işgal sonrası dönemde de gittikçe hız kazanmıştır. Rus yetkililer tarafından kurulan şehirlerin bazılarını söylememiz gerekirse şu şekilde bir liste karşımıza çıkacaktır; Turinsk 1600'de, Tomsk 1611'de, Yeniseysk 1618'de, Krasnoyarsk 1626'da, İrkutsk 1635'te, Nerçinsk ve Albazin şehirleri de 1656'da kurulmuşlardır. Bu şehirlere kaleler, karakollar, kiliseler ve manastırlar kurarak kendi nüfuz alanlarını oluşturmuşlardır. Bu faaliyetlerin bir sonucu olarak da Rus dini (Hristiyan/Ortodoks), Rus yasaları, Rus gelenek ve göreneklere Sibiryaya coğrafyasında yayılmıştır (Ünal, 2015, s. 617).

Rusya, sahip olduğu coğrafyadaki halka benliğini kaybettirmek adına bazen yaptırımlar uygulamış bazen de kolaylıklar sağlamıştır. Özellikle göç ve iskân siyaseti bir bölgenin kültürel manada değişmesindeki en büyük etkendir. Göç eden Ruslar, gittikleri bölgelerde kendi kültürlerini yayıyorlar ve kendi dinlerinin misyonerliğini yapıyorlardı. Rus kızların yerliler ile evlenmesine imkân sağlanmıştır. Hristiyanlığı kabul edenlerden ise bazı vergiler alınmamıştır. Bu siyasetin neticesinde Sibiryaya topraklarında Rus nüfusu ve Rus kültürü yükselme seyrederken Türk nüfusu ve Türk kültürü de gerilemek zorunda kalmıştır (Kirişçioğlu, 2002, s. 38).

İlerleyen zamanlarda bu istila hareketi daha da doğuya doğru gerçekleşmiş, Don Kazakları ve Ruslar, Yakutların ve Buryatların ülkelerini işgal etmişlerdir. Doğu Sibiryaya da Rusya'nın genişleme politikasından nasibini almış, XVII. yüzyılın

ortalarına doğru buralar da Rusya'nın bir parçası olmuştur. Rusların ilerlemesi, Japon Denizi istikametinde Amur Nehri takribince devam ederken Çin kuvvetleri tarafından durdurulmuştur. Rusya ile Çin arasında 1689'da imzalanan Nerçinsk anlaşması ile Rus ilerlemesi Amur Nehri çevresinde durdurulmuştur (Kurat, 2014, s. 183).

2.6.4. Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali

Kafkasya, Anapa yarımadasından başlayarak Hazar kıyısındaki Apşeron yarımadasına kadar uzanan büyük bir coğrafyayı kaplamaktadır. Kafkasya, kuzey ve güney olmak üzere iki kısımda telaffuz edilmektedir. Bu sınıflandırma coğrafi bir sınıflandırma şekli olup Güney Kafkasya'da Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan devletleri bulunmaktadır. Güney Kafkasya'da bulunan bu devletler günümüzde bağımsızdır. Kuzey Kafkasya'da ise Rusya federasyonu içerisinde bulunan Dağıstan Kalmuk, Karaçay-Çerkez, Kabarda-Balkar, İnguş, Kuzey Osetya cumhuriyetleri ve bağımsızlık mücadelesi veren Çeçenistan yer almaktadır. Kafkas coğrafyası genel itibariyle dağlıktır (Dursun, 2001, s. 157). Kafkasya'nın dağlık olması, onun nüfus yoğunluğunun seyrek olmasındaki en büyük etkendir. Kafkasya'nın ekonomik anlamdaki en büyük getirisi, tarih boyunca hayvancılık olmuştur.

Kafkas coğrafyası dağlık bir alan olmasıyla birlikte bulunduğu coğrafya denizlere açılma imkânı da vermiştir. Akdeniz, Ege, Marmara, Azak Denizi'ni takip eden su yolunun uç noktasında bulunan Kafkasya, diğer taraftan da Hazar Denizi'ne bağlanarak jeopolitik önemini sergilemektedir. Bu bağlantılar sayesinde tarihi sürecin her döneminde işgal edilmek için arzu edilen bir coğrafya olmuştur. Kafkasya'nın Hazar'a bağlantısının olması, İç Asya'ya olan bağlarını önemli ölçüde güçlendirmiştir (Hızal, 1961, s. 13). Ruslar için Kafkasya, Orta Asya'nın kapısı konumunda olmuştur.

Kafkasya bu bağlantı sayesinde Orta Asya menşeli kavimler için ilk durak olma özelliği sergilemiştir. Tarihin çok eski devirlerinden itibaren Türk göçleri almaya başlayan bu coğrafya, günümüzde de Türk nüfusunu yoğun bir şekilde barındırmaktadır. Kafkasya etimolojik olarak o kadar zengin bir coğrafyadır ki, birim alanda barındırdığı milletlerin yoğunluğu açısından dünyada az rastlanılacak bir örnek teşkil etmektedir. Kafkasya coğrafyasında hâkimiyet kurmuş olan milletlere

baktığımız zaman Persler, Araplar, Moğollar, Türkler (Hunlar, Selçuklular, Osmanlılar) ve son olarak da Ruslar karşımıza çıkmaktadır (Budak, 2002, s. 489).

Farklı etnik unsurların hâkimiyetinde kalan bu coğrafya, her bir etnik unsurun bir kalıntısını içerisinde barındıran kozmopolit bir yapıya sahip olmuştur. Kafkas Dağları'nın bu özelliğinden dolayı onun "*Dillerin Dağı*" şeklinde ifade edilmesi de doğru bir tespittir. Kafkasya'nın barındırdığı toplumların farklılığından ve konuştukları dillerin çeşitliliğinden dolayı, buraya "*toplumlar mozaiği*" de denmiştir (Saydam, 1990, s. 239).

Kafkasya coğrafyasının tarih öncesi devirleri ile ilgili bilgi vermek çalışma alanımızın dışında kalmaktadır. Bizim çalışmamız açısından önemli olan, bu coğrafyanın Çarlık Rusya tarafından işgal sürecidir. Çarlık Rusya bölgeye gelmeden önce bu toprakların bir kısmı Gürcistan'a, bir kısmı Osmanlıya, büyük bir kısmı da İran'a bağlı durumdaydı.

Kazan ve Astarhan Hanlıklarını alarak İdil/Volga coğrafyasında hâkimiyet kurmuş olan Rusya için sınırında dayandığı Kafkasların alınması, onun genişleme planının en önemli parçası olmuştur. Yüzyıllar sürececek olan bu işgal siyaseti, hem maddi yönden hem de askeri yönden Rusya'yı oldukça yıpratmıştır. Rusya'nın bu coğrafyayı almak isterken çaba harcadığı bir dönemde, siyasi bir bütünlük ile karşılaşmaması onun avantajına olmuştur. Osmanlı Devleti bu süreçte zayıflamaktaydı. İran ise gerek iç siyasetteki buhranlar yüzünden gerekse komşuları ile olan ilişkilerindeki olumsuzluklardan dolayı direnç göstermede başarılı olamamıştır.

Ruslar, Kafkasya'ya doğru inmeden önce Astrahan'da bir kale inşa ettiler. Bu kalenin inşasından sonra Kafkasya'ya sarmak için Terek (nehir) Vadisi üzerinde Don Kazaklarını yerleştirdiler. Onların bu hamleleri Kuzey Kafkasya'da hissedilir bir şekilde nüfuz elde etmelerine olanak sağladı.

Rusya, temkinli adımlarla planlı bir şekilde ilerlerken Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekmekten her defasında kaçınmıştır. 1555 gibi erken denilebilecek bir tarihte (Rusya henüz Astarhan'ı almamıştı) Çeçenlerin önde gelenlerinden bir kısmı Moskova'ya gitmişler ve himaye talebinde bulunmuşlardır. Fakat bu dönemde Rusya çarı olan IV. İvan, Osmanlı Devleti'nin müdahil olacağından çekinmiş ve bu talebi

kabul etmemiştir. Kabul etmemekle birlikte Rusya, Kafkaslar üzerine yönünü çevirmekten de geri durmamıştır. Bu talebin hemen ardından Rus kıtaları, Terek Nehri civarına kadar ilerleyerek Kabarday denilen bölgede önemli kaleler kurmuşlardır. 1559 yılında Rusların güdümünde olan Don Kazakları, Azak'taki Türk kalesini tehdit ederken Ruslar da Kırım'ın kıyılarında kol gezmeye başladılar (Budak, 2002, s. 489).

Kuruluş tarihlerinden itibaren kıyasıya bir rekabetin tarafları olan Osmanlı Devleti ve Safeviler, Güney Kafkasya'da birbirleriyle mücadele ederken kuzeyden gelen yeni rakiplerini küçümsemişlerdi. Onların bu küçümsemesinin bir sonucu olarak Kafkasya gibi önemli bir coğrafya Rusya'nın hâkimiyetine geçti (Saydam, 1990, s. 3).

Osmanlı Devleti bu tehlikenin geç farkına varmıştı, çünkü bu tarihe kadar Rusya'yı ikinci sınıf bir güç olarak gören Osmanlı Devleti, onunla ilişkilerini kendine bağlı olan Kırım Hanlığı vasıtasıyla gerçekleştirmekteydi. Rusya'nın Kazan ve Astarhan'ı alması, bir bakıma Osmanlının rakibini fark etmesini sağlamıştır (Yetişgin, 2006, s. 679).

Osmanlı Devleti, yeni düşmanını durdurabilmek adına Azak seferi düzenlemişti. Fakat bu sefere gereken ehemmiyetin verilmemesi, planlamanın gerektiği gibi yapılmaması, Kırım Hanlığı'nın gereken desteği vermemesi ve Rusya'nın politik oyunları sebebiyle başarısız olunmuştur. Osmanlı Devleti'nin gücünün doruğunda olduğu bir zamanda, coğrafi şartların ve mesafenin de etkisiyle yeni kurulan Rusya karşısında başarı elde edememiş olması, Kafkasya coğrafyasında Rus ilerlemesinin bir nevi önünü açmıştır (Budak, 2002, s. 489; Yüksel, 2014, s. 48).

Avrupalı devletlerin sömürge yarışına hız verdikleri XVII. yüzyıla geldiği zaman sömürge yarışına farklı coğrafyada başlayan Rusya, güneye doğru inme politikasını belirlemiş durumdaydı. Azerbaycan'daki yeraltı ve yerüstü kaynaklarının bolluğundan haberdar olan komşu devletler ona sahip olmak için kıyasıya bir mücadeleye girişmiştir. Rusya'nın, bu yüzyılda Azerbaycan'a direkt olarak bir müdahalesi olmamıştır. Onun sergilediği tutum, ekonomik olarak Azerbaycan ve Güney Kafkasya ile ilişkileri yoğunlaştırmak şeklinde olmuştur (Alizade, 2010, s. 106).

Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'ı elde etmesi, onun Hazar Denizi'ne ulaşması anlamına geliyordu. Özellikle Azerbaycan'ın Bakü şehri, Hazar'a kıyısı dolayısıyla Türkistan'a açılan bir kapı konumundaydı. Ruslar, Gürcülerin de kendilerine çağrıda bulunmalarından istifade ederek Kuzey Kafkasya topraklarına birtakım seferler düzenlemişlerdir. Henüz işgal için erken olduğunu bilen Ruslar, Kafkasya'daki Kızlar bölgesi ile Kabarday dolaylarına birtakım akınlar yapmışlardır. Fakat Rusların Kafkasları almak için mücadeleye giriştikleri asıl dönem Çar I. Petro (1689-1725) ile başlamıştır (Budak, 2002, s. 490). Kafkasya'nın işgal edilmesi için büyük adımları atmış olan I. Petro, tahta çıktıktan 5 yıl sonra 1694'te Hazar kıyısında bulunan ülkelere saldırıda bulunmuştur (Alizade, 2010, s. 106).

Bu seferlerden bir sonuç alınmasa da Rusya genişleme siyasetindeki kararlılığını ve girişkenliğini sergilemiştir. 1684'te, Osmanlı'ya karşı Papalığın onayıyla Habsburglar önderliğinde kurulan kutsal ittifaka, 2 yıl sonra Polonya ve Venedik ile birlikte Rusya da katılmıştır. Bu ittifaktan cesaret bulan Rusya, 1699'da Azak'ı alarak Karadeniz'e girmişti (Budak, 2002, s. 490). Rusya'nın bu başarısı uzun sürmemiş olsa da ilk kez sıcak denizlere inme imkânı bulunmuş olması önemlidir. Hatta Rusya için ileride Kafkasya'da gerçekleştirilecek olan fetih hareketlerinde, bu kale ilk adım olarak görülmüştür. Aynı zamanda bu hadise, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'deki üstünlüğünün ilk kez yara aldığı bir olaydır. Rusya, 1711'deki Purut seferinde mağlup olunca Azak kalesini de Osmanlı'ya terk etmek durumunda kalmıştır (Yüksel, 2014, s. 51).

Azerbaycan coğrafyasına işgal amaçlı sefer düzenlemek niyetinde olan Rusya, bahane bulmakta da zorlanmadı. Dağıstan kavimlerinden olan Lezgiler'in bir isyan sırasında Şirvan ve Revan eyaletlerini yağmalarken bazı Rus tüccarları öldürmesi, Rusya'ya gerekli bahaneyi sağlamış oldu. Bu bahaneyle bizzat sefere çıkan I. Petro, 1722 de Derbend'i ve Bakü'yü kuşatı (Baddeley, 1908, s. 10).

Durumdan endişelenen Osmanlı'nın yardımıyla Şirvan hâkimi Davud Han, Rusları Bakü önlerinde durdurmayı başardı. Ne var ki Osmanlı Devleti 1724'te İstanbul'da yapılan bir anlaşma ile Derbend'i ve Bakü'yü Ruslara bırakmıştır. Rusların bu başarısı İran tarafından da bir süre sonra onaylandı. Fakat İran'da bir merkezi otoriteyi kurmayı başaran Nadir Şah'ın yönetime geçmesiyle Rusya bu topraklarda

tutunamamış ve 1735'te Terek Nehri dolaylarına geri çekilmiştir. Nadir Şah'ın 1747'de katledilmesiyle birlikte İran'da iç karışıklıklar çıkmış ve Azerbaycan'da merkezi otorite tekrar bozulmuştur. Bu durumda Rusya'ya tekrardan Azerbaycan hâkimiyeti için bir fırsat sunmuştur (Saydam, 1990, s. 243).

Petro'nun 1725'te ölümüyle Rusya'nın dış siyasetteki genişleme politikası bir süreliğine yavaşlamıştır (Yüksel, 2014, s. 52). Fakat 1762'de başa geçen II. Katerina, dış siyasetteki tutumu ile I. Petro'yu aratmayacak derecede önemli başarılar elde etmiştir. Onun döneminde Rusya'nın Kafkasya üzerinde yayılması da hız kazanmıştır. Don Kazakları bu dönemde etkili bir şekilde Rusya'ya yardım sağlamışlardır. Onların savunma hattının güçlendirilmesi için 1763'te Mozdok'da bir kale inşa edilmiştir. Hatta Mozdok'dan Azak Denizi'ne doğru güçlendirilmiş kaleler yaparak Orta Kafkaslar kontrol altına alınmıştır. Rusya'nın elde ettiği bu avantaj, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rusya tarafından kullanılmıştır. Osmanlı Devleti bu savaş ile Rusların Kafkasya'da ilerlemesinin önünü kesmek istiyordu (Acar, 2002, s. 516). Fakat Rusların ilerlemesi durdurulamadığı gibi Kırım da kaybedildi. Ruslar, bu savaş sonrasında Osmanlı tarihinde en ağır anlaşmalardan birisi olan Küçük Kaynarca Anlaşması'nı Osmanlıya imzalatmışlardır. Bu anlaşma ile Kırım bağımsız yapılmış çok geçmeden de 1783'te Rusya tarafından işgal edilmiştir. Kırım'ın Rusya tarafından alınması, Kafkasya'nın kuşatılması anlamına geliyordu. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti Kafkasya'ya daha fazla ehemmiyet vermeye başlamıştır (Budak, 2002, s. 492-493).

Rusya'nın Kafkasya'yı işgalinde kilit rol oynayan isim olarak Gürcü Kralı XIII. Georg'u söylemek yerinde olacaktır. Devlet yönetme kabiliyetinden mahrum olan Georg, 1798'de babası II. Heraklius'un ölümü sonrasında kardeşleriyle giriştiği iktidar yarışından galip çıkmak için Çar I. Pavel'den yardım istedi. Fırsatı kaçırmak istemeyen Çar, Tiflis'e derhal askeri birlikler gönderdi ve Gürcistan'ın geleceğini ellerine almış oldu. XIII. Georg'un 1800'de ölümü ile birlikte oğlu Davit, Çar I. Pavel tarafından kral olarak tayin edildi. Fakat 1801'de Rusya'da taht değişikliği olmuş ve I. Aleksandr başa geçmiştir. Bu taht değişikliği, 1 yıl yönetimde kalan Davit'ın saltanatının sona ermesine ve Gürcistan'ın bir Rus vilayeti olmasına sebep olmuştur. Rusya'nın bu oldubittiye gelen işgaline itiraz eden diğer Gürcü

prensliklerin isyanları da kısa sürede bastırılmıştır (Saydam, 1990, s. 248; Yüksel, 2014, s. 253).

Rusya'nın Kafkasya'da hâkimiyet kurmaya başlaması da Gürcistan'ın ilhak edilmesiyle başlamıştır. Gürcistan'ın işgal edilmesi ise bir anda dünya kamuoyunda Rus yayılmasının hızının ve kararlılığının görülmesine sebep olmuştur. Bu konuda en sert muhalefeti gösterecek olan İngiltere, bu tarihten sonra Rusya karşısında duran bir güç olarak karşımıza çıkacaktır (Luxembourg, 1998, s. 29).

Rusya'nın Gürcistan'ı alması, Güney Kafkasya'daki Rus üstünlüğünün başlaması yolunda atılmış en önemli adımlardan birisidir. Gürcistan'ı bir üst olarak kullanan Rusya, kısa süre içerisinde Dağıstan ve Azerbaycan bölgelerini tehdit etmeye başlamıştır. Kafkasya'daki Rus varlığından rahatsızlık duyan halklar, Rusya'ya karşı birbiri ardına isyan etmişlerdir. Bu isyanlar ile neredeyse 100 yıl uğraşmak zorunda kalan Rusya, sert tedbirler alarak varlığını kabul ettirebilmiştir (Bingöl, 2013, s. 141). Genel olarak bakıldığında zamanda Kafkasya faktörü, Balkan faktörü ile birlikte Rusya için XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde en önemli olaylardı (Boçarnikov, 2013, s. 89).

Kafkas Orduları Başkumandanlığına atanan "Gaddar Yermolof" acımasızlıkta sınır tanımamıştır. Yermolof'un Kafkasya'da uygulamış olduğu siyaset Çar'ın "*İdaremize boyun eğmek istemeyen vahşi dağlıların ya teslimlerini veyahut kılıçtan geçirilmesini istiyorum.*" sözleri ile birebir uyumluydu. Yermolof o kadar acımasız davranmıştı ki Kafkasya'da köyleri yakmaktan, kadınları ve çocukları kurşuna dizmekten geri kalmıyordu. O kendi uyguladığı siyasetin gerekçesini de şu şekilde dile getiriyordu: "*Kafkasyalı bir dağlı çocuğun asılması, yüz Rus askerinin sağ kalması demektir*" (Saydam, 1990, s. 248-249). Yermolof, Rusya'nın 1812'de Napolyon'a karşı verdiği bağımsızlık savaşında çok ciddi derecede fayda sağlamış askeri dehasını göstermiş bir komutandı (Boçarnikov, 2013, s. 50). Rusya başa getirdiği bu komutan sayesinde Kafkasya'da bütün nefreti üzerine çekmiştir. Yermolof'un uyguladığı siyasetin neticesi olarak diyebiliriz ki Kafkasya'da özellikle Dağıstan ve Çerkezya'da Rusya'ya karşı bitmek bilmeyen bir Rusya nefreti ortaya çıkmıştır (Luxembourg, 1998, s. 54).

Rusya, Kafkasya'da varlığını korumak ve isyanlara karşı önlemler almak için birçok askeri komutanı birbiri ardına bölgeye göndermiştir. Bu komutanların her birinin uygulamış olduğu siyaset, gaddarlık açısından birbiriyle boy ölçüşecek türdendi. Rusya'nın Kafkasya'daki politikaların içeriği ile ilgili karar verme yetkisini askeri yetkililere vermiş olması, isyanların başlıca sebeplerinden birisidir (Boçarnikov, 2013, s. 51). Rusya, işgal ettiği bütün topraklarda buna benzer siyaset takip etmiştir. Diğer devletler nezdinde işgal ettiği yerler ile ilgili bir protesto alması durumunda, sınırda bulunan komutanlarının izinsiz hareket ettiğini belirtmiştir. Bu uygulamalar Kafkasya'da yoğun bir şekilde görülse de Türkistan coğrafyasının işgalinde de görülecektir.

Rusya karşısında duran Osmanlı ve İran askeri güç olarak onun gerisinde kalmış durumdaydı (Khodarkovsky, July 2008, s. 5). Rusya, Avrupa askeri sistemini I. Petro döneminden itibaren uygulamaya koymuş ve ordusunu modernleştirmişti. Kafkasya'nın yerel halkının savaş disiplini ve kullandığı silahlar da Rusya'nınkine nazaran oldukça iptidai bir şekildeydi. Bütün bu avantajlar bir araya geldiği zaman, Rusya'nın Kafkasya'ya hâkim olması ve kolonizasyon sistemini kurması kaçınılmaz olmuştur.

XVIII. yüzyılın sonları ve XIX. yüzyılın başlarında Kafkaslar, Rusya'nın uluslararası siyasetinde önemli bir yer tutmaya başladı. XIX. yüzyıl boyunca da Rusya'nın Avrupa ve Asya politikalarının tüm artıları ve eksileri Kafkasya'da kendini gösterdi. Rusya'nın dış siyasetteki tutumu bazı zamanlarda değişse bile, Kafkasya tutumu değişmemiştir. 1801 yılında tahta geçen I. Aleksandr'dan sonra Rusya'nın Kafkasya politikası tam bir çizgide devam etmiştir. Bu çizgi de aslında II. Katerina ve oğlu I. Pavel zamanında belirlenmiş politikaların bir devamı niteliğindedir (Boçarnikov, 2013, s. 89).

Napolyon tehlikesini en az zararlarla bertaraf etmek isteyen İngiltere, Rusya'yı bu uğurda destekleme kararını almaktan çekinmemiştir. Kendi merkezinden uzak bir coğrafyada iki devletin savaşması ve her ikisinin de birbirine olabildiğince zarar vermesi İngiltere için kaçınılmaz bir fırsattı. Bu fırsatı kaçırmak, elbette ki İngiltere'nin asırlar boyunca sürdürdüğü "gizli siyaset" şanına gölge düşürmek olurdu.

1812 yılına gelindiği zaman Rusya'nın Kafkasya'daki konumu bir hayli sıkıntılıydı. Bu sıkıntının başlıca sebebi de Napolyon'un Rusya'ya savaş açmış olmasıydı. Rusya bu tehlikeden dolayı Kafkasya'da bulunan 3 alayını gizlice merkeze çekmiştir. Bu ise Rusya'yı Kafkasya'da güçsüz bir duruma düşürmüştür. Ruslar, İngilizlerin desteğine ve ikili siyasetlerine çok da fazla güvenmemekle birlikte Napolyon tehlikesi karşısında suskun kalmışlardır. İngiltere ise hem İran ile hem de Rusya ile iyi ilişkiler kurmak planındaydı. Rusya ile İran arasında cereyan eden savaşların Rusya'yı yıpratmış olduğunu gören İngiltere, Rusya'nın güçlü kalması için arabuluculuk rolünü üstlenmiştir. Onun bu arabuluculuğu sonucunda ise 1813'te Gülistan anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma Rusya için büyük menfaatler sağlarken İran için felaket denilecek seviyede kayıplara neden olmuştur (Luxembourg, 1998, s. 51-52).

İngiltere'nin de müdahalesi ile Rusya, hem Napolyon karşısında başarı sağlamış hem de beklemediği derecede kârlı bir anlaşmayı İran ile imzalamıştır. Şüphesiz ki İngiltere'nin tedirginliğinin kazananı Rusya olmuştur. Bu tarihten sonra Rusya Kafkasya'ya daha da fazla ehemmiyet vermiş bu dağlık bölgeyi almayı başlıca hedef olarak belirlemiştir. 1804-1813 tarihleri arasında İran ile yaptığı savaşlar neticesinde imzaladığı Gülistan anlaşması ile aldığı topraklara, 1826-1828 tarihleri arasında yine İran ile yaptığı savaşlar sonrasında imzaladığı Türkmençay Anlaşması'nın kazanımları da eklenince Rusya'nın Kafkasya işgali büyük oranda gerçekleşmiştir. Bunun hemen akabinde, Osmanlı ve Rusya arasında çıkan 1828-1829 savaşları da Rusya'nın zaferiyle sonuçlanmıştır. Bu savaş sonucunda imzalanan Edirne Anlaşması, Rusya'nın Kafkasya hâkimiyetini kurması anlamına geliyordu (Muhammedoğlu, 2001, s. 159). Çünkü Edirne Anlaşması ile Osmanlı Devleti Kafkasya'daki bütün haklarından vazgeçmiştir (Saydam, 1990, s. 249).

2.6.4.1. Kafkasya’da Rus Karşıtı İsyıanlar

Ruslar, Kafkasya’yı işgal etmiş olmakla birlikte buradaki yerel unsurlar ile 100 kadar yıl sürecek olan bir mücadeleyi de alevlendirmiş oluyordadı. Bu topraklarda uygulanacak olan siyaset de diğđer işgal edilen coğrafyalarda uygulanan siyaset ile hemen hemen aynı olmuştur. Bu siyaset takip edilirken yapılan icraatlar, Rusya’nın işini daha da zorlaştırmıştır. Rusya’nın Kafkasya’da uyguladığı yıldırma siyasetini temsil eden Yermolof’a karşı, General Nikolai Raevsky ve Genel Vali Mikhail Vorontsov gibi sayıca az sayıdaki Rus devlet adamları ticaret, eğitim projeleri ve hoşgörüyü bölgede iyi bir yönetim kurmaya çalışmıştır(Bingöl, 2013, s. 145)

Kafkasya coğrafyasındaki isyanların yapısına baktığımız zaman dini temelli özgürlük mücadelesi olduğunu görmekteyiz. XVIII. yüzyılın sonlarında başlayan bu isyanlar, özgürlük arayışında olan insanların imam diye tabir ettikleri dini önderlerin etrafında kenetlenerek sürdürdükleri mücadeleler şeklinde kendini göstermiştir. Şüphesiz ki bu mücadeleyi ilk başlatan kişi İmam Mansur’dur.

Asıl adı Uşurman olan Mansur, Rusya’nın Kafkasya politikasının çizgilerini belirleyen I. Petro’nun Kafkasya’yı işgal faaliyetine giriştiği 1722 tarihinde Çeçenistan’da dünyaya gelmiştir. Büyüdüğü zaman imam olan ve halka önderlik eden Mansur, Peygamber’i rüyasında gördüğünü ve onun direktifleriyle Rusya’ya karşı mücadele edilmesi gerektiğini halka vaaz ediyordu. Onun bu vaazları netice vermiş ve 1785’te etrafında bulunan halk ile birlikte Rusya’ya karşı bir asır sürecek olan savaşı başlatmıştır (Barlas, 2014, s. 56-57). Onun mensup olduğu tarikat Nakşibendî tarikatıydı. Çevresine toplananlar da bu tarikata mensuptular ve mücadelelerinin adı “Müridizm” bazen de “Gazavat” olarak nitelendiriliyordu (Budak, 2002, s. 497).

Rusya’nın, 1783’te Kırım’ı alarak Karadeniz’de söz sahibi olmasıyla birlikte, Kafkasya direnişii de başlamış bulunuyordu. Sıcak denizlere adım atmış olmanın heyecanıla Kafkasya cihetinde de hızla ilerleyen ve bir anda Gürcistan’ı da alan Rusya, yaklaşık yüzyıl sürecek olan bir bağımsızlık hareketini hiç hesaba katmamıştır. Şeyh Mansur önderliğinde başlayan müridizm hareketi, “*Âdil Çar Efsanesi*”nin yıkılabileceğini göstermesi açısından büyük önem taşımaktaydı. Şeyh Mansur, 1787 tarihinde Osmanlı ve Rusya arasında cereyan eden savaşta

Osmanlı'nın da desteğini alarak Rusya'ya karşı savaşmıştır. Fakat bu savaşta Osmanlı Devleti yenildiği için Şeyh Mansur'un kazandığı zaferlerin bir önemi kalmamıştır. Bu savaş sonrası dönemde, emrinde bulunan askerlerin ve yerel yöneticilerin emirlere itaatsizliği yüzünden II. Katerina tarafından esir alınan Mansur, 1794'te vefat etmiştir (Saydam, 1990, s. 246-247).

Osmanlı Devleti, Kafkasya'da sürdürülen bağımsızlık mücadelesi ile yakından ilgileniyor ve onların başarı sağlamalarında etkili olan amilleri araştırmak için çaba sarf ediyordu. Şeyh Mansur, ilk zamanlarda Osmanlı'nın ilgisini çekmese de Rusya karşısında kazandığı başarılar ile XVIII. yüzyılın sonlarında Osmanlı istihbarat ağı içerisinde en fazla dolanan isimlerden birisi haline gelmiştir (Yüksel, 2014, s. 173).

Şeyh Mansur 1794 tarihinde ölene kadar Rusya'ya karşı aralıksız olarak mücadele vermiştir. Onun mücadelesi bütün Kafkasya'da taraftar bulmamış olsa bile özgürlük meşalesinin yakılması anlamına geliyordu. Onun arkasından gelecek olanlar onun başlattığı bu özgürlük mücadelesini devam ettireceklerdi. Ondan sonra mücadele lideri Gazi Muhammed olmuştur. 1823-1830 yılları arasında Gazi Muhammed, bu dönemde parçalanmış halde bulunan Kafkasya halkını bir araya getirmek için çok fazla çaba harcamış ve bunu da büyük oranda başarmıştır (Barlas, 2014, s. 73-74).

1829 yılında Osmanlı ve Rusya arasında imzalanan Edirne Anlaşması ile Kafkasya coğrafyası tamamen Rusya'nın hâkimiyetine bırakılmıştır. Fakat Çeçenistan yerlileri ve liderleri buna karşı çıkmıştır. Onlar, Rusya'ya demişlerdir ki "*Osmanlı Devleti'ne bağlılığımız sadece dini yöndendir; hiçbir zaman ona siyasi olarak bağlanmadık, bu sebepten bizim topraklarımızı biz vermedik Rusya'ya*". Bu açıklama tabii ki Rusya'nın hiç hoşuna gitmemiş ve Çeçen liderlerine karşı yoğun bir mücadeleye girişmişlerdir (Saydam, 1990, s. 249).

Kafkas kartalı olarak nitelendirilen Şeyh Şamil, yaklaşık otuz yıl boyunca Rusya'nın Kafkasya'da tam olarak hâkimiyet kurmasının önündeki en büyük engeldi. Hem askeri kabiliyetleri, hem de dini yönden çevresindekileri etkileyebilme gücü Şeyh Şamil'in mücadelesinin sürekliliğini sağlamıştır. 1832'de İmam Gazi Muhammed'in Ruslar tarafından şehit edilmesinden sonra onun yerine mücadele bayrağını Hamza Bey devralmıştır. Hamza Bey'e sadakatle hizmet eden Şeyh Şamil, onun da 1834 Ruslar tarafından şehit edilmesinden sonra Müridizm'in (Gazavat'ın) liderliğini 37

yaşında iken üstlenmiştir. Onun başa geçmesiyle bağımsızlık mücadelesi ayrı bir güç kazanmış ve Ruslar çaresiz bir şekilde tedbirleri sıkılaştırmakla yetinmişlerdir (Saydam, 1990, s. 251).

Dağlık bir alanda bu kadar yıl savunma savaşı vermiş olan Şamil, Rusya'nın neredeyse bütün tekliflerini reddetmiş ve özgürlük savaşçısı olduğunu her fırsatta dile getirmiştir. Rusya onun ile baş edemeyeceğini anladığı zaman, onun çevresindekileri kendi tarafına çekmek için birtakım girişimlerde bulunmuştur. Bu siyaset için Rusya her fırsatı değerlendirmiş, özellikle de Şamil'in ilk hocası ve aynı zamanda kayınbabası olan Cemalettin Akuşa'yı kendi tarafına çekmek istemiştir. Fakat Rusya bu siyasette başarı sağlayamamıştır (Baddeley, 1989, s. 357-358).

Şeyh Şamil gün geçtikçe güçlenmekteydi ve Rusya onun karşısında teknolojik imkânı ve asker sayısındaki üstünlüğü ile direnebiliyordu. 1845-1846 yıllarına geldiği zaman mürid hareketi özellikle Kuzey Kafkasya'ya tamamen hâkim bir konuma gelmişti. Rusya, 1856 Kırım harbine kadar Şeyh Şamil'in gücünü kıramamıştır. Kırım harbinde, Osmanlı Devleti ve Şeyh Şamil arasında gerektiği gibi bir ittifak oluşturulamamıştır. İki tarafın da birbirinden beklentilerinin farklı olmasından kaynaklanan bu zafiyet ise Kafkasya'da olası bir başarının önüne geçmiştir.

1850'li yıllara geldiğinde II. Aleksandr, Kafkas Başkumandanlığına bir hayli şöhretli olan Baryatinsky'i getirmiştir. Baryatinsky ilk olarak Dağıstan ve Çeçenistan'ı büyük bir ablukaya alma yolunu tutmuştur. Bu sayede bölgeye gerçekleştirilen silah sevkiyatının önünü kesmiştir. 1856-1859 yılları arasında Şeyh Şamil ile Baryatinsky'in orduları arasında devam eden mücadeleyi Baryatinsky kazanmış ve Şeyh Şamil 100 askeri ile birlikte teslim olmak zorunda kalmıştır. Şeyh Şamil'e çok iyi davranan Ruslar, onu 1869'a kadar Moskova'nın güneyindeki Kaluga şehrinde tutmuşlardır. Rusya'dan hacca gitmek için izin alan Şeyh Şamil, 1869'da önce Osmanlı Devleti'nin merkezine İstanbul'a gelmiştir. Burada, devlet erkânı ve padişah ile görüşen Şeyh Şamil, buradan hac vazifesini yerine getirmek için Hicaz'a gitmiş ve daha sonra 1871'de Medine'de vefat etmiştir (Saydam, 1990, s. 252-255).

Şeyh Şamil'in ölmesi ile birlikte Kafkasya'daki yaklaşık yüz yıl boyunca sürdürülen bağımsızlık mücadelesi bir nevi sona ermişti. Rusya'ya karşı derin bir nefret duyan halk, gerilla birlikleri şeklinde Rus askerlerine karşı yıllarca direnmişlerdir. Fakat disiplinli hareket edilmediği ve silah gücünün yeterli olmadığı için başarı sağlanamamıştır. Sonuç olarak diyebiliriz ki yüzyıllardır Kafkasya'da hâkimiyet kurmak konusunda mücadele veren Rusya, vermiş olduğu binlerce zayiata rağmen başarıya ulaşmıştır. Şeyh Şamil gibi bir liderin hem ölüsünün hem de dirisinin kendi hâkimiyetine zarar vereceğinin farkında olan Rusya, onu bu topraklardan uzaklaştırmak için hacca gitmesine müsaade etmiştir. Hatta onun oğullarının da Osmanlı Devleti'ne iltica etmesine razı olmuştur.

Kafkasya'da hâkimiyet kuran Rusya, buradaki ordularını Türkistan istikametine kaydırmıştır. Yani Kafkasya direnişinin kırılması, bir bakıma Türkistan hanlıklarının da sonunun geldiğine işaret etmekteydi. Kırım harbine kadar, hanlıklar ile bir şekilde ilişkilerini sürdüren ve keşif hareketlerinde bulunan Rusya, bu tarihten sonra Türkistan coğrafyasında tamamen hâkimiyet kurma konusunda karar almıştır. Kafkasya, Rusya için bir köprü vazifesi görüyordu. Aynı zamanda bir kalkan olarak da kullanılmıştır. Kafkasya'nın alınması demek, Hazar Denizi'nin de hâkimiyet altına alınması demektir. Hazar Denizi vasıtasıyla Türkistan'a daha kolay açılan Rusya, 25 yıl geçmeden bütün Türkistan coğrafyasına hâkim olmuş olacaktır.

2.6.5. Rusya'nın Kazakları Hâkimiyeti Altına Alması

2.6.5.1. İşgal Öncesi Kazakistan ve Kazaklar

Kazakistan'ın asıl nüfusunu teşkil eden Kazaklar, muhtelif devirlerde geniş bozkırlardan göç eden Türk kavimlerinden bakiyelerin birleşmesi ve Sibirya kavimleri ile Moğol Kalmukların sonradan bir kısmını içine alması suretiyle teşekkül etmiş olan bir topluluktur (Devlet, 1999, s. 28). Genel olarak Orta Asya'nın geniş bozkırları ile Türklerin anayurdu Altaylara kadar uzanan bir coğrafyada yaşayan Kazaklar, Türklerin Kıpçak koluna dâhildir. Çok farklı anlamlar ihtiva etmekle birlikte Kazak²⁵ kelimesinin kullanılan en yaygın anlamları hür, serbest, mert, derbeder, başıboş, cengâver, sert erkek şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Muhabay, Agi, Devlet, & Akuş, 1976, s. 36).

Kazakistan coğrafyasındaki ilk devlet oluşumunu incelediğimiz zaman karşımıza çıkan topluluk Sakalardır. Issık Köl (göl) yakınlarında bulunan "altın adam heykelinin" ve etrafında bulunan arkeolojik kalıntıların, Saka kültürünün seviyesini açık bir şekilde ortaya koyduğu görülmektedir (Kumekov, 2007, s. 54). Kazak devlet sistemi, kendi temelleri üzerinde Kazakistan topraklarında XV. ve XVIII. yüzyıllar arasında toplumsal ilişkilerin gelişmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Kadyrbaev, 2007, s. 34).

Kazakların bir halk olarak ortaya çıkmalarını araştırdığımız zaman, karşımıza çıkan tablo şu şekildedir: Kazaklar, uzun süre Moğollar ve diğer Türk devletlerinin

²⁵ Kazak kelimesi ile ilgili olarak ifade edilmesi gereken en önemli hususlardan birisi, Rus Kazakları ile Türk Kazaklarının birbirinden tamamen farklı olmasıdır. Ruslar, Kazak Türkleri ile ilk tanıştıkları zaman onları yanlış bir şekilde isimlendirmişler "Kırgız" ya da "Kırgi-Kaysak" şeklinde ifade etmişlerdir. Onların bu yanlış isimlendirmesi, gerçek Kırgız Türk boyları ile Kazakların birbirlerinden ayırt edilmesini güçleştirmiştir. Bu ayrımı yapabilmek için de sonraki devirlerde Kazaklara Kırgız demişler, Kırgızlara da Kara Kırgız demişlerdir. Ayrıca belirtmemiz gerekir ki Don Kazakları'na Kossak, Kazakistan Kazaklarına da Kazak denilmektedir (Yorulmaz, 2013, s. 11). Don Kazakları olarak tabir edilen bu Kazaklar, bazı kaynaklarda Slav menşei olarak gösterilmektedir. Fakat Halil İnalçık'a göre onların menşei Slav değildir. Şöyle ki: Altın Orda, Kırım ve Astarhan Hanlarının siyasi otoritesini tanımayan ve kaçak olarak tabir edilen kalabalık bir nüfus, geniş bir araziye içine alan step bölgelerine kaçmış ve burada otoriteden yoksun bir şekilde yaşamaya başlamışlardır. Kaçak manasına da gelen Kazak tabiri, bu insanlara verilmiş bir isimdir. Ayrıca, Rusya ile Litvanya-Lehistan'daki devlet düzenine karşı gelip geniş step bölgelerine yerleşenler için de zamanla Kazak tabiri kullanılmıştır (İnalçık, 1999, s. 31-32). Sebahattin Şimşir'e göre bu Kazaklar, zamanla eriyen ve Türk kabilelerden biri olan Kıpçakların devamıdır ve dolayısıyla Tatarlardan meydana gelmiştir (Şimşir, 2016, s. 64).

hâkimiyeti altında yaşadıkdan sonra, XV. yüzyılda (1440 civarı) Kazak Hanlığı'nın kurulmasıyla tarih sahnesine çıktılar. Kazaklar tarih sahnesinde görülmeden önce Özbeklerin hâkimiyeti içerisinde varlık göstermişlerdir. Kazakların hanlıktan devletleşme sürecine geçişleri Abılhayır zamanında gerçekleşti. Kazaklar, Altın Orda devleti hükümdarı Özbek Han'ın soyundan gelen Abılhayır'ın, Deşti Kıpçak bölgesinde uyguladığı tutarsız siyasetlerden bıkararak XV. yüzyılın ortalarında Kerey ve Canibek sultanların önderliğinde isyan etmişlerdir. Fakat mücadeleyi kaybeden Canibek ve Kerey hanlar, onlara tabi olan halk ile birlikte Deşti Kıpçak'tan göç ederek Çu Nehri civarına taşınmışlardır. Bu şekilde öz kitleden ayrılan Kazaklar, kendilerine ait olacak olan bir coğrafyada devletleşmek üzere bir araya gelmişlerdir (Muhabay, Agi, Devlet, & Akuş, 1976, s. 43).

Karay Han'ın oğlu Burunduk Han zamanında ve bilhassa Cani Bek'in oğlu Kasım Han zamanında Kazak kabileleri süratle yayıldılar. Doğu Türkistan tarihçisi olan ve çok soylu bir aileden gelen Muhammed Haydar, Tarih-i Reşidî adlı eserinde Kazak Hanlığı'nın kuruluş tarihini 1466 olarak vermektedir (Kumekov, 2007, s. 60).

Maveraünnehir bölgesinde XVI. yüzyılın başlarında gerçekleşen hâkimiyet mücadelelerinden elbette ki Kazaklar da payını almıştır. Abılhayır'ın soyundan gelen Şeybani Han, Maveraünnehir coğrafyasına yani Türkistan'a hâkim olabilmek için hâkimiyet mücadelesine giriştiğinde, Fergana bölgesi hâkimi Babür'dü. Babür, İran hükümdarı olan Şah İsmail ile ortak hareket etmiş ve Şeybani Han tehlikesi 1510 yılında ortadan kaldırılmıştır. Şeybani Han, Kazaklar üzerinde bu dönemde baskı kurmak istemiştir. Fakat onun çabaları ters bir etki yaratmış ve Kazaklar ondan uzaklaşarak kuzey bölgelere, günümüz Kazakistan coğrafyasına çekilmiştir (Muhabay, Agi, Devlet, & Akuş, 1976, s. 46).

Şeybani Han'ın ölümünden sonra Özbek baskısından tamamiyle kurtulmuş olan Kazaklar, Sırderya Nehri'nin kuzeyinde yer alan Doğu Deşti Kıpçak bölgesinin hâkimi olarak tarih sahnesindeki yerlerini almışlardır. Onların bu coğrafyaya gelmesi, Rusya'nın Orta Asya'ya açılacağı kapının onların kontrolünde olması demek oluyordu. Bu sebepten Rusya, Orta Asya istikametinde ilerlemeye başlamadan önce ilk olarak Kazaklar ile temaslar gerçekleştirmiştir. Altın Orda Devleti'nden geriye kalan Nogay Ordaları'nın tamamen ortadan kalkması ile birlikte

XVI. yüzyılın sonlarına doğru Kazaklar bu coğrafyanın tam hâkimiyetini elde etmişlerdir. Buradan da anlaşılacağı üzere Canibek ve Kerey Hanların önderliğinde hareket eden Kazakların yerleştikleri Doğu Deşt-i Kıpçak coğrafyası, günümüzde de hala mevcudiyetini koruyan Kazakistan'dır (Yorulmaz, 2013, s. 12).

Türklerin bir kolu olan Kazakların yaşam şekilleri de diğer boylardan farklı değildir. Kazakların geçmiş dönemlerden gelen, geleneksel ve hâkim olan ekonomileri ve yaşam biçimleri çevre koşullarına bağlı olarak her zaman değişik türde tarım ile birleşmiş olan göçebe yaşam biçimidir (İsmagulov, 2007, s. 35). Hatta diyebiliriz ki göçebelik kültürünü en uzun süre devam ettiren Türk boylarından birisi Kazaklardır. Günümüzde bile hala göçebelik kültürü yaygın bir şekilde Kazaklar arasında yaşatılmaktadır. Rusya'nın uyguladığı yerleşirme politikasına direnen Kazaklar, bu kültürü bırakmamak için uzun uğraşlar vermişlerdir.

Kazaklar gelenek ve göreneklerine o kadar bağlı bir topluluktur ki Cengiz Han'ın soyundan gelen yöneticilerin devlet yönetimine geçmesi geleneğini XIX. yüzyıla kadar sürdürmeyi başaran bir Türk boyudur. Kazak halkı kendi içinde birtakım sınıflara ayrılmıştır. Kazakların bu bölünmesi, "Cüz/Cüz"²⁶ (Orda) şeklinde ifade edilmiştir. Günümüze kadar gelen bu sınıflandırma üçe ayrılmaktadır. Ulu (yüce/büyük), Orta ve Kişi (küçük) Cüz/Yüz şeklinde olan bu sınıflandırma, Kazakların coğrafi olarak farklı bölgelere yerleşmesine sebep olmuştur. Kazakların bu şekilde bölünmesinin sebebi ve ne zaman olduğu ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte tarihçiler arasında yaygın olan bir görüşe göre Kazakların cüzlere ayrılması, XVI. yüzyılın sonlarında Hak Nazar Han'ın (1538-1580) devrinde meydana gelmiştir (Yorulmaz, 2013, s. 12-13). Bir diğer görüşe göre de, Kazaklar Özbeklerden ayrıldıktan sonra bu üç gruba bölünmüştür (Hayit, 2004, s. 23).

Çalışmamızın konusu itibarıyla Kazak topraklarının Rusya tarafından işgali demek; Rusya'nın Fergana'ya sınır olması demektir. Fergana bölgesinin doğal bir korunağa

²⁶ Günümüze kadar varlığını koruyan Cüz kelimesinin tam olarak neyi ifade ettiği henüz tespit edilememiştir. Yaygın bir görüşe göre; Cüz kelimesinin anlamı: "dal, kol veya kısım" şeklindedir. Avrupa literatüründe bu kelimenin karşılığı olarak "Horde" (Orda) kelimesi kullanılmaktadır (Hayit, 2004, s. 23).

sahip olmuş olması, onu Rusya işgalinden ne yazık ki kurtaramamıştır. Rusların Fergana'ya giden yolda karşılaştıkları ilk bölge, elbette ki Kazakistan olmuştur. Cüz'lere ayrılmış olan Kazakların her biri farklı bir coğrafyaya yerleşmiştir.

Kazak cüzlerinin yerleştiği coğrafyanın bilinmesi, Rusya ile temas kurlmalarındaki öncelik ve sonralık konusunun anlaşılmasında ayrı bir önem arz etmektedir. Nitekim Rusya'ya yakın bir coğrafyada yerleşmiş olan Kazak cüzü, ilk teması kuran taraf olmuştur. Tarihi vesikalardan anlaşıldığı kadarıyla ilk ortaya çıkan cüz Ulu Cüz'dür. Ulu Cüz Kazaklarını oluşturan boyları sıralayacak olursak; Üysinler, Kañğlılar, Dulatlar, Celayırlar (Calayırlar) karşımıza çıkmaktadır. Ulu Cüz dediğimiz Kazak grubu, coğrafi olarak Rusya'ya en uzak mesafede olan Güneydoğu Kazakistan coğrafyasını kendisine yurt tutmuştur. Ulu Cüz Kazaklarının yerleştiği coğrafyanın merkezi Yedisu (Kazakça/Jetisu) olmakla birlikte, İli, Talas, Çu Nehri havzası, Çungar ve Zaylin Dağları, Kırgız Dağları ve Karadağlar gibi bölgeler de onların hâkimiyetindeydi. Ulu Cüz Kazakları Hokand, Taşkent, Buhara, Kaşgar gibi büyük şehirlerde ticaret faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir (Yorulmaz, 2013, s. 13-15).

Ulu ve Kişi cüz arasında yer alan Orta Cüz Kazakları, Kazakistan coğrafyasının orta kısmını, kuzeydoğu sahasını ve kuzey taraflarını yurt tutmuştur. Orta Cüz Kazaklarının hâkim olduğu sahanın içerisine İrtiş, Turgay, Tobol, Batı Altay, Tarbagatay gibi yerler girmektedir. Üç Kazak cüzü içerisinde en geniş topraklara hâkim olan Orta Cüz'dür. Tabi ki bu kadar geniş bir sahaya hâkim olan bu cüz, en fazla nüfusa sahip olandır. Orta Cüz Kazaklarını oluşturan boylar içerisinde Nayman, Kıpçak, Koñgrat, Vak ve Arğın yer almaktadır (Yorulmaz, 2013, s. 18-21).

Küçük ya da Kişi Cüz olarak da bir edilen Kazak grubu, genel itibariyle Batı Kazakistan bölgesini yurt tutmuştur. Küçük Cüz Kazakları, Tobol ve Turgay Nehirlerinden Mugacar Dağları'na; Yayık Nehri dolaylarından Hazar Denizi'ne uzanan bölgeyi hâkimiyetleri altına almışlardır. Küçük Cüz Kazaklarının da temel geçim kaynağı hayvancılıktı. Hayvancılıktan elde ettikleri ürünlerin pazarlanması gerektiğinden, ticarete onların diğer bir uğraşı haline gelmiştir. Küçük Cüz Kazakları, XVI. yüzyılın başlarında Harezmi bölgesine kurulan Hive Hanlığı ile komşuydu. Zaman zaman aralarında ihtilaflar olmuş olsa da bu iki Türk topluluğu genel olarak iyi geçinmişlerdir. Küçük Cüz Kazaklarını meydana getiren boylar;

Bayulu, Alimulu, Jetiruu (Yedi Urug) şeklinde belirtilmiştir (Yorulmaz, 2013, s. 22-25).

Kazaklar hakkında bilgi verdikten sonra, onların topraklarının Rus işgaline girmesi konusu bizim için oldukça önemlidir. Çünkü Kazakistan'ın işgali demek, Fergana Vadisi sınırına dayanmış olan bir Rusya demektir. Kazakistan'ı tamamen işgal eden Rusya hiç vakit kaybetmeden Hokand (Fergana) Hanlığı'nı almak için işgallere başlamıştır. Onun bu işgal hareketini önceden takip eden İngiltere ise, diplomasi yoluyla da olsa karşı durmak istemiştir.

2.6.5.2. Rusların Kazakistan'ı İşgali

Kazak boylarından kısaca bahsettikten sonra, Rusya'nın Orta Asya istikametinde ilerlerken anahtar olarak değerlendirdiği Kazakistan topraklarını nasıl bir süreç sonucunda işgal ettiğini anlatmaya çalışacağız. Bu işgal süreci birkaç yılda gerçekleşmemiştir. Göçebelik kültürünü yoğun bir şekilde yaşatan Kazaklar, bu özelliklerinden dolayı Rusları oldukça uğraştırmışlardır. Ruslar, Kazakların bu özelliğini manipüle etmek için uzun uğraşlar vermiştir. Kazakların dağlı bir kabile olduğunu düşünen Ruslar, onları yerleşik hayata geçirmek ve ehlileştirmek için onların arasında İslam'ın yayılması taraftarı bile olmuştur. Kazan'ın işgal edilmesinden sonra hâkimiyetlerine aldıkları Tatarları bu iş için vazifelendirmişlerdir. Tatarların İslâm misyonerliği yapmasını destekleyen Ruslar, bir süre sonra bu politikadan vazgeçmişlerdir.

Rusya'nın Orta Asya'yı işgal etmeden önce, bir nevi ön hazırlık olan diğer işgal faaliyetlerinden yukarıda bahsetmiştik. Rusya'nın devlet politikasını belirleyen ve yüzyıllar boyunca sürececek olan yayılma stratejilerini çizen I. Petro, Kazakistan'ın alınmasını işaret eden kişiydi. Bu uğurda savaşlar vermiş olmasına rağmen şartların olgunlaşmamış olmasından dolayı onun zamanında bu gerçekleşmemiştir.

XVIII. yüzyılda Rusya'nın güneye ve doğuya doğru yayılışı iki eksen üzerinde gelişti. Birincisi; Karadeniz'in her iki tarafından (Balkanlar-Kafkaslar) Osmanlı İmparatorluğu topraklarına, ikincisi de Türkistan yönünde Kazak steplerine doğru oldu. Rusya, Baltık Denizi ve Karadeniz vasıtasıyla Avrupa'ya açılıp Sibiry'a'yı işgal ederek doğu devletleriyle ticaret yapma yollarını araştırmaktaydı. Tabii ki; amacına ulaşabilmesi için öncelikle Kazak steplerinde kontrolü sağlaması gerekiyordu. Kazak

sahasını Asya'nın anahtarı olarak gören I. Petro, Kazak yurdu için; *“Kazak Ordaları bütün Asya memleketlerinin anahtarı ve kapısıdır. Bu yüzden, bu ordaları kendimize bağımlı hale getirmeliyiz”* demektedir ve Rusya'nın gelecekteki politikasını da bu sözleriyle belirlemiş olmaktadır (Akgün, 2008, s. 140).

Ayrıca burada belirtmek gerekir ki I. Petro Türkistan hanlıkları ile de birtakım münasebetler kurmuştur. XVIII. yüzyılın başlarında Hive hanlığına askeri bir keşif heyeti gönderen I. Petro, Hive hanının kurnazca politikası sonucunda başarısız olmuş ve bu cihetten Türkistan'a hâkim olunamayacağını anlamıştır.

Rusya'nın yüzyıllarca süren siyaseti, I. Petro'nun haleflerine bıraktığı vasiyetname ile yakından ilgilidir. I. Petro, Kazakistan ile ilgili vasiyetnamesini şu şekilde dile getirmiştir: *“Doğu ile ilişkide; Kazakistan'ın elde edilmesi kilit ve kapıdır. Bunun için milyonlarca para harcansa bile Kazakistan'a baş eğdirmeli ya da hiç olmazsa, orada Rusya'nın tesiri yerleştirilmelidir”*. Dikkat çekici bir husus ise I. Petro'nun belirttiği gibi milyonlarca lira para harcamadan onun ölümünden birkaç yıl sonra Kazakistan'ın işgali gerçekleşmiştir (Ziyayev, 2007, s. 58). İşgal sürecinde harcanmayan para, hâkimiyetin yerleştirilmesinde uygulanan katı tutumlar dolayısıyla isyanlara karşı harcanmıştır. Nitekim Rusya, XIX. yüzyılın ortalarına kadar Kazakistan'da tam olarak hâkimiyetini sağlayamamıştır.

Rusya'nın Kazakistan topraklarını işgal etmeye başladığı dönemde Kazakların yaşadıkları coğrafya çok geniş bir alanı kapsamaktaydı. Özellikle Sırderya Nehri kıyılarında yoğunlaşan şehir yerleşimleri dışında bu Türk boyları genellikle göçebeydi. Batı Kazakistan coğrafyasını yurt tutan Küçük Cüz Kazakları, Orta ve kuzey Kazakistan'ı sahiplenmiş olan Orta Cüz Kazakları ve Güney Kazakistan'ı sahiplenen Ulu Cüz Kazakları bir birleriyle olan mücadelelerden ve Moğolistan'dan gelen Cungar²⁷ saldırılarından dolayı kuzeyden yaklaşmakta olan tehlikenin hiç farkına varmamışlardır (Doğan, 2005, s. 148-149).

²⁷ Türk yazıtlarında Kalmak; buna karşılık Avrupa edebi metinlerinde Kalmuklar olarak nitelendirilen Moğol kökenli bir gruptur (Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi, 2004, s. 26).

Bu tabloda da anlaşılacağı üzere, kuzeyden gelen ve bütün Asya'yı tehdit eden Ruslara en uzak konumda olan Ulu Cüz Kazaklarıydı. Küçük ve Orta Cüz Kazakları Rusya'ya komşu olmuşlardı ve birbirleri arasındaki rekabetten dolayı onunla ittifak arayışına bile girişmekten çekinmemekteydi. Aslında bu meziyet, tüm Türkistan coğrafyasında, tarihin belirli dönemlerinde görülebilen şaşılacak bir durumdur. Aynı ırktan geldiğini bilen, birbirini kardeş olarak telakki eden bu insanlar, menfaatleri çatıştığı zaman, hem Rusya'yı hem Çin'i hem de İngiltere'yi kendilerine müttefik tutmaktan geri kalmamıştır. Onların bu meziyetini çok iyi bir şekilde kavramış olan Ruslar, onların arasında nifak tohumları atarak bu tohumların yeşermesini beklemeyi bir siyaset olarak sürdürmüşlerdir. Tarihi süreç değerlendirildiği zaman, Rusların bu siyasetinin başarısız olmadığı görülecektir. Bir örnek verecek olursak; Kazakistan'ın bağımsızlığı için yıllarca savaşan ve Rusları oldukça zorlayan Sultan Kenesarı, ne yazık ki kendi soydaşları olan Kırgızlar (Orman Han) tarafından 1847'de Fergana dolaylarında (Fergana/Hokand Hanlığı sınırları içerisinde) öldürülmüştür (Valikhanov, 2007, s. 103).

Üç ayrılmış olan Kazak boyları içerisinde en güçlü olanı Ulu Cüz Kazaklarıydı. Fakat bu Kazak grubu bulunduğu konum itibarıyla Moğolistan'dan gelen Cungar/Kalmuk saldırılarını ilk göğüsleyen gruptu. Cungar Hanlığı Altay ve Tarbagatay eteklerinde 1635'te kurulmuştu. Onların kurulduğu dönemde Kazaklar siyaseten parlak dönemlerini yaşamaktaydılar. Fakat bu hanlık kurulur kurulmaz komşu oldukları Kazaklar üzerine seferler yapmaya ve yağmalar gerçekleştirmeye başlamıştı. Cungar saldırıları 1635'ten 1710 yılına kadar aralıksız devam etti ve üç Kazak boyunu da canından bezdirdi. Bu duruma bir dur demek isteyen Kazaklar, birlikte hareket etme kararı aldılar. Nihayet 1710 sonbaharında Karakurum'da üç Kazak cüzünün lideri bir araya geldi. Bu toplantının temel amacı Cungar saldırılarına karşı birlikte hareket edilmesi ve intikam alınmasıydı (Galiev, 2007, s. 65-66).

Fakat bu birliktelik de Cungarların saldırılarını durduramadı. Cungar saldırıları XVIII. yüzyılın ortalarına kadar devam etti ve bütün Kazak, Özbek ve Karakalpak boylarını oldukça yıprattı. En ağır darbeyi ise Kazaklar aldı. Cungar saldırıları Kazakların Rusya tarafından işgal edilmesindeki en büyük etkenlerden birisidir. Onların Kazaklar üzerinde açtığı derin yaralar, Rusya'nın işini kolaylaştırmıştır (Saray, 2002a, s. 563).

Birliğini kaybeden Ulu Cüz Kazakları, Cungarların da hücumlarıyla XVIII. yüzyılın başlarında siyasi ağırlığını kaybetmiş bulunuyordu (Devlet, 1999, s. 30). Bu yüzden Cungarların 1723'te itaat altına aldıkları ilk kurban Ulu Cüz Kazakları olmuştur. Bu Kazak grubu 1750-58 yılları arasından Cungar hâkimiyetinden kurtulmayı başarmıştır. Fakat çok geçmeden güney komşuları olan Hokand/Fergana Hanlığı'nın hâkimiyeti altına gitmişlerdir (Hayit, 2004, s. 24).

Rusların bir yolunu bulup Kazakları himaye altına almak istedikleri bir dönemde, Küçük Cüz Kazakları içerisinde otoritesini sağlayamamış olan Ebul Hayr Han, muhaliflerini sindirebilmek adına Ruslardan yardım talebinde bulunmuştur. Kazakların Rusya hâkimiyetini talep ettikleri dönemde Rusya tahtında Çariçe Anna İvanovna (1730-1740) bulunuyordu (Çapraz, 2011, s. 54). Rusya, 1730 yılında gelen bu isteği elbette ki geri çevirmemiştir. Bu isteği canı gönülden kabul eden Ruslar, bu sayede daha önce boyun eğdiremedikleri Hive Hanlığı'nı kuşatmış olacaktı (Ziyayev, 2007, s. 59).

Kazakların koruyuculuğunu üstlenmek ve onlardan imtiyazlar elde etmek peşinde olan Ruslar, hiç vakit kaybetmeden A.I. Tevkelev idaresindeki bir Rus heyetini hemen Ebul Hayr'ın hâkimiyet merkezine gönderdiler. Bir süre devam eden görüşmeler neticesinde 1731'de Küçük Cüz Kazaklarının Rus vatandaşlığına geçirildiğine dair belgeler hazırlandı ve karşılıklı olarak Ebul Hayr'ın hükümet merkezinde imzalandı (Yerofeeva, 2007, s. 75-76). Bu demek oluyordu ki Rusya amacı doğrultusunda sağlam bir adım atmıştı.

1731 yılında Çariçe Anna İvanovna, Küçük Cüz Kazaklarının özgür iradeleri ile Rus devletinin koruyuculuğu altına girdiklerini belirten bir yarlığı imzalamasıyla, bu Kazak grubu bir anda Rusya hâkimiyetine alınmış oldu (Ziyayev, 2007, s. 59). Aslında Ebul Hayr Han'ın yanındaki devlet adamları Rusya'nın himayesini istemiyorlardı. Onlara göre Rusya ile barış içinde yaşanması daha hayırlı olacaktı. Fakat bu karşıt fikirlere sinirlenen Rus elçisi Tevkelev, Rusya'ya bağlı olan Kalmuk, Başkurt, Kossak ve Sibiryalıların Kazaklar üzerine hücum edeceği yönündeki tehdidi karşıt fikirleri sindirmiştir (Saray, 2002, s. 122).

Rusya elbette ki bu noktada kalmayacak bir ileri adım atmak için fırsat kollayacaktı. Nitekim öyle de olmuştur. Çok geçmeden bir iki yıl içerisinde yine Küçük Cüz Han'ı

Ebul Hayr'ın teşebbüsleri ve telkinleri ile Orta Cüz Kazakları da Rusya hâkimiyetine geçmiştir. Rusya'nın iki Kazak boyunu da hâkimiyetine almasıyla Orta Asya'nın kapısı onlara açılmış, uçsuz bucaksız ovaların, önemli ticaret yollarının, değerli tabii zenginliklerin hâkimiyeti de onların ellerine geçmiştir(Ziyayev, 2007, s. 59). 1782 yılına kadar Rusya, Küçük Cüz Kazaklarına başka bir devlet gibi muamele yapmıştır. 1854 tarihine gelindiği zaman, Rusya tek taraflı olarak bu Kazak grubunun topraklarını Rusya'nın bir eyaleti olarak ilan etmiştir (Hayit, 2004).

İşgal ettiği bütün topraklarda kalıcı olmayı hedefleyen Rusya, ele geçirmiş olduğu bir toprak parçasını, bir ileriki harekât için üst olarak kullanmıştır.. Bu bağlamda Orenburg şehri kilit bir vazife görmüştür. Türkistan'ın anahtarı olarak telakki edilen Kazakistan'ın Orenburg şehri vasıtasıyla güvence altına alınması hedeflenmiştir. Burada 1734'te etrafı surlarla çevrilmiş bir kale inşa edilmiş ve çevreden geçen bütün ticaret yollarının rotası buraya bağlanmıştır. İleride de göreceğimiz üzere, Türkistan coğrafyasının işgali gerçekleştirileceği zaman Orenburg, Rusya'nın karargâh üssü olarak kullanılmıştır. Burada bulunan yetkililer karar alma mekanizmasında en üst sırada yer almıştır. Bu şehrin gelişmesine oldukça önem veren Ruslar, şehrin Taşkent, Türkistan, Hocend, Hive ve Buhara gibi ticaret merkezleri ile bağlantılarının kurulmasını sağlamışlardır.

1744 yılına gelindiğinde, adeta kalenin onuncu yılını kutlarcasına Orenburg valiliği tahsis edilmiştir. Bu valiliğin sınırları o kadar genişti ki Hazar Denizi, Batı Sibirya ve Kazak çölleri arasındaki uçsuz bucaksız toprakları kapsıyordu. Rusya'nın Orenburg'u merkez üst olarak kullanmasının yanında Omsk (1715), Jelezink, Petropavlovsk, Semipalatinsk (1718), Ustkameogorsk (1720) gibi başka kaleler de kurulmuştur. Bunlar gibi 60'dan fazla küçük büyük askeri istihkâmlar kuran Ruslar, Kazakistan'da kalıcı olduklarını ve Türkistan'ı tehdit ettiklerini bu yıllardan itibaren göstermişlerdir (Ziyayev, 2007, s. 61).

Türkistan istikametinde ilerleyen Rusya, ele geçirdiği bütün topraklarda misyonerlik faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu coğrafyada yaşayan halkların kültürlerini, dinlerini, sosyal yaşantısını, komşuluk ilişkilerini sürekli takip eden Rusya, onların zaaflarının olduğu konularda özellikle ısrarcı olmuştur. Göçebeler arasında, İslam dininin etkisi bu dönemde oldukça az idi. Ruslar bunu anladığı için Kazak grupları arasında İslam

dininin yayılmasını farklı bir sebepten dolayı istemiştir. Bu düşüncenin amacı; İslam dini sayesinde göçebe Kazakların yerleşik hayata geçmesi ve savaş gücünün yok olmasıydı.

Tatarlar bu misyonerlik faaliyetleri için aktif bir şekilde kullanılmıştır. Ruslar, dini konularda oldukça hassas olan Tatarları Kazakların İslamlaşması için bölgeye göndermiştir. Hatta Orenburg'ta açılan ilk medrese de Tatarlar tarafından açılmıştır. Türkistan coğrafyasında açılan birçok medresenin açılmasına ve eğitim vermesine katkı sağlayanlar da Tatarlar olmuştur. Rusların, Kazakların dini yaşantısı ile ilgili tespitleri de oldukça ilginçtir. Belirtildiğine göre; Türklerin eski dini olan Şaman inancı ile İslam inancı Kazak grupları içerisinde yan yana varlığını sürdürmüştür. Dışarıdan bakıldığı zaman, Kazakların örf-adetlerinin, kendine ait yaşam şekillerinin, ibadet konusundaki tutumlarının bu çift dinli yapının bir ürünü olduğu görülür. Bu konu hakkında Mirzahmetov, “Bukhara Meymanının Jazbası” (Buhara Misafirinin Notları) adlı eserinde şu şekilde bir görüş dile getirmiştir:

Kazaklar günümüzde dahi puta tapmaktadır. Dolayısıyla namaz kılmalarına rağmen Kazakları kâfir olarak tanımlamak daha uygun olabilir. Onlar hâlâ Güneşe tapıyorlar... Kendi topraklarından geçen Müslümanlarla alay ediyorlar” (Mirzahmetov, 2012, s. 15). Yazar, bu şekilde yazarak Kazakların dini yaşantısı ile ilgili sıra dışı bilgiler vermiştir. Seyahatname tarzında yazılan bu tarz eserlerde abartıların çok olduğu ilim dünyasında gayet tabii bilinmektedir. Yazar burada aşırıya kaçmış ve belki de yorumlarına duygularını katmıştır. Fakat eleştiri süzgecinden geçirdiğimiz zaman abartılı taraflarını bir kenara bırakırsak, Kazakların yerleşik hayata geçtikleri XIX. yüzyıla kadar İslam dinini tam olarak benimsemedikleri de bir gerçektir.

Bizi bu düşünceye iten birçok sebep vardır. Kazakların yaşayış şekilleri ile ilgili olarak günümüze kadar gelen bazı özellikler bu iddiaları bir nebze olsun destekler mahiyettedir. Günümüzde de görülmektedir ki Şamanist geleneklerden bazıları hala canlı bir şekilde Kazaklar arasında yaşatılmaktadır. Pazar yerlerinin tütsülenmesi, mezarların oldukça fazla süslenmesi, mezar üzerine demirden kafesler yapılması, düzenli olarak yapılan türbe ziyaretleri gibi gelenekler Kazaklar arasında oldukça yaygındır.

Kazakların dini yaşantısı ile ilgili olarak Akmola askeri valisinin gizli ibaresi ile yazmış olduğu bir mektup şöyle demektedir:

“Kazaklar kendilerini Müslüman olarak adlandırıyor olsa bile özel hayatlarında yani dini ve ahlaki yönden Kur’an’a ve Şeriat’a değil, kendi geleneklerine dayanmaktadırlar... Hz. Muhammed’in verdiği bilgileri pekiyi bilmediklerinden Kazaklar fanatizm duygusundan uzaktırlar ve Ruslara çok kolay uyum sağlayabilirler” (Mirzahmetov, 2012, s. 15). Bu mektup da göstermektedir ki Kazaklar İslam dininin vecizelerini yerine getirme konusunda çok da tutucu değillerdir. Rusya’nın bu tarz tespitleri, Kazakların Hıristiyanlaştırılması ve Ruslaştırılması konusundaki iştahını kabartmıştır.

Rusya, Kazakistan topraklarını işgal etmeye başlar başlamaz sömürge düzenini de bu topraklarda tahsis etmeyi bir siyaset olarak belirlemiştir. Onun, bu siyaseti uygulamaya koyması ve Ural Kazaklarını (Rus Kazakları/Kossaklar) desteklemesi Kazakların isyan etmelerindeki en büyük etkidir. Bağımsızlığına düşkün olan Kazaklar, XVIII. yüzyılın sonlarına gelinirken Rus siyasetinden kaynaklı olarak otlak sıkıntısı çekmeye başladılar (Valikhanov, 2007, s. 98).

Rusya’nın bu adaletsiz tutumu karşısında Kazak halkı Ruslara ait olan ne var ne yok her şeyi yağma etmeye başladı. Bu isyanları bastırmak için Ruslar Kossakları onların üzerine sevk etti ve katliam şeklinde isyan bastırıldı. Ancak bu isyanın bastırılma şekli halkı milli bir direnişe sevk etti ve Sırım Batur önderliğinde 1783’te Kazaklar büyük bir isyan başlattı. Bu isyan yaklaşık olarak 15 yıl aralıksız devam etti. Fakat 1796-1797 tarihlerinde çıkan salgın hastalıklar yüzünden Kazakların hayvanlarının çoğu telef oldu ve halkın direnme gücü azaldı (Saray, 2002, s. 124).

Kazak halkının milli duyguları tarihin her döneminde edebi söylemlere yansımıştır. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Cungarlara karşı verilen mücadelelerde gösterilen kahramanlıklar; Aktamberdi, Ümbetey, Tötikara gibi ozanların eserlerine yansımıştır. Yine XVIII. yüzyılın sonlarında Ruslara karşı verilen mücadelede, milli kahramanları ve askerleri motive etmek için onları mücadeleye çağıran şiirler söylenmiştir (Söylemez, 2002). Her ne kadar böyle şiirler söylenmiş ve milli mücadele konusunda askerler motive edilmiş olsa da diğer soydaşları ile birlikte hareket etme kabiliyetinden yoksun olmuşlardır. Onların bu zaafını Rusya çok güzel

bir şekilde kullanmıştır. Rusya, kendilerine karşı bir Türk boyu isyan edecek olursa, bir diğerini ona karşı kışkırtarak bu problemi çözebileceği konusunda bir kaniya varmıştır. Nitekim bunun birçok örneğini de bu süreçte görmekteyiz (Saray, 2002a, s. 563).

Rus yönetimi, ilk başlarda Kazak hanlarının hâkimiyetlerini sürdürmelerine müsaade etmiştir. Ancak 1820'lerde Çarlık Rusya'sı sömürü politikasında başarılı adımlar atmış ve Kazak Cüzlerinin bir han altında birleşmesine karşı çıkmıştır (Ölçekçi, 2009, s. 125). Rusya'nın bu siyaset değişikliği, Kazaklar arasında infiale sebep olmuş ve Rus düşmanlığı gün geçtikçe güç kazanmıştır. Birbiri ardına çıkan Kazak isyanları Rusya'yı hem maddi açıdan hem de manevi yönden oldukça yıpratmıştır. Yaklaşık 200 bin silahlı kuvveti etrafında toplamayı başaran Orta Cüz Han'ı Abılay Han'ın torunu Sultan Kenesarı, Rusya'ya karşı 1837'de büyük bir isyan başlatmıştır. Onun amacı dedesi Abılay Han zamanında olduğu gibi Kazakların tekrardan hanlık ile yönetilmesiydi. Yaklaşık olarak 10 yıl boyunca Rusya'yı mağlubiyete uğratan Sultan Kenesarı, 1844 yılında çok büyük bir ün kazanmıştı. Fakat onun hızlı yükselişi, her zaman olduğu gibi kardeş halklarını tedirgin etmiştir. Onun Hokand Hanlığı topraklarını işgal edeceği gibi bir söylenti yayılmıştır. Rusya'nın kışkırtmaları neticesinde Kırgızlar ona karşı cephe almıştır. Neticede verdiği özgürlük mücadelesiyle Rusya'nın yenilmezliği fikrini yıkmayı başaran bu batur (yiğit savaşçı) kendi soydaşları olan Kırgızlar tarafından²⁸ 1845'te öldürülmüştür (Saray, 2002, s. 125).

Türkistan coğrafyasının uğradığı bu kanlı istila, Kenesarı'nın başlattığı özgürlük mücadelesi ile ilk kez büyük çaplı bir karşılık bulmuş oldu. Bundan önceki isyanlar bu kadar büyük bir yankı uyandırmamıştı. İstila karşısında milli bir duruş sergileyen Kenesarı, istilanın gerçek yüzünü de ilk kez ortaya çıkarmıştır (Allabergen, 2009, s.

²⁸ Hokand Hanlığı'nın kuzey bölgelerinde yaşayan Kırgızlar, bu dönemde güçlü yerel hanlar tarafından idare ediliyordu. Kenesarı ile mücadele eden Kırgız grubunun lideri Orman Han isimli bir Kırgız idi. Orman Han'ın askeri açıdan bilgi ve tecrübesi oldukça iyi olduğundan, düşmanlarını şaşırtmayı başarmaktaydı. Kenesarı askerleri ile birlikte üzerine geldiği zaman, gece vakti askerlerine otları yaktırmış, bu meşale şeklindeki otların kalabalık görüntüsüyle düşmanını korkutmuştur (Öskön, 2018, s. 83).

98). Bu mücadele lideri, esaretten kurtulmak için gerekli olan yegâne anahtarın birlik olduğunu dile getirmiştir. Birlik sözleriyle tüm Türkistan coğrafyasını mücadeleye davet eden bu Kazak yiğidi, kendi soydaşları tarafından öldürülmüştür (Çağatay, 1979, s. 28). Aslında bu durum bize göstermektedir ki XIX. yüzyılda Türkistan coğrafyası derin bir ayrışmanın içerisine düşmüş durumdaydı.

Kenesarı'nın ölümünden sonra özgürlük mücadelesi etkisini kaybetmiş ve Rusya'nın Kazakistan'ı işgal süreci bir nevi tamamlanmıştır. Çünkü bu tarihten sonra birliklerini kaybetmiş olan kabileler kolaylıkla itaat altına alınabilecekti. Rusya açısından askeri problemler de büyük oranda ortadan kalkmış oldu. Ruslar askeri harekâtlarını genel olarak kış mevsiminde gerçekleştirdiler ki, bu zamanda halkın hareket kabiliyeti oldukça kısıtlıydı (Baumann, 2002, s. 580).

XVIII. asrın sonları ve XIX. asrın başlarında Türkistan steplerini dolduran Kazak-Kırgız Türklerinin büyük bir kısmı, birbiri ardına Rus esaretine düşmüş, bu akıbeti kendilerine yediremeyenler de ya Doğu Türkistan'a ya da Batı Türkistan'ın o zamana kadar istilaya uğramamış olan bölgelerine sığınmışlardır (Y.T, 1953, s. 14).

Kazak bölgelerine giren Çarlık Hükümeti, buralarda daha sağlam tutunabilmek için Ural, Orenburg ve Yedisu (Semireçensk) bölgelerinde Rus kolonilerinden yerleşim birimleri oluşturdu. XIX. yüzyılın ilk yarısında Kazak ve hatta bazı bölgelerde Kırgızların da bulunduğu coğrafyaların Rus birlikleri tarafından ele geçirilme süreci devam etti. Rusların Kazak, Kırgız²⁹ ve Türkistan Hanlıkları yönünde ilerlemesi Türkistan içindeki huzursuzluklarla da ilgiliydi (Çapraz, 2011, s. 55).

Türkistan coğrafyası, Batı Sibiryaya ile Kırgız bozkırı ve Batı Çin arasında cereyan eden alışverişin merkeziydi. Zaman zaman şehirler arasında gidip gelen kervanlara

²⁹ Kırgız Türkleri: Çin kaynaklarına bakılırsa, M.Ö II. yüzyıldan beri Kırgız topluluğu mevcuttur ve Cenubi Sibiryaya'da, Yenisey ırmağının baş havzasında oturan mühim bir Türk topluluğu idiler. IX. asırda cenuba doğru çıktılar ve Uygur Hanlığını yıkarak yerine bir Kırgız Hanlığı kurdular. Lakin bir asır sonra Kıtaylar'a yenilerek tekrar eski yerlerine çekildiler ve Moğol imparatorluğu devrine kadar oralarda yaşadılar. Kırgızların bir kısmı XV. asırda batıya doğru göç ederek Çağatay, Kazak ve Özbek hanlıkları topraklarında yerleştiler. İşte bu devreye kadar Kırgızların Türk camiası içinde belki az karışmış bir topluluk olarak yaşamış oldukları vaki sayılabilir. Fakat yeni yerlerine yerleştikten sonra Kazak, Özbek ve Çağatay uluslarıyla haşır neşir olup son derece karışmışlardır. Bu itibarla, şimdi Kırgız adı altındaki Türk topluluğunu eski tarihteki Kırgız topluluğunun aynıdır diye iddia etmek doğru olmaz (Buğra, 1956, s. 20).

yerel halk veya gruplar tarafından saldırılar yapılmaktaydı. Dolayısıyla Rus birlikleri ticaretin güvenliğini sağlanmasını gerekçe göstererek de Türkistan'daki iç bölgelere girmektedir.

Bu dönemde yerli Kazak gruplarının (Orenburg bölgesi ve Sibirya bölgesi Kazakları) kendi aralarındaki mücadeleler, Rusya'nın tabiiyetine girmiş Kazak gruplarının, yerel otorite tarafından cezalandırılma teşebbüsü ve Rus kervanlarına saldırılması gibi sebepler, Rus birliklerinin bölgeye seferlerinin başlıca gerekçeleri arasında yer aldı (Çapraz, 2011, s. 56).

Ruslar idareleri altına geçirmiş oldukları Türk unsurların arasında birleşme olma ihtimalinden çok fazla endişe etmişlerdir. Bu endişelerini de hiçbir zaman gizlemeye muvaffak olamamışlardır. Bu sebepten daima hâkimiyeti altındaki kavimler arasında türlü hileler ile soğukluk ve düşmanlık tohumları serpmeye çalışmışlardır. Çünkü birleşmiş bir Türk Dünyası, Rusya'nın amaçlarına büyük zarar verebilirdi. Bu oyunun bir parçası olarak arazisini Rus Muhaciri Kazaçilerine vermek üzere gasp ettikleri Kırgız-Kazak Uruğlarını, ayaklanan Başkurlara ait yerlere yerleştirmeye çalışmışlardır (Y.T, 1953, s. 14).

Rusya'nın Kazakistan'ı işgal süreci XIX. yüzyılın ikinci yarısında tamamlanmıştır. 1853 yılında Sırderya Nehri üzerinde Perovskiy kalesini inşa etmeleri ve 1854'te Semipalatinsk Guberniyası'nın (vilayeti) kurulmasıyla Kazakistan tam olarak işgal edilmiş oldu (Baumann, 2002, s. 580).

Kazak bölgeleri üzerinden ilerleyerek Urallar, Sibirya ve Hazar Denizi'ni geçen Rusların karşısında artık, Türkistan'da bulunan üç Türk devleti vardı: (Hokand, Hive ve Buhara Emirliği). XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Türkistan'daki bu devletler de Çarlık Rusyası'nın hâkimiyetini tanıyacaktı (Çapraz, 2011, s. 56).

Birbiri ardına Rus tahtına geçen hırslı hükümdarlar, her ne pahasına olursa olsun Rusya'nın sınırlarının Hindistan'a kadar dayanmasını arzu etmekteydi ve bu uğurda mücadele etmekten çekinmiyordu. Onların karşısındaki en büyük engel ise Hindistan'ı sömürgeleştirmiş olan İngiltere idi. Fakat İngiltere'nin Orta Asya'da, Rusya'ya karşı herhangi bir askeri harekâta bulunmasının oldukça zor olması Rusya'ya hareket serbestliği vermiştir.

Kazakistan'ın işgali ile şartların olgunlaştığını anlayan Rusya, 1856 yılında Osmanlı ile yaptığı Kırım harbinden yenik çıkmanın rövanşını, Türkistan coğrafyasında almak istemiştir. Onu bu coğrafyada durdurabilecek herhangi bir güç de yoktu. Kafkasya'daki Şeyh Şamil isyanı da 1859'da bastırılmıştı. Rusya'ya göre Türkistan'ın mukadderatı artık onun ellerindeydi.

Gelişmiş olan Rus endüstrisi için gerekli olan hammadde (pamuk) bu coğrafyadan sağlanabilirdi. Türkistan'ın bütün zenginlikleri Rusya'ya taşınabilirdi. Rus göçmenler Türkistan'ın en güzel yerlerine göç ettirilebilir, Türkistan'ın nüfus yapısı Ruslar lehine değiştirilebilirdi. Bütün bu ihtimaller göz önüne alındığında Rusya'nın beklemesinin bir anlamı yoktu. Hem diğer Avrupalı devletler de farklı coğrafyalarda aynı sömürge düzenini kurmamışlar mıydı? Onun ilerlemesine karşı çıkacak olan devletlerin başında gelecek olan İngiltere'ye böyle bir cevabın verilmesi, Rusya açısından kaçırılmayacak bir fırsattı.

2.7. Fergana İddiasındaki Buhara Hanlığı

Altın Orda Devleti'nin kurucusu olan Cengiz Han'ın oğlu Cuci'nin nesli, Türkistan coğrafyasında uzun yıllar yönetici sınıf olarak kalmıştır. Cuci'nin on üçüncü oğlu olan Togay Timur'un nesli Kazakistan'da, Kırım'da, Kazan'da, Astrahan'da ve XVII. asırdan sonra Buhara'da hanlık makamında oturmuştur (Gündoğdu, 2002, s. 606).

Özbeklerin ortaya çıktıkları tarih olarak XIV. yüzyıl gösterilse de ulus olarak teşkilatlanmaları XV. asrın başlarından itibaren olmuştur. Hive hanı olan Ebulgazi Bahadır Han'ın bildirdiğine göre; *“İl ve ulusunu İslâm'a sokması sebebiyle Özbek Han devrinden başlayarak bütün Cuci iline Özbek ili denilmiştir”*. Hive Hanlığı'nın önemli tarihçilerinden biri olan Munis de bu adlandırmanın Özbek Han'ın kendi arzusu olduğunu söylemektedir (Gündoğdu, 2002, s. 607). Türkistan coğrafyasında, Timur devleti içerisinde iç karışıklıklar cereyan ederken Özbekler yeni bir güç olarak ortaya çıkmaya başlamıştır (Hatunoğlu, 2011, s. 32).

Özbeklerin bir güç olarak ortaya çıkmasında önemli bir isim olan Ebulhayr Han, 1428'de bütün Özbek Uruğ beylerinin katılımıyla Sibiryada Han ilan edilmiştir. Bundan sonra Ebulhayr Han, bütün Deşt-i Kıpçak'a hâkimiyetini yaymayı başarmıştır (Gündoğdu, 2002, s. 608-609). Ebulhayr devletin adına Özbek dedesinin adını vermiştir (Hatunoğlu, 2011, s. 32).

Ebulhayr Han, Altın Orda Devleti'nin başkenti Saray şehrini üç defa kuşatmış ve adına hutbe okutmuştur. Medeni bölgelere yerleşmek isteyen güçlü Özbek kabileleri, 1440'lı yıllardan itibaren Ebulhayr önderliğinde Sırderya havzasında işgal faaliyetlerine başlamışlardır. Özbekler Ebulhayr zamanında ilk kez Harezmi ve Türkistan coğrafyasında etkili bir güç olarak ortaya çıkmışlardır (Alpargu, 1994, s. 20). Bu süreçte Fergana Vadisi'nin önemli şehirlerinden birisi olan Özkent şehirleri Özbekler tarafından alınmıştır. Büyük başarılar elde edilmiş olsa da siyasi birliği tam olarak sağlayamayan Ebulhayr, Kalmuk saldırıları neticesinde itibarını büyük oranda kaybetmiştir. Bu dönemde Barak Han'ın oğulları Giray ve Canibeg Hanlar Ebulhayr'a yani Özbeklere karşı mücadelelere başlamıştır. Bu mücadeleler neticesinde 1466'dan itibaren Özbekler arasında kopmalar olmaya başladı. Bu kopmalara da Özbek-Kazakları denilmiştir. Tam da bu zamanda *Nayman, Celayir,*

Duğlat gibi kabilelerin de katılması ile bir milyonluk Kazak ulusu ortaya çıkmıştır (Gündoğdu, 2002, s. 609).

Ebulhayr Han'ın 1468 yılında Moğollara yenilerek ölmesi üzerine kurmuş olduğu devlet dağılma sürecine girmiştir (Hatunoğlu, 2011, s. 32). Türkistan coğrafyasında uzun yıllar söz sahibi olacak olan Buhara Hanlığı'nın kurucusu olarak da nitelendirilen Muhammed Şeybânî Han,³⁰ Ebulhayr Han'ın torunudur. Muhammet Şeybânî Han devletini kurmadan önce büyük uğraşlar vermiştir. Çağatay Hanı Mahmud'un kendisine hizmetleri karşılığında *Yesi* (Türkistan) şehrini yarlık olarak vermesinden sonra şansını açılmış ve Türkistan'da söz sahibi olmaya başlamıştır (Türkoğlu, 2010a, s. 43).

Şeybânî Han, bir zamanlar Altın Orda Devleti'nde oldukça söz sahibi olan ve daha sonra itibar kaybederek Canibek ve Kerey hanlar ile birlikte Türkistan coğrafyasına gelen Kanglılar ile de XV. yüzyılın sonlarında Çimkent-Türkistan arasında kalan Dört Yol denen yerde savaşmak zorunda kalmıştır (Yorulmaz, 2007, s. 199). Çok geniş topraklara hâkim olmuş olan Timurluların son hükümdarları ile mücadelelere girişen Şeybânî Han, 1500 yılında Buhara şehrini almayı başarmıştır. Şeybânî Han, aynı yıl Timurluların başkenti olan Semerkant'ı da alarak gücüne güç katmıştır (Gündoğdu, 2002, s. 610).

Özbeklerin hanı olan Şeybânî, 1500-1510 yılları arasında Maverâünnehir topraklarına hâkim olarak saltanat sürmüştür (Bouvat, 1970, s. 454). Maverâünnehir havzası içerisinde yer alan Fergana Vadisi'nin toprakları da bu dönemde Şeybânîlerin³¹ eline geçmiştir. Özellikle Özkent şehri Şeybânî Han'ın almış olduğu ilk şehirlerden birisidir. Şeybânî Han, 1503'te Fergana Vadisi'nde yer alan önemli şehirlerden birisi olan Andican şehrini aldı. Maverâünnehir'in yeni hâkimi Han, 1504-1505 yıllarında Fergana, Hisar ve Kunduz şehirlerini de aldı. 1506 yılına

³⁰Ayrıca, kendisine büyük babasının vermiş olduğu Şahbaht isminin tahrif edilmiş şekli olan Şaybak da denilmektedir (Bouvat, 1970, s. 454).

³¹Mođol Hükümdarlarından ve Batu Han'ın kardeşlerinden Şeybân'ın soyundan gelenlerdir (Barthold, 1970, s. 456).

gelindiğinde Şeybânî Han Maverâünnehir’de durumunu oldukça güçlendirmişti (Türkoğlu, 2010a, s. 44).

Şeybânî Han, vermiş olduğu mücadeleler neticesinde Timurlulara son vererek bir nevi Cengiz ananesinin yeniden canlanmasına vesile olmuştur. Yani, Cengiz soyundan olmayan sadece *küregen* (damat) olma bağı ile Cengizilere bağlanan Timur’un haleflerinin sona ermesine ve son halefi olan Babür’ün Türkistan’da tutunamamasına sebep olmuştur (Türkoğlu, 2010, s. 45). Aslında bu mücadelenin sonucu, Hindistan ve Afganistan’ın Türkleşmesine katkıda bulunan Babür Devleti’nin kurulmasına da vesile olmuştur.

Şeybânî Han bağımsızlığının hemen ardından Hive, Belh, Herat gibi önemli merkezleri ele geçirmiştir. 1510 yılına gelindiğinde Şeybânî’nin ülkesi, Doğu Türkistan’dan Hazar Denizi’ne, Sırderya’dan Afganistan’a kadar uzanmaktaydı (Hatunoğlu, 2011, s. 32). Şeybânî Han 1502-1503 yıllarında “Fergana Hükümdarı” olarak tanınmıştır (Bouvat, 1970, s. 455).

Fergana bölgesine hâkim olmanın verdiği avantaj ile kısa sürede güçlenen Şeybânî Han kendisine muhalifler de edinmiştir. Bu muhalifler arasında kardeşi Mahmûd Sultan da bulunmaktaydı. Şeybânî Han 1510 yılında Şah İsmail (Babür’e yardım amaçlı savaşmıştı) karşısında mağlup olup öldürüldüğü zaman Buhara, Özbek hâkimiyetinden çıkmış oldu. Ancak 2 yıl sonra Şeybânî Han’ın yeğeni Ubeydullah Han tarafından Buhara şehri tekrar Özbeklerin topraklarına katıldı (Şeşen, 1992, s. 366).

Bir diğer rivayete göre de Şeybânî Han, Şah İsmail ile Sünnilik ve Şiilik tartışması yüzünden savaşmıştır. Merv’de yapılan bu savaşta da Şeybânî Han ağır yaralar alarak kısa sürede ölmüştür (Erdoğan E. , 2014, s. 32). Şeybânî Han’ın kafatasına altın bir muhafaza geçirilerek Şah İsmail’e kadehlik yaptığı da bildirilmektedir. Rivayete göre yüzülen kafatası derisi de II. Beyazıt’a gönderilmiştir. Bu şekilde bir hakarete uğramış olan ve Maverâünnehir Sünniliğini temsil eden Şeybânî’nin ölümü, İran Şiileri ile Maverâünnehir Sünnilerinin arasının çok derin bir şekilde açılmasına sebep olmuştur (Bouvat, 1970, s. 455).

Şeybânî Han'ın öldüğü Merv savaşında 10.000 kadar Özbek katledilmiştir (Karadağ Çınar, 2011, s. 86). Şeybânî'nin ölümü üzerine ülkesinin idaresi kendi oğullarına değil Ebulhayr hanedanından yöneticilerin eline geçmiştir (Barthold, 1970, s. 456). Şeybânî Han öldükten sonra, kısa bir süreliğine yerine Süyünşi Koca Sultan oturmuştur. Fakat çok geçmeden Ebulhayr Han'ın oğlu Köşim tahta geçerek idareyi üstlenmiştir (Kalkan M. , 2006, s. 145). Köşim Han diye belirtilen bu hana Köçkücü Han da denilmiştir. Yirmi yıl tahtta kalan bu hanın yerine, 1530'da oğlu Ebu Saîd geçmiştir. Bu han da üç yıl tahtta kalabilmiştir onun yerine de Şeybânî Han'ın torunu Ubeydullah Han geçmiştir (Omarov, 2012, s. 11). Bu şekilde hanlık üzerindeki kısa süreli hâkimiyet yılları II. Abdulah Han'a (1557-1598) kadar devam etmiştir.

Cengiz Han soyundan gelmenin verdiği avantaj ile kısa sürede etkin bir güç olmayı başaran Şeybânî Han, Türkistanlıların gönlünü almayı başarmıştır. Şiiliğe karşı Sünniliğin savunuculuğunu üstlenmesi de bu durumuna etki etmiştir. Hatta Şeybânî Han, Şiiliği savunan ve kızıl taç takan Şah İsmail'e karşı Sünniliğin temsili olarak yeşil bir sarık takmıştır. Bu sarıktan dolayı kendisine “*Yeşilbaş*” denilmekteydi (Sümer, 1999, s. 31).

Buna karşın Maverâünnehir'de bir türlü tutunmayı başaramayan Babür'ün Şah İsmail ile anlaşması ve işbirliği yapması Sünnilerin gözünde itibarının azalmasına sebep olmuştur. Şah İsmail her ne kadar Şeybânî Han'ı yenerek üstünlük sağlamış olsa da Şiiliği savunduğu için hâkimiyeti geçici olmuştur. Onun yanında yer alan Babür de Maverâünnehir'de tutunamayarak önce Afganistan'a sonra da Hindistan'a gitmek mecburiyetinde kalmıştır.

Buhara şehri Çağatay soyundan gelenler ve Timurlular zamanında çok fazla ehemmiyet verilmeyen bir şehir olmuştur (Barthold, 1970a, s. 767). Bu duruma Semerkand şehrinin merkez olarak seçilmesi etkili olmuştur. Timur bizzat kendisi Semerkand şehrine ayrı bir önem vermiş buranın gelişmesi için çaba sarf etmiştir. Yaptırdığı imaretler ve açtırdığı sulama kanalları ile bu şehrin gelişmesine büyük hizmetler etmiştir. Semerkand şehri Buhara Hanlığı'nın kurulması ve Buhara şehrinin merkez edinilmesi ile birlikte önemini kaybetmiştir. Fakat Timur zamanında ve sonraki devirlerde oluşturulan o ihtişamının kalıntıları günümüze kadar kendini muhafaza etmeyi başarmıştır.

Çoğu Türk devletinde olduğu gibi Özbekler’de de hâkimiyet ailenin ortak mülküdür anlayışı hâkimdi. Ailede bulunan en büyük erkek tahta geçme hakkına sahipti. XVI. asırda Buhara şehri oldukça önem kazandı. Bu durumun ortaya çıkmasında etkili olan isimler de Ubeydullah Han (1512-1539) ve Abdullah Han (1557-1598) adındaki en güçlü yöneticilerdir. Bu dönemde Buhara en geniş sınırlara ve en büyük askeri güce kavuştu (Şeşen, 1992, s. 366).

Buhara şehrinin Şeybani Han tarafından ele geçirilmesi ile kurulan Buhara Hanlığı XVIII. yüzyılda Mangıt sülalesinin yönetimi devralmasıyla birlikte *Emirlik* olmuştur. Buhara Hanlığı’nın ortaya çıktığı tarih olarak belirtilen 1500 yılı, aynı zamanda Türkistan topraklarının kaderindeki dönüm noktası da olmuştur. Çünkü bu tarihten sonra Türkistan’da parçalanmış bir yapı zuhur edecektir (Hatunoğlu, 2011, s. 33). Yani bir nevi diyebiliriz ki Türkistan’da feodal bir yapı hâkim olmaya başlamıştır.

Şeybânî Han soyundan gelenler bir asır kadar hüküm sürebilmişlerdir. Onlardan sonra hâkimiyet Astrahan Hanlığı soyundan gelen Canoğullarının eline geçmiştir. Bu sülalenin liderleri de devletin merkezi olarak Buhara şehrini belirlemişlerdir (Bala, 1970, s. 768). 1556 yılında Astrahan Hanlığı’nın Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine Astrahan hükümdarı Yar Muhammed ile Can Muhammed Harezmi üzerinden Buhara’ya kaçarak Şeybânî hükümdarı İskender Han’a sığınmışlardır (Özaydın, 1993, s. 154). İskender Han onlara Cengiz Han’ın soyundan geldikleri için oldukça iyi davranmış ve kızını Canibeg (Can Muhammed) ile evlendirmiştir. Bu evlilikten doğan Din Muhammed ve kardeşi Baki Muhammed daha sonra Canoğulları’nın ilk hükümdarları olarak Buhara’da tahta çıkmışlardır (Hatunoğlu, 2011, s. 34-35).

Canibeg’in kayın biraderi olan II. Abdullah Han, hanlığı döneminde Canoğulları ailesine iyi davranmış, onlara devletin önemli makamlarında görevler vermiştir. Fakat onun 1598’de ölümü üzerine yerine geçen oğlu Abdülmü’min Canibeg ve oğullarını kendisine rakip olarak görmüştür. Bu durum aralarında bir mücadelenin başlamasına sebep olmuştur. Canibeg bir süre sonra hapsedilmiştir. Canibeg’in büyük oğlu Din Muhammed de Abdülmü’min’e biat etmeyerek Horasan’ı ele geçirmeye çalışmıştır. Bu sırada Abdülmü’min’in vefat etmesi üzerine Şeybânî soyundan gelen sadece Pir Muhammed kalmıştır. Pir Muhammed de 1599 da vefat edince toplanan kurultayda Canibeg’in oğlu Baki Muhammed hükümdar seçildi.

Böylede Buhara Hanlığı'nda Canoğulları dönemi başlamış oldu (Özaydın, 1993, s. 154).

XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Buhara Hanlığı'nda bir çöküntü baş göstermiştir. Özellikle de 1682-1702 yılları arasında hâkimiyeti elde bulundurmuş olan Subhan Kulu Han döneminde merkezi otorite oldukça zayıflamıştı. 1740 yılında Nâdir Şah Buhara'yı aldı fakat 1747 de ölümü üzerine Buhara tekrardan istiklaline kavuştu (Şeşen, 1992, s. 366).

Canoğulları sülalesi XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar hâkimiyeti ellerinde tutmayı başardılar (Bala, 1970, s. 768). Canoğulları hanedanının son dönemlerinde Mangıtlar yönetimin bazı kademelerinde görev almaya başladılar. Mangıt sülalesinin başı konumunda bulunan Atalık Muhammed Rahîm adında biriydi. Rahim ve oğlu Dâniyar Buhara'da vezirlik yapmışlardı. Han Ebulgazi, kızını Dâniyar'ın oğlu Mir Murad Ma'sûm Şah ile evlendirmişti. Bu da gösteriyor ki Mangıtlar ve Canoğulları arasında akrabalık bağı meydana gelmişti (Akbiyık, 2003, s. 571). Canoğulları sülalesinin kukla yöneticileri yerine Mangıt kabilesinden Atalık Muhammed Rahim Han ilan edildi (Şeşen, 1992, s. 366). Canoğulları'nın son kukla yöneticisi de Ebü'l Gazi (1757-1785) olmuştur (Özaydın, 1993, s. 155).

Mangıtlar Hive ve Buhara hanlığı içerisinde önemli denebilecek derecede söz sahibiydiler. Diğer kabileler ile mücadele durumunda Hive ve Buhara içerisinde yer alan Mangıt boyları her zaman için birbirini desteklemişlerdir. Bu iki hanlığın siyasi hayatında önemli derecede rol oynayan Mangıt kabilesi Buhara'da yönetimi ele geçirmeyi başarmışlardır. Mangıt sülalesi Buhara Hanlığı'nda 1920 yılına kadar yönetimde kalmayı başarmıştır (Barthold, 1977b, s. 285; Hatunoğlu, 2015, s. 130).

Hokand Hanlığı'nı her zaman için rakip olarak gören Buhara hanlığı, onun gelişmesinin önündeki en büyük engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Hokand Hanlığı'nın tarihini anlatırken Buhara Hanlığı ile olan münasebetlerinden bahsettiğimiz için burada ayrıntıya girmek istemiyoruz. Fakat özellikle Emir Nasrullah'ın 1842'de Hokand'ı basarak Muhammed Ali Han'ı ve ailesini öldürmesi, bu düşmanlığın en bariz örneğidir. Aynı şekilde, Rusya Hokand topraklarına saldırırken bu durumu fırsat bilen Buhara Emiri Muzafferiddin'in Hokand şehirlerini

alması oldukça düşündürücüdür. Hatta Rusya ile anlaşarak Hokand Hanlığı'nın yıkılmasına katkı sağladığı bile dile getirilmektedir.

Buhara Hanlığı'nın düşmanca tutumu sadece Hokand'a karşı olmamıştır. Hokand'ın dost olduğu devletleri de kendisine düşman olarak görmüştür. Örneğin; Emir Nasrullah İngiltere'nin gönderdiği iki iyi niyet elçisini, sırf Hokand ile İngiltere'nin arasının iyi olmasından dolayı öldürtmüştür. Elbette ki bu hareketin cevabını Rusya'nın topraklarına saldırdığı zaman almıştır. İngiltere'den yardım beklerken kendisine bu iki elçinin akıbeti hatırlatılmış ve kaderiyle baş başa bırakılmıştır.

Son olarak diyebiliriz ki; XVI. asırdan sonra Ruslar ile Orta Asya arasında devamlı denilebilecek seviyede münasebetler kurulmuştur. Bu münasebetler vasıtasıyla Buhara, Rusya'da ve Batı Avrupa'da daha iyi tanınma imkânı elde etmiştir. Çünkü Ruslar, Orta Asyalı Türklere genellikle Buharalılar tabirini kullanmıştır (Bala, 1970, s. 768). Osmanlı Devleti de Türkistan hanlıkları içerisinde en fazla ilgiyi Buhara Hanlığı'na göstermiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA FERGANA'DA HÂKİMİYET YARIŞI

3.1. FERGANA MERKEZLİ HOKAND HANLIĞI

Birçok dilbilimci, coğrafyacı, tarihçi, etnolog tarafından sayısız kere ziyaret edilen Türkistan coğrafyası, hala gizemini koruyan yönlerle sahiptir. Genel manada bakıldığı zaman, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda Orta Asya (Türkistan) tarihinin neredeyse tüm yönleri, dünya çapında yüzlerce kitapta incelenmiş ve tanımlanmış gibi bir izlenim vermektedir. Buraya giden gezginler gördükleri yerlerin ve karşılaştıkları önemli insanların portrelerini çizmişlerdir. Teknolojinin insan yaşamına girmeye başlaması ile birlikte bilimsel araştırmalar da birtakım değişimlere sahne olmuştur. Örnek verecek olursak, XIX. yüzyılın ortalarından başlayarak zamanın en önemli figürlerinin (şahsiyetlerinin) çoğunun fotoğrafları dünya tarihinde yerini almaya başlamıştır (Starr, 2011, s. 29). Bu fotoğraflar, XIX. yüzyılın canlı tanıkları olarak biz tarihçilere kalan önemli belgelerdir.

Daha önceki bölümlerde ayrıntısıyla anlatmış olduğumuz Fergana Vadisi, tarihin ilk dönemlerinden itibaren Türk soylu milletlere ev sahipliği yapmış olan verimli bir coğrafyadır. Ayrıca, korunaklı yapısından dolayı, hâkim devlete güvenlik konusunda her dönemde avantaj sağlamıştır. Bizim çalışmamıza konu olan süreçte, Fergana Vadisi'nin geneline Hokand Hanlığı hâkim durumdaydı. Hokand Hanlığı'nın kurulma aşamasında cereyan eden Kalmuk (Cungar) saldırıları, yeni bir devletin oluşması için bir boşluğun ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Hurşut, 1998, s. 41).

Fergana Vadisi merkez olmak üzere çok geniş bir coğrafyayı içine alan bu hanlık, doğuda Issık Göl'ünden batıda Sırderya'ya, güneyde Pamir Dağlarından kuzeyde Kazakistan bozkırlarına kadar uzanıyordu. Hokand Hanlığı'nın en önemli şehirleri ise: Hokand, Taşkent, Margilan, Evliya-Ata (Taraz), Pişpek (Bişkek), Namangan, Türkistan (Yesi) ve Akmesjid (Kızılorda) idi (Saray, 1994, s. 2).

Bu hanlık kurulurken Hokand³² şehrinin merkez olarak seçilmesinin sebebi, büyük ihtimalle güvenlik endişesiydi. Bir ülkenin güvenlik zafiyeti olmaması için başkentinin orta bölgede olması gerekir. Özellikle de düşmanları çoksa. Bizi bu düşünceye sevk eden en büyük etken, kurulduğu tarihten itibaren hanlığın, çevresindeki hanlıklar ve büyük devletler tarafından sürekli rahatsız edilmiş olmasıdır. Hanlığın kuzeyinde bulunan göçebe Kazak grupları, özellikle XIX. yüzyılda Hokand Hanlığı'nı oldukça fazla meşgul etmiştir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Kazakların topraklarını istila etmeye başlayan Rusya, Kazaklar ve Hokand Hanlığı arasındaki rekabetin de tetikleyicisi olmuştur.

Hokand Hanlığı, çok farklı milletleri ve Türk boylarını bünyesinde barındırmıştır. Çoğunlukla göçebe olarak yaşayan Kırgızlar, Hokand Hanlığı'nı meydana getiren halklar içerisinde en büyük paya sahip olan Türk boyu olmuştur (Ödemiş, 2012, s. 5). Orta Asya'daki çeşitli etnik gruplar üzerindeki kültürel ve siyasi nüfuzuyla ilgili olarak Hokand Hanlığı, Kara-Kırgız (Kırgız) ve Kırgız-Kaysak/Kazak (Kazak) için özellikle önemliydi. Büyük Türkmen kabilelerinin Teke, Yamud ve Salar (Salur Kazan) halkları için Hive Hanlığı'na doğru çekilmesi doğal olurken, aksine, Buhara Hanlığı, göçebe olan Özbeklerin yanı sıra Sart ve Tacik'leri de etkilemiştir (Starr, 2011, s. 31).

Bilindiği üzere XVII. yüzyılın sonu ile XVIII. yüzyılın başlarında (Hokand Hanlığı kurulduğu yıllarda) Cungarların saldırılarının da etkisiyle Kırgız halkının önemli bir kısmı Fergana Vadisi'nde Aksu, Andican, Alay, Hisar ve Hokand bölgelerine gelerek yerleşmişlerdi. Her ne kadar Cungarların saldırılarından sonra bu Kırgızların bir kısmı Issık Kөл (Kuzey Kırgızistan), Çüy, Narın ve Talas bölgelerine göç etmişse de nüfusun önemli bir kısmı Fergana'da kalmıştır (Saray, 2004a, s. 41-42).

³² Hokand şehri, Timur ahfadından olan Babür'ün Fergana hâkimiyeti dönemine (1495-1504) kadar küçük bir şehir olarak var olmuştur. Bu yıllardan itibaren hızla gelişen şehir, XVIII. yüzyılın ortalarında Fergana Vadisi'nde kurulan Hokand (Fergana) Hanlığının başkenti olmuştur. Bu tarihten sonra onun önemi daha da arttı. Batı Türkistan ve Doğu Türkistan'ı birbirine benzeyen önemli bir ticaret merkezi haline geldi (Poujol, 1998, s. 214).

Hokand Hanlığı kurulurken en büyük desteği veren de Kırgız beylerinden Hocend bölgesi hâkimi Akboto Bey olmuştur. Bu bey, Güney Kırgızistan'da yaşayan bütün Kırgızların, Hokand hanı Şahruh'u desteklemesini sağlamıştır (Saray, 2004a, s. 42). Yoğun Kırgız nüfusunun arasında Özbek, Kıpçak, Uygur, Tacik, Sart gibi halklar da yaşamaktaydı. Fergana bölgesinde yaşayanlar genellikle yerleşik hayata geçmiş olan Türk boylarıydı (Ödemiş, 2012, s. 2). Fergana'nın etrafını saran yüksek dağlarda yaşayan göçebe topluluklar da Hokand Hanlığı'nın nüfusuna dâhil olup bu gruplar XIX. yüzyılın sonlarına kadar yerleşik hayata geçmemişlerdir.

Hokand Hanlığı'nın en güçlü olduğu zamanlar XIX. yüzyılın ilk yarısıdır. Bu devirde devlet, ekonomik olarak oldukça güçlü bir yapıya sahipti. Taşkent gibi önemli bir ticaret şehri Hokand Hanlığı'nın hâkimiyeti altına alındı. Doğu Türkistan ile olan siyasi ve kültürel ilişkiler arttı. Çin, diplomatik olarak Hokand Hanlığı'nı tanıdı. Fergana Vadisi'nde verimi arttırmak için çaba sarf edildi. Bu manada yapılan en önemli yatırımlar, açılan sulama kanallarıdır. Bulunduğu jeopolitik konum dolayısıyla istikrarlı bir hükümdarlık dönemi yaşamamış olan Hokand Hanlığı, bu süreçte de içinden kopmuş olduğu Buhara Hanlığı ile sürekli savaşmıştır (Barthold, 2006, s. 202). Bu savaşlar Hokand Hanlığı'nı yıpratmış, kuzeyden gelen Rus tehlikesine karşı etkili bir mücadele verilememiştir.

3.1.1. Hokand Hanlığı'nın Kuruluşu

İsminden de anlaşılacağı üzere Fergana'nın merkezinde bulunan Hokand merkezli bu hanlık, Şeybanilerin³³ soyundan gelen Şahruh İbn-i Aşur Kul tarafından kurulmuştur (Yılmaz, 2006, s. 62; Hayit, 1975, s. 33; Saparaliyev, 1995, s. 46-52). Salih hoca ve diğer yazarların verdiği bu bilgiden farklı olarak Hokand'ın kurucusu Şahruh'un soyunun Şeybanilere dayanmadığı söylenmektedir. Dinçer hoca, Hokand Hanlığı'nı kuranlar Özbeklerin Ming kabilesine mensuptu demekle birlikte Şahruh'un neslinin Timur soyuna dayandığı konusunda efsaneleşen bir anlatım da vardır demektedir. Bu efsaneye göre, Timurlu şehzadelerden olan Ömer Şeyh'in oğlu Babür,

³³Şahruh'un soyunun dayandığı beylere, XVI. yüzyıldan itibaren Ming ulusunun beyi denmiştir. Bu sebepten Sovyet tarih yazmalarında ve diğer bazı yazılarda, Hokand Hanlığı tarif edilirken "Göçebe Özbeklerin Ming Ulusu'nun Hanlığı" şeklinde bir ibare kullanılmıştır. Ayrıca "Hokand Hanlığı-Özbeklerin Hanlığı" şeklinde bir kanı oluşmuştur (Osmanov, 2014, s. 182).

Maveraünnehir’de hâkimiyeti ele almak isteyen Şeybanilerden Ubeydullah Han ile verdiği mücadeleyi kaybetti ve Fergana’ya sığındı. Özbeklerin baskılarından kaçan Babür, yeni doğan bebeğini altın beşik içerisinde Fergana’da bırakmak zorunda kaldı. Bu çocuğu bulan yerliler ona Altın Beşik ismini verdiler ve onun soyu yüzyıllar boyu devam etti (Koç, 2015, s. 17). Frederick Starr da bu iddiayı destekler mahiyette olan bir tez ortaya atmış, çoğu Müslüman hatta Avrupa bilgininin, bu Altın Beşik figüründen yola çıkarak Hokand Hanlığı’nın Timur ile bağlantılı olduğunu kabul ettiğini dile getirmiştir (Starr, 2011, s. 30).

Şeybaniler ile Timurlu şehzadeler arasında kanlı savaşların olduğu bilinmektedir. Nitekim bu savaşların sonucunda Timurlu şehzade Babür, Fergana’dan hatta Maveraünnehir bölgesinden el ayak çekerek Hindistan’a gitmiştir. Burada ifade etmek gerekir ki XVI. yüzyılda Orta Asya’yı fetheden ve Şeybani devletinin temellerini atan göçebe Özbekler, Timur’un mirasçılarına (Tamerlan/Timuri) ve feodal liderliğine (özellikle Babür’e) büyük ve karmaşık bir darbe indirdiler. Bundan sonra da ülke (Fergana Vadisi toprakları) giderek bölündü ve Buhara ile Hive arasında kanlı feodal savaşlara sahne oldu. Bu karmaşık iktidar mücadelesi tam olarak iki yüzyıl devam etmiştir. Türkistan coğrafyasında kurulan en eski ve en köklü hanlık olduğunu iddia eden Buhara Hanlığı, Fergana bölgesinde hak iddiasından hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Fakat XVIII. yüzyılın başında, Fergana Vadisi bölgesi, kendisini Buhara’dan ayırmış ve bağımsız bir Hokand Hanlığı ortaya çıkarmıştır (Starr, 2011, s. 29-30; Alpargu M. , 2002, s. 572).

Türkistan coğrafyasındaki son merkezi devlet olan Timurlu Devleti’nin yıkılmasından sonra, birbirine yakın coğrafyalarda müstakil hanlıklar ortaya çıkmıştır. Hokand (Fergana) Hanlığı’nın Şahruh önderliğinde istiklalini ilan etmesiyle, 1512’den beri müstakil olarak varlığını devam ettiren Hive ve Buhara (Özbek) Hanlıkları ile birlikte Türkistan’da üç ayrı devlet kurulmuş oldu. Bu ise, Türkistan Türklerinin üç ayrı hanlık arasında parçalanmasına ve dolayısıyla Rusya, İngiltere ve Çin gibi büyük devletlerin yönünü bu istikamete çevirmesine de sebep olmuştur (Saray, 1994, s. 13).

Hanlık, üç dünya uygarlığının birleştiği noktada (Fergana’da) 1710’da kurulmuştur (Yılmaz, 2006, s. 62; Hukandii, 2016, s. 6-7). Hanlığın bir tarafını, halkının da

genelini oluşturan Müslüman dünyası bir tarafını kuzeyinden gelen Ortodoks Hıristiyan Rus İmparatorluğu ve diğer tarafını da Budist Konfüçyüs Çin İmparatorluğu kuşatmış durumdaydı. Bazı kaynaklarda hanlığın kuruluş tarihi farklı verilmiştir. Hanlık çok uzun denemeyecek bir süre varlığını sürdürmüş olup 170 yıl (1709-1876) hüküm sürmüştür. Hicri takvime göre hanlık, 1087'den 1254'e kadar varlık göstermiştir (Starr, 2011, s. 29).

3.1.1.1. Şahruh Dönemi 1709-1721

Hanlığın kurulduğu tarih olarak nitelendirilen 1709 olayları, Molla Âlim Makdum Hacı tarafından yazılan Tarih-i Türkistani'de (Türkistan Tarihi'nde) ilginç bir şekilde tasvir edilmiştir. Jankat, Pilahkan, Tufantip, Partak, Tepa-Kurgan, Kaynar ve diğer kasabalardan yaşlılar ve soylular bir araya gelerek akıllı ve cömert Şahruh'u Han seçtiler (Jusupov, Keneş; İmanaliyev, Kanıbek, 2011, s. 345).

Şahruh, han seçilir seçilmez yeni bir kale yapmak için uygun bir yer bulunması konusunda talimat verdi. Daha önce Andican olan Fergana'nın merkezi Hokand'a taşındı. Bilirkişiler, iki nehir arasındaki bir noktada bulunan Hokand'a kale yapılmasına karar verdiler. Binalar ve avlularla çevrili dört kapılı bir kaleyi inşa ettiler ve hemen orada yeni Han Şahruh tahta çıktı (Bootaeva, 1995, s. 19; Levi, 2007, s. 222). Molla Âlim, Şahruh'un on iki yıl hüküm sürdüğüne ve 1721'de öldüğüne değinmektedir. Şahruh öldüğü zaman Hokand Hanlığı sınırları içerisinde İsfara ve Margilan şehirleri de bulunmaktaydı (Starr, 2011, s. 30).

Şahruh, hanlığı kurmadan önce Fergana Vadisi'nde Hocalar hâkimiyet sürmekteydi. Şahruh, Hocaları ortadan kaldırmak ve hâkimiyeti ele geçirmek için bir düğün tertiplemiştir. Bu düğün sırasında Çadak'a hâkim olan bir Hoca tuzığa düşürülmüş ve ortadan kaldırılmıştır (Koç, 2015, s. 18; Bulduk, 2006, s. 16; Sel, 2011, s. 3).

Bu coğrafyada örneklerine rastladığımız Hocalar hâkimiyeti kültürü, Doğu Türkistan'dan buralara yayılmıştır. Doğu Türkistan'da birkaç yüzyıl boyunca Hocaların hâkimiyeti devam etmiştir. Kaşgar'da Hocalar hâkimiyetine son veren kişi de, Hokand Hanlığı'nda yetişen ve daha sonra oraya giden Yakup Bey'dir.

Şahruh'un gücü ve kudreti ile ilgili olarak bölge halkının anlattığı bir olay XIX. yüzyılın sonlarına kadar gündemde kalmıştır. Rus ordusunda görev alan ve Türkistan

hanlıklarının işgal edildiği seferlere de katılan Vladimir Nalivkin, 6 yıl boyunca Fergana'da (Namangan'da) kalmıştır. Bu Rus komutan, Şahruh dönemi ile ilgili olarak halktan duyduğu bilgileri, Hokand'ın tarihi hakkında kaleme aldığı meşhur eserinde dile getirmiştir. Onun belirttiğine göre: “*Şahruh, Namangan'da yaşayanların kendisine itaat etmesi için bir sefer düzenledi. Namangan yakınlarında bir yerde kamp kurarak av ile meşgul olan Şahruh, bu esnada onların kendisine itaat etmesini bekledi. Avlandığı sırada, rivayete göre ona bir kaplan saldırdı. Hayvanı çıplak elleriyle yakalayan Şahruh, onu boğarak öldürdü. Bu hadisenin Namangan ahalisi tarafından duyulması üzerine, halk onunla savaşmamaya karar verdi ve ona bir heyet gönderdiler. Bu sayede Namangan ahalisi gönüllü olarak Şahruh Bek'e itaat etmiş oldu*” (Nalivkin, 1886, s. 55-56; Koç, 2015, s. 19).

Namangan'ın da itaat altına almasıyla yeni kurulmuş olan bu hanlık kısa sürede sınırlarını genişletti. Onun hızla yükselmesi elbette ki çevresindeki hanlıkları özellikle de Buhara Hanlığı'nı oldukça fazla rahatsız etmiştir. Zaten çok fazla süre geçmeden Kaşgar bölgesinde bulunan soydaşlarının yardım çağrılarına cevap verecek olan bu hanlık, Çin'in de dikkatini çekmiş ve muhatap alınmıştır. Bulduğu coğrafi konum, bu hanlığın aktif bir dış siyaset izlemesini zaruri kılmıştır. Çin'in istilasından ve hocaların yanlış politikalarından kaçan Doğu Türkistanlı Türkler, sürekli olarak Fergana'yı (Hokand) kendilerine yurt seçmişlerdir.

3.1.2. Hokand Hanlığı'nın Yükselişi 1709-1800

Hokand Hanlığı varlığının ilk çeyrek yüzyılı boyunca ortaçağ Orta Asya devlet geleneğinin tüm tipik özelliklerini sergilemiştir. Bunlara ezilen çiftçi halkı ve siyasi olarak egemen göçebe nüfusları, saray devrimleri ve komşularıyla sürekli savaş alanları arasındaki kavgalar dâhildi. Bununla birlikte coğrafi konumu, nüfusunun yapısı ve iklimi, yeni Hokand Hanlığı'na belirgin avantajlar sağlamıştır. Devletin çekirdeği Kuramin ve Alay dağlık alanlarının yanı sıra daha küçük aralıklarla çevrelenen bölgedeki en büyük vahadır. İki büyük İç Asya nehirlerinden biri olan Sırderya'nın suladığı büyük bir vadi doğudan batıya doğru uzanır. Sırderya ve Amuderya arasındaki alanlar, Müslüman ve Budist-Konfüçyüsçü dünyalar arasındaki temas ve rekabet noktası haline gelmiştir. Böylece hanlığın coğrafyası, hanedanı her yönde doğal bir geçiş yolu haline getirmiştir (Starr, 2011, s. 31).

Yaklaşık olarak 12 yıl beylik yapmış olan Şahruh zamanında Namangan, Kanıbadem, Marginan, ve İsfara ile bu yerlerin etrafı Hokand Hanlığı'nın sınırları içerisinde bulunmaktaydı. Şahruh Bek'in Abdurrahim Bek, Abdulkerim Bek ve Şadi Bek adlarında üç oğlu bulunmaktaydı. Abdurrahim, babasının sağlığında devlete karşı isyana kalkışmıştı. Devlet kurulurken Şahruh'a büyük katkı sağlayan ve Şahruh'un Zeynep adındaki kızı ile evlenen Kırgız beyi Akboto Abdurrahim Bek ile görüşerek bu isyanı başlamadan engellemiştir. Bu sayede olası bir iç karışıklılığı da önlemiştir (Osmanov, 2014, s. 182),

3.1.2.1. Abdurrahim Bek Dönemi 1721-1733

Şahruh Bek 1721 yılında vefat ettiği zaman yerine Abdurrahim Bek geçmiş ve o da babası gibi on iki yıl hüküm sürmüştür. Yeni hanın hüküm sürdüğü sürenin büyük bir kısmında Hokand Hanlığı'nın en güvenilir unsurlarının Kırgızlar olduğunu yine Akboto göstermiştir (Levi, 2006, s. 212; Saray, 2004a, s. 42) Fakat Hocend hâkimi olan Akboto birden bire Abdurrahim Bek'i tahttan indirmeye kalkıştı. Onun bu hareketinin altında yatan sebep, yeni hanın kendisini öldürtebileceği düşüncesiydi. Oldukça güçlenmiş olan Hokand Hanı isyanı kısa sürede bastırmış ve Akboto ile birlikte iki oğlunu da öldürmüştür. Bu olaydan sonra Hocend şehri de hanlık sınırları içerisine dâhil edilmiştir. Hocend şehrinin alınması tarihi muallâk olmakla birlikte 1725 yılları olduğu tahmin edilmektedir (Starr, 2011, s. 30; Koç, 2015, s. 20; Bulduk, 2006, s. 17).

XVIII. yüzyılın ortalarına doğru hanlığın başşehri olan Hokand şehrinin kurucusu da Abdurrahim Bektir. Önceleri "Rahim Kalesi" adını taşıyan Hokand kalesini yaptıran da Abdurrahim Bek'tir. Hanlığın dış siyaseti bu şehirden yönetilmiştir (Hayit, 2004, s. 34). Hokand şehri stratejik bir noktadadır. Fergana Vadisi'nin ortasında bulunur ve diğer illere ulaşımı oldukça kolaydır.

Fergana Vadisi'nin büyük bir kısmı bu han zamanında Hokand sınırları içerisine alınmıştır (Koç, 2015, s. 19). Hokand Hanlığı'nın başına geçtiği tarihten itibaren ülkesini güçlendirmek için çaba sarf etmiş olan bu han, askeri anlamda birtakım düzenlemeler yaparak ordusunu güçlendirmiştir. Ordusunu onbaşı, yüzbaşı ve binbaşı gibi gruplara ayıran han, askerlerine maaş bağlamıştır (Doğan & Erdoğan, 2017, s. 257). Bir hükümdarın ordusu ne kadar güçlü olursa yeni şehirlerin alınması

da o derece kolay olmaktadır. Nitekim bu güçlü orduyla yeni şehirler ülke topraklarına katılmıştır.

Abdurrahim Bek, Buhara Hanlığı'nın hâkimiyeti altında bulunan şehirler üzerine sefer düzenlemiştir. Semerkant, Katta Kurgan ve Şehr-i Sebz gibi şehirleri Hokand Hanlığı içerisine katmıştır. Fakat Hokand Hanı'nın bu başarısı uzun sürmemiş ve bu şehirleri almanın bedelini canı ile ödemiştir. Han, Buhara ajanları tarafından öldürülmüş ve bu şehirler onun ölümünden sonra tekrar Buhara'ya dâhil edilmiştir (Hayit, 2004, s. 34).

Abdurrahim Bek 1733 yılı civarında vefat ettiği zaman, arkasında İrdana adında bir oğul ve birçok kız bıraktı. Ancak komplocular onun kardeşi Abdulkerim Bek'i başa getirdiler. Bu yeni han, ülkenin hükümdarı olur olmaz derhal Hokand'a taşındı ve onu yeniden inşa ettirdi (Starr, 2011, s. 31). İrdana ise sıranın kendisine gelmesini bekleyecekti. İrdana Abdulkerim Bek'e karşı herhangi bir isyan teşebbüsünde bulunmamıştır. Abdulkerim Bek'ten sonra zaten İrdana başa geçecek ve devleti uzun denilebilecek bir süre yönetecektir.

3.1.2.2. Abdulkerim Bek Dönemi 1733-1751

Abdulkerim zamanında da Kırgızların aktif bir şekilde siyasette rol aldığını görmekteyiz. Hatta Hokand ordusunu oluşturanlardan büyük bir kısmı Kırgızlardı. Tanrı Dağları ve Issık Köl dolaylarına saldıran Çin ordusunu püskürten de bu Kırgız ordusuydu (Saray, 2004a, s. 42). Abdulkerim Bek'in saltanatı, genel itibariyle dışarıdan gelen tehditlerle sarsıntılı geçmiştir. Selefî olan hanın döneminde alınan toprakların büyük bir kısmı, onun zamanında kontrolden çıkmıştır. Abdulkerim Bek'i uğraştıran en büyük sorun ise Cungarların³⁴ Fergana'ya saldırısı olmuştur. Cungarlar, bu tarihlerde bütün Orta Asya'da (Türkistan'da) kasırğa gibi esip birçok Türk

³⁴ Çungarya: Çin'in kuzeybatısında yer alan ve Sincan'ın kuzey bölgelerini ifade eden coğrafi bir bölgedir. Aynı zamanda Beijang olarak da adlandırılır. 1746'da Çinliler Kaşgar'ı ele geçirdiler ve Çungarya'daki Budist Kalmukları yenilgiye uğrattılar. Moğolistan'dan Macaristan'a uzanan dev stepte gerçekleşen bu tür olaylar göçebe toplumları yeni bölgelere itti ve orada yeni ulusların şekillenmesine vesile oldu. Çinlilerin Çungarya'yı fethetmeleri üzerine yurtlarını kaybeden Kalmuk göçebeleri batıya doğru ilerlediler ve Fergana Vadisi'ni istila ettiler (Starr, 2011, s. 31).

boyunu yerinden etmiştir. Cungar saldırıları o kadar şiddetli ve ani olmuştur ki, Oş, Andican ve Margilan'ı zapt eden Cungarlar, Hokand şehrini de kuşatmışlardır. Kuşatmanın tüm şiddetiyle devam ettiği ve kırılma noktasının başladığı anda, Kıpçak adlı bir yiğidin Cungarlara saldırması Hokandlıları galeyana getirmiştir. Bu saldırılara karşı verilen mücadelede Kırgızlar, Kıpçaklar ve diğer halklar birlikte hareket etmişlerdir. Kanlı bir savaştan sonra Kalmuklar (Cungarlar) Hokand'dan çekildi ve Budistlerin Müslüman Orta Asya'daki emelleri bir sonuç vermedi. Fakat bir süre sonra Kırgızlar ve Kıpçaklar da yer yer Hokand'a karşı isyan hareketlerinde bulunmuşlardır. Kıpçakların isyan etmesindeki en büyük etken, önemli devlet memuriyetlerinin Özbeklere ve Sartlara veriliyor olmasıydı. Zaten Cungarların saldırısı ile ekonomik açıdan oldukça zor durumda kalan Kıpçaklar, kendilerine gereken hassasiyetin gösterilmemesinden şikâyetçiydiler (Koç, 2015, s. 21; Hukandii, 2016, s. 10-11).

Belirtmek gerekir ki, dışarıdan ve içerden gelen tehditleri bertaraf etmek için uzun uğraşlar veren Abdulkerim Bek zamanında devletin gelişmesi duraksamamıştır. Yeni kurulmuş bir devlet olmasına rağmen hızla gelişen Hokand Hanlığı Türkistan coğrafyasında parlayan bir yıldız gibiydi. Abdulkerim zamanında Hokand şehrine yeni bir karargâh, yeni bir saray, medrese ve başka önemli binalar yapılmıştır. Başkent olan Hokand dışarıdan gelecek tehditlere karşı kalın duvarlar ile çevrilmiştir. (Çelik, 2016, s. 532). Güvenlik için yapılan bu duvarın İsfara, Katagan, Margilan, Taşkent ve Haydarbek diye adlandırılan kapıları bulunmaktaydı. Bu kapılara isimler verilirken açıldığı istikamet dikkate alınmış olsa gerekir. Hokand Hanlığı'nın başkentinin Hokand şehri olarak resmileştiği tarih 1740'tır. Bu tarihten itibaren Hokand Hanlığı daha da güçlenir (Ziyayev, 2007, s. 23).

3.1.2.3. İrdana Bek Dönemi 1751-1762

1750'de Abdulkerim Bek'in 49 yaşında ölmesinden sonra, onun oğlu Abdurrahman Bek yaklaşık olarak bir yıl devleti yönetti ve daha sonra yönetimden el çektirildi³⁵. Güç daha sonra Abdurrahim Bek'in oğlu İrdana'nın eline geçti ve Hokand'ın hükümdarı olarak kabul edildi. İrdana Bek, devletin sınırlarını genişleterek İsfara şehrini aldı. İrdana Bek kendisine halef olabilecek herkesi öldürttü. Sadece büyükannesi ile kalan oğlu Abdurrahman Batır hayatta kaldı. İrdana Bek ayrıca Öretepe'ye karşı bir sefer düzenledi, ancak başarısız oldu ve Hocend'e çekildi. Bu toz fırtınasından yararlanan Öretepe yöneticisi Fazıl Bey ve onun adamları, kaçmakta olan Hokandlı askerlere ve İrdana'ya saldırdılar. Çoğunu yakalayıp idam ettiler ve bunların başlarından kafa piramidi (ya da bir kale) inşa ettiler. İrdana Bek, mahiyetindeki az sayıdaki asker ile birlikte Hokand'a kaçmayı başardı (Starr, 2011, s. 31; Bulduk, 2006, s. 19). İrdana Bek, Öretepe'ye karşı yaptığı bir sonraki seferinde başarılı oldu. O, Öretepe'nin bütün askerlerini öldürdü.

İrdana, 1758 yılında Hacı Bî (Aksakal) önderliğindeki Adegine kabilesinden bir askeri birlik kurmuştu. İrdana'nın kurduğu bu birlik, Kubat Bek'in ardından Doğu Türkistan'a gönderildi. Çin İmparatorluğuna karşı savaşan Yunus Hoca'ya katılan bu birlikler, Çin ordusundan binlerce kişiyi öldürmüştür. Bu saldırı Çinlilerin Orta Asya'daki muhtemel yayılışına bir set çekmiş oldu. Ancak Çinliler, Doğu Türkistan'ı bu süre zarfında (1757) istila etmiş durumdaydılar (Bulduk, 2006, s. 19).

Hocaların direnmesine ve Hokand'ın da desteğine rağmen Çin istilası durdurulamamıştır. Doğu Türkistan'ın işgal edilmesi demek, Hokand ile Çin'in sınır komşusu olması anlamına geliyordu. İrdana Bek bu komşuluktan hiç memnun kalmamıştır. Çin'in kendi ülkesini de istila etmesinden çekinen han, Pekin'e bir elçilik heyeti göndererek Çin'e tabii olduğunu bildirdi. Aslında bu tabiiyet sözde yapılmış bir şeydi ve gerçekliği yansıtmamaktaydı (Çelik, 2016, s. 533; Doğan & Erdoğan, 2017, s. 260).

³⁵ Abdurrahman Bek'in yönetimden el çektirilmesinin sebebi; küçük yaşta olmasıydı. Küçük yaşta olması ve tecrübesinin bulunmamasından dolayı kabileler arasında hâkimiyetini tesis edemedi ve beyler tarafından görevden alındı (Koç, 2015, s. 22)

1762'de Çin büyükelçisi Kazak Orta Ordusu hanına, Çinlilerin Türkistan ve Semerkant'a karşı insanları, atları, boğaları ve koçları almak için bir sefer başlatacağını bildirmiştir. Bu planı öğrenen İrdana ve Öretepe ile Hocend yöneticileri, Kırgız sultanları ile birlikte Afganistan hükümdarı Ahmed Şah'a bir mektup gönderdiler. Ahmed Şah bu zamanda bölgenin en güçlü hükümdarı konumundaydı. Bu mektupta Ahmed Şah'tan istilacı kâfilerden Müslüman dünyasını kurtarması istenmekteydi (Konukçu, 1998, s. 215).³⁶ Bu ittifakın sürekliliği olmasa bile Çin'in sınırlarını Taşkent, Sayram, Suzak ve Türkistan istikametinde genişletmesinin önü alınmıştır (Starr, 2011, s. 32; Koç, 2015, s. 25).

Tam olarak geçiş güzergâhında bulunan Fergana Vadisi, tarihi süreç içerisinde sürekli olarak büyük devletlerin iştahını kabartmıştır. Kısa süreli bir iktidar boşluğu olduğu zaman Çin müdahalesi hiç gecikmemiştir. Bu sebepten güçlü bir Hokand Hanlığı'nın olması vadide yaşayan bütün etnik gruplar için oldukça önem arz etmekteydi. Fergana Vadisi'nde, Cungar saldırılarına karşı birlikte hareket edildiği gibi, Çin tehdidine karşı da birlikte hareket etmekten geri durulmamıştır. Diğer taraftan ise dış tehditler ortadan kalktığı zaman, farklı etnik gruplar kıyasıya bir mücadelenin içerisine girmişlerdir. Afgan hükümdarının yardım çağrılarına cevap vermiş olması da bu dönemde Çin'in büyük bir tehlike olarak görülmesinin en büyük kanıtıdır.

³⁶ Ebu Rahim'in Oğlu İrdana Bek, *Orta Asya İslam Birliği*'ni kurmaya çalıştı. 1763 yılında bu çağrıya olumlu cevap veren Afganistanlı Ahmed Şah Durani, ordusunun başında Taşkent ve Hokand arasında görüldü. Fakat ülkesinde çıkan karışıklıklardan dolayı aynı yıl geri dönmek zorunda kaldı (Hayit, 2004, s. 34).

3.1.2.4. Narbuta Bek Dönemi 1762-1799

İrdana Bek, 10 yıldan fazla bir süre hüküm sürdü. Ama onun ardılı olan yönetici komplocular tarafından öldürülmeden önce sadece 3 ay hükümdarlık yapabildi. 3 aylık hükümdarın katilleri ve Hokand'ın ileri gelenleri Narbuta'yı hükümdar olma konusunda ikna etmeyi başardılar ve onu hükümdar olarak ilan ettiler. Saltanatının başlangıcından itibaren Narbuta Bek, Çust ve Namangan hükümdarı tarafından gerçekleştirilen bölücü hareketleri bastırmak için çalıştı ve Hocend'e boyun eğdirmek için çok çaba gösterdi. Öretepe ve Çizak hükümdarlarının ölümü üzerine Narbuta'nın bu alanları Hokand sınırlarına dâhil etmesi daha kolay oldu. Bu vazifelerin tamamlanması ve sınır güvenliğinin sağlanmasından sonra Narbuta devletinin iç meseleleri ile uğraşmak zorunda kaldı. Narbuta'nın 11 tane çocuğu vardı. Çocuklarının beş tanesi kız evlattı. Toplam çocuğunun 6 tanesi köleleşmiş kadınlardandı (cariyelerdendi). Narbuta, kardeşlerini Namangan ve Hocend'e vali olarak atadı. En büyük oğlu, Margilan'ın yöneticisi olarak vazife görüyordu. Bir diğer oğlu da Tura-Kurgan'ın yöneticisiydi (Starr, 2011, s. 32). Narbuta'nın bu paylaşımlarına bakarak ülke topraklarını hanedan üyeleri arasında paylaştırdığı düşünülebilir.

Narbuta'nın hükümdarlığının ilk yılları, 1774'te Kırgız tarafından yakalandıktan sonra Buharalılara köle olarak satılan bir Rus gezgin olan Filip Efremov'un kitabında anlatılmaktadır. Bu yazar, 1782'de Hindistan ve İngiltere vasıtasıyla Rusya'ya dönmüştür. Efremov'a göre Narbuta, Buhara ile düşmanca ilişkilere sahipti. Ancak Çinliler tarafından han olarak tanınıyordu ve Çinliler ile ittifakı sürdürmeye devam etmekteydi. Bu istikrar, Narbuta Bek'in uzun süre Fergana Vadisi'ni yönetmesine olanak dönemde yeni sulama kanalları inşa edildi ve sulanan alanların genişlemesi sağlandı. Ayrıca hanlık içerisinde ticaret gelişti, şehir işçiliğinin kalitesi önemli derecede yükseldi. Elbette ki hükümet merkezi olan Hokand şehri de bu dönemde gelişme sağlamıştır (Koç, 2015, s. 26-27).

Hokand'ın kronikçileri (derleme tarihçileri) Narbuta Bek'in yönetimi sırasında malların düşük maliyetli sağladı ve bu istikrar onun toprakları için nispeten refahı da beraberinde getirdi. Bu olduğunu ve tüccarların olumlu koşullar altında ticaret yaptıklarını bildirmişlerdir. Doğu tarihçilerinin, sosyal refahın başlıca göstergesi

olarak düşük fiyatları temel aldığı söylenmelidir. Son derece değerli olan Tenge³⁷ (para birimi) Hokand'daki piyasada başlıca para olarak kullanılmıştır. Ama Narbuta Bek'in zamanında bozdurmak için daha küçük bir metal para bulunmamaktaydı. Bu yüzden Narbuta Bek, çok daha küçük bir metal (bozuk) para olan *plus*'u tedavüle aldı ve piyasayı rahatlattı. Bu da Narbuta Bek'in hükümdarlığı sırasında hiçbir enflasyonun olmadığını ve yaşam standardının önemli ölçüde iyileştiğini göstermektedir. Aslında, Narbuta Bek'in otuz yılı aşkın süren hükümdarlığı döneminde hükümete karşı halk ayaklanmaları ortaya çıkmamıştır (Koç, 2015, s. 26-29; Starr, 2011, s. 32).

Narbuta Bek'in devletin başına geçtiği ilk yıllarda birtakım karışıklıklar olmuş olmasına rağmen ilerleyen yıllarda bu karışıklıklar yerini yeni fetihlere ve düzenli bir yönetime bırakmıştır. İlk yıllardaki karışıklıkların sebebi olarak: Narbuta'nın devletin başına geçmekte gönüllü olmadığı söylenebilir. Narbuta'nın kardeşleri de devlete karşı isyan etmişlerdi. Bu isyanların arkasında duranlar da Narbuta'ya karşı Hacı Bek'in hükümdar olması taraftarı olanlardı. Narbuta bu isyanı bastırdı ve kardeşini Öretepe'ye vali atadı (Bulduk, 2006, s. 55).

Tarih boyunca neredeyse bütün devletlerin şehzadelerinde olan iktidar tutkusu Hokand'da da yoğun bir şekilde kendini göstermekteydi. Devletin nasıl yönetildiği, ekonominin durumunun ne olduğu, dış güçlerin tehditvari tutumlarının bu çekişmelerde hiçbir etkisi olmamıştır. Kardeşler arası iktidar savaşları, devleti yıpratmaktan başka bir işe yaramamıştır.

Nitekim Hacı Bek, Narbuta'nın ölümünden birkaç yıl önce yine Öretepe ve Kurama beylerinin desteği ile hana karşı isyan etme teşebbüsünde bulundu. Tura – Kurgan'a giden Hacı Bek, oranın halkını kendi safına çekmeyi başardı. Arkasına halk desteğini alan Hacı Bek, Andican'a gitti. Andicanlılar, Hacı Bek'in isyan etme niyetinde olduğunu hemen anladılar. Andican yerlileri Hokand yönetiminden memnundular ve devlete karşı yapılacak olan isyanda çok fazla kan döküleceğinin farkındaydılar. İsyan edecek kişinin sıradan biri olmamasından dolayı bu talebi de hemen geri çevirmemişlerdir. Narbuta'ya karşı Hacı Bek'i desteklediklerini söylediler. Ancak

³⁷ Ayrıca günümüzde Kazakistan'ın para birimidir.

sözlü olarak Hacı Bek'in tarafını tuttıklarını söylediler de gizlice Narbuta'yı durum hakkında bilgilendirdiler. Bu havadis üzerine Narbuta, askerleriyle birlikte hemen Andican'a geldi. Beklediği desteği alamamış olan Hacı Bek, kardeşinin barış teklifini mecburen kabul etmiştir (Beysembiev, 1987, s. 94). Bu isyan teşebbüsünü de kan dökülmeden halletmiş olan Narbuta, yönetim konusundaki kabiliyetini bir kez daha göstermiştir.

Hokand Hanlığı ile Buhara Hanlığı arasındaki rekabetin asıl sebeplerinden birisi olan Taşkent'in aidiyetlik mevzusu da bu tarihlerde başlamıştır. Narbuta, 1799'da Taşkent'e karşı Han Hoca liderliğinde bir ordu gönderdi ise de bu ordu mağlup oldu ve Taşkent alınamadı (Bulduk, 2006, s. 20; Koç, 2015, s. 25; Severtsov, 1860, s. 2-3).

Yaklaşık 80 yıl öncesinde kurulan Hokand Hanlığı, XVIII. yüzyılın sonuna gelindiğinde diğer Türkistan hanlıkları ile boy ölçüşecek kadar büyümüş bir durumdaydı. Bu süre zarfında, Fergana Vadisi'nin neredeyse tamamı Hokand Hanlığı sınırları içerisine alınmıştı (Osmanov, 2014, s. 183). Kendinden sonraki yöneticilere büyük bir devleti miras bırakmış olan Narbuta Bek 1799'de vefat etmiştir. Onun ölümünden sonra Âlim Han başa geçecektir (Bababekov, 1990, s. 28). Âlim Han aynı zamanda zalimliği ile de ünlü birisi olacaktır.

3.1.3. Hokand Hanlığı'nın Parlak Dönemi 1800-1842

Hokand Hanlığı, Âlim Han (1800-1809), Ömer Han (1809-1822) ve Muhammed Ali Han (Madali;1822-1842) zamanlarında en parlak dönemini yaşamıştır (Yılmaz, 2006, s. 62). Bu hanların döneminde devletin refah düzeyi artmış, para birimi güçlenmiş ve ticaret canlanmıştır. Karatekin Badahşan, Kuzey Hindistan ve Afganistan'dan birçok göçmen gelerek Hokand Hanlığı sınırları içine yerleşmiştir (Beysembiev, 2000, s. 37).

Bu dönemde, Doğu Türkistan'da bulunan Uygurların yardım çığlıklarına her fırsatta cevap verilmiştir. Özellikle Muhammed Ali Han bizzat kendisi ordusuyla birlikte Kaşgar'a gitmiştir. Fakat Buhara hanının topraklarına saldırdığı haberini aldığı zaman geri dönmek zorunda kalmıştır. Batı Türkistan'da bulunan üç hanlıktan sadece Hokand Hanlığı XIX. yüzyılın sonunda Ruslar tarafından yıkılana kadar Doğu

Türkistan'a yardımcı olmuştur. Ancak burada belirtilmesi gereken bir husus vardır ki bu da durumun vahametini ortaya koymasına bakımından oldukça önemlidir. Hokand Hanlığı, Doğu Türkistan'a yardımcı olmak için gittiği bir sırada Buhara Hanlığı'nın onu sırtından vurması Türkistan'ın istilasını konusunda sebep aramanın yersiz olduğunu göstermektedir (Ödemiş, 2012, s. 35). Bu öylesine acı bir durumdur ki büyük düşman kapıda beklerken iki kardeşin birbirini parçalamasından farksızdır.

3.1.3.1. Âlim Han (Zalim Han) Dönemi 1800-1809

Narbuta Bek öldüğü zaman, geniş bir coğrafyayı içerisine alan büyük bir devlet haleflerine kalmıştı. Narbuta'nın Âlim Bek, Ömer Bek ve Rüstem Bek adında üç oğlu bulunmaktaydı. Bunun yanında birde Hacı Bek adında üvey kardeşi tahta talipti. Bu mirasçılardan hangisinin başa geçeceği konusu devletin bekası açısından oldukça önemliydi. Narbuta'nın üvey kardeşi olan Hacı Bek daha önce isyan ettiği için Fergana halkı tarafından hoş karşılanmamaktaydı. Bu hususta çıkan tartışmaların sonucu olarak Ming kabilesinin desteğini alan Âlim Han, 1800 yılı başlarında devletin başına geçti. Âlim Han başa geçer geçmez babası Narbuta'nın yaptığı gibi rakiplerinin hepsini ortadan kaldırmaya başladı (Bulduk, 2006, s. 20; Alpargu M. , 2002, s. 572).

Narbuta Bek zamanında devlet için büyük fayda sağlamış olan bazı Özbek ve Sart gurupları hükümdar olması için Rüstem Bek'i desteklediler. Onların bu desteği açık bir şekilde Âlim Han'a karşı muhalif olmaktı. Buna karşılık Âlim Han, babası Narbuta Bek'in önemli bürokratlarından olan Pir Muhammed Yasavul ve Taşmuhammed Buzruk ile birlikte amcası Hacı Bek³⁸ ve üvey kardeşi Rüstem Bek'i yakın adamlarıyla birlikte öldürttü (Çelik, 2016, s. 535). Onun bu katı tutumundan dolayı ümeradan birçok kişi Buhara'ya kaçmak zorunda kaldı (Koç, 2015, s. 30). Kendisine rakip olabilecek herkesi ortadan kaldıran ve acımasızlığı ile ünlünen Âlim Han, "Zalim" unvanını almıştır (Bulduk, 2006, s. 21; Magzunî, 2007, s. 49).

³⁸ Hacı Bek öldüğü zaman arkasında Uluğbek, Şiralibek ve Bekoğlu adında üç oğul bırakmıştır. Âlim Han'ın zulmünden kaçan 15-16 yaşlarındaki Şiralibek ve Uluğbek Çatkal'a sığındılar. Kardeşi Uluğbek'in ölümü üzerine Şiralibek Talas'a kaçmıştır. Şiralibek, 1842'ye kadar (bu tarihte tahta geçecektir) burada amcasının yanında kalmıştır. Üçüncü olan küçük kardeş ise Fergana'da annesinin yanında kalmıştır (Bulduk, 2006, s. 21; Beysembiev, 1987, s. 95).

Âlim Han, ilk iş olarak askeri yenilikler yaptı ve ordusunu yeniden düzenledi. Süvari birlikleri oluşturan bir ordu meydana getirdi. Onun düzenli ordu kurması ve merkezi teşkilatı güçlendirmesi çevresindeki beyleri telaşlandırdı. Çüst hâkimi Büzürk Hoca devlete karşı 1803'te isyan etti. Taşkent hâkimi olan Yunus Hoca, Fergana şehrini işgal etti. Yunus Hoca Fergana'yı işgal etmekle yetinmemiş Hokand'a da saldırmıştır. İsyancılarla, 1805'e kadar devam eden mücadeleyi Âlim Han kazanmıştır. Onun bu başarısı, cesur ve yetenekli bir hükümdar olduğunu göstermiştir. Merkezi otoriteyi yeniden tahsis eden Âlim Han, 1805'de devletin adını "Hokand Hanlığı" olarak ilan etmiştir (Bulduk, 2006, s. 21).

Âlim Han, Angren, Çimkent (şimdiki Shymkent), Sayram ve Rusya'ya kervan yolu ile bağlanan Taşkent bölgesini fethederek Hokand topraklarını genişletmeye devam etti (Konukçu, 1998, s. 215). Taşkent şehri, İpek Yolu üzerinde bulunması ve doğu batı ticaretinin durak noktası olması bakımından oldukça önemli bir şehirdi. Bu dönemde Taşkent'in nüfusu yaklaşık olarak 60.000 ila 80.000 arasındaydı. Taşkent'in alınması Âlim Han'ın en büyük başarısıdır (Alpargu M. , 2002, s. 573). Devletin Buhara'ya karşı koyacak kadar güçlü olduğunu gören Âlim, "*Han*" unvanını kabul etti ve Âlim Han olarak anılmaya başlandı (Starr, 2011, s. 33; Kenensariiev, 1997, s. 20; Alpargu M. , 2002, s. 572).

Hokand Hanlığı'nın siyasi önemi, Âlim Han'ın saltanatı sırasında daha da arttı. Âlim Han, çoğu Karatekin, Shugnan³⁹ ve Bedehşan'ın Tacik dağcılarında ve aynı zamanda İranlılardan oluşan paralı bir ordu oluşturdu. Taciklerden oluşan ordunun sayısı 2.200 kişiyi buluyordu (Koç, 2015, s. 31). Bu güç onu merkezileştirme mücadelesinde destekledi ve daha sonra yeni ve çok daha büyük ordusunun çekirdeğini oluşturdu.

Öretepe (1806), Kurama (1808) ve Taşkent (1809) şehirleri Âlim Han zamanında alındı. Ulu Cüz kazaklarının toprakları olan Çimkent (Şimkent/Shymkent), Sayram ve Talas Nehri Vadisi de Hokand sınırları içine dâhil edildi (Tamir F. , 2002, s. 655; Holdsworth, 1959, s. 5-6). Ayrıca Rusya ile ticaret ilişkileri başlattı, ancak

³⁹ Burası, Bedehşan vilayeti içerisinde bulunmaktadır. Tacikistan ve Afganistan arasında yer alır. Günümüzde *Şiğenan* olarak isimlendirilmektedir.

diplomatik ilişkilerin bulunmaması nedeniyle kervanların güvenli bir şekilde geçişini garanti edilemediği için bu ilişki fazla gelişmedi (Bulduk, 2006, s. 21; Starr, 2011, s. 33; Doğan & Erdoğan, 2017, s. 266).

Âlim Han, dini hayatı yeniden düzenlemek için birkaç adım attı. Bu bağlamda ilk olarak dini bir unvan olan İşân'ı kaldırdı. Âlim Han, inzivaya çekilmiş olanlara ve fakirlere, sosyal manada çalışmak için toprak verdi. Yani bir nevi toplumdaki imtiyazı ortadan kaldırmak için çaba gösterdi. Camilerde duaların doğruluğunu ve kesinliğini sağlamak için dini liderlerin sınavlara girmesini ve gerçek imandan sapmış kişilerin cezalandırılmasını istedi. Bu, gerici düşüncede olan din adamları için çok fazlaydı ve kabul edilebilecek bir durum değildi (Çelik, 2016, s. 537).

Buhara'nın sahip olduğu topraklara seferler düzenlemesi ve bu seferler sonucunda çok fazla esir ve ganimet elde etmesi Buhara'nın nefretini çekmiştir. Âlim Han devri ve sonrasında, Buhara Hanlığı ile Hokand Hanlığı ölüm kalım savaşları verecek seviyede birbirine düşman olmuşlardır. Zaten yukarda da belirttiğimiz gibi Âlim Han, Taşkent şehrini de ele geçirdikten sonra güç konusunda Buhara ile denk olduğunu görmüş ve "Han" unvanını almıştır (Barthold, Hokand, 1977a, s. 554). Buhara da buna tepki olarak kendisine bir tek emel belirlemiş olup bu emel; her ne pahasına olursa olsun Hokand'ı ele geçirmektir (Tamir F. , 2002, s. 655). Bu nefret öylesine büyüyecektir ki Rusya Hokand topraklarına saldırırken Buhara hanlığı Taşkent'e saldırarak ve Hokand'ın direnci kırılacaktır.

Âlim Han, son dönemlerine doğru tedbirsiz davranmaya başlamıştı. Zevk ve eğlenceye dalmış durumdaydı. Çok kısa süre içerisinde gerçekleştirdiği büyük başarılar onu adeta sarhoş etmişti. O bu şekilde davrandıkça etrafındaki muhaliflerin sayısı artmaktaydı. Bir taraftan da en yakınındakinden bile şüphelenmekten geri kalmıyordu (Nalivkin, 1886, s. 95).

1810'da, Âlim Han'a muhalif olanlar, Âlim Han'ın sık sık yürüttüğü askeri operasyonların ve hâlihazırda Taşkent'te bulunmasının verdiği avantaj ile halkın hoşnutsuzluğundan da yararlanarak öldürüldüğü yönündeki yanlış söylentilerini yaymaya başladılar. Bu söylentiler üzerine kardeşi Ömer tahta çıktı. Ama Âlim Han, Deşt-i Kıpçak'a (Sırderya'nın aşağı tarafları) gerçekleştirdiği sefer esnasında bu yapılan vatan hainliğini öğrendi. En kısa yoldan Hokand'a geri dönmek için

aceleyle yola çıktı. Ancak komplocular (fanatik dervişler) pusuya yatmıştı ve onlardan birisi olan Andicanlı Kamber Mirza, Âlim Han'ı vurarak öldürdü (Starr, 2011, s. 33; Hayit, 2004, s. 35; Bababekov, 2003, s. 75).

Hokand Hanlığı'nı ileri bir konuma taşımayı başaran Âlim Han'ın öldürülmesi, devlet içerisindeki bürokrasi yarışının en güzel örneğidir. Bu dönemde devletin konumu, başarısı, hatta düşmanı bile bürokrasinin gerisinde kalıyordu. Âlim Han'ın ardından gelen hanın da dirayetli ve güçlü olmasıyla hanlık daha da büyümüştür.

3.1.3.2. Ömer Han Dönemi 1809-1822

Âlim Han'ın sahte ölüm haberleri üzerine Hokand tahtına oturmuş olan Ömer Han, komplocuların başarılı olması ve hanın öldürülmesinden sonra gerçekten tahtın sahibi olmuştur. Âlim Han'a nazaran daha zeki ve tedbirli olduğu iddia edilen Ömer Han, ilk iş olarak kendisine muhalif olabilecek olan Şahruh'u (Âlim Han'ın oğlu) öldürdü. Hatta kendisini tahta çıkaranları da öldürmekten geri kalmadı (Doğan & Erdoğan, 2017, s. 269-270). Onun bu şekilde davranması geleneği, neredeyse bu tarz iktidar değişimlerinin hepsinde görülür. Bir önceki hana ihanet edenler Ömer Han'a neden ihanet etmesinler ki? Zaten Hokand Hanlığı'nın tarihi incelendiği zaman, tahta geçen yöneticiler hiç vakit kaybetmeden varislerini öldürmüştür. Kendi koltuğunu bu şekilde sağlamlaştıran Ömer Han, hemen devlet meselelerini halletmek için işe koyulmuştur (Nalivkin, 1886, s. 102; Beysembiev, 1987, s. 101-102).

Ömer Han devrinde de Hokand'ın toprakları genişlemeye devam etmiştir. Buhara Hanlığı her zaman olduğu gibi Hokand Hanlığı ile mücadele etmekten geri durmamıştır. Çizak ve Öretepe'yi almak isteyen Buhara ile Hokand arasında kıyasıya bir mücadele yaşanmıştır. Ömer Han'ın iktidar süresi boyunca devam eden bu iktidar mücadelesi bir sonuç vermemiş, bu şehirler sürekli olarak el değiştirmiştir. Gücünün doruğunda olan Hokand Hanlığı, bir ara Semerkant'ı bile tehdit etmiştir. Bu zamanda Güney Kazakistan toprakları da Hokand'ın oldu. Burada yaşayan Ulu ve kısmen Orta Cüz Kazakları'nın toprakları hanlık içerisine dâhil edildi (Soucek, 2000, s. 191).

Ömer Han, günümüzde Güney Kazakistan'da yer alan şehirleri ele geçirmiş ve buradaki göçebe Kazakları Hokand hâkimiyeti altına almıştır. İtaat altına alınmış olan Kazaklar sürekli olarak Ömer Han'a isyan etmişlerdir (Holdsworth, 1959, s. 6).

Göçebe Kazaklar üzerindeki hâkimiyetini daimi kılmak isteyen Ömer Han, 1817 yılında Akmesjid (şimdiki Kızılorda şehri) kalesini yaptırdı. Burada belirtmeliyiz ki, Ruslar Hokand Hanlığı'na saldırıya geçtikleri zaman ilk olarak bu kaleyi işgal edeceklerdir. Hokand Hanlığı, ele geçirdiği topraklara sadece vergi gelirlerinin artışı gözüyle bakmamıştır. Bu şehirlerin ekonomik ve kültürel olarak gelişmesine katkı sağlamak yolunda adımlar atmıştır. Yeni alınan şehirlere kaleler, pazar yerleri ve sulama kanalları yaptırmışlardır. Hatta bununla da yetinmemişler, medreseler ve mescitler inşa ettirip dervişlik hareketlerini de desteklemişlerdir (Koç, 2015, s. 37-38; Hayit, 2004, s. 35; Alpargu M. , 2002, s. 573).

Zaten Hokand hanlarının gözünde, günümüzde Türkistan olarak bilinen eski Yesi şehrinin özel bir yeri bulunmaktaydı. Başta Pir-i Ahmet Yesevi Hazretleri olmak üzere, Orta Asya'nın (Türkistan'ın) tarihinde önemli roller üstlenmiş olan Hoca Han, Mir Asat, Töre Han, Arstanbab gibi evliyalar da bu şehirde yatmaktaydı. Ömer Han, Türkistan hakkında sürekli olarak malumat toplamak üzere hocalar, dervişler hatta casuslar göndermiştir. Türkistan coğrafyasının hamisi olduğunu düşünen Buhara Hanlığı, her zaman için bu teşebbüslerin önündeki en büyük engeli teşkil ediyordu. Bu engelin farkında olan Ömer Han, Buhara'nın bu bölgedeki etkinliğini ve kudretini öğrenmek için casuslar göndermiştir. Türkistan şehrinin fethini gerçekleştiren Ömer Han (Konukçu, 1998, s. 215), ilk iş olarak Ahmet Yesevi'nin türbesini ziyaret etmiş çok sayıda kurban kestirip halka aş (Özbeklerin dilinde yemek/pilav anlamına gelir) dağıtmıştır (Nalivkin, 1886, s. 11).

Ömer Han'ın Türkistan'ı ve çevresini alması, Orta Cüz'de hanlık idaresini ortadan kaldırmıştır. Herhangi bir otorite olmadığı için Kazak grupları ayrı ayrı beylerin hâkimiyetinde yaşamaya başlamışlardır. Zaten çok geçmeden kuzeyden gelen Ruslar, dağınık halde yaşayan Kazakların yurtlarını 1845'te işgal edecektir (Tamir F. , 2002, s. 655).

Ömer Han zamanında sadece göçebe Kazakların toprakları alınmamış, aynı zamanda Kaşgar istikametinde bulunan Kırgızların toprakları da fethedilmek istenmiştir. Bu süreçte Namangan'ın kuzeyinde bulunan dağlık alandaki göçebe Kırgızların toprakları yağmalanmıştır. Hokand'ın bu saldırılarından Fergana Vadisi'nin en

doğusunda bulunan Oş şehri de nasibini almış buradaki Kırgızlar da bir hayli zayıf vermiştir (Masakov, 2011, s. 16-17).

Bu ve benzeri saldırılardan sonra Kırgızlar, cevap maiyetinde olacak şekilde Hokandlı tüccarlara zarar verdiler. Ömer Han ticaretin bozulduğu haberlerini aldığı zaman Kırgızları cezalandırmak istedi. Onun planına göre; göçebe Kırgızların kabileleri arasındaki anlaşmazlıktan faydalanılacak, birbirleri aleyhinde kışkırtılacaklardı. Zaten bu kabileler arasında çok derin anlaşmazlıklar mevcuttu. Rusya'nın bir komutanı olan ve Fergana'da uzun süre yaşayan Nalivkin'in bildirdiğine göre, bu Kırgızlar arasında çok kanlı bir katliam gerçekleştirildi. Hokandlılar kadınlara ve çocuklara dahi acımasız davrandılar⁴⁰ (Nalivkin, 1886, s. 118). Bu kanlı çarpışmalardan sonra Fergana Vadisi yakınlarındaki Kırgız yurtlarının tamamı Hokand'a itaat etmişlerdir. Hokand askerleri de yüklü miktarda ganimet ile hükümet merkezinin yolunu tutmuşlardır. Yeni topraklar kazanma yarışı burada durmamış, bir süre sonra Hokand Hanlığı'nın sınırı Kaşgar'a kadar dayanmıştır (Koç, 2015, s. 40).

Uluslar arası siyasette de aktif olma arzusunda olan Ömer Han, Rusya ile diplomatik ilişkiler kurmaya çalıştı. Ancak, St. Petersburg'dan dönüş yolculuğunda Ömer Han'ın büyükelçilerden biri hastalığa maruz kaldı ve öldü. Elçiliğin ikinci bir üyesi de Rus bir asker tarafından öldürüldü (Çelik, 2016, s. 539). Üçüncü elçi de Petropavlovsky yerleşim bölgesine sürüldü. Bu olaylar üzerine Rusya, Flipp Nazarov adlı Rus elçisini Ömer Han'a göndermiştir (Starr, 2011, s. 33; Koç, 2015, s. 41). Rusya'nın bu hareketi, Hokand Hanlığı'nı önemseydiği konusunda bize fikir vermesi açısından önemlidir. Zaten bu elçilik heyetinden sonra da Rusya, Hokand Hanlığı ile ilişkilerini koparmamış daha başka elçi ve tüccarlarını hanlığa göndermiştir.

Ömer Han, sadece Rusya ve Çin ile değil, zamanın en güçlü Türk-İslam devleti olan ve bütün Müslümanların manevi liderliğini yapan Osmanlı Devleti ile (Halifeliğin

⁴⁰ Burada belirtmeliyiz ki Nalivkin'in vermiş olduğu bilgide abartı olması muhtemeldir. Yazarın eseri incelendiği zaman Fergana'da yaşayan topluluklara geri kalmış, çağ dışı, iptidai insanlar olarak baktığı anlaşılacaktır. Onun sadece bu eserinde değil, Fergana Vadisini anlatmış olduğu "XI. Yüzyılda Fergana Vadisi Kadınının Yaşamı" adı ile kaleme aldığı seyahatname tarzındaki eserinde de bu abartılar açık bir şekilde görülmektedir.

Osmanlı padişahlarında olmasından dolayı) bağlantı kurmuştur. Osmanlı'ya elçi olarak gönderilen Elhac Seyid Kurban Efendi, Ömer Han'ın mektubunu götürmüş ve yardım talebinde bulunmuştur (Yoska, 2001, s. 398). Ömer Han döneminden başlayarak Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasındaki ilişkilerin arttığı gözlemlenmektedir. Hokand Hanlığı her zaman için Osmanlı Devleti'ni meşruiyetin kaynağı olarak görmüştür (Mahmudov, 2015, s. 288). Yeni bir han tahta çıktığı zaman Osmanlı'ya elçi gönderilmiş, bu sayede bağlılık bildirerek icazet alınmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin icazet verdiği hanlar meşruiyetini kazandıklarından halk üzerinde daha fazla güç sahibi olmuş ve iktidarını sağlamlaştırmıştır (Macit, 2009, s. 72-73).

Ömer Han'ın ülke ekonomisini önemseydiği ve bu bağlamda tarım politikası geliştirdiği bilinmektedir. Fergana Vadisi'nin sulanabilir alanlarının çoğaltılması konusunda birtakım çabası olmuştur (Alpargu M. , 2002, s. 573). Bu çabalarının sonucunda Fergana'daki üretim artmış, ekonomik canlanma meydana gelmiştir.

Ömer Han zamanında edebiyat ve sanat gelişmiştir. Aynı zamanda bir şair olan Ömer Han, şiirlerini yazarken "Azadî" mahlasını kullanmıştır. Hanın eşleri Nadire ve Üveysa da şair kimselerdi. Bu dönemde dini liderlerin statüleri iyileştirildi, faydalarına olan yasalar çıkarıldı ve neredeyse bütün güç onların ellerinde yoğunlaştı. Bu dini liderler, şariat yasaları kisvesi altında yolsuzluğun her türlüünü gerçekleştirdiler. Bununla birlikte, Ömer Han'ın Hokand'daki Cuma Camisinin (Câmi-i Kebîr) yeniden inşası için yaptığı cömertlik, ona Emir-ül Mü'minin (Müslümanların Lideri/Halifesi) unvanını kazandırdı (Hayit, 2004, s. 35; Konukçu, 1998, s. 214; Doğan & Erdoğan, 2017, s. 271).

Gerçekten de, birçok yerel tarihçi Ömer Han'ı "dindar" olarak tanımlamıştır. Ancak Ömer Han savaş zamanlarında oldukça acımasız biriydi. XIX. yüzyılın ünlü bir şairi olan Dishod, 1817'de Öretepe'deki Ömer Han'ın eylemlerini Tarih-i-Muhaciran'da (Muhacirler Tarihi) aşağıdaki şekilde tanımlamıştır:

"Bütün tutsaklar Çor-su meydanına sürüldü. İnsanlar o gün 13.400 kişinin esir alındığına şahitlik ettiler. Fergana'nın amiri, Emir Ömer Han, bir bilim adamı ve büyük bir şair olmasına rağmen ne ezilen halkın bilim adamlarına ne de şairlerine merhamet etti" (Starr, 2011, s. 33).

Ömer Han ile ilgili olarak samimi bir Müslüman olduğunu söyleyebiliriz. Gerek Türkistan şehri konusunda gösterdiği hassasiyet gerekse yaptırdığı mescit ve medreseler ile bu özelliğini sergilemiştir. Din adamlarına verdiği tavizler ve onlara gereğinden fazla güvenmesi de bir zafiyet ortaya çıkarmıştır. Şair olması ve sanata önem vermesi onu duygusal bir şahsiyet olarak gösterse de konu devlet meselesi olduğu zaman ne kadar katı bir tutum sergilediğini de görmekteyiz (Sobolev, 1786, s. 28).

Ülke topraklarını Deşt-i Kıpçak bozkırlarına kadar genişleten, âlimlere ve din adamlarına sahip çıkan, şair olduğu kadar da zalim olan Ömer Han, devletin başında 13 yıl kalmıştır. Öldüğü zaman arkasında bıraktığı devletin ekonomisi güçlü sınırları geniş bir şekildeydi.

3.1.3.3. Muhammed Ali Han (Madali Han) Dönemi 1822-1842

Ömer Han'ın 1822 yılında hastalık dolayısıyla vefatından sonra yerine 12 yaşındaki oğlu Muhammed Ali Han (Madali)⁴¹ geçmiştir (Bababekov, 2003, s. 76; Konukçu, 1998, s. 2015). Muhammed Ali Han'ın tahta geçtiği zamanki yaşını 12 diyenler olduğu gibi 16 diyenler de vardır. Babası Ömer Han, tahta geçtiği zaman ilk olarak taht varislerini öldürdüğü için küçük yaşta da olsa bu hanın başa geçmesi zarureti ortaya çıkmıştır. Küçük yaşta başa geçmesine rağmen Muhammed Ali Han devletin sınırlarını genişletmeye devam etmiş, Çin ile diplomatik ilişki kurmuş, Doğu Türkistan'a bizzat yardıma gitmiştir.

Doğu Türkistanlı Apak Hoca'nın soyundan gelen ve Sarımsak Hoca'nın oğlu olan Cihangir Hoca, Muhammed Ali Han'ın Doğu Türkistan ve Çin siyasetinde aktif bir rol oynamasından dolayı oldukça önemlidir. Bu zat, Hokand'ın ilmiye sınıfına mensup olanlara ve beylere tesir etmeyi başarmış Hokand ordusunun Doğu Türkistan'a (Kaşgar'a) gönderilmesi emrini çıkartmıştır. Cihangir Hoca, Andican'ın

⁴¹ V.P. Nalivkin, Muhammed Ali Han'ı "*yalakaların, şarapların, kadınların ve onun mahkemesinde dolaşan kötü örneklerin öfkeleri sayesinde şımarık, kaprisli, kötü ve ahlaki ve fiziksel olarak dahrip edilmiş inatçı bir çocuk*" olarak tanımlıyor" (Nalivkin, 1886, s. 122). Nalivkin'in bu şekilde bir tabiri kullanması, yukarda da bahsettiğimiz gibi abartılı bir yaklaşım olabilir. Çünkü Muhammed Ali Han'ın gerçekleştirdiği icraatlara baktığımız zaman, böyle bir tanıma uyan çocukluğunun olduğunu düşünemeyiz.

komutanı olan İsa Dathâ'nın komutanlığı altında bir ordu ile birlikte 1825'te Kaşgar'a gitmiş, burada Çinlilere karşı derhal bir isyan çıkartmıştır. Âlimlerin de rica etmesi üzerine, 1826'da Muhammed Ali Han da ordusu ile birlikte Kaşgar'a girmiştir. Bu ordunun Kaşgar'a girmesi, Cihangir Hoca'yı çok da fazla memnun etmemiştir. Çünkü ona göre, Hokand burada bizzat hâkimiyetini ilan edebilirdi. Kafası karışmış olan Cihangir Hoca, Hokand ordusu Çinlilere karşı savaşırken seyirci kaldı. O, kendi muhripleri ile Çinlileri alt edebileceğini düşünmekteydi. Hokand ordusu kaleyi fethettikten sonra aynı yıl Kaşgar'dan çekildi ve Cihangir Hoca Çinliler ile baş başa kaldı. 1827 baharında Çinliler 20.000 asker ile Kaşgar'a saldırdılar ve kaleyi alarak Cihangir'in 9 ay süren saltanatını sona erdirdiler.

Çin'in tekrardan Kaşgar'ı ele geçirmiş olmasını kabullenemeyen Muhammed Ali Han, 1830'da Hak Kuli (Kulu) ve Cihangir Hoca'nın kardeşi Mat Yusuf Hoca komutanlığındaki 40.000 kişilik bir ordunun Kaşgar'a yürümesini emretti. Hokand ordusu 1830 yılının sonuna doğru Kaşgar, Yarkent, Hoten ve Aksu'yu ele geçirdi. Bu başarılarla rağmen Buhara'nın Hokand'a saldırmasından dolayı anlaşma teklifi gelen Çinliler ile kazançlı bir anlaşma yaparak ordu geri çekildi. 1831'de, Muhammed Ali Han'ın elçisi Alimşah ile Çinliler arasında yapılan anlaşma aşağıdaki şartları taşımaktaydı:

1. Doğu Türkistan'ın altı şehrinde (Aksu, Üç-Tufan, Kaşgar, Yangi-Hisar, Yarkend ve Hotan) gümrük vergileri Hokand'ın tahsildarları tarafından toplanacak.
2. Hokand her şehir için ayrı bir gümrük memuru (Aksakal) tayin edecek. Bu kişiler aynı zamanda ülkesinin bir temsilcisi olacaktı. Yani günümüzdeki büyükelçiler gibi hizmet vereceklerdi.
3. Altı şehrin tamamındaki yabancılar, Hokand memurlarının gözetimi altında bulunacak.

Çinlilerin kabul ettiği bu şartlara karşılık olarak Hokand Hanlığı da ülkesinde bulunan Hocaların Kaşgar'a sızmasına müsaade etmeyecekti. Hokand hiç vakit kaybetmeden 1832'de, vergi toplamak için gümrük başmüfettişi olarak Âlim Paşa'yı Kaşgar'a göndermiştir. Hokand'ın elde ettiği bu başarı, Hocaların 1847'de Kaşgar'da tekrar isyan etmesi yüzünden bozulacaktır (Hayit, 1975, s. 36; Koç, 2015, s. 43).

16 yıl boyunca yürürlükte kalan ve bir noktada Çin'i vergiye bağlamak anlamına gelen böyle bir anlaşmanın yapılmış olması, Hokand'ın o zamanki gücünü göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Elli yıl kadar önce Çin'e karşı Afganistan'dan yardım isteyen Hokand Hanlığı, ardı sıra gelen güçlü hükümdarların da etkisiyle bölgedeki en güçlü devletlerden biri olmayı başarmıştır. Devlet merkezine oldukça uzak bir konumda bulunan Kaşgar'a sefer düzenleyen ve din kardeşlerini Çin işkencesinden kurtarmış olan Muhammed Ali Han, "Gazi" unvanı ile onurlandırılmıştır (Starr, 2011, s. 34; Çelik, 2016, s. 541).

Doğu Türkistan'da XIX. yüzyıl boyunca Çin'e karşı sürekli isyan olmuştur. Bu isyanlar da Batı Türkistan hanlıkları tarafından, özellikle de Hokand Hanlığı tarafından desteklenmiştir. Bu isyanlar öylesine etkili ve sürekli olmuştur ki, yüzyıla adını vermeyi başarmıştır. Fakat bu isyanların faturası da yerli halka kesilmiştir (Ödemiş, 2012, s. 33). İsyancılar her fırsatta Hokand Hanlığı'na kaçmışlar, yerli halk Çin askerlerinin zulmünden kurtulamamıştır. İsyancı Hocalar müsait bir ortam buldukları anda tekrardan Kaşgar'a gidip yeni bir isyan başlatmaktan geri kalmamıştır.

Muhammed Ali Han zamanında, Buhara ile Hokand Hanlığı arasındaki ilişkiler son derece bozuk olmuştur (Bababekov, 2003, s. 77). İki devlet arasındaki bu anlaşmazlık çok uzun süre devam etmiştir. Ruslar Taşkent'i almak için saldırdıkları zaman bile bu düşmanlık devam etmekteydi (Doğan & Erdoğan, 2017, s. 274). Hatta Rusların Hokand topraklarını işgal etmek için sessiz kalmasını istediği Buhara hanlığı, bu isteği geri çevirmeyecek kadar soğukkanlı davranabilmiştir. Muhammed Ali Han'ın başarıları ve Doğu Türkistan'a destek vermesi, bir bakıma Buhara'yı kıskandırmıştır. İki hanlık arasındaki münasebet sadece silahların konuşması şeklinde olmuştur. Muhammed Ali Han, Hokand Hanlığı'nda yönetici iken, Buhara'nın başında Emir Nasrullah bulunmaktaydı. Nasrullah o kadar hırslı bir hükümdardı ki, Hokand'ın hâkimiyeti altında olan Öretepe (çoğunlukla Kırgızların yaşadığı bir şehir) şehrine 15 sefer yapmıştır. 1839 yılına gelindiğinde, iki devlet için de oldukça önemli olan Çizak, Hocend ve Öretepe şehirleri Buhara Hanlığı'nın hâkimiyeti altına girmiş durumdaydı (Hayit, 2004, s. 37).

Büyük başarılar elde eden ve Gazi unvanı da alan Muhammed Ali Han, devlet meseleleri konusunda oldukça katı bir tutum sergilemiştir. Babasının yakınında bulunan bütün devlet adamlarını da öldürmüştür. Aynı zamanda zevke ve eğlenceye düşkünlüğü dolayısıyla çok eleştiriler almaya başlayan Muhammed Ali Han, eğlence mekânlarında gününü gün etmekte, içkili ziyafetler vermekte, babasının kaşıkla topladığı bütçeyi kepçe ile dağıtmaktaydı. Fakat devlet yöneticisi için aşırı olan bu tutum, halk nezdinde onun itibarının düşmesine sebep olmuştur. Yönetimden şikâyetçi olan halk, 1841 yılında sarayın kapısına dayanmıştır. Daha sonra da zaten Hokand'ı işgal etmek için fırsat kollamakta olan Nasrullah'ı Hokand'a davet etmişlerdir (Starr, 2011, s. 34; Koç, Yaz 2012, s. 47).

Neredeyse bütün kaynaklar, Hokand halkının Buhara Emiri'ni davet ettiğini söylemektedir. Fakat Buhara Emir'i, sadece bu davet yüzünden Hokand'a gelemezdi ve bir bahane gerekiyordu. Bahane de iki ülke arasında sürekli el değiştirmekte olan ve bu yüzden düşmanlığı tetikleyen "Aşgar Kalesi" olarak seçildi. Bu bahaneyi ortaya atan ve ne pahasına olursa olsun Muhammed Ali Han'dan kurtulmak isteyen Nasrullah, sahte bir söylenti yaymıştır. Bu söylenti; Nasrullah'ın, Muhammed Ali Han'ın "*babasının nikâhlısını*" aldığı şeklindedir. Bu söylentilerin de etkisiyle karşı karşıya gelinen savaşta Muhammed Ali Han başarısız olmuştur. Hokand halkının ona destek vermediği de söylenmektedir. Savaş sonunda Oş taraflarına kaçmak zorunda kalan Muhammed Ali Han, bizzat kendi adamları tarafından bağlanarak Nasrullah'a teslim edilmiştir. Nasrullah, Hokand tahtından indirdiği Muhammed Ali Han'ın yerine, tahtın varisi olan kardeşi Mahmud Han'ı geçirmiştir. Fakat 6 ay süre başta kalan bu Han, Buhara aleyhine birtakım icraatlar gerçekleştirmiştir. Buhara hanının, Muhammed Ali Han'a karşı olan kını⁴² hala devam etmekteydi. 1842 yılında tekrardan Hokand seferine çıkan Nasrullah, ele geçirdiği Muhammed Ali Han'ı, Sultan Mahmud Han'ı ve annesi Maylar Ayım'ı (Nadire Hanım) idam ettirmiştir.

⁴² Emir Nasrullah'ın Muhammed Ali Han'a olan düşmanlığı Buhara tahtına çıktığı zamanlara dayanmaktaydı. Rivayete göre, Emir Haydar'ın ölümü sonrasında Buhara tahtına oğlu Ömer Han çıkmıştır. Fakat Nasrullah, Ömer Han'ı tahttan indirmiş ve yerine kendisi geçmiştir. Ömer Han da Hokand'a, Muhammed Ali Han'a sığınmıştır. Muhammed Ali Han, bu devrik hükümdarı çok iyi karşılamış ve 5 ay boyunca bakmıştır. Kardeşinin varlığını tehlike olarak gören Nasrullah, bir adamını göndererek onu öldürmüştür. Emir Nasrullah'ın düşmanlığının kaynağı bu olaylar olsa da daha sonraki toprak kavgaları bu düşmanlığı arttırmıştır (Koç, 2015, s. 47-48).

Onlara yakın olan isimler de öldürülmüştür (Starr, 2011, s. 34; Hayit, 2004, s. 37; Ziyayev, 2007, s. 26; Rustambek Shamsutdinov, Shodi Karimov, Soibjon Xoshimov, O'ktamjon Ubaydullayev, 2016, s. 99; Çelik, 2016, s. 542).

Emir Nasrullah'ın Hokand'ı basarak Muhammed Ali Han'ı ve yakınları öldürmeden önce birtakım gelişmelerin yaşandığı söylenmektedir. Anlatılanlara göre tehlikeli bir pozisyonda olduğunu anlayan Muhammed Ali Han, 1842'de Rusya ile ittifak kurmaya çalıştı. Bu amacı gerçekleştirmek için Rusya'ya bir elçilik heyeti gönderdi. St. Petersburg'a gönderilen bu mektup aşağıdaki gibidir:

“Rusya yüksek şurası ile Hokand krallığı arasındaki gerçek dostluğun, elçilik heyetlerinin gidip gelmelerinde yaşanan sorunlarından dolayı bittiği söylenmektedir. Ama gerçek sebep hala belirsizdir. Bu rahatsız edici duruma, sizin hükümetiniz mi yoksa bizim hükümetimiz mi sebep oldu bilmiyoruz. Ancak eski dostluğu yeniden canlandırmak için size, iyi niyetimle soylu bir kişi olan Nakib-Gale-Ashraf (Nakip Gale Eşref)'i elçi olarak gönderiyorum”.

Çar I. Nikola'nın, Hokand'ın toprak sahibi Seyid Muhammed Ali Han Bahadır'a mektubu şu şekildedir;

“İfade etmek isterim ki güçlü Rus devleti ile dostane ilişkiler sürdürmek isteğiniz bizi memnun etti. Sizin iyi dileklerinize samimiyetle karşılık vermek istediğimizi bilmelisiniz. Rusya'ya gelen vatandaşlarınız (elçileriniz) tarafımızdan korunuyor ve himaye ediliyor. Aynı şekilde Rus vatandaşların da sizin ülkenizde güvenlik ve adalet bulmasını istiyoruz. Ancak bu şartlar gerçekleşirse aramızdaki karşılıklı ilişkilerin temelleri sağlam olabilir.”

Hokand hükümeti ayrıca vatandaşlarının Rusya üzerinden Mekke'ye gitmesini, Hokand ve Taşkent tüccarlarının Sibiryaya gitmesi için yardım edilmesini ve Hokand âlimleri ve Mollaları için bazı eşyaların gönderilmesini talep etmiştir. Rus tarafı, bu talepleri incelemek ve mümkünse onları karşılamak için söz vermiştir (Starr, 2011, s. 34).

Fakat gidip gelen elçilik heyetleri bir sonuç vermeden ülkede karışıklıklar çıkmıştır. Hokand ile Buhara arasındaki ilişkiler savaşa dönüşmüş Buhara Hanlığı Hokand'ı işgal etmiştir. Nasrullah, Hokand'ı fethedip hükümdar ailesini katlederek katliam yapmıştır (Sobolev, 1786, s. 29). 1850'li yıllarda Türkistan coğrafyasına yolculuk

yapan ve Rus diplomatı (aynı zamanda hukukçu) olan M.N. Galkin, olaylara şahit olan bir Rus'un (Vassili Pshenichnikov) şunları söylediğini yazmıştır: *"Hokand'ın ele geçirilmesinden sonra, şehir ve çevresindeki köyler Buhara süvari birliği tarafından yağmalanmaya bırakıldı. Hanın sarayı Sarbazlara (Emir'in düzenli askeri birliği) verildi. Sarbazlar, hemen on altı sandık kıyafeti ve hanın eşlerinden otuz tanesini ele geçirdi. Buhara Emiri de hazineyi aldı. Bu arada Hokand Hanı Margilan'a kaçtı ancak yakalandı ve sepet içerisinde başkente getirildi. Burada han, halkı ile birlikte kılıçtan geçirilerek idam edildi"*(Galkin, 1868, s. 238-239).

Emir Nasrullah'ın yapmış olduğu bu katliamın sonucu birkaç yıl sonra kendini gösterecektir. Kuzeyden büyük bir tehdit olarak hızla yaklaşan Rusya, karşısında güçlü bir Hokand Devleti'ni bulamayacaktır. Birkaç yıl öncesine kadar, Çin'i bile vergiye bağlayacak kadar büyük bir orduya sahip olan, Kıpçak bölgesi de dâhil büyük bir coğrafyaya hâkim olan Hokand Hanlığı, Buhara'nın kaprisli Hanı tarafından zayıflatılmıştır. Zayıflayan bir Hokand Hanlığı, kısa vadede Buhara'nın toprak kazanması ve güçlenmesi anlamına geliyordu. Uzun vadede ise, Doğu Türkistan'da Çin hâkimiyetinin temin edilmesi, Rusların kolayca güneye inmesi demektir.

Böyle bir sonucun ortaya çıkacağını elbette ki Emir Nasrullah da bilemezdi. Muhammed Ali Han'ın yanlış tutumlarının da böyle bir sonucun ortaya çıkmasında etkili olduğunu söylememiz gerekmektedir. İktidar sarhoşluğuna kapılmış olan ve gücüne güvenen bir yönetici, halk desteği arkasında olmadan hiçbir yol kat edemez. Bunun en acı örneğini Hokand Hanlığı'nda görmekteyiz.

Bu noktaya kadar, sürekli olarak büyüyüp genişleyen, etrafındaki bütün halklara tesir eden bir Hokand Hanlığı'ndan bahsettik. Fakat bu aşamadan sonra görülecektir ki, taht kavgaları birbirini kovalayacak, entrikalar baş döndürecek, halkını düşünmeyen iktidar namzetlerinin tutkuları Fergana halkını canından bezdirecektir. Artan savaş giderleri vergi yükü olarak halkın üzerine kalacak, isyanlar birbirini kovalayacak ve bu sürecin sonunda hanlık tarihin tozlu sayfalarındaki yerini alacaktır.

Fergana Vadisi merkezli kurulmuş olan Hokand Hanlığı'nın yükselme dönemini anlattığımız yaklaşık 50 yıllık bu dönem, Fergana'da, Timur'dan sonra yaşanan en istikrarlı tarihi süreçtir. Gerek tarım politikaları, gerek sulama alanlarının

genişletilmesi amacıyla yeni kanalların açılması, Fergana Vadisi'nin yaşam standartlarını yükseltmiştir.

3.1.4. Hokand Hanlığı'nın Gerilemesi ve Yıkılması

Muhammed Ali Han dönemi sona erdiği zaman Hokand Hanlığı'nın sınırları içerisine; Kıpçak bozkırının bir kısmı, Akmesid (Kızılorda), Türkistan (Yesi), Taşkent, Çu Havzası, Güney Kazakistan, Pamir bölgeleri, Tacikistan ve Kırgızistan'ın neredeyse tamamını girmektedir (Alpargu M. , 2002, s. 574). Oldukça hırslı bir hükümdar olan Muhammed Ali Han döneminde Hokand Hanlığı gelişmesini sürdürmüştür. Fakat Emir Nasrullah'ın Hokand'a indirdiği ağır darbeden dolayı hanlık bir daha kendini toparlayamamış ve zayıflamaya başlamıştır.

Gerileme dönemi içerisinde karşımıza çıkan en önemli isimlerden birisi hiç şüphesiz Hüdayar Han olacaktır. Birkaç kez taht değişikliği yaşamış olsa da, hanlığın son 30 yılında aktif bir rol oynamıştır. Vergi politikaları yönünden halk arasında memnuniyetsizlikle karşılanan onun dönemi, isyanların had safhaya ulaştığı bir dönem olmuştur. Onu tahtından etmek isteyen etnik gruplar, hanlığın yıkıldığı 1876 yılına kadar pes etmeyeceklerdir. Hüdayar Han öncesinde iki yıl başta kalmış olan şirali Han dönemi, kargaşanın ve iç çatışmaların yoğun bir şekilde görülmeye başlandığı tarih olmuştur.

3.1.4.1. Şirali Han Dönemi 1842-1845

Emir Nasrullah, Hokand'dan ayrılırken İbrahim Hayal-Parvanaçı adında bir yönetici bırakmıştır. Bu yönetici, etrafındaki devlet adamları ile birlikte hareket edip korkunç dereceye varan zorbalıklar yapmıştır. İşkence boyutlarına varan bu zorbalıklar, Fergana halkını canından bezdirmiştir. Âlim Han'ın katı tutumundan kaçarak Talas'a amcasının yanına sığınmış olan ve Kırgızların arasında yaşayan Narbuta'nın yeğeni Şirali Han, Ferganalılar (Kırgız-Kıpçak) tarafından Hokand'a davet edilmiştir. Üç veya dört bin kişilik Kırgız, Kazak ve Kıpçaklardan oluşan bir ordu ile Hokand'a gelen Şirali, Hokand'daki zorbalık ile savaşa girişmiştir (Starr, 2011, s. 35). Hokand hâkimi İbrahim Hayal, Hocend'e kaçmak zorunda kaldı ve 50 yaşlarında olan Şirali, Han olarak ilan edildi. Şirali Han başa geçer geçmez başkent ve ona yakın olan şehirlerin (Hokand, Andican, Namangan ve diğer bazı şehirler) etrafını surlarla çevirdi ve kaleler yaptırdı (Koç, 2015, s. 50; Bulduk, 2006, s. 23-24; Çelik, 2016, s. 543).

Tehlikenin farkında olan Şirali Han, Buhara'nın saldıracağını bilmekteydi. Nitekim öyle oldu ve 1842 yaz aylarında Emir Nasrullah Hokand üzerine sefere çıktı. Ordusu ile birlikte hemen Hokand'ı kuşatan Emir Nasrullah, önceki geldiğinde olan halk desteğini bulamadı. Emir Nasrullah'ın komutanlarından olan Muslumankul saf değiştirerek Şirali Han'ın tarafına geçmiş ve Emir'in ordusunun zayıf olduğunu bildirmiştir. Bu muharebede, 3000 kadar Buharalı asker öldü ve 1500 kadarı da esir alındı. Bu başarısını taçlandırmak isteyen Şirali Han vakit kaybetmeden Hocend'i de almıştır. 1843'te Taşkent'e gönderilen komutan Malla Bey, Taşkent şehrini de tekrardan Hokand Hanlığı'na kazandırmıştır⁴³ (Hayit, 2004, s. 37).

Devletini toparlamak için yoğun çaba harcayan Şirali Han, ülke içindeki etnik grupların çatışmasından dolayı başarı sağlayamamıştır. Onu tahta çıkaran Kırgızlar, kendi yandaşlarının devlet kademelerinde olması için yoğun bir gayret sarf

⁴³ Hive'nin ünlü bir tarihçisi Agehi'nin bildirdiğine göre, Buhara Emiri'nin Hokand'a saldırıldığını duyan Hive Hanı Allahkulu Han, müttefiki olan Hokand'a yardım etmek için kendi askerlerini Buhara üzerine sefere gönderdi. Onun askerleri Buhara'nın Çarçuy kalesini kuşattı. Bu şartlar altında Hokand sınırları içerisinde daha fazla kalamayacağını anlayan Emir Nasrullah, Ekim 1842'de Buhara'ya geri dönmek zorunda kaldı. Fırsattan istifade eden Hokand birlikleri de Hocend ve Taşkent'i geri aldı (Koç, 2015, s. 51; Starr, 2011, s. 35).

ediyorlardı. Bunu büyük oranda başardılar ve onların haberi olmadan ülkede bir sorun çözüme kavuşmuyordu.

Bir süre sonra Şirali Han, Buhara safından kendisine katılan ve büyük yararlıklar gösteren Muslumankul'u binbaşı olarak ordunun başına atadı. Bu atama Kırgızlar ve Özbekler arasında infiale neden oldu. Bir anda Şirali'ye karşı bir grup meydana geldi. Muslumankul kısa zaman içerisinde güçlendi ve devletin iç siyasetinde söz sahibi oldu. Kırgızları ve Özbekleri cezalandırmak isteyen Kıpçaklar, Hokand'a yürüdüler. Bu olaylardan sonra Şirali Han'ı saf dışı bırakan Muslumankul, devletin yönetimini resmen olmasa da fiilen ele geçirmiştir (Rustambek Shamsutdinov, Shodi Karimov, Soıbjon Xoshimov, O'ktamjon Ubaydullayev, 2016, s. 100).

1845 yılına gelindiğinde Alay tarafındaki Kırgızlar, Oş'ta geniş çaplı bir isyan çıkarttılar. Bu isyan, Muslumankul'un aradığı fırsatı kendisine sunuyordu. Hemen plan yapan Muslumankul, Hokand'ın neredeyse bütün ordusunu Oş'a kaydırıldı. Kendisi de ordu ile birlikte Oş'a hareket etti. Biliyordu ki devlet merkezinde Şirali'nin bir etkisi kalmamıştı ve ortadan kaldırılacaktı. Olaylar tam da Muslumankul'un beklediği gibi gelişti. Ordunun yokluğundan istifade eden Murad Han, babası Şirali'yi öldürterek Hokand tahtına geçti (Konukçu, 1998, s. 215).

Buhara Hanı'na yakınlığı ile bilinen Murad Han, çok geçmeden Buhara'nın vassalı olduğunu duyurdu. Fergana halkı Buhara Hanı'ndan nefret ediyordu ve ona tabii olan bir hükümdarı istemiyorlardı. Bu sebepten onun hâkimiyeti destek görmedi. Olayların akabinde derhal Hokand'a gelen Muslumankul, tahta geçeli sadece 11 gün olmuş olan Murad Han'ı ve onun yakınındaki herkesi öldürttü (Osmanov, 2014, s. 194; Masakov, 2011, s. 19).

Muslumankul, o zaman 12 yaşında olan kızını Şirali'nin üçüncü oğlu olan Hudayar ile evlendirdi.⁴⁴ Hudayar'ı tahta çıkaran Muslumankul, izdivaç yoluyla Hokand içerisindeki ağırlığını bir kez daha arttırmış oldu. Kendisine rakip olabilecekleri bir bir ortadan kaldıran Muslumankul, göçebelere olan Sarımsak'ı da kandırmış,

⁴⁴ Hudayar ile evlendirilen kızın, Muslumankul'un kız kardeşi olduğu yönünde bilgiler de vardır (Çelik, 2016, s. 545).

hükümet merkezine çağırarak taç giydireceği bahanesiyle öldürtmüştür (Starr, 2011, s. 35; Koç, 2015, s. 52-53; Hayit, 1975, s. 37-38).

Bu tarihten sonra Hokand Hanlığı içerisinde Kıpçakların etkisi daha da artacaktır. Şirali Han'ın en küçük oğlu olan ve henüz çocuk yaşta sayılan Hudayar, özellikle ilk zamanlarda Kıpçakların kuklası olacaktır. Zaten birçok tarihinin de belirttiği gibi Hudayar Han, devlet yönetme kabiliyetinden yoksun biriydi. Büyük ihtimalle onun bu vasfını görmüş olan Muslumankul, onu Han seçerek kendi hâkimiyetini daha rahat kuracağını düşünmüştür.

3.1.4.2. Hudayar Han Dönemi (I.) 1845-1858

İktidara geldiğinde 12 (bazı kaynaklar 14 ya da 16 diyor) yaşında olan Hudayar, devleti yönetebilecek bilgi ve beceriden yoksundu. Onun hükümdarlığını destekleyenlerin amacı da zaten buydu. Çoğu tarihçilerin de belirttiği gibi, 1845'te tahta Hudayar oturmuş olsa da devleti 1852'ye kadar yönetecek olan kayınpederi Muslumankul'dur. Bu dönemde Hudayar'a sanki sarayda tutsakmış gibi muamele edilmiştir. Fakat bu durum fazla uzun sürmeyecektir. Çünkü ülkenin dört bir yanından isyanlar patlak verecek Kıpçaklara karşı olan nefret gün geçtikçe büyüyecektir. Devlet yönetiminden habersiz olan Hudayar ise sarayda oturacak olup bitenleri izleyecek, adeta hükümdar olma sırasının fiilen kendine geçmesini bekleyecektir (Starr, 2011, s. 35-36).

Hanlık içerisinde huzursuzluk ve iç karışıklıklar arttıkça halk sarayın kapısına dayanmıştır. Muslumankul'a karşı Taşkent hâkimi Narmanbet'ten yardım isteyen Hudayar, onun gönderdiği askeri birliğin de desteği ile Muslumankul'un yetkilerini kısıtladı (Osmanov, 2014, s. 194-195). Fakat bunu hazmedemeyen ve yetkilerini geri almak konusunda ısrarcı olan Muslumankul, Ruslar ile işbirliği yapabilecek kadar ileriye gitti. Kendi koltuğunu sağlama almak isteyen Muslumankul, Rus komutanlardan Velyaminov Zernov ile görüşme gerçekleştirdi. Onun bu görüşmesi çok geçmeden Kırgızlar ve Özbekler tarafından duyuldu. Bu gruplar hiç vakit kaybetmeden Hudayar Han'ı da yanlarına çekerek 1853'te Kıpçaklara saldırdılar. Bu saldırıda 20.000 Kıpçak öldürüldü (Schuyler, 2007, s. 394). Öldürülen Kıpçakların arasında Hudayar'ın kayınpederi ve nâibi olan Muslumankul da vardı (Bababekov, 2006, s. 61-62; Rustambek Shamsutdinov, Shodi Karimov, Soibjon Xoshimov,

O'ktamjon Ubaydullayev, 2016, s. 101). Bu olaylar sonrasında Hudayar'ın gerçek hâkimiyeti başlamıştır.

Hokand tahtına geçtiği zaman henüz çocuk yaşta olan Hudayar, bir süre sonra, etrafını saran yağmacı devlet adamlarından kurtulmak istemiştir. Kendisini iktidara taşıyan Kıpçaklara zaman içerisinde düşmanca bir tavır takınmıştır. 1853 yılına geldiği zaman, hâkimiyeti tek başına ele geçirmiş olan Hudayar Han, bütün Kıpçak boylarına mensup herkesin öldürülmesi emrini vermekten imtina etmemiştir. Onun bu emrini yerine getiren devlet adamları, Hokand'dan Oş şehrine kadar olan yerlerdeki (yaklaşık 200 km) kasabalarda, pazarlarda, yol üzerlerinde bu soya mensup kim varsa öldürdüler. Bu Kıpçakları temizleme olayı o kadar hızlı ve gaddarca gerçekleşmiştir ki öldürülenlerin devletle ilişkilerine, isyancı olup olmamalarına, yaşına, cinsiyetine hiç bakılmamıştır. Devlet merkezinde bulunanların mensup olduğu etnik gruplar en ince ayrıntısına kadar incelendi. İsyancı gruplara bir şekilde bulaşmış olanlar uzaklaştırıldı (Masakov, 2011, s. 18).

Hükümet merkezine en uzak şehirlerden biri olan Oş şehri, Hokand Hanlığı tarihi boyunca, genellikle devlete sadakatini bildiren Kırgızların yaşadığı bir şehir olmuştur. Devlet yöneticilerinin bazı adaletsiz davranışları, Oş halkının zaman zaman isyan etmesine sebep olmuş olsa da devlet başkanını değiştirmek istercesine bir isyana katılmamışlardır.

Hudayar Han da halkını baskı altına alarak ve ihtiyaçlarını hiçe sayarak seleflerinin sıkıntılı politikalarını sürdürmeye devam etmiştir. Hanedan'ın kuzey illeri, Mirza Ahmed Kuşbeyi'nin kontrolü altındaydı. Hudayar Han, buraların yönetimini Mirza Ahmed'e emanet ederek göçebelere bütün öfkelerini üzerine çekti. Çünkü Taşkent valisi olan bu kişi, göçebelere aşırı derecede zorluklar çıkarıyor olmadık zalimlikler yapıyordu. Sonuç olarak hanedanın kuzey kesimindekiler 1858'de isyan ettiler. Bu isyancılar, gönderilen vergi memurlarını öldürmeye başladılar. İsyancı birliklerin üzerine Malla Bek komutasında büyük bir ordu gönderildi. Bu ordu isyanı kısa sürede bastırmıştır (Beysembiev, The Life of Alimqul a Native Chronicle of Nineteenth Century Central, 2014, s. 19-22).

Bu isyanın bastırılması ile ilgili olarak, farklı bir anlatım daha bulunmaktadır. Bu anlatıma göre, Taşkent valisi Mirza Ahmed'den haber alamayan ve tehlikede

olduğunu varsayan Hudayar Han, ağabeyi Malla Bek'i Taşkent'e gönderdi ve kuzey eyaletindeki tüm güçler üzerinde kontrol sağlaması talebinde bulundu. Malla Bek, bu görevi bir fırsat olarak gördü ve ayaklanmaya katılanları hemen affetti. Ayrıca onların vergilerini de düşürdü. Taşkent ve hanedanın tüm kuzey kesiminin desteğiyle Malla Bek bir ordu kurdu ve bu ordunun komutasını da kardeşi Samançı'ye verdi. Bundan sonra da vakit kaybetmeden Hokand'ı işgal etti. Hudayar'ın yönetiminden rahatsız olan grubun da desteği ile Han olarak ilan edildi (Masakov, 2011, s. 20).

Sadece beş yıl kendi iradesi ile tahtta kalan ve taht değişikliğinden dolayı kendi canını tehlikede gören Hudayar, çareyi Buhara'ya kaçmakta buldu. Yıllardır Hokand ve Buhara arasında var olan düşmanlık henüz giderilmemişti. Fakat Buhara Hanlığı Hudayar gibi bir hanın devlet başında olmasını çok istiyordu. Çünkü onun yönettiği bir devlet, Buhara için tehlike arz etmiyordu. Devlet adamları ve halkın geneli Hudayar'ın yönetiminden ziyadesiyle rahatsız olmuş olacak ki çok kısa süre içerisinde paralar Malla Han adına basılmaya başlanmıştır (Starr, 2011, s. 36; Bulduk, 2006, s. 26; Nalivkin, 1886, s. 190).

3.1.4.3. Malla Han Dönemi 1858-1862

Çok kısa süreli yönetimlerin hâkim olduğu Hokand Hanlığı'nda, her başa geçen han kendi politikasını yürürlüğe koymuştur. Bu dönemde, devlet politikası olacak şekilde bir icraat söz konusu olmamaktaydı. Hâlbuki bir tarafta Çin tehlikesi, bir tarafta Rusya'nın tehditvari saldırıları, bir tarafta da Buhara'nın bitmek bilmeyen düşmanlığı gözlemlenmekteydi. Günü kurtarma derdinde olan devlet adamları, devletin başına geçen hanları bir kukla gibi kullanmaktaydı. Başa geçen han kimin tarafını tutuyorsa, o etnik grup kısa süre içinde parlıyor, devlet yönetimini ele geçirmek için gayret sarf ediyordu. Bu gelenek hiç değişmeden hanlığın sonuna kadar devam etmiştir.

Kıpçakların desteğini alarak başa geçen Malla Han'dan itibaren hanlığın siyasi hayatında Kıpçakların rolü sürekli olarak artmıştır. Hudayar Han tarafından onlardan alınan (müsadere edilen) tüm araziler eski sahiplerine iade edilmiştir. Kıpçakların çoğunlukta olduğu bölgelerde Malla Han'ın nüfuzu oldukça artmıştır. (Starr, 2011, s. 36). Aslına bakılırsa Malla Han'ın bütün tebaasına ılımlı yaklaştığı ve herkesin gönlünü almaya çalıştığı yönünde bilgiler de vardır. Onun Kıpçaklara verdiği

tavizler, küstürülmüş olanların (Hudayar zamanında) gönlünü almak şeklinde yorumlanabilirdi. Ayrıca etrafına toplanan devlet adamlarının karakterlerine dikkat eden Malla Han, halk arasına sevilen ve sayılan Alimbek Datka'yı devletin önemli şehirlerinden bazılarının başına getirmiştir. Hudayar Han'a göre oldukça disiplinli bir yapıya sahip olan Malla Han, dış siyasete de ehemmiyet vermiştir. Türkistan coğrafyasını gözüne kestiren ve fırsat kollayan Rusya'nın ne kadar güçlü bir orduya sahip olduğunu gayet iyi biliyordu. Bu sebepten Rusya ile ilişkilerin bozulmasını hiç istemiyordu. (Bulduk, 2006, s. 27). Fakat Rusya, 1853'te Akmesid (Kızılorda) kalesini alarak önemli adım atmış durumdaydı.

Bu dönemde Çin ile de birtakım münasebetler gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Çin'e elçi gönderilmiş fakat bu elçi geçersiz sebepler yüzünden öldürülmüştür. Bunu telafi etmek isteyen Çin, Hokand'a bir elçi yollamıştır. Malla Han bu elçiyi huzuruna kabul etmemiş ve münasebetler başlamadan kesilmiştir. İktidarını güçlendiren Malla Han, 1859'da Çizak'ı topraklarına katmıştır (Nalivkin, 1886, s. 190). Ülkenin gün geçtikçe yıprandığı bir dönemde böyle bir kazancın olması elbette ki önemlidir. Fakat bu başarı uzun sürmeyecektir.

Malla Han, her ne kadar Rusya konusunda tedbirli davranırsa da hükümdarlığı sırasında, Rus İmparatorluğu Tokmak, Pişpek (Frunze/Bişkek) ve çevrelerindeki diğer kaleleri ele geçirerek Hokand Hanlığı'na karşı askeri operasyonlarını yoğunlaştırdı. Malla Han, kaybedilen yerleşim yerlerini geri almak için Ruslara karşı birkaç girişimde bulundu, ancak başarısız oldu. Onun başarısız olmasındaki en büyük etkenlerden birisi de beyleri arasındaki rekabetti. Özellikle Alimbek ve Kanat Şah, birbiri ile yarışmanın verdiği hırs ile Ruslara karşı savaşı unutmuşlardı.

Tahta geçtiği günden itibaren, iç ve dış siyasette etkin olabilmek için çaba sarf eden Malla Han, din adamlarına çok fazla itibar göstermekteydi. Onlara tanıdığı imtiyazlar, beylerden bazılarını kıskandırmıştır. Ayrıca Kıpçaklara ılımlı davranılması Kırgızları kızdıyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Kıpçak ve Kırgız boyları sırasıyla ülke yönetiminde söz sahibi oluyor ve hükümdar değiştiriyorlardı. Bu düzen yine bozulmadı ve 1862 yılına gelindiğinde Kırgızların başını çektiği bir isyan patlak verdi. İsyanı destekleyen en önemli kişi ise Malla Han'ın emirlerinden olan ve oldukça güven duyulan Âlim Bek idi (Bulduk, 2006, s. 28).

Bu süreçte, ona karşı olan hoşnutsuzluk artmış durumdaydı. Savaş giderlerinden kaynaklanan dayanılmaz vergi yükü halkı canından bezdirmişti. Vergileri ödemeyenler için alınan sert tedbirler de halkı son derece ezmekteydi. Nitekim Kırgızların başlattığı isyana halkın desteği büyük oldu ve Mart 1862'de Malla Han öldürüldü (Çelik, 2016, s. 548). Yeğeni, on yedi yaşındaki (bazı kaynaklar 15 yaşında olduğunu belirtir) Şah Murad, han ilan edildi (Starr, 2011, s. 36; Rustambek Shamsutdinov, Shodi Karimov, Soıbjon Xoshimov, O'ktamjon Ubaydullayev, 2016, s. 103).

Şah Murad çok kısa süre devleti idare ettiği için ayrı bir başlık altında onun döneminin anlatılmasını uygun bulmadık. Taht kavgalarının eksik olmadığı hanlıkta, iktisadi açıdan devlet kendi kendine yetemez duruma gelmişti. Savaşlardan ve iktidar yarışlarından bıkan halk, vergi memurlarından kaçmayı adet edinmişlerdi. Yönetimin istikrar bulamamasından dolayı ülke toprakları her geçen gün daralmaktaydı.

Saray ve çevresinde güven ortamı kalmadığı için herkese kuşku ile bakılıyordu. Böyle bir ortamda tahta oturan yeni han da hemen amcasına yakın olan herkesi idam etti. Malla Han'ın ölümünden bizzat sorumlu olan Alimbek, Şah Murad'ın veziri olmuştu. Bir bakıma devletin idaresini eline almış durumdaydı. Taşkent hükümdarı Kanat Şah hayatından endişe etmekteydi. Çünkü vezir konumunda bulunan Alimbek, önceki hükümdarın zamanından beri ona düşmanlık beslemekteydi. Kanad Şah, Taşkent savunmalarını güçlendirerek Hudayar'ı Taşkent'e davet etti. Birlikte hareket edecekler ve Hudayar sonunda tahta oturacaktı. Bu davetten oldukça memnun olan Hudayar, Mart ayında Taşkent'e geldi. Bunu duyan Şah Murad, Taşkent'i 14.000 kişilik bir ordu ile kuşattı. Fakat bu kuşatma başarısız oldu ve Şah Murad kaçmak zorunda kaldı. Tam da bu sırada Buhara Emiri Muzaffer, Hokand'a yürüdü. Muzaffer'in Hokand'a gelmesiyle birlikte Şah Murad'ın birlikleri Alatau Dağları'na geri çekildi. Sonuç olarak Hudayar Han, Hokand'ın ezeli düşmanı Buhara'nın sayesinde tahtını geri almayı başardı (Starr, 2011, s. 36-37; Koç, 2015, s. 58).

3.1.4.4. Hudayar Han Dönemi (II.) 1862-1863

Önceki hükümdarlığı döneminden oldukça iyi tanınan Hudayar Han, iktidarını sağlamlaştırmak için çok sert tedbirlere başvurmuştur. Kanat Şah'ın desteği ile tahta oturan Hudayar, muhaliflerini ortadan kaldırmak için Margilan hâkimi olan Malla Alimkul'u seçmiştir. Hudayar'ın yönetiminden rahatsız olan herkes takibe alınırken Kırgız ve Kazak kabileleri içerisinde etkili olan iki bey (Kıdır Bey ve İrsal Bey) Alimkul tarafından öldürülmüştür. Şah Murad'ı tahta çıkaran ve veziri olan Alimbek de ani bir şekilde ortadan kaldırılmıştır (Bulduk, 2006, s. 29). Devlet yönetiminde kendisine rakip tanımaz hale gelen Alimkul, tehlike olarak addettiği herkesi öldürtmekteydi.

O dönemde, eski Hokand hanlarının üç torunu Hokand'da yaşamaktaydı. Sadık Bek, Hoca Bek ve Şahruh adındaki bu genç varisler (yaklaşık yirmi yaş), hükümdarlık sırasının kendilerine gelmesini beklemekteydi. Kargaşa ortamını fırsat bilen bu gençler, beklenmedik bir şekilde ve haklı olarak Hokand tahtına talip olduklarını duyurdular. Hokand'ın ileri gelenleri fikir ayrılığına düştüler. Bazı beyler bu genç varislerin taleplerine olumlu bakıyordu. Fakat Alimkul, iddialı gençlerin entrikalarını izleyerek onları ortadan kaldırmaya karar verdi. Genç şehzadelerin her birini, han olarak adlandırılacağını vaat ederek sırayla davet etti. Genç şehzadeler buna inandılar ve Oş'a vardılar, Alimkul hepsinin öldürülmesi emrini verdi. Şanssız ama umutlu olan bu üç şehzade acımasız bir şekilde öldürüldü ve Süleyman Dağı'nın kuzey yamacında (Taht-Süleyman) bulunan Oş'daki mezarlığa gömüldüler. Bu talihsiz şehzadelerin mezarları hala burada bulunmaktadır (Starr, 2011, s. 37).

Gün geçtikçe gücünü arttıran Alimkul'un Hudayar'a olan desteği de çok geçmeden sona ermiş yerini muhalefete bırakmıştır. Kırgızların ve Kıpçakların desteğini alan Alimkul, Hudayar'a karşı isyan etmiştir. Fergana Vadisi'nin tamamı üzerinde hâkimiyetini tahsis edememiş olan Hudayar, Buhara Emiri Muzaffer'in desteğine rağmen isyanı bastıramamış ve Buhara'ya kaçmak zorunda kalmıştır (Rustambek Shamsutdinov, Shodi Karimov, Soibjon Xoshimov, O'ktamjon Ubaydullayev, 2016, s. 103).

Hudayar'ın kaçması ile birlikte onun tarafını tutan herkes öldürülmüştür. Henüz 12 yaşında olan (bazı kaynaklarda 16 diye geçer) Malla Han'ın oğlu Sultan Seyid,

Alimkul tarafından tahta çıkarılmıştır (Çelik, 2016, s. 549-550). Onun küçük yaşta ve tecrübesiz olmasından dolayı Alimkul “atalık” vazifesini üstlenmiştir. Bu, tam da Alimkul’un istediği bir durumdu. Hâkimiyet artık onun eline geçmişti (Beysembiev, 1987, s. 126).

3.1.4.5. Sultan Seyid Han Dönemi 1863-1865

Hokand Hanlığı’nın en zor zamanlarında tahta geçmiş olan bu genç padişahın dönemi aslına bakılırsa Alimkul’un dönemidir. Bu dönemde olan bütün olayların baş aktörü Alimkul olmuştur. Bilgi ve tecrübesiyle (32 yaşında) hanlık yönetimini resmi olmasa da fiili olarak ele geçirmiş olan Alimkul, kendisine rakip gördüğü herkesi diskalifiye etmeyi başarmıştır. Hatta silah arkadaşı olan Yakup Bey’i bile saf dışı bırakmak için Kaşgar’a göndermiştir. Alimkul, hanlık içerisinde Kıpçakların etkisinin artması için çaba sarf etmiştir.

Rus tehdidi her geçen gün kendisini ağırlaştırarak hissettiriyordu. Devlete alınan asker sayısı da artmaktaydı. Taşkent ve çevresindeki yerlerin güvenliği arttırılmaya çalışıldı. Tabiidir ki bunların vergi yükü gariban halka yüklenmekteydi. Vergi vermekten bıkan halk, yeni hana sempati duymuyordu. Yaptığı icraatlara bakıldığı zaman uzak görüşlü biri olduğu anlaşılan Alimkul, tehlikenin farkına varmış ve Hokand’daki sarayı yıktırmıştır (Starr, 2011, s. 37).

Devlet içindeki muhalifleri ortadan kaldırmayı başaran Alimkul, hanlığın kuzey sınırına dayanmış Rusya ile karşı karşıya kalmıştır. Buhara Emiri Muzafferiddin’in de Rusya ile anlaşması ve Hokand’ın işgal edilmesine göz yumacak olması ayrı bir problem olarak ortaya çıkmıştır (Çelik, 2016, s. 550). 1864 yılında Yengi Kurgan ve Pişpek (Bişkek)’i işgal eden Ruslar, Güney Kazakistan’daki şehirlerden (Merke, Evliya Ata, Türkistan-Yesi, Çimkent-Shymkent) Hokandlıları uzaklaştırmışlardır (Hayit, 2004, s. 77). Ruslar hiç vakit kaybetmeden Taşkent’e saldırıya başlamıştır. Bu saldırıda kahramanca savaştığı esnada yaralanan Alimkul, çok geçmeden vefat etmiştir (Hayit, 2004, s. 80). Onun ölümü üzerine Hokand Hanlığı içerisindeki karışıklıklar tekrardan baş göstermiş, ülkenin Rusya karşısındaki direnci kırılmıştır. Çünkü ordunun başına geçebilecek liyakat sahibi bir komutan bulmak artık imkânsızdı (Starr, 2011, s. 38).

Devletin siyasetini belirleyen ve genç sultanın hayatını koruyan Alimkul'un ölümü ile birlikte ordu başsız kalmış, taht kavgası yeniden başlamıştır. Hokand'ın ezeli düşmanı olan Buhara Hanlığı fırsattan istifade ederek Hokand'ı işgal etmiştir. Genç padişah çaresiz bir şekilde az sayıdaki ordusuyla Emir Muzaffer'in karşısında dursa da mücadeleyi kaybetmiştir. Buharalı askerler tarafından esir alınan Sultan Seyid Han, bir süre esir hayatı yaşadıktan sonra 1867'de Çizak'ta idam edilmiştir (Hayit, 1975, s. 83). Hudayar'ın karşısında durabilecek bir rakip kalmamıştır. Hokand Hanlığı'nda son kez taht değişikliği olmuş ve Hudayar başa geçmiştir (Starr, 2011, s. 38).

Alimkul'un ölümü sadece Hokand Hanlığı'nın kaderini etkilememiş, aynı zamanda bütün Türkistan coğrafyasının kaderini belirlemiştir. Dört bir taraftan saldıran düşmanlar ile boğuşmak zorunda kalan Hokand, kabiliyetsiz bir hanın eline bırakılmıştır. Devlet yönetmekten çok, koltuğunun derdine düşmüş olan Hudayar Han, Rusya'nın oyuncağı haline gelmiştir.

3.1.4.6. Hudayar Han Dönemi (III.) 1865-1875

Hokand Hanlığı için sonun başlangıcı olarak düşünülen Hudayar'ın tekrardan 3. kez başa geçmesi, tarihte eşine az rastlanır bazı gelişmelerin olmasına sebep olmuştur. Yukarıda da anlattığımız gibi devlet yönetimi konusunda sergilediği tutum ve davranışlar dolayısıyla liyakatsiz bir yönetici olduğu anlaşılan Hudayar Han, her fırsatta tahttan indirilmiştir. Hudayar'ın devlet yönetme yetisine sahip olmadığını çok iyi bilen Buhara Emiri Muzafferiddin sürekli olarak onu desteklemiştir. Liyakatlı bir yöneticinin hüküm sürdüğü Hokand Hanlığı, elbette ki Buhara'nın çıkarlarına aykırıydı. Hokand Hanlığı içerisindeki etnik grupların iktidara yakın olma tutkuları da Hudayar'ın başta kalmasına zemin hazırlamaktaydı.

Son kez tahta geçen Hudayar'ın saltanat dönemi öncekilerden çok daha sertti. Bir gözlemcinin kaydettiğine göre: *"Her türlü yağma ve cinayetle dolu olan, kendi halkının soyulduğu on yıllık bir dönem patlak vermişti."* 1870'de, Hudayar Han'a karşı çıkan Hokand'daki bazı gruplar, Malla Han'ın oğlu Seyid Han'ı Buhara'dan Hokand'a gelmesi için davet ettiler. Hudayar Han bunu öğrendiğinde, Yakkatut adlı bir köyde olan Seyid'in tutsak edilip öldürülmesini emretti. Buhara Emiri Muzafferiddin, bu olayın sanki komşusuna karşı bir darbe düzenlemeye çalışıyormuş

gibi göründüğünü biliyordu. Bu nedenle, Seyid'in Buhara'yı kendi bilgisi olmaksızın terk ettiğini iddia ederek olayı açıklamaya çalışıyordu. İyi niyetlerinin bir kanıtı olarak Seyid'in müttefiklerinin hepsinin adlarını Hudayar'a bildirdi. Ayrıca Hokand'dan Buhara'ya gönderilen gerçek (ıslak) imzalı ve damgalı daveti de Hudayar'a gönderdi. Komplocuların listesini ele geçiren Han, her zaman olduğu gibi onları ortadan kaldırmak için harekete geçti. 1866-1871 yılları arasında, bu olayla bağlantılı olsun ya da olmasın Hudayar Han gizlice yaklaşık 3.000 kişiyi idam etti (Fedchenko, 1875, s. 95-96).

Çaresiz Fergana halkı, Hudayar Han'ın vergi toplayıcılarının acımasız tutumlarına katlanmak zorunda kaldı. Çarlık dönemi tarihçisi M.A. Terentev, o dönemdeki vergi politikasını şu şekilde dile getirmiştir; *"Yeni dikilmiş meyve ağaçlarına, ormanlarda yakılan kömüre, tarladaki her ota, dikene, kamışa, pazara getirmek için toplanan samana, yakıt için toplanan devedikenine ve çarşıda alıp satılan her şey üzerine vergi konuldu. Bu vergiler, metaller ve ahır hayvanları üzerindeki daha önceki vergilerle birlikte açgözlü han için zenginliğin kaynağıydı"* (Starr, 2011, s. 38).

Emir Muzafferiddin, Hudayar'ı tahta çıkardıktan sonra Buhara'ya gönderirken hanlığın hazinesini de beraberinde götürmeyi ihmal etmemiştir. Koltuk sevdasında olan ve hazinenin önemini kavramamış olan han, can derdine düşmüş olduğu için herhalde bu duruma ses çıkarmamıştır. 1868'de Rusya'nın emirlerine harfiyen uyan bir vassal devlet statüsü kazanan Hokand Hanlığı, vergi gelirlerinin sadece %2,5'ini toplama hakkı elde etmiştir⁴⁵. Bu sebepten ekonomik anlamda zor günler geçiren ve gün geçtikçe geliri düşen hanlık, bir çözüm arayışı içerisindeydi. Halktan kopuk bir şekilde yaşam süren ve sadece kendi saltanatını düşünen Hudayar'a göre ülke dâhilindeki her şeyden vergi alınması gerekiyordu (Çelik, 2016, s. 551-552).

Han, vergi alacak ürün bulma konusunda sınır tanımaz bir hale gelmişti. 1873'te Hudayar Han, dağlarda yabani meyve ağaçlarına (satılmak için toplansın ya da toplanmasın) vergi koymak kadar ileri gitti ve bu ücretleri toplamak için vergi

⁴⁵ Hüdayar Han'ın son kez tahta geçmesinin arkasında Rusya'nın desteği vardı. Hudayar'ın başa geçmesinden sonra siyaseten Çarlık Rusya'sının etkisi altında kalmış olan hanlık, 1868 yılında imzalamış olduğu ticaret anlaşması dolayısıyla ekonomik olarak da Ruslara teslim olmuştur (Suvai, 1977, s. 34-35).

memurlarını Oş'a gönderdi. Yerliler bu kadar ağır vergileri ödemeyi kabul etmediler ve vergi memurlarını döverek kovdular. Bu tarz vakalar hanlık içerisinde infial yarattı ve Hudayar'a karşı isyan çıktı. Bu isyanın arkasında duran Kırgız ve Kıpçak beyleri de vardı. Onlar da Hudayar'ın hâkimiyetinden şikâyetçiydiler ve ondan kurtulmak istiyorlardı. Bunu duyan Hudayar Han, isyanı bastırmak için askeri birlik gönderdi. Ordu ile halk karşı karşıya geldi ve "*kanlı bir savaş*" ortaya çıktı. Hanın vergilerinden bıkmış olan halk çok büyük bir direnç gösterdi. Hanın güçleri herhangi bir netice elde etmeksizin geri çekilmek zorunda kaldı (Starr, 2011, s. 38).

Hudayar'a duyulan nefret gün geçtikçe artıyordu.⁴⁶ Çünkü dış siyaset diye bir düşüncesi olmayan Han, iç siyasette de devletin gelirini arttırmak için herhangi bir çalışma yapmayı sorumluluk olarak addetmiyordu. Bir çıkar yol arayan halk muhaliflerin safına geçmekten başka çare bulamıyordu. Halkın memnuniyetsizliğinden dolayı güçlenen muhalefet, her ne pahasına olursa olsun iktidarı ele geçirme çabası içerisindeydi. Hudayar'a kızını veren ve onu iktidara taşıyan Muslumankul'un oğlu olan Emîr-i Leşker Abdurrahman Aftabaçî ile Hanın oğlu Seyit Muhammed Nasreddin açık bir şekilde muhalif olmaya başladılar (Hayit, 1975, s. 87). 1875 yılına gelindiğinde, ülkenin dört bir yanından muhalif sesler çıkmaya başladı. Kıpçakların reisi olan Emîr-i Leşker Abdurrahman Aftabaçî'nin önerdiği, Hudayar'ın kardeşi Sultan Murad Bey, muhalifler arasında han olarak onaylandı. Muhalif seslerin gür çıkmasından ve kendisine destek kalmamasından dolayı Hudayar Han önce Hocend'e çekildi, sonra da tahtını oğlu Seyit Muhammed Nasreddin'e bırakarak Taşkent'e kaçtı. Kaçarken de yine Hokand işgalcileriyle işbirliği yapmaktan geri durmadı. Rus Albay Mihail Dmitrieviç Skobelev (1843-1882) ile yolda görüştü. Bu görüşme neticesinde, Türkistan coğrafyasında "*Yarım Padişah*" olarak kabul edilen General Kaufman'ın emri ile Taşkent'te himaye edildi.

⁴⁶ Hudayar Han, gerek vergi politikaları gerekse acımasız tutumu ile hanlığı despot bir şekilde yönetmeye çalışıyordu. Hokand Hanlığı'nın dört bir yanında yaşayan göçebe ve yarı göçebe kabileler Hudayar Han'ın devlet yönetiminden o kadar nefret ediyorlardı ki Taşkent ileri gelenleri onu şehre çağırıldıkları zaman, Karakalpaklar başta olmak üzere göçebe kabilelerin çoğu buna karşı çıkmışlar ve onu istememişlerdir (Yılmaz, 2006, s. 64).

⁴⁷ 1845'ten beri aralıklarla da olsa hanlığın başında bulunan Hudayar'ın saltanatı böylece sona ermiş oldu (Çelik, 2016, s. 552).

Taşkent'te bir süre kalmış olan Hudayar daha sonra, Rusların üssü olan Orenburg'a götürülmüş ve gözetim altında tutulmuştur.⁴⁸ Türkistan coğrafyasının hiçbir tarafında sığınacak yeri kalmayan Hudayar, İran ve Afganistan yoluyla Bombay'a gelmiş, hayatının geri kalanını gemi aracılığı ile ulaştığı Cidde'de geçirmiştir (Bulduk, 2006, s. 33).

Artık Hokand Hanlığı içerisinde sular bir türlü durulmuyordu. Hudayar'ın geride bıraktığı oğlu da yönetim konusunda çok fazla maharet sergileyememiştir. Bunun üzerine isyancılar, Semerkand'da yaşayan hanın uzak bir akrabası Polat Han'a davet gönderdiler. Ancak, Polat Han işbirliği yapmayı reddetti. Daha sonra onlar Hasan Oğlu Malla İshak'ı lider olarak seçtiler. Polat Bek sadece bir figüran olarak görünecekti. Malla İshak, Polat Han ismiyle mücadele vermiştir. Tarihi kayıtlara "*Polat Han'ın Devrimi*" olarak geçen bu iktidar mücadelesi, Rusların adaletsiz düzenlemelerine ve hanlığın kötü yönetimine karşı başlatılmış olup yaklaşık 4 yıl boyunca devam etmiştir (Starr, 2011, s. 38; Koç, 2015, s. 61).

Hudayar'ın tahttan çekilmesi ve yerini Nasiriddinbek'e bırakması, Polat Han'ın Ruslara karşı gaza ilan etmesinin yolunu açtı. Birlikte hareket edilirse Ruslara karşı başarılı olunabileceği ve kaybedilen toprakların geri kazanılacağı düşüncesindeydi. Onun bu görüşünün en büyük destekçisi de Abdurrahman Aftabaçı idi. 1875 yılı Ağustos'unda General Kaufman resmi olarak savaş ilan etti. Savaş gücü ve modern teçhizatın da etkisiyle savaşın kazananı Rusya oldu. General Kaufman, 1875 Eylül'ünde Hokand hanı Nasiriddinbek'i Margilan'a çağırttı ve 22 maddeden oluşan oldukça ağır bir anlaşmayı imzalatırdı (Hayit, 1975, s. 88).

⁴⁷ 1875'te General Kaufman'ın Kabil'e (Afganistan Emiri'ne) yazmış olduğu mektupta, Hocend'deki isyanlar sırasında Hudayar'ın kendilerine sığındığını açık bir şekilde yazmış olması oldukça dikkat çekicidir. Anlaşıldığı kadarıyla Hudayar, ülkesini Ruslara teslim ederken hiçbir tereddüt yaşamamıştır. Daha önce de birkaç kez Buhara'ya ülkesini teslim etmişti. Fakat bu teslimiyetin sonucu farklı olmuş Hokand Hanlığı Rusya'nın ellerine kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. (Boulger, 1879a, s. 328-328)

⁴⁸ 1870'li yıllarda Orta Asya'ya seyahat düzenleyen Eugene Schuyler'in söylediğine göre, Hudayar Han kaçarken yanında bir milyon paund sterlin götürmüştür (Schuyler, 2007, s. 394).

Yüklü miktarda savaş tazminatı da içeren bu anlaşma Hokand Hanlığı'nı resmi olarak Rusya'nın vassalı yapıyordu. Çok geçmeden halk, Polathan etrafında tekrardan birleşti ve Rusya'ya karşı isyan başladı. İsyanlar kanlı bir şekilde bastırıldı. Bu isyanlar sırasında yirmi binden fazla insan hayatını kaybetti. General Kaufman, Çar'ın doğum gününde, Hokand Hanlığı'nı Çar'a doğum günü hediyesi olarak sunmuştur. İsyanın liderleri Abdurrahman Aftabaçı ve adamları teslim olurken Polathan da Kırgızlar tarafından yakalanıp Kaufman'a teslim edilmiştir. Polathan'ın teslim edildiği 19 Şubat günü, Hokand Hanlığı kaldırıldı ve yerine "Fergana Oblastı" kuruldu. Henüz 33 yaşında olan özgürlük savaşçısı cesur Polathan, 1 Mart 1876'da Margilan'da idam edildi (Bulduk, 2006, s. 35).

Hokand Hanlığı'nın yüz yıl boyunca başkentliğini yapan Hokand şehri o kadar tahrip edilmiştir ki hanlığın izlerine dair ne varsa silinmiştir. Hokand'a gittiğimiz zaman kalenin enkazını bile göremedik. Hanlığın izleri zihinlerden de silinmek istenmiş olacak ki şehir halkına kale ile ilgili birtakım sorular sorulduğu zaman, bilmiyoruz şeklinde cevap vermektedirler. Diğer şaşırtıcı bir unsur da Ruslar ile iş birliği yapan ve en sonunda onlara sığınmak zorunda kalan Hudayar'ın sarayı hala dimdik ayakta. Bu saray yıkılmasın diye birtakım onarım faaliyetleri yapılmıştır.

Rusya nezdinde oldukça değerli olan Hudayar Han halkın zihinlerinden silinmesin diye, Sovyet döneminde de onun hakkında kitaplar yazılıp çizilmiştir. Hudayar Han'ın kullandığı eşyalar (koltuk, masa, ibrik, vitrin, halı, kıyafet, sürahi, bardak vb.) oldukça iyi korunmuştur. Bu eşyalar müzede sergilenmektedir. Hokand Hanlığı'nda (Fergana'da) yarım yüz yıla yakın bir süre hâkimiyeti elde tutan Hudayar ile ilgili bazı resimleri tezimizin ekler kısmına koymayı uygun bulduk. Koyacağımız bu resimler, vadiye gittiğimiz zaman fotoğraf makinemizin markajına giren görüntülerdir.

Fergana'da kurulan ve 150 yıldan fazla bölgenin siyasetinde başlıca aktör olmayı başaran Hokand Hanlığı, Rusların saldırısı ve içerisindeki anlaşmazlıkların etkisiyle tarihin tozlu yaprakları arasındaki yerini almıştır. Onun yıkılmasıyla birlikte Rusya, kendi yönetim şeklini vadiye tatbik etmeye başlamıştır. Rusya'nın yönetimine karşı memnuniyetsizlikler hiçbir zaman bitmemiştir.

Özgürlük uğruna yüzyıllar boyunca savaşmış olan Ferganalılar, özgürlüklerini kaybetmenin bedelini de esaret zincirine vurulmakla ödemişlerdir. Polathan gibi cesur önderlerin çıkartmış olduğu isyanlar, Rusya'yı yaklaşık yüzyıl boyunca uğraştırmıştır. Türkistan coğrafyasında çıkan isyanların birçoğu, Fergana merkezli olmuştur. Bunun en büyük örneklerinden birisi de 1916 yılında, Rusların Basmacılar hareketi olarak adlandırdığı, “Korbaşı” hareketidir.

Rusya'nın Hokand Hanlığı'nı işgal süreci ile ilgili olarak farklı bir başlık açmayı uygun gördük. Bu başlık altında işgal süreci ayrıntılı bir şekilde anlatılacaktır. Rusya'nın Hokand Hanlığı'nı işgal ettiği zamanlarda, İngiltere'nin tutumunun ne olduğu konusu ayrıca işlenecektir.

3.2. RUSYA'NIN HOKAND HANLIĞI'NI İŞGALİ

Rusya'nın yayılma siyasetiyle ilgili olarak yukarıda vermiş olduğumuz bilgilerden de yola çıkarak diyebiliriz ki; XVI yüzyılın ortalarında Kazan Hanlığı'nın işgali ile başlayan Rus yayılması, 1734 yılında Orenburg Kalesi'nin yapılmasıyla istikametini açık bir şekilde Türkistan olarak belirlemiştir. I. Petro'dan itibaren Rusya'nın Hindistan'a ulaşma hedefi olduğu herkes tarafından bilinmektedir (Hayit, 1975, s. 161). Rusya, adım adım Kazak topraklarında ilerlerken sistematik bir şekilde kalelerini inşa etmiş, keşif gezileri yaptırmış, büyük devletlerin dikkatini çekmemek için gizliliğe de ayrıca önem vermiştir.

Cüz'lere ayrılan ve birlikte hareket etmekten yoksun olan Kazaklar,⁴⁹Rusya'nın ilerleyişi karşısında geniş çaplı isyanlar dışında herhangi bir önleyici harekette bulunamamışlardır. Kazakların boylar arasındaki kavgasından faydalanana Rusya, XIX. yüzyılın ortalarına geldiğinde, yani yüzyıl içerisinde Güney Kazakistan hariç bütün Kazakistan topraklarını himayesi altına almış durumdaydı. Rusya, Güney Kazakistan topraklarına (Türkistan/Yesi, Akmesic/Kızılorda, Çimkent/Shymken,) dayandığı zaman karşısında durabilecek güçlü bir rakip bulunmuyordu. Bu şehirlerin sahibi olan Hokand Hanlığı, iktidar tutkunu olan yöneticilerin kavgaları ile meşgul olmaktan dolayı bir gelişme gösteremiyordu. Hokand Hanlığı'nın ezeli düşmanı olan

⁴⁹ Belirtmeliyiz ki Kazaklar son olarak XVII yüzyılın sonlarında Ruslar bölgeye gelmeden önce Cungarların (Kalmuklar) saldırılarına karşı koyabilmek için birlikte hareket etmişlerdir.

ve gelişmesinin önündeki en büyük engeli teşkil eden Buhara Hanlığı da Rusya ile ittifak kurmaktan çekinmeyecek bir durumdaydı.

Ne Türkiye (Osmanlı) ne İran ne Afganistan ne de Hindistan Hokand Hanlığı'nın siyasi hayatında Rusya kadar önemli bir rol oynamamıştır diyebiliriz. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Rusya, Hokand Hanlığı'nın gündeminde her zaman için yer almıştır. İlk zamanlarda ticari ve diplomatik ilişkiler kurulurken zamanla Rusya'nın niyeti ortaya çıkmış silahlar konuşmaya başlamıştır. Çünkü Rusya, hanlık topraklarını koşulsuz şartsız sınırları içerisine almak istiyordu. Ona göre bu hakka sahip olmasının sebebi güçlü, modern, medeni ve ideolojik bir yaklaşımının olmasıydı.⁵⁰ Bu topraklara medeniyet getirecek ve geri kalmışlığın pençesinden kurtaracaktı. İptidai bir hayat sürdürdüğünü düşündüğü hanlıklar, bu toprakları medenileştiremezdi.

Rusya ilerleyişini sürdürürken düşmanlarının içerisinde bazılarını kendi safına çekmek için birtakım faaliyetler yapmıştır. Yönetime küskün olanlar, Rus yanlısı olanlar, ekonomik açıdan perişan haldekiler Rus yetkililer tarafından davet edilmiş ve görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Hatta Hudayar'ın naibi olan Muslumankul, gizlice Ruslarla görüşme gerçekleştirmiş, bunu duyan Özbekler ve Kıpçaklar galeyana gelmişler ve onu öldürmüşlerdir (Bababekov, 2006, s. 61-62). Bu dönem öylesine karmaşık bir yapıya sahipti ki iktidar hırsı yüzünden beylerin ve hükümdarın gözü hiç bir şey görmüyordu. Yardım edenin düşman mı dost mu olduğunun hiçbir önemi yoktu. İktidara taşınması yeterliydi.

Rusya, I. Petro'dan itibaren keşif kollarını Türkistan coğrafyasına göndermiştir. Ticaret için gelenler dahi bölgeden stratejik bilgiler toplamaya gayret ediyordu. Buna karşılık hanlıklarda böyle bir uygulama yoktu. Onlara göre sadece ticaret

⁵⁰ I. Petro'nun vasiyetinde yazan şu satır: "*Orta Asya'nın yegâne varisi Çar'dır. Yeryüzündeki hiçbir kuvvet bu mirasa hak iddia edilmesine mani olamaz*" (Hayit, 2004a, s. 64) Rusya'nın işgallerinin altında yatan fikri gayet güzel açıklamaktadır.

yapılmalıydı.⁵¹ Herhangi bir devlet hakkında bilgi toplamayı ahlaka aykırı buluyorlardı.

Hokand Hanlığı tarafından resmi ilişkilerin başlaması ise XIX. yüzyılın başında gerçekleşmiştir. Hanlığın başına geçtiği zaman kısa süre içerisinde birçok başarı elde eden Âlim Han, bu başarılarını diplomasi konusunda attığı adımlar ile taçlandırmak istemiştir. Bu bağlamda Rusya ile ilk resmi ilişkiler kurmak isteyen de Âlim Han olmuştur. Hokand'dan iyi niyet mektubu alan Çar, Âlim Han'a hitaben dostluk mektubunu taşıyan bir elçi göndermiştir. Fakat Rus elçisi Türkistan'a (Hokand'a) geldiğinde, Âlim Han'ın muhalifler tarafından öldürülmüş olduğunu ve yerine Ömer Han'ın geçtiğini öğrenmiştir. 1810'da Rus büyükelçisi Hokand'a geldiği zaman, han bundan dolayı memnuniyet duydu. Bu ziyaretin ardından 1812'de St. Petersburg'a elçilerini göndererek karşılık verdi (Kenensariyev & Topçuyev, 1999, s. 20). Dönüş yolculuğunda Hokand Hanlığı'nın elçisinin biri hastalıktan dolayı öldü. Bir diğeri de Petropavlovsk'ta (Kamçastki) hırsızlar tarafından öldürüldü. İki ülke arasındaki ilişkiler bu hadiseden dolayı biraz gerginleşti. Fakat ilişkileri onarmaya istekli olan Rus hükümeti, ertesi yıl Filip Nazarov'u Hokand'a gönderdi. Hokand'a gelen bu elçinin hatıratlarında vermiş olduğu bilgiler, Fergana Vadisi hakkında bize önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Muhammed Ali Han (1822-1841) dönemi boyunca, Hokand'ın elçileri Rusya'ya birkaç sefer düzenledi. 1825'te Taşkent'te bulunan Hokand'ın valisi, Sibiryaynın Genel Valisi'ne, şikâyet amaçlı bir heyeti hediyeler ile birlikte gönderdi. Bu heyet, Rusların Kazak topraklarında asker bulundurmasından ve onları kendilerine bağlanmasından duyulan rahatsızlığı dile getirdi.⁵² 1831'de Taşkent'teki Kuşbeyi Rusya'ya bir elçilik heyeti göndermeyi handan talep etti. Bu heyet, ülkedeki madenleri araştırmak için St. Petersburg'dan mühendis talebinde bulunacaktı. Ayrıca

⁵¹ Türkistan hanlıklarından yola çıkan kervanlar, önce Astrahan'a veya Orenburg'a gelmekteydi. Bu şehirlerden nakil edilen Mallar Rusya'ya gitmekteydi (Kurat, 1999, s. 349).

⁵² Burada dikkat çeken diğeri bir konu da Taşkent Valisinin Ruslara sorduğu şu sorudur: “Sizin tüccarlarınız bizim ülkemize geldiği zaman birkaç yıl kalıyorlar ve ticaret yapıp dönüyorlar. Biz onlara dinimize geçmeleri için baskı uygulamıyoruz. Peki, siz neden topraklarınıza gelen bizim vatandaşlarımıza kendi vatandaşlığınıza geçmesi için baskı uyguluyorsunuz?” (Ziyayev, 2007, s. 87-88) Bu soru, o tarihlerde de Rusya'nın niyetinin açık bir şekilde anlaşıldığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Ruslardan, Çinlilere karşı savaşta kullanılmak üzere hem mühimmat hem de deneyimli askeri görevliler istenecekti. Bu askerler de savaş esnasında hanın yanında yer alacaktı. Ruslar, birinci talebi yerine getirmekten oldukça memnun oldular. Çünkü onların amaçlarından en önemlisi, bu topraklardaki madenleri ele geçirmektir.⁵³ Hanlığın ikinci talebini ise reddettiler. Çünkü Rusya ile Çin hükümeti arasında problemin ortaya çıkmasından çekindiler. Zaten kısa süre sonra savaşa tutuşacakları bir devlete askeri destek vermek pek uygun bir davranış olmazdı.

1834 yılına gelindiğinde, Taşkent Kuşbeyi'nin, Rus yönetiminde bulunan bazı Kazak bölgelerine saldırması iki ülke arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine sebep oldu. Bu dönemde Kazakistan coğrafyasının askeri düzeninden de Sibiryaya Genel Valiliği sorumluydu. Taşkent yöneticisine askeri cevabı veren de Sibiryaya Genel Valiliği idi. 1840'lı yıllara geldiği zaman Hokand Hanlığı'ndan Rusya'ya giden elçiliklerde bir artış gözlenmiştir. İktidarının tehlikede olduğunu anlayan Muhammed Ali Han 1841'de Rusya'ya elçi göndermiştir. Fakat cevap gelmeden yönetimden el çektirilmiştir. 1842'de onun yerine geçen Sultan Mahmud da hiç zaman kaybetmeden St. Petersburg'a bir elçilik heyeti göndermiştir. Fakat Buhara Emiri Nasrullah'ın Hokand'ı basarak Sultan Mahmud'u, eski Han Muhammed Ali Han'ı ve annelerini öldürmesi, taşları yerinden oynatmıştır. Bunun üzerine Hokand'ın St. Petersburg'a giden elçisi, Hokand'a dönememiş ve Semipalatinsk'te kalmıştır (Starr, 2011, s. 44).

Rusya'nın Kazakistan topraklarında gün geçtikçe güçleniyor olması, Hokand Hanlığı'nın dikkatinden kaçmıyordu. Hokand sınırları içerisinde olan Taşkent ile Güney Kazakistan şehirlerini idari olarak birbirinden ayırmak mümkün değildi. 1846'da Rusya, Hokand'ın Sırderya ile Aral'ın birleştiği noktada yapmış olduğu Kazalinsk Kalesi'ni işgal etti. Bu kalenin işgal edilmesi, yaklaşmakta olan tehlikenin büyüklüğünü gösteren ilk en büyük işaretti. Bu kale alınca görülmüştür ki hanlıklar ve Kazaklar arasında süregelen toprak mücadelesinin üçüncü bir varisi daha sahneye gelmiştir (Valikhanov, C. C., Michell, John, Michell, Robert, Venyukov M.I., 1865,

⁵³ I. Petro zamanından başlayarak, Rusya'nın Türkistan coğrafyasındaki madenlere olan ilgisi giderek artmıştır. Çünkü Sırderya Nehri'nin yatağında altın olduğu konusundaki malumatlar Rus Çarlarının kulağına gidiyordu.

s. 320-321). Durumun vahametini anlayan Hokand Hanlığı çareler aramaya başlamıştır. Hokand'ın bu dönemde başında Hudayar bulunsa da yönetimi fiilen Muslumankul ele almış durumdaydı.

1848 yılının yazında, Rus tehdidine karşı Ulu Cüz Kazakları'nın sınır bölgelerine Taşkent sorumlusu Nurmuhammed'in idaresinde olan 15 bin kişilik bir ordu gönderilmiştir. "Tüfmen" kalesine yerleşen bu ordu, Ulu Cüz Kazaklarını Rus tehdidine karşı uyarılmış ve kendi taraflarında yer almalarını istemiştir (Ziyayev, 2007, s. 82).

1850'li yıllara geldiği zaman, Rusya ve Hokand Hanlığı arasındaki ilişkiler ticaret ve elçiler ile yapılan münasebetlerin dışına çıkmaya başlamıştır. Amacı Türkistan coğrafyasına hâkim olmak olan Rusya, Hokand Hanlığı'nın toprak elde etmesinden endişe duymaktaydı. Rusya yetkililerine göre bir an önce Hokand'a dur denilmeli, Rusya'nın izin verdiği ölçüde toprak sahibi olabileceği anlatılmalıydı (Starr, 2011, s. 37).

Nitekim Hokand Hanlığı içerisinde etkili olan beylerin birbiriyle mücadelesini (özellikle Muslumankul'un) fırsat bilen Rusya, General Lev Perovskii komutasındaki ordu ile 1852'de Akmesicid'e saldırmıştır (Kostetskiy, 2008, s. 51). Ruslar bu kaleyi kolayca alabileceklerini düşündükleri için hazırlıksız gelmişler ve bu kuşatmada başarı sağlayamamışlardır (Boulger, 1879, s. 11). Fakat 1853'te Akmesicid (Kızılorda) kalesini tekrar kuşatan Rusya, 20 gün süren kuşatmadan sonra kaleyi almıştır (Galuzo, 1935, s. 36; Saray, 2004a, s. 60). Kaleyi müdafaa eden bir avuç Hokandlı, destanlaşan bir mücadele vermiştir. Bu kale savunması yapılırken Hokand Hanlığı'ndan hiçbir yardım gelmemesi Rusları oldukça şaşırtmıştır (Ziyayev, 2007, s. 90). Hanlıkların kaderini belirleyen en önemli dönüm noktası, bu kalenin işgali olmuştur (Bulduk, 2006, s. 26; Starr, 2011, s. 45).

Rusların Türkistan'a kısa vadeli bir siyaset için gelmediğini ve kalıcı olduğunu anlatan önemli bir yazı, Akmesicid kuşatması sırasında Rus General Perovsky

tarafından kale kumandanı Yakup Bey'e⁵⁴ gönderilmiştir. Mektup, tehditvâri sözlerle dolu olup aşağıdaki gibidir:

“Büyük Rusya İmparatorunun fermanına binaen bizim topraklarımızda kurulan Akmesjid'i almak için geldim. Gerçi elinizde tutuyor olsanız da Akmesjid'i alındı diye kabul edin. Görmektesiniz ki ben adamlarımı kaybetmiş değilim, hepinizi ezip geçmemin sözü bile olmaz, boş yere kalenin duvarını tamir ediyorsunuz. Ben Akmesjid'e kapıdan gireceğim, çünkü hiç kimse kendi kalesine duvardan girmez. Eğer bu duvarlar benim olmasaydı onları korumaz, yıkardım. Buna benim gücüm yeter. Buraya Ruslar bir günlüğüne ya da bir yıllığına değil, sonsuza kadar kalmaya gelmişlerdir.

Eğer yaşamak istiyorsanız, şefkat dileyin, Eğer Akmesjid'de ölmeyi istiyorsanız, bu sizin elinizdedir. Ben buraya savaşmak için geldim, ama kaleyi almadan gitmeyeceğim” (Ziyayev, 2007, s. 88).

Mektup okunduğu zaman açık bir şekilde görülmektedir ki Rusya Türkistan'ı kendi toprağı olarak telakki ediyordu. Karşısında durabilecek bir kuvvetin olmadığı inancındaydı. Savaşmaya bile lüzum görmüyor, kalenin anahtarının kendisine teslimini istiyordu. Aynı zamanda topraklar bizim derken işgalci değil ev sahibi olduğunu ima ediyordu. Kale kumandanları elbette ki bu mektubu dikkate almadılar ve kanlarının son damlasına kadar savaştilar. Silah gücü yönünden oldukça üstün olan Ruslar, kaleyi az sayıdaki zayıat ile aldılar. Rusya bu kaleyi işgal ederek görmüştür ki, onun karşısında durabilecek herhangi bir güç bulunmamaktaydı. Rusya'nın yapması gereken, emin adımlarla ilerlemek, birbirine düşman olan boyları ve devletleri kıskırtmak, bölgeyle yakından ilgilenen İngiltere'nin tepkisine sebebiyet vermemekti.

Ruslar, Akmesjid kalesini işgal ederlerken öylesine zalimane davranmışlardır ki kuşatmada bulunan kendi askerleri bile bu vahşeti anlatmaktan kendisini alamamıştır. Bir avuç insanın sergilediği bu mücadeleyi özetleyen en iyi satır: *“Kaleyi savunan 400 kişi vardı, bazıları kaleyi sonuna kadar savunarak*

⁵⁴ Bu komutan, Alimkul tarafından Kaşgar'a gönderilen Yakup Bey'dir. Yakup Bey 1867'de Kaşgar Hanlığı'nı kuracak ve Doğu Türkistan'a kısa süreli de olsa bağımsızlık kazandıracaktır.

patlayan duvarların altında canlı olarak gömüldü, savaş bittiğinde 326 ölü 74 yaralı vardı yaralıların çoğu ağırdı” olsa gerekir. Ruslar Akmescid kalesini aldıktan sonra ismini hemen “Fort Perovskii” olarak değiştirdiler (Starr, 2011, s. 45; Yetişkin, 2014, s. 91-92).

Bu kalenin alınması Hokand Hanlığı’nda infiale sebep oldu. Hem han hem de devletin ileri gelenleri böyle bir gelişmenin olacağını önceleri kestiremiyordu. O dönemde Taşkent Beylerbeyi olan, Malla Bek (Hudayar’ın kardeşi) Akmescid’i geri almak için sefere çıkma girişiminde bulundu (Saray, 2004a, s. 61). Bu niyetini bildirmek için Hokand’a bir elçi gönderdi. Fakat gönderilen elçi, Malla Han’ın kendisine isyan ettiği düşünen Hudayar Han tarafından hemen idam edildi. Akmescid’e ordu gönderileceği yerde, yanlış anlaşılma yüzünden Taşkent’e ordu gönderildi (Hayit, 1975, s. 75). Akmescid’i geri alma umudu da böylece yok oldu.

Rusya sadece Orta Asya’da faaliyetlerde bulunmuyor, Avrupa cihetinde de aktif bir politika takip ediyordu. Türkistan coğrafyasında yaşayan Türklerin topraklarına sahip olmayı arzu ederken diğer taraftan Osmanlı hâkimiyetinde bulunan ve başkenti olan İstanbul’u ele geçirmek için elinden gelen çabayı gösteriyordu. Rusya, III. Roma olmak iddiasını yüzyıllardır sürdürüyordu.⁵⁵

XVIII. yüzyılın başlarından beri gün geçtikçe güçlenen Panslavizm hareketi, Rusya’nın bir numaralı gündemi haline gelmiştir. Çünkü 1854 yılında başlayan Kırım Savaşı yıllarında bütün Avrupa’nın Rusya’ya karşı birleştiği ve onu yalnız bıraktığı gözlemlenmiştir. Tanınmış Rus tarihçisi Pogodin (aynı zamanda Panslavizm sözcüsü) Avrupa’nın bu düşmanca tavra karşılık olarak tüm Slavların birlikte hareket etmesi gerektiğini ısrarla dile getiriyordu. Ona göre bütün Slavlar tek bayrak altında

⁵⁵ III. İvan’ın Papalığın da onayını alarak Bizans prensesi Sofya (Zoya) Paleolog ile evlenmesiyle, Rusya’nın Bizans İmparatorluğunun halefi olduğu iddiaları ileri sürülmeye başlandı. Bu iddialar Rusya devlet büyükleri tarafından benimsendi. 1453 yılında İstanbul’un Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesiyle birlikte, Ortodoksluğun da hamisinin Rusya olduğu ileri sürülmeye başlandı. Bütün Rus knezliklerini tek bir siyasi otoritenin içine alan Rusya, bu görüşlerin de etkisiyle, “III. Roma” olma arzusunu ortaya koydu. Bu arzu zamanla büyük bir ideolojiye dönüştü (Kurat, 1999, s. 139-140). Bu ideoloji, Rusya’nın yüzyıllarca sürecek olan dış siyasetinin de belirleyici unsurlarından birisi olmuştur.

toplanmalıydı.⁵⁶ Ancak bu şekilde Avrupa'nın karşısında güçlü olunabilirdi. Pogadin 1853 yılında Avrupa'ya bir seyahat gerçekleştirmiş, seyahati sonrasında izlenimlerini şu satırla ifade etmiştir: "*Avrupa'nın gözünde Rusya bir yaban domuzudur*". Bu söz abartılı olmakla birlikte Avrupa'da Rusya'ya duyulan nefretin açık bir göstergesiydi. Ayrıca bu söz, Pogodin tarafından halkı kışkırtmak için kullanılmaktaydı. Rusya'da da Avrupa ve Türk aleyhtarlığı gün geçtikçe artmaktaydı (Onay, 2002, s. 45).

1856 yılında Kırım Savaşı sona erdiği zaman Rusya'da taht değişikliği olmuş durumdaydı. Savaşı başlatan ve bu savaştan kesin zafer bekleyen I. Nikola kederinden ölmüş, yerine II. Aleksandr geçmişti. Kırım Savaşı'nın kaybedilmesindeki en büyük etken, Avrupalı devletlerin Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemesiydi. Çünkü ne İngiltere ne de Fransa, İstanbul'u ele geçirmiş olan güçlü bir Rusya istiyordu. Zayıf bir Osmanlı, onların siyaseti için daha uygundu. Nitekim II. Aleksandr savaşın bedelini ödeyen Çar oldu. Tabi ki Rusya'nın Avrupa tarafında durdurulması, onun Orta Asya (Türkistan) tarafında daha aktif bir siyaset takip etmesine sebep oldu.

1853 yılında Akmesid Kalesi alınmış fakat hemen sonrasında çıkan Kırım savaşı (1853-1856) dolayısıyla Rusya'nın Türkistan'daki ilerlemesi bir süreliğine durmuştu. Bu yenilginin bir an önce telafi edilmesi ve sarsılan Rusya prestijinin geri kazanılması gerekiyordu (Saray, 2004a, s. 61). Türkistan hanlıklarının kendini savunabilecek teknolojisi yoktu. Birlikte hareket ederlerse Rusya'yı zorlayabilirlerdi. Fakat yüzyıllardır birbirini yiyen, bir diğersinin gelişmesine imkân vermeyen hanlıklar, Rusya karşısında ne kadar birlikte hareket edebilirlerdi ki? W. Radloff'un Türk topluluklarının içine düştüğü durum hakkındaki değerlendirmesi oldukça manidardır. W. Radloff değerlendirmesi şöyledir: "*Her boy birbirine düşmandır. Boyların birbirlerine olan düşmanlığı düşmanlarına olandan daha çoktur. Bu nefret*

⁵⁶ Rusya'nın bütün Slav halklarını bir araya getirmek için ortaya koymuş olduğu planı 1659 yılında Yuriy Krijaniç şu satırlarıyla dile getirmiştir: "*Ey haşmetli Çar cenapları, sen elinde Musa'nın mucize yaratan esasını tutuyorsun ve bununla mucize yaratmaya muktedirsin; sen tebaalarının mutlak bir hükümdarısın ve dolayısıyla onlardan mutlak bir itaat görmektesin. Sen, Tanrının yardımı ile yalnız kendi devletini değil, diğer Slav ülkelerini de yükseltecek ve bu sayede devamlı bir takdir ve takdis kazanacak durumdasın. Bütün Slav milletleri ancak sen, haşmetli Çar, cenaplarına nazarlarını çevirmiş bulunuyorlar; darma dağınık bir hale getirilen çocuklara bir babanın ihtiyar edeceği bir harekette bulun ve onları bir araya topl*" (Çağ, 2008, s. 207).

sonucu boylar düşmanlarına destek olmakta ve bu da işgalcilerle işbirliğine yol açmaktadır. İki boyun birleştiği pek görülmemiştir” (Radloff, 1986, s. 318) Bu değerlendirmeden de anlaşılacağı üzere, Tükistan’ın işgali kaçınılmaz bir hal almıştı. 1854 yılında, bugün Almatı olarak bilinen şehrin olduğu yerde Verniy adında bir Rus askeri istihkâmı kuruldu. Rusya gün geçtikçe güney Kazakistan’da yerini sağlamlaştırıyordu. 1855’te İli Vadisi Ruslar tarafından ele geçirildi (Bregel, 2003, s. 64). Hokand Hanlığı’nda ise devlet yönetiminden bir haber olan Hudayar’ın zevkusefası devam ediyordu. Fergana Vadisi gibi verimli bir vadiyi elinde tutan Hudayar’ın devleti ne hale getirdiğini Muhammed Salih Taşkendi’nin aşağıdaki satırları oldukça iyi açıklamaktadır:

“Kokan’da Akmescid olayını unutarak zevkusefaya, eğlenceye ve pervasızlığa dalmaya, memleketin meselelerini görmezden gelmeye, Kazakistan’daki haraç, bağ⁵⁷ ve zekât vergilerini gayri din milletlere teslim etmeye, iktidarı ganimet bilerek kötü insanları, hırsızları ve rüşvetçi insanları toplayıp yönetici yapmaya ve vali olarak her bir işe göndermeye başladılar. Bazı cahil Mollaların ve cahil âlimlerin sözlerine inanan ahali şeriatın uzaklaştı. İlimsiz cahillere unvanlar vererek kadı, reis, hâkim, vali makamlarına atadılar. Rüşvetçilik ve haram yeme arttı, bir iş hakkında araştırma yapmadan konuşanların sözlerine inanıldı. Rüşvetçiler, yağmacılar ve genel olarak olmayacak insanlar vali ve yönetici oldular. Tersine, danışman, akıllı, erdemli ve bilgili kişiler hor görüldü ve ayaklar altına alındı. Toplantı ve müzakere yoluyla iş yürütülmesine yol verilmedi”. Daha birçok müellifin belirtmiş olduğuna göre Hudayar Han sorumsuz, müsrif ve bilgisiz biriydi (Ziyayev, 2007, s. 96-97). Bu bilgiler ışığında diyebiliriz ki Hudayar’ın yönetimindeki bir Hokand Hanlığı’nın Ruslar karşısında başarısız olması çok da şaşırtılacak bir durum değildi.

Hudayar’a olan güvensizlik ve memnuniyetsizlik o kadar artmıştı ki devletin dört bir yanından isyan sesleri gelmeye başlamıştı. Böyle bir ortamda devlet yönetimi konusunda maharet sahibi olan Malla Han isyan etti ve 1860’ta devletin başına geçti. Hokand Hanlığı’nı yakından takip eden Ruslar onun han olmasından hiç memnun olmadı. Rusya’nın memnuniyetsizliğini, Batı Sibirya komutanı ve valisi G.

⁵⁷ Bağ, gümrük ve alışveriş vergisidir.

Gosford'un hükümet merkezine yazmış olduğu 19 Ağustos 1959 tarihli mektuptaki şu nottan anlayabiliyoruz: “İktidara gelen yeni Hokand Han’ı Malla, halkın güvenini alıyor. Hükümet meselelerinde tecrübeli bir kişinin şöhretine sahip olduğu göz önüne alındığında, Çu Nehri'nin üst bölgelerinin (Bişkek, Tokmak ve civarı) işgal edilmesinin en geç 1860'da tamamlanması gerekiyor”.⁵⁸ Bu mektup hükümet yetkilileri ve askeri kadrolar tarafından görüşülmüş, bahsedilen yerlerin en geç 1861 yılına kadar alınması kararlaştırılmıştır (Starr, 2011, s. 45)

Mektupta yazılanlar oldukça ciddiye almış, Malla Han’ın iktidarının ikinci yılında Ruslar harekete geçmişti. 1860 yılına geldiği zaman Pişpek (Bişkek/Frunze) ve Tokmak kaleleri de Rusların ağır silah gücü karşısında dayanamamış ve kaybedilmişti. Bu iki kalenin kaybedilmesi Hokand Hanlığı içerisindeki telaşın ve çaresizliğin artmasına sebep oldu. O dönemde devletin başında bulunan Malla Han, askeri talimlerin sıklaştırılması için emirler verdi hatta bizzat bu talimlere katıldı. Fakat topçuların eğitimsiz olması ve toplarla hedefleri bir türlü tutturamamaları Malla Han’ı ziyadesiyle kızdıırıyordu (Ziyayev, 2007, s. 100). Fakat yıllardan beri askeri talimler yapmayan ordu, bilgi ve eğitici konusunda da eksikler yaşamaktaydı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi ordunun bu eksikliğini gören Muhammed Ali Han, Rusya’dan askeri talimler için eğitici istemişti.

Tam bu tarihlerde Rusya’da birtakım gelişmeler yaşanıyordu. 20 Haziran 1861’de Çar II. Aleksandr bir toplantı yapmış ve “Hokand halkıyla olan barışçı ilişkilerin devam ettirilmesi” kararını almıştı (Starr, 2011, s. 46). Fakat merkezi hükümetin kararlarını ciddiye almadıklarından mı yoksa gizliden başka türlü emir aldıklarından mı bilinmez, Rus yetkilileri gün geçtikçe güneye doğru indiği gözleniyordu. Rusya

⁵⁸ Malla Han ise Rusya ile arasındaki sınır çatışmalarından kaçınmaya çalışıyordu. Rus sınırının ötesine geçmeyi kesinlikle yasaklamıştı ve ihlallerin ölümle sonuçlanması için emir vermişti. Ayrıca, 1859 baharında St. Petersburg’a bir elçi göndermeyi planladı, ancak Çar generalleri bunu her şekilde engelledi. Hokand elçisi Fort Perovskii’ye (Akmescid/Kızılorda) vardığı zaman alıkonuyordu (Starr, 2011, s. 45).

da ilerleyen tarihlerde bu durumu açıklarken sınır bölgelerinden sorumlu olan yetkililerimizin almış olduğu kararlar çerçevesinde ilerleme olmuş diyecekti.

Çok kısa süreli yönetimlerin olduğu Hokand Hanlığı'nda 1862'de yine bir taht değişikliği yaşanmıştı. Alimkul'un öncüsü olduğu muhalif grup, Malla Han'ı öldürmüş, onun yerine 15 yaşındaki Şah Murad'ı han seçmişlerdi. Onu han seçmelerindeki en büyük etken devlet yönetiminin Alimkul'un eline geçmesiydi. Hâlbuki Malla Han, Rusya'yı bile tedirgin edebilecek kadar yetenekli ve tecrübeli bir yöneticiydi. Onun başta kalması devletin bir nebze olsun toparlanmasına olanak sağlayabilirdi. Ama onun devleti nasıl yönettiği değil kimler ile yönettiği daha önemliydi. Devlet yönetimi konusunda mahareti bulunmayan ve bu tarihlerde Buhara'da olan devrik Han Hudayar da taht için mücadele veriyordu.

Hanlık içerisinde bu gelişmeler olurken Rusya farklı bir politika takip etmeye karar verdi. Bu karar Türkistan coğrafyasının kaderini hızlı bir şekilde değiştirecek türdeydi. Tüm Rus yetkilileri tarafından (Çar da dâhil) hanlıkların alınması konusunda görüş birliğine varmıştı. 1863 yılına gelindiğinde, Orenburg kolordusu komutanı Çernayev'e harekete geçmesi için emir verildi. Rusya için kaleler, karakollar, askeri hatlar ve menziller yapılması işlemleri sona ermiş taarruz başlamıştı. Bu taarruzun ilk başarısı, 10 Haziran 1864'te Türkistan (Yesi) şehrinin alınması oldu. Aynı tarihlerde Evliya-Ata (Taraz) şehri de Ruslar tarafından alındı (Bulduk, 2006, s. 202).

Çernayev 7 Temmuz'da Çimkent'e yürüdü. Rusların Çimkent'e saldıracığı haberi duyulunca Alimkul, yanında yetiştirdiği Sultan Sadık Bey'i (Kazakistan özgürlük savaşçısı Sultan Kenesarı'nın oğlu) müdafaa için Çimkent'e gönderdi. İlk müdafaa başarısız olmuş ve Sultan Sadık Bey az sayıdaki ordusu ile Taşkent'e çekilmişti (Saray, 2004a, s. 64). Bunun üzerine, Alimkul yönetimindeki ordu derhal yola çıktı ve Rusları 40 kilometre kadar Çimkent'ten uzaklaştırmayı başardı. Bu arada, Buhara Hanlığı Hokand'a doğru sefere çıkmıştı. Bunu duyan Alimkul komutayı başka bir komutana vererek Hokand'a gitti. Onun komutası olmadan askerinin uzun süre tutunması beklenemezdi. Rusların son saldırısında çok daha kanlı bir çarpışma oldu. Hokand askerlerinin kahramanca savaştığı bu savaşın sonucunda, modern silahlar ile

donatılan Ruslar başarılı oldu. Ruslar 22 Eylül 1864'te Çimkent⁵⁹ şehrini işgal ettiler (Hayit, 1975, s. 77-78; Kenensariiev, 1997, s. 40; Mackay, 1875, s. 26-27). Buhara Hanlığı yine Hokand'ı sırtından vurmuş, Ruslarla işbirliği yapmaktan geri durmamıştı. Çimkent'in kaybedilmesinin başlıca aktörlerinden birisi Buhara Hanlığı idi. Fakat çok geçmeden sıra kendine gelecek, Rusya'nın tabiiyetine girmekten kendisini kurtaramayacaktı.

Çimkent'ten sonra sıra Taşkent'e gelmişti. Taşkent şehri Türkistan coğrafyasındaki en stratejik şehirlerden birisiydi. Ticaret yolları bu şehrin üzerinden geçmekteydi ve Türkistan'a hâkim olunmak isteniyorsa bu şehrin alınması gerekiyordu. Yaklaşık yüzyıldır Hokand ve Buhara arasında bu şehir için mücadele devam etmekteydi. Fakat artık şehir için talip olan üçüncü bir güç vardı ve onun iddiası öncekilerden çok farklıydı.

Rus ordusunun başında Çernayev bulunuyordu. Rus hükümeti bir karar almış işgal edilen yerlerin adını "Türkistan Bölgesi" olarak belirlemişti. Türkistan bölgesini başında da Çernayev bulunuyordu (Saray, 2004a, s. 65). O, bir an önce Taşkent'i almayı ve başarılarını bu sayede taçlandırmayı istiyordu. Rus yetkililerinin sözde yavaş olunması talimatını hiçe saymaktan geri durmuyordu. Çimkent kuşatmasında görmüştü ki Hokand Hanlığı'nın askeri gücü oldukça zayıftı ve Taşkent'i almak hiç de zor olmayacaktı.

Oldukça kararlı olan Çernayev, ilk iş olarak Taşkent şehrinin etrafındaki su kaynaklarını boşalttırdı. Bu arada hiç beklenmedik bir gelişme oldu ve Rus yanlısı olan bir grup, Hokand garnizonunu silahsızlandırarak şehrin kapılarını Ruslara açtı. Aynı gün, Alimkul ordusu ile birlikte şehre geldi ve bu büyük ihanetin önüne geçti. Fakat Rusların silah gücü o kadar kuvvetliydi ki Hokandlıların karşı koyabilecek doğru düzgün silahı bile yoktu. Nitekim Rusların 16 yaralı ile çıktığı bu savaştan Hokand ordusu yüzlerce şehit ile çıktı. Ölenlerin içerisinde Alimkul da vardı.

⁵⁹ Çimkent, Türkistan'a 200 km, Taşkent'e 100 km, Taraz'a 400 km mesafede bulunan oldukça stratejik konumda olan bir şehirdir. Kazakistan'ın en güneyinde yer alır. Bu şehrin alınmasıyla bütün Kazakistan coğrafyanın Rusya'ya ilhakı tamamlanmış oldu.

Hokandlılar ilk muharebeyi çok büyük bir zayıflık ile kaybetmişlerdi (Starr, 2011, s. 47; Schuyler, 2007, s. 110; Yetişkin, 2014, s. 105).

Türkistan coğrafyasının kaderini değiştiren büyük bir gelişme yaşanmıştı. Vizyonu ve tecrübesi ile Hokand Hanlığı'nı idare eden Alimkul şehit olmuştu (Allworth, 1994, s. 19)⁶⁰. Onun ölümü ile Hokand Hanlığı çok büyük bir çöküntü içerisine girdi. Henüz çocuk yaşta olan Murad Han, tecrübesizdi ve Ruslara karşı koyabilecek bir durumda değildi. Zaten uzun süre başta duramadı ve Buhara Emiri Muzafferiddin tarafından idam edildi.

Buhara desteğini arkasına alan Hudayar, zaman kaybetmeden han oldu. Hudayar'ın yönetimi altındaki bir devletin savunmasız olacağı aşikârdı. Savunmasız bir Hokand Hanlığı ise Türkistan coğrafyasının anahtarlarının Ruslara sunulması demekti. Öyle de oldu, binlerce insanın kahramanca verdiği mücadelelerin sonunda Rusya, az sayıdaki kayıpları ile kazanan oldu.

Taşkent savunması sırasında komutansız kalan ordu, Ruslara karşı direnebilecek bir halde değildi. Şehrin ileri gelenlerinden Kırgız ve Kıpçak beyleri şehrin hazinelerini de alarak Hokand'a doğru yola koyuldu (Çelik, 2016, s. 551; Allworth, 1994, s. 135). Henüz şehir Rusların eline geçmemişti. Taşkent'in yerlileri Rus işgaline karşı durmak niyetindeydi. Fakat onların elinde yeterli cephane ve insan gücü yoktu. Üstelik Çernayev karşısında nasıl başarılı olabileceklerdi ki?

Çernayev vakit kaybetmek niyetinde değildi. Bir ay sonra (14-15 Haziran'da) Çernayev'in güçleri Taşkent'e tekrar saldırdı. Atışlar sona erdiğinde, şehrin ileri gelenleri teslim olmak istediler. Bunlar ertesi gün Ruslarla buluşmak için vaatte bulundular. Ancak aynı akşam (15 Haziran) Taşkent halkı tekrar sokakta ve kavşaklarda barikat kurarak ve umutsuz bir direniş başlatarak ellerinde bulunan birkaç silah ile ateş etmeye başladı. Onların bu hareketi Rusların karşılık vermesi ile katliama dönüştü. O gün ile ilgili olarak Çernayev daha sonra şunları bildirdi: *"Bir veya iki "oy boltalı" (uzun saplı baltalı) adamın kendilerini mücadelenin içine atıp,*

⁶⁰ Alimkul öldüğü zaman henüz 34 yaşındaydı. Cesareti ve tecrübesi ile herkesi kendisine hayran bırakabilen bir komutandı. Ülkesini Ruslara karşı onun kadar savunabilen başka bir lider de olmayacaktı (Kenensariyev & Topçuyev, 1999, s. 12).

sümgüleri üzerinde merhamet aramadan hayatlarını kaybettikleri vakalar vardı. Her bir çadır, sümgülerle alınmak zorundaydı ve yalnızca içerideki herkes öldürüldüğünde temizlenebildi". Sokaklar hayatını kaybeden insanların ceset parçaları ile doluydu. Rusların topları ve ağır silah gücü karşısında balta, mızrak, kılıç gibi iptidai silahlar ile mücadele eden halkın ne şekilde can vereceğini herkes hayal edebilir. 16 Haziran akşamı sokaklar, zor da olsa temizlendi. Ertesi gün yaşlılar (aksaklıklar) ve yerel üst düzey görevliler, Çernayev ile Rusya'ya itaatlerini bildirmek üzere bir araya geldiler (Starr, 2011, s. 47; Ziyayev, 2007, s. 151-153; Becker, 2004, s. 22).

Âlim Han zamanında bin bir zahmet ile alınan, Fergana Vadisini Deşt-i Kıpçak düzlüklerine bağlayan ve kilit konumunda bulunan Taşkent kaybedilmişti artık. Taşkent'in kaybedilmesi demek, Hokand Hanlığı'nın topraklarının Fergana Vadisi ile sınırlanması anlamına geliyordu. Buhara Hanlığı henüz tehlikenin farkında değildi. Ama Emir Muzafferiddin'in, Rusya'nın hedefinde kendi topraklarının da olduğunu anlaması için çok zaman geçmeyecekti.

Amacına ulaşan Çernayev, karşısında durabilecek bir gücün olmadığını dile getirmekten hiç çekinmiyordu. Türkistan coğrafyasını kana bulamaktan ve çaresiz insanları katletmekten haz alır gibi bir psikoloji içerisindeydi. Bir taraftan da yaptığı katliamların duyulmasından ve bundan dolayı ceza almasından korkuyordu. Elde ettiği başarıların reklamını, St. Petersburg'a çok güzel bir şekilde yapmalıydı. Bu bağlamda Taşkent'in işgalini St. Petersburg'a müjdelerken kurmuş olduğu şu cümle çok önemlidir: *Taşkent'i işgal etmek suretiyle Orta Asya'da, İmparatorluğun şerefine ve Rus milletinin gücüne yaraşır bir mevki kazanmış olduk"* (Hayit, 1975, s. 81).

Taşkent işgal edilirken Buhara Hanlığı, yıllardır süren düşmanlığın son merhalesini tatbik ediyordu. Kendisi ile aynı davayı takip eden soydaşlarına yardım etmek şöyle dursun, onun olan Öretepe, Hocend ve Hokand'ı işgal etmekten de imtina etmiyordu. Amacı Hocend ve Öretepe'yi Hokand'dan geri almaktı. Hokand'ı işgal etmesinin sebebi de kuklası konumunda bulunan Hudayar'ı tahta tekrar geçirmektir. Nitekim 1866 yılına gelindiğinde Hokand tahtına artık Hudayar Han oturuyordu (Hayit, 1975, s. 83).

Rusya'nın Türkistan'da ilerlemesi büyük ivme kazanmıştı. Taşkent alındıktan bir yıl sonra Hocend, Öretepe ve Çizak (Buhara'nın Taşkent işgal edilirken Hokand'dan almış olduğu şehirler) Ruslar tarafından işgal edildi (Koç, 2015, s. 61; Rodenbough, 1885, s. 6; Skrine & Ross, 1899, s. 551-552). Çünkü Emir Muzafferiddin Taşkent'i Ruslardan geri istemiş ve Rus tacirlerini esir almıştı. Bu arada Çernayev de Buharalı bütün tüccarları tutuklattırdı ve mallarına el koydurdu. Artık sıra Buhara Hanlığı'na gelmişti. İçine düştüğü gafletin farkına varan Emir Muzafferiddin, Hudayar Han'dan yardım talebinde bulundu. Fakat Hudayar Han, yardım edebilecek konumda değildi ve Muzafferiddin hatasının bedelini Rusya'nın vassalı olmakla ödeyecekti (Çelik, 2016, s. 551; Becker, 2004, s. 26). Buhara'nın işgal edilmesi için harekete geçen Çernayev bu hedefine ulaşmadan St. Petersburg'a geri çağrıldı ve yerine Romanovski tayin edildi.

Hudayar Han 1868'de Rus hükümeti ile şartları oldukça ağır olan bir antlaşma imzalamak zorunda kaldı. Antlaşmaya göre, "*fethettiği bütün yerler (Hokand, Öretepe, Çizak, Katta Kurgan ve özellikle Buhara'nın su kaynağı Zerafşan Nehri'ni kontrol eden Semerkant) Rusya'ya bırakılacak ve Rus çarlarının daha önce elde ettiği ticari ayrıcalıklar devam edecektir*" (Acar, 2014, s. 278). Bu anlaşmaya göre Rus tüccarlar hanlık içerisinde tam serbestlik hakkını elde etmişti (Hayit, 1975, s. 84; Çapraz, 2011, s. 61; Yetişkin, 2014, s. 117-118). Bu anlaşmanın adı "*dostluk anlaşması*" olarak belirlenmişti. Gerçekte ise Hokand'ın Rusya'ya tabiiyetini bildiriyordu. Hudayar, Rusya karşısında çok aciz bir duruma düşmüştü ve artık Rusya ne derse onu yapıyor, vassal gibi davranıyordu (Starr, 2011, s. 48; Rodenbough, 1885, s. 6; Bregel, 2003, s. 64). Zaten bu tarihten önce de Hudayar, Buhara Hanlığı'nın vassalı gibi davranıyordu (Mackay, 1875, s. 29).

Hudayar Han'a hâkimiyetini sürdürme şansı veren Rusya, onun kendisine karşı isyan etmeyeceğinden ve sadık bir vassal gibi hareket edeceğinden emin olmuş olmalıdır ki bu tarihten sonra Buhara ve Hive hanlıkları ile mücadele edecek Hokand'ı kendi haline bırakacaktır. Hudayar Han ise hâkimiyetini devam ettirmek adına halkına olmadık külfetler yükleyecektir. Ülke ekonomisi gün geçtikçe kötüye gidecek, sıra dışı vergiler gündeme gelecektir. Fakat bu zulüm benzeri yönetime halk 1873'e

kadar dayanabilecektir. Bu tarihte, Fergana Vadisi'nin güney doğusunda yer alan Oş'ta ve Namangan'da⁶¹ Hudayar'a karşı büyük bir isyan baş gösterdi. Bu grubun önderi ise Kırgız koluna mensup olan Polathan adında bir direnişçiydi. Direniş aralıksız olarak 2 yıl devam etti ve 1875'e gelindiğinde artık hanlık merkezi tehdit ediliyordu. Hudayar Han zaman kaybetmeden Rusya'dan yardım talebinde bulundu. Fakat Rusların zamanında yardım göndermeyeceğini anladığı zaman 1875'te ülkesini terk etti ve Taşkent'e Ruslara sığındı.⁶² Hokand Hanlığı için Hudayar dönemi kapanırken Ruslara karşı verilen ölüm kalım savaşı başlıyordu (Doğan & Erdoğan, 2017, s. 34-305; Hayit, 1975, s. 85; Lyons, 1910, s. 78).

Albay Skobelev kısa süre sonra Hokand'a geldi. Fakat onun gelmesi Hokand'da infiale sebep oldu. Ruslara karşı halkın direnci çok fazlaydı. Hokand'da tutunamayan birlikler Taşkent'e geri çekilmek zorunda kaldı. Ayaklanmayı çıkartanlar, Hudayar Han'ı kabiliyetsiz olmakla ve devleti idare edememekle suçluyorlardı. Bu isyanın başında Abdurrahman Aftabaçı bulunuyordu. Onların Han olarak tanıdıkları ise Polathan idi. Taşkent'i, Öretepe'yi ve Semerkant'ı ele geçiren Ruslara karşı, bütün halkı direnmeye davet ediyorlardı. Hudayar'ın Ruslar ile anlaşacağını ve "*Han Hazretleri*" unvanı aldığını söylüyorlardı. Allah yolunda cihat ilan etmişlerdi (Hayit, 1975, s. 87; Starr, 2011, s. 49).

Margilan şehrinde bulunan General Kaufman, Hudayar'dan sonra tahta geçen Nasreddin Han'ı yanına çağırttı ve ona çok ağır bir anlaşma imzalattı (Bulduk, 2006, s. 34). Fakat Hokand'daki isyancılar, Nasreddin'i han olarak kabul etmiyorlar, Ruslar ile yapılan anlaşmanın hükümsüz olduğunu iddia ediyorlardı. 7 Ağustos 1875'te 10.000 Hokand kuvveti Taşkent'in güney eteğine geldi. General Kaufman derhal bir piyade tabur, süvari ve 400 Kazak'ı onlara karşı gönderdi. Ayrıca Taşkent'teki Rus sakinlerine silah dağıtılması emrini verdi.

⁶¹ Fergana Vadisi'nde yer alan Hokand ve Namangan şehirleri XIX. yüzyılda 113.000 kadar nüfusa sahipti(Ödemiş, 2012, s. 40).

⁶² Hudayar kaçarken ona 4.000 piyade, 2.000 asker ve 68 top eşlik etmiştir. Ayrıca bir tarihçi onun Taşkent'e kaçması hakkında "*Sonra o emir, seksen araba yükü hazine ve hanımlar, kızlar, yedi araba tenge*" ile yola çıktı demiştir (Ziyayev, 2007, s. 299).

Pulat Han liderliğindeki halk tarafından şiddetle desteklenen isyancı kuvvetler, Andican'da yoğunlaşmıştı ve buna karşı Rus komutası derhal bir cezai sefer düzenledi. Bu seferden sorumlu Rus General Skobelev, "*Bizi konukseverlikle kabul etmeyi teklif etseler bile kabul etmeyeceğim*" diye övünüyordu. Ruslara karşı isyan eden biri yakalanırsa, "*Andican'da onu asmak faydalı olacaktır*" diyordu. Başka bir subay A. Kuhn da "*huzursuzluğa neden olan faktörlerin, derinden inandığım kadarıyla bizimle bir ilgisi yoktu*" diye rapor etmekteydi. Yani Rus yetkililer, isyanların sorumlusu olarak kendilerini görmüyor, halkın cezalandırılması gerektiğini düşünüyordu (Starr, 2011, s. 49-50).

1876 yılı Hokand Hanlığı için sona gelindiğini işaret ediyordu. Kukla bir hanın yönettiği devletin dört bir tarafında Ruslar kol geziyor, kendilerine karşı gelen herkesi öldürüyordu. 1875'te imzalanan anlaşmanın ağır maddi yükü de halkın omuzlarındaydı. İsyancıların çaresiz çırpınışları fayda etmiyordu. Nitekim 8 Ocak 1876 tarihinde Ruslar Andican'a operasyon düzenlediler (Popowski, 1893, s. 48). Asi olarak isimlendirdikleri 20.000 kişiyi (genç, yaşlı, kadın, çocuk ayırmaksızın) katlettiler. Bu katliamları yaparak, kendilerine isyan edenlerin sonunun ne olacağını gösteriyorlardı (Skrine & Ross, 1899, s. 260-261). Artık Hokand'ın direnci kırılmıştı. İşgal süreci tamamlanmış devlet ele geçirilmişti. Hokand Hanlığı tarihin tozlu sayfalarında yerini alırken özgürlük savaşçıları darağacına asılıyordu (Bulduk, 2006, s. 35; Ziyayev, 2007, s. 318-319).

Rusya bölgede kalıcı olduğunun kanıtı olarak sahip olduğu bölgelere yeni isimler veriyor, yeni idari bölgeler oluşturuyordu. Fergana Vadisi, toprağının verimli olması dolayısıyla yüzyıllardır bu coğrafyayı besleyen en önemli tarım havzasıydı. Topografya çalışmalarına yıllar önce başlamış olan Ruslar, Fergana Vadisi'ne özel bir önem veriyordu. Oldukça gelişmiş olan Rus tekstili için, hammadde ihtiyacını bu vadiden karşılamak çok cazip olacaktı. Örneğin, Amerikan Sivil Savaşı sebebiyle, pamuk kaynağı kesilen Rusya'nın imdadına burada üretilen pamuk yetişmiştir (Morgan, 1981, s. 122).

Moskova'ya bağlanacak olan bir tren yolu hattı ile vadinin tüm zenginlikleri Rusya'ya aktarılacaktı. 19 Şubat 1876'da Çar II. Aleksandr'ın emri ile hanlığın toprakları "Fergana Oblastı" şeklinde isimlendirildi ve Türkistan Genel Valiliği'ne

bağlandı (Bregel, 2003, s. 64). Vadiyi Rusya'ya kazandırmış olan Skobelev de vali olarak atandı (Hayit, 1975, s. 89; Becker, 2004, s. 70; Rodenbough, 1885, s. 7).

Skobelev'in yönetimi altında bulunan vadide huzursuzluk hiçbir zaman eksik olmamıştır. Çünkü Fergana Vadisi halkı Rusya'nın sömürü siyasetine boyun eğmek istemiyordu. Vadide etkili olan tarikatların (Nakşibendî, Kâdirî) şeyhleri, halkı Rusya'ya karşı birlik olmaya ve mücadele etmeye davet ediyordu. 20 yıl içerisinde 5 kez (1878-1882-1892-1893-1898) isyan etmiş olan halk, özgürlük adına bir sonuca varamamıştır (Koç, 2015, s. 63). Fakat Rusya'nın bölgede uygulamış olduğu siyasetin fark edilmesi adına sesini her zaman duyurmuştur. Özellikle 1898 yılında çıkan Dükçü İşan (Saçlı İşan) isyanı Rusya'yı oldukça tedirgin etmiştir.

Tez konumuzun bu bölümünde anlattıklarımızdan yola çıkarak diyebiliriz ki vadiye ve çevresine hâkim olan hanlıklar modern çağa ayak uyduramamışlar ve askeri teknolojiyi yakalayamamışlardır. Vadide etkili olan kadercilik anlayışı da halkın bilim ve teknolojiye uzak olmasında etkili bir unsurdur. Onların bu inancı Rusya ve diğer devletler tarafından kullanılmıştır (Ödemiş, 2012, s. 34). Kader inancını kadercilik olarak algılamış olan halk, yaklaşmakta olan Rus tehlikesine karşı önlem almaya gerek duymamıştır. Onlara göre kâfir Ruslar muaffak olamayacaklardı. Fakat modernizasyonu erken almış olan Ruslar, hanlıklar karşından kısa sürede başarı sağlamıştır.

Fergana Vadisi, içerisinde hâkim olan dini tarikatların da etkisiyle günümüzde bile sorunlu bir gölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Sovyetler birliği zamanında Türk cumhuriyetlerine toprak taksimatı yapılırken vadinin, kültürel ve etnik yapısı dikkate alınmamış ve bugünkü çatışmaların temeli atılmıştır. Vadiyi besleyen su kaynakları Kırgızistan'da yer alırken vadinin tarım havzasının neredeyse tamamı Özbekistan'a ayrılmıştır. Tacikistan ise özellikle Hocend şehrini alarak vadinin içerisine sokulmuştur.

Yine Sovyetler döneminde getirilerek vadiye yerleştirilen Ahıska Türkleri, özellikle Özbekler ile yaşadıkları etnik çatışma yüzünden vadinin problemlili bölge olmasına katkı sağlamaktadır. Fergana Vadisi'ni yakından görmek amacıyla kısa süre önce gerçekleştirdiğimiz seyahatimiz esnasında fark ettik ki çok yakın bir gelecekte bu üç

ülke (Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan) arasında çok büyük su sorunları ortaya çıkacaktır.

Rusya'nın uygulamış olduğu asimilasyon ve göç politikası çok farklı sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Yüzyıllardan beri farklı etnik grupların bir arada yaşamış olduğu vadede, Rusların gelmesiyle birlikte yoğun bir Rus nüfusu ortaya çıkmıştır. Verimli toprakların Rus göçmenlere verilmesi ve yerli halkın dağlık bölgelere sürülmesi, toplumsal eşitsizliği doğurmuştur.

3.3. FERGANA BÖLGESİNDE BÜYÜK GÜÇLERİN ÇATIŞMASI

İnsanoğlu her türden şeyi üretmek üzerine programlanmış olan bir canlıdır. Elindeki mevcut imkânlar doğrultusunda sürekli olarak üretmek ister. Avrupa'da Rönesans ve Reform etkileri sonucunda meydana gelen Sanayi Devrimi, insanlık tarihindeki en büyük üretim olaylarından birisidir. İnsan gücüne dayalı olan ve ortalama bir hızla üretilen ürünler, artık daha hızlı ve daha seri bir şekilde üretilecekti. Bu yeni teknoloji, elbette ki bazı yeni gelişmeleri de beraberinde getirdi. Sonuçta seri bir şekilde üretilen ürünler için daha fazla hammadde gerekiyordu. Aynı zamanda bu ürünlerin tüketiciye ulaşması için de pazar ihtiyacı ortaya çıkmıştı.

Rusya kendini Avrupalı devletler bloğunda gördüğü ve sanayi devrimini de yakaladığı için hammadde ve pazar arayışında diğer Avrupalı devletlerin gerisinde kalmamıştır. Sıcak denizlere inme politikasını takip eden Rusya, Türkistan topraklarını işgal ederken bu arayışını da hesaba katmıştı. Bilindiği üzere sanayi için hammadde olan pamuk, Türkistan coğrafyasında özellikle de Fergana Vadisi'nde yoğun bir şekilde yetiştirilmekteydi. Rusya, Türkistan topraklarına sahip olduktan sonra endüstrisi için gerekli olan pamuğu yıllarca bu topraklardan sağlamıştır.

Rusya'yı doğu istikametinde ilerlemeye mecbur kılan bazı durumlar vardı. Rusya'nın genişleme siyasetinin ilk ayağını oluşturan Avrupa cephesindeki ilerlemesi devamlı olarak Avrupalı devletler tarafından engellenmiştir. Bu sebepten Rusya, rakipsiz olarak ilerleyebileceği doğu istikametine yönelmiştir. Avrupa'ya nazaran daha büyük olan Türkistan coğrafyası, Rusya'nın I. Petro'dan itibaren ulaşmayı hayal ettiği Hindistan ve Çin'e giden en kısa yol durumundaydı (Hayit, 1975, s. 118). Zaten sanayi devrimi başlamadan çok daha önceleri Orta Asya istikametinde kendisine bir

rota belirlemiş olan Rusya, amacına ulaşmak için bu topraklarda Çin ve İngiltere ile karşı karşıya gelmiştir.

XIX. yüzyıla baktığımız zaman İngiltere açısından sürekli olarak Rusya ile mücadele edildiği görülmektedir. Sömürgecilik yarışında Hindistan'ı alarak ilk sıraya yerleşmiş olan İngiltere, bu üstünlüğünü ve sömürgesini korumak için mücadele vermiştir. İngiltere, sömürgesi olan Hindistan'a karşı kuzeyde yer alan Rusya'yı bir tehlike olarak görmüştür. Rusya ve İngiltere'nin Asya'nın geniş topraklarında meydana gelen bu çekişmesi, Yüzbaşı Conolly tarafından "*Büyük Oyun*" olarak nitelendirilirken Kont Nesselrode tarafından ise "*Gölgeler Yarışması*" olarak isimlendirilmiştir (Ödemiş, 2012, s. 50; Sabol, 2002, s. 587).

Aslında burada sözü geçen her iki isimlendirme de oldukça yerindedir. Çünkü her iki devlet de uzun vadeli politikalarının bir gereği olarak hareket etmiştir. Mevcut olan statükolarındaki en küçük bir değişimin onlara getireceği ağır kaybın farkında olduklarından, ne Rusya ne de İngiltere bu topraklardan vazgeçme niyetindeydi.

Rusya yüzyıllardır takip ettiği genişleme politikasının asıl hedefine Türkistan topraklarında ulaşmak üzereydi. İngiltere ise İmparatorluk şekline dönüşmesine vesile olan Hindistan'ı tehlikeye atmak istemiyordu. "Gölgeler Yarışı" şeklinde bir benzetme de aslında bir anlamda doğru olarak nitelendirilebilir. Burada birbiri ile mücadele eden ve nüfuz alanını genişletmek isteyen her iki devlet de asıl devlet merkezlerine çok uzak durumdaydılar. Rusya açısından, bu coğrafyaya ulaşmak için yüzyıllardır verilen mücadele neticesinde gerekli olan ikmal hatları, kaleler, garnizonlar, hazır durumdaydı. Kazakistan'ın geniş bozkırları Rusya'nın hüküm sürdüğü alanlardı. Sibiryatta kontrol Rusya'nın elindeydi. Yani Rusya'nın ilerlemesine karşı koyabilecek herhangi bir güç yoktu (Hatunoğlu, 2016, s. 502).

İngiltere denizaşırı bir sömürgeye sahip olmanın verdiği dezavantaj ile hareket ediyordu. Rusya'nın ilerlemesinin farkında olması onu durdurabileceği anlamına gelmiyordu. İngiltere, hanlıkları uykudan uyandırmak için birtakım girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimlerden en önemlisi hanlıklara iyi niyet elçisi gönderilmesidir. Gönderilen elçiler hanlıkları birlik olma konusunda uyarılmış ve onları derin uykudan uyandırmaya çalışmışlardır. Fakat uyarıları dikkate almak bir yana dursun gönderilen

elçiler casusluk yaptıkları gerekçesiyle öldürülmüştür. Ayrıca aynı soydan gelen insanların birbirine olan düşmanlığı, Rus düşmanlığının önüne geçmiş durumdaydı.

Rusya ihtimaller doğrultusunda hareket etmek istemiyordu. Türkistan hanlıkları onun olacak ve Hindistan'a giden yol kontrolü altına girecekti. İngilizlerin Türkistan'da nüfuz sahibi olması ise en büyük endişesiydi. İngilizlerin Hokand, Buhara ve Hive'ye etki edebilecekleri ve Türkistan coğrafyasında ticari ve siyasi çıkar sahibi olabilecekleri ihtimali, Rusların acele davranmasının arkasında yatan en büyük etkendi. Birkaç cephede birden savaşmanın verdiği ağır ekonomik külfete rağmen Rusya hedefinden şaşmıyordu.⁶³

İngilizlerin çekimser davranması Rusya'nın işini kolaylaştırırken hanlıkların kaderini belirliyordu. Aslında İngiltere de sınır bölgelerindeki karmaşık yapıdan rahatsızdı, sürekli birbiri ile mücadele eden ve sınır güvenliğini tehlikeye atan yönetimler onu tedirgin etmekteydi. Anlaşma sağlayabileceği belli bir otoriteden yoksun olan Türkistan, onu iki kez düşünmek zorunda bırakıyordu. Belki de bu sebeplerden dolayı, bir taraftan Rusya'nın yayılmasını ve Hindistan'ı tehdit etmesini tehlike olarak addederken bir taraftan da muhatabı olacak istikrarlı bir Rusya'yı tercih etme şeklinde bir tutum sergilemiş olabilir. Bizi bu düşünceye sevk eden en önemli olay, Rusya'nın Türkistan coğrafyasındaki işgal faaliyetlerini bitirmesinin hemen ardından, İngilizler ile masaya oturması ve Afganistan'ı tarafsız bölge yaparak anlaşma sağlamasıdır. Bu konu yoruma açık olup üzerinde çok geniş çaplı çalışmaların yapılması gerekmektedir.

Fergana Vadisi, konum itibarıyla Rusya'nın güneyde ulaştığı uç noktalarda yer almaktaydı. Fergana Vadisi sınırından sonra Rusya'nın hedefi olabilecek topraklar, İngilizlerin etkisi altında bulunan coğrafyayı teşkil ediyordu. Bu sebepten, Rusya'nın Hokand Hanlığı'nı almak üzere harekete geçmesi ve Fergana Vadisi'nin verimli topraklarını bünyesine katması İngilizleri oldukça telaşlandırmıştır. Bizim de bu bölümde ele alacağımız konu; yüzyıllardır Orta Asya (Türkistan) cihetinde ilerleyen

⁶³ Rusya'nın sömürü elde etmesi ile ilgili olarak önemli Rus tarihçisi Vasili Kliuchevskii, "*Rusya'nın tarihi, sömürgeleştirme tecrübesi yaşayan bir ülkenin tarihini yansıtmaktadır. Göç ve sömürgeleştirme, bizim tarihimizin en temel özelliğini oluşturmaktadır ki diğer bütün özellikler az çok bu özelliklerle ilgili bulunmaktadır*" demiştir (Sabol, 2002, s. 588).

ve Hokand'ı gözüne kestiren Rusya ile sömürgesi olan Hindistan'ı koruma çabası içindeki İngiltere'nin çıkar tartışması olacaktır.

İngiltere ve Rusya'nın Orta Asya hâkimiyeti konusunda birbiri ile mücadelesi 1820 yılından sonra başlamıştır. Bu mücadele ilk zamanlarda gizliden gizliye olmuştur. Fakat 1842 yılından sonra bu mücadele açıktan yapılmaya başlamıştır (Yapp, 2001, s. 187). İngilizler yüzyılım başlarında aktif olmasalar da bölgeye elçiler, diplomatlar ve seyyahlar göndermişlerdir.

İngiltere ve Rusya için amaç ve kapsam aslında farklılık arz ediyordu. İngiltere'nin Hindistan'daki yetkilileri, kuzeyden yaklaşmakta olan Rusya tehlikesine karşı kendi mevkilerini korumanın peşindeydi. Onlar için Türkistan hanlıkları tampon bölge konumundaydı. Fakat Rusya açısında aktif bir genişleme siyaseti devam ediyordu. Yeni sömürgeler elde etmesi gerekiyordu. Rusya'nın ürettiği mallar Avrupa devletlerinin ürettikleri ile Avrupa pazarında rekabet edemeyecek seviyedeydi. Bu sebepten yeni pazar gerekiyordu. Rusya XVIII. yüzyılım sonlarından itibaren Türkistan hanlıkları ile ticari faaliyetlerini geliştirmişti. Bu ticaret, hanlıklar içerisindeki yerli halkın refah seviyesinin artmasına katkı sağlamıştı. Rus tüccarlar da bu ticaretin karlı olmasından dolayı oldukça memnunlardı (Sabol, 2002, s. 587; V.E., 1956, s. 12).

Rusya için Türkistan coğrafyası sömürülmek üzere bekleyen bir yerdi. Bu topraklarda Timur'dan sonra etkili olan parçalanmış yapı Rusya'nın iştahını kabartıyordu. Rus devlet adamları bu coğrafyanın alınması için ellerinden geleni yaparken Rus kökenli tüccarlar da Rus yönetimine, Orta Asya'ya askeri seferler yapılması ve yeni pazarlar açılması için sürekli telkinlerde bulunuyorlardı. Rusya'nın Türkistan coğrafyasına ticari açıdan oldukça fazla ehemmiyet verdiğini, 1838 tarihine ait Dışişleri Bakanlığı'nın "*Ticaret bizim Orta Asya politikamızın temel dayanağıdır*" notundan da anlayabiliyoruz (Çapraz, 2011, s. 58).

Bazı Rus tarihçiler Rusya'nın bölgedeki fethi sırasında işlenen tüm günahlar için İngilizleri sorumlu tutmuşlardır. Onların bu tutumu, Rusya'nın Orta Asya'daki saldırgan politikasını meşrulaştırmaya çalışmaktan başka bir şey değildir. Bu bilim adamları okuyucularını, "*ya İngiltere Orta Asya'yı fethedecek ve daha kötü bir acı çekilmesi ihtimali ortaya çıkacaktı ya da yerel halk, kendisini büyük Rusya'ya*

"katılmakla" şanslı sayacaktı" şeklinde bir ifade ile korkutmuşlardır. Bu tarihçilerin anlatımıyla denilebilir ki Rusya, iki kötü seçeneğin içinden daha az kötü olanı seçmiştir. En şaşırtıcı şey de Rus generallerinin ve subayların büyük çoğunluğu raporlarını ve anılarını Orta Asya devletlerinin "fethedilişi" konusunda yazdılar. Bu iddialar Rus tarihçilerince tekrarlanmıştır. Ancak Özbekler de dâhil olmak üzere Asya tarihçileri, "Hayır, Rusya bizi fethetmedi, bizi ilhak etti" diye itiraz etmişlerdir. Tarih, başkalarını kendi hazinelerini zenginleştirmek için köleleştiren işgalcilerin ne iyi ne de nazik olduğunu göstermektedir; Aksine, askeri seferlerinde ve kuşatmalarında hiçbir mantık ve duygu yoktur. Sadece o coğrafyanın alınması ve ülke topraklarına kazandırılması vardır. Nitekim Akmesid'in, Hocend'in, Taşkent'in alınması ve Andican ayaklanmasının bastırılması sırasında bu duyguların olmadığı açık bir şekilde görülmüştür (Starr, 2011, s. 53).

İran ve Afganistan gibi ülkeleri kendi nüfuz alanı içerisine almak isteyen İngiltere, Rusya'nın Orta Asya'daki her işgal teşebbüsünü, kendi hâkimiyet sahasının ihlali olarak yorumlamaktaydı (Hayit, 1975, s. 118). Rusya ise Orta Asya'da yeni politikalar belirleme konusunda oldukça maharetliydi. Rusya, İngiltere karşısında Avrupa'da aldığı her yenilginin telafisini Orta Asya'da gerçekleştiriyordu. Dietrich Geyer'in konuyla ilgili olarak ifade ettiği, "Rus sömürgecilik yayılması, sırf sömürgecilik uğruna gerçekleşmedi. Bu sömürgecilik, Rusya'nın Avrupa'daki konumu üzerinde yoğunlaşan Pan-Slavcı ve emperyal Rus ideolojilerince desteklendi. İkinci olarak Orta Asya'nın işgali, (hem siyasi hem askeri açıdan) Avrupalı güçlerle rekabette, özellikle de İngiltere ile Rusya arasındaki düşmanlıkla yakından bağlantılıydı" bu satır oldukça açıktır (Sabol, 2002, s. 588). İşte tam bu noktada, Orta Asya'da İngiliz-Rus rekabetinin boyutları düşünüldüğü zaman Hokand'ın fethinin kaçınılmaz olarak yorumlanması gerekir. Çünkü bu büyük rekabetin çoğu unsuru arasında Hokand Hanlığı da yer almaktaydı (Starr, 2011, s. 53)

XIX. yüzyılın ilk yarısında İngiltere, Afganistan ve Rusya arasında gelişen olaylar, Türkistan hanlıklarının da kaderine etki etmiştir. İngiltere'nin çekimser tutumuna karşı Rusya'nın aktif politika takip etmesi, bölgedeki siyasetin belirleyici unsuru olmuştur. Bilindiği üzere Herat, Afganistan ve İran arasındaki en stratejik noktaydı. İngiltere ve Rusya Herat üzerinden siyaset takip ederek İran'ı yönlendirmeye

çalışıyorlardı. 1837 yılında, Rus desteğiyle hareket eden İran ordusunun Herat'ı kuşatması, İngiltere ve Afganistan'ın arasını açmıştır. Afganistan'ın başında bulunan ve oldukça genç yaşta olan Şah Dost Muhammed Han, Herat kuşatması sırasında İngiltere'nin kendisine destek vermemesinden dolayı Rusya'ya yaklaşma politikasına başlamıştır. Nisan 1838'de Afgan Şahı milli meselelerin halledilmesi konusunda Rusya'nın desteğine ihtiyaç duyulduğunu resmi olarak açıklamıştır. Bu açıklama ile birlikte Rusya'nın bölgedeki etkinliği her geçen gün artmıştır. Hindistan Genel Valiliği'ne yeni atanmış olan Lord Eden Auckland da artan Rus nüfuzuna karşı birtakım faaliyetlere girişmiştir (Yazıcı O. , 2002, s. 52).

Bu yeni vali Afganistan'ı kendi tahakkümüne almak istiyordu. Onun bu kararı İngiliz diplomatlar arasında birtakım tartışmalara sebep olmuştur. Afganistan meseleleri konusunda uzman olan ve Afgan Şahı Dost Muhammed'in İngiltere'ye yakınlığını iyi bilen Burnes, Auckland'ı Afganistan'ı işgale yeltenmemesi konusunda uyarmıştır. Burnes'in uyarısı şu şekildedir: *“Peşaver'deki Afgan haklarını münasip bir şekilde korursanız bu, Dost Muhammed Han'ı bize minnetle bağlayacaktır. Bu ise, İngiltere önderliğinde Afganistan ile Orta Asya'nın Sünni Müslümanlarını bir ittifak içine alarak Rusya ile İran'ın güneye doğru yayılmalarına karşı aşılması güç bir engel yaratmamıza imkân verecektir... Ayrıca, Dost Muhammed sıradan bir lider değil ve yaşı da çok genç. Üstelik bizimle dost olmak istiyor. Böyle bir adamın ülkesini işgal ederek onu Rusların kucağına atmak zannederim menfaatlerimize pek uygun düşmeyecek”* (Saray, 1984, s. 405). Fakat genel vali Auckland, Burnes'in bu açıklayıcı uyarısından tatmin olmamış olacak ki Afganistan'a savaş açma düşüncesinden vazgeçmemiştir.

Kendi menfaatleri doğrultusunda hareket edeceğinden emin olduğu Şah Şüca'yı Afganistan tahtına geçirmek niyetinde olan Auckland, 1838 Mayıs'ında Afganistan'a ordu sevk etme kararı aldı. Eğer onun istediği kişi Afganistan'ın yönetimini devralırsa Rusya ile Afganistan yakınlaşması sona erecek, bölgenin hâkimi İngiltere olacaktır. Genel vali Ekim 1838'de, Afgan Şahı Dost Muhammed'in *“Rus yanlısı siyaset izlediği ve İngiltere'ye karşı düşmanlık yaptığı”* gerekçesi ile Afganistan'a müdahale edileceğini açıkladı. Bu haberin duyulması üzerine İran, Herat'ta bulunan ordusunu geri çekti. Bu da demek oluyordu ki İngiltere'nin Afganistan'a saldırması için sebep ortadan kalkmıştı. Fakat Auckland, *“Afganistan'da düşman birinin (Dost*

Muhammed) yerine dost birinin (Şah Şüca) iş başına geçmesi için savaşıacakları” şeklinde bir açıklama yaparak Dost Muhammed’e düşmanlığını bir kez daha yinelemiş oldu (Yazıcı O. , 2002, s. 54).

Valinin yapıcı değil yıkıcı politikası yüzünden 1839-1842 yılları arasında cereyan eden İngiliz-Afgan Savaşı’nı İngiltere kaybetti. Dost Muhammed kısa süreli bir aradan sonra tahtına kavuşurken İngiltere sadece Afganistan’da değil bütün Türkistan coğrafyasında saygınlığını yitirdi. İngiltere’nin haksız bir şekilde Afganistan’ı işgal etmesi ve sonrasında yenilmesi ile ilgili olarak ünlü Macar Oryantalisti Vambey’nin şu sözleri çok anlamlıdır: *“Sütten ağzı yanan çocuğun yoğurdu üfleyerek yemesi misali, İngilizler bu Afgan yenilgisinden sonra uzun zaman Orta Asya işlerine karışmak cesaretini gösterememişlerdir* (Saray, 1984, s. 407).

Türkistan hanlıklarına Rusya karşısında birlik olma çağrısı yapan, onların toprak bütünlülüğüne saygı duyulması gerektiği konusunda görüşler beyan eden İngilizlerin yıllardır biriktirdiği güven duygusu, durduk yere Afganistan’a saldırması sonucu bir anda İngiliz düşmanlığına dönüşmüştür. İngiliz ordularının yenilmezliği kaidesi de bu savaş sonrasında yıkılmıştır. İngiltere’nin Afgan savaşını kaybetmesi, Rusya’nın daha rahat ilerlemesi için imkân sağlamıştır (Çetin, 2000, s. 3). Belirtmemiz gerekir ki İngiltere’nin Afganistan’a saldırması Buhara Emiri Nasrullah’ı oldukça fazla kızdırmıştır. İngilizlere düşman olan Emir Nasrullah, Hokand Hanlığı ile İngiliz elçilerinin görüştüğünü duyunca 1842’de İngiliz diplomatlardan Studdart ve Conolly’i öldürtmüştür (Buğra, 1956, s. 9; Hatunoğlu, 2016, s. 502-503).

Rusya’nın genişlemesi karşısında sessiz kalmak zorunda kalan İngiltere, Asya’da Rusya ile rekabet edebilecek konumda olmadığını görmüş olacak ki Rusya’nın karşısına Avrupa’da büyük güç olarak çıkmıştır. Fakat 1854-1856 yıllarında Rusya’nın saldırgan tutumu dolayısıyla yapılan Kırım Harbi sonrasında, İngiltere cesaretini toplamış ve Orta Asya’da tekrardan Rus karşıtı politikalarını sürdürmüştür.

Rusya ve İngiltere’nin Orta Asya’da vermiş olduğu mücadele birçok tarihçi tarafından incelenmiştir. Bu konu ile ilgili incelenen belgeler, İngilizlerin Rusları Orta Asya pazarlarından atmak ve oradaki siyasi genişlemelerini engellemek için her yolu denediklerini göstermektedir. İngilizler, Orta Asya devletlerini (Türkistan hanlıkları ve Afganistan) Rusya toprakları ile Hindistan’daki İngiliz kolonileri

arasında "tarafsız bölge" olarak görmek istediler. İngiliz hükümeti, Rusya'nın Orta Asya hanlıklarını ele geçirmeye çalışacağını ve oradaki taht değişikliklerinin sıklığı nedeniyle bu işe Hokand Hanlığı ile başlayacağını açıkça öngördü (Starr, 2011, s. 54).

Hanlıkların askeri yönden gelişmelerinde İngiliz ve Rus etkileri farklı olmuştur. Üç hanlıktan sadece Buhara Hanlığı askeri yönden İngiliz etkisinde kalmıştır. Buhara'nın Emiri olan ve halk arasında "kasap"⁶⁴ olarak nitelendirilen Emir Nasrullah, ordusunu İngilizlerin Hindistan'daki hapishanesinden kaçan İranlı (Tebriзли) Abdussamed'in desteği ile İngiliz usulünde düzenlemiştir. Bu kişi İngilizlerin arasında kalmış ve İngiliz askeri düzenlemelerini bizatihi görmüştür. Buna karşın Hokand ve Hive hanlıkları, askeri yönden Rusya'nın etkisinde kalmışlardır. Zaten tezimizin önceki bölümünde de Hokand hanlarının Rusya'dan askeri talimler için öğretmenler istediğini dile getirmiştik. Ayrıca Hokand Hanlığı, Ömer Han zamanında Osmanlıdan da ustalar ve muallimler getirtmiştir (Togan, 1981, s. 216). Buradan da anlaşılacağı üzere askeri anlamda diğer devletlerin gerisinde kalmış olduğunu anlayan hanlıklar, ordusunu modernize etmek için birtakım girişimlerde bulunmuşlardır.

Buhara Hanlığı'nın İngilizlere olan ilgisi Emir Nasrullah zamanına kadar gayet fazla olmuştur. Örneğin, 1832 yılında İngiliz Murahhası (diplomati) Aleksandr Burnes Buhara'ya geldiği zaman oldukça iyi ağırlanmıştır. Hatta bu misafirlik sırasında Buhara'nın Hekim Kuşbeyi, Burnes'e İngilizler ile ticari ilişkileri geliştirmek için Buhara'da "İngiliz Ticaret Elçiliği" kurmayı teklif etmiştir. Fakat Emir Nasrullah başa geçtikten sonra, 1837'de bu İngiliz yanlısı olan Hekim Kuşbeyi ve çevresindekileri öldürtmüştür. Bunun üzerine de Emir Nasrullah Rus yanlısı bir politika izlemeye başlamıştır. Emir Nasrullah'ın Rus yanlısı olduğu ve Rus tüccarlara gereğinden fazla müsemma gösterdiği konusunda ünlü Rus istatistikçisi Meyer, "Orta Asya'da Rus mallarının en mühim pazarının müdürü" demiştir (Togan, 1981,

⁶⁴ Emir Nasrullah'a, halk arasında "kasap" dendiğini söyleyen Eugene Schuyler, bunun sebebini dile getirmemiştir (Schuyler, 2007, s. 113). Biz bu isimlendirmenin, 1842'de Hokand Hanlığı'nı basarak Muhammed Ali Han ve akrabalarını kesmesinden kaynaklandığını düşünüyoruz.

s. 225). Zaten Hokand Hanlığı yıkılma sürecine girdiği zaman Emir Muzafferiddin'in Rusya ile işbirliği yaptığını tezimizin önceki bölümünde belirtmiştik.

Rusya'nın işgal siyaseti 1847 yılından itibaren daha net şekilleniyordu. Türkistan coğrafyasını gün geçtikçe sarmalayan Rusya, hanlıkları tıpkı bir "boğa yılanı" gibi yutmak için pozisyon almış durumdaydı (Rodenbough, 1885, s. 5). Sadece zamanın olgunlaşmasını bekliyordu. Kazak bozkırındaki isyanların ardı arkası kesilmediği gibi Kafkasya'da da Şeyh Şamil ile uğraşıyordu.

Rusya, Orta Asya'daki siyasetini belirlerken çok dikkatli davranmış, bölgeye ilişkin fikirleri hükümet merkezinde tartışma konusu yapmıştır. Kafkasya valisi Prens A.I. Baryatinskiy'in, 1856'da Hazar Denizi ile Aral Gölü arasında Üst Yurt'tan geçen bir demir yolu yapılması teklifi, Hariciye Bakanı Gorçakov ve Orenburg Genel Valisi Perovski tarafından reddedilmiştir. Gorçakov'a göre İngiltere'nin muhtemel bir müdahalesinde Rusya çok zor durumda kalabilirdi. Baryatinskiy ısrarla hükümetinin aktif bir doğu siyaseti takip etmesini istemiştir. Ona göre: "Eğer Hazar Denizi'nde İngiliz bayrağı görünürse böyle bir hadise Rusya'nın doğudaki nüfuzuna öldürücü bir darbe indirmekle kalmayıp Rus İmparatorluğu'nun siyasi bağımsızlığına dahi bir darbe indirmiş olacaktır". Baryatinskiy'in bu sözlerinin üzerine Çar, "Hariciye Bakanlığı'na Rusya ile İngiltere arasında Orta Asya'da bir çatışmanın imkânları üzerine" bir muhtıra hazırlanması talimatını verdi (Hayit, 1975, s. 69). Bu talimattan da anlaşılacağı üzere Rusya'nın İngiltere tedirginliği oldukça fazlaydı.

Rus tarihi konusunda çalışmaları ile tanınan I.V.Terentev 1853'te, Rusya'nın İslam'ı yok etmek, Türk devletini yok etmek, Mesih'in mezarını ele geçirmek ve hanlıkların tüm halkını köleleştirmek istediği konusunda, Orta Asya hanlıklarında olan söylentileri yazdı. Söylentilere göre, hanlıklar arasındaki mücadele, Rusya'nın planlarına karşı çıkan İngilizlerin kalbini acıtmaktaydı. Hanlıkların birbirleriyle mücadelelerini bırakıp tek olup güçlü birliğe dönüşerek Sırderya üzerindeki Rusları yenmesinin zamanı gelmişti (Terentev, 1875, s. 216-217). İngilizler tarafından halk arasına yayılan bu tarz düşünceler bir süre etkili olmuştur. Fakat bu düşünce, Hokand güçlerinin Rusları Akmescid'deki eski kalelerinden (Fort Perovski) çıkarmayı başaramaması yüzünden 1853'ün sonunda çökmüştür. Bu vakadan sonra hanlıklar, İngilizlere ve onların planlarına olan tüm ilgisini kaybetti. 1853 yılında gerçekleşen

bu mücadelede hanlıklar birlikte hareket etmemişlerdi. Hatta Hokand Hanlığı bile kendi iç meselelerini halledemediği için kalesi olan Akmesjid'e gereken yardımı yapamamıştı.

Aslında İngilizler, Rus kuvvetlerinin Orta Asya'ya ilerlemesini önlemek için fiili savaş dışında her türlü yöntemi kullanıyorlardı. Kendi ajanlarını hanlıkların içerisine göndererek onları birlik olmaya çağırmanın fayda etmediğini gören İngilizler, yetersiz de olsa onlara yardım eli uzatmışlardır. İngilizler, savunmalarını güçlendirmek için top atma konusunda Emin Mustafa'yı 1853'te Hokand Hanlığı'na göndermişlerdir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Hokand Hanlığı'nın top atma konusunda yetişmiş askeri yoktu. Malla Han zamanında top atışı için talim yapılırken bir türlü hedef tutturulamamış, bunu gören Malla Han da topçu başının kafasını kılıçla kesmişti. Bu halde olan bir ordunun Rusya karşısında başarılı olamayacağını İngilizler de görmüş olmalı ki onların eğitilmesini istemişlerdir. Dahası, 1855 yılında İngiltere, Hokand'ın hanıyla (Hudayar Han ile) "*yerli kökenli*" (Hintli askerler)'in Rusya'ya karşı savaşta Hokand'ın güçlerine katılmasına olanak sağlayacağı konusunda bir anlaşma imzaladı. O dönemin Hint gazeteleri, bu tür paralı askerlerin Pencap'da başarıyla toplandığını doğrulamaktadır (Starr, 2011, s. 54).

Fakat bu anlaşmadan sonra herhangi bir askeri birliğin Hokand'a yardım için gelip gelmediği konusunda bir bilgi yoktur. 1858 yılında Hudayar Han'ın devlet yönetiminden ayrılmasından dolayı bu anlaşmanın yürürlükte kalmamış olması muhtemeldir. Zaten Hokand Hanlığı'nın iç işlerine sürekli müdahalede bulunan Buhara Hanlığı da İngiltere ile Hokand'ın işbirliği yapmasına sıcak bakmıyordu. Buhara hanlığı, Hokand Hanlığı'nın İngilizler ile iş birliği yaptığını duyduğu zaman Ruslar ile işbirliği yapmaktan çekinmemiştir. Bu da bize göstermektedir ki hanlıklar arasındaki rekabetin boyutu, birbirlerinin esaretine göz yumacak kadar büyük olmuştur.

Akmesjid Kalesi'nin alınmasından sonra Rusya aktif bir şekilde Hokand Hanlığı topraklarını işgal etmeye başlamıştır. Onun işgalini meşrulaştırmak için birçok kitap yazılıp çizilmiştir. Bu eserlerde, Türkistan coğrafyasının zenginliklerinin Rusya'ya aktarılması ve Rus göçmenlerinin bölgeye taşınması hiç mevzubahis olmamıştır. Gerçeği yansıtmayan sözlerle Rus kervanlarının zarar gördüğü bahane edilmiş,

çapulculuk yapıldığı dile getirilmiş, hatta yarı vahşi insan topluluklarının ıslah edilmesi dahi denilmiştir. İngiltere'nin protestolarına ise sadece politik cevaplar verilmiştir.

1837'de Almanya'da doğan ve daha sonra Rusya'nın hizmetine giren, Sibirya'da 12 yıl kalan, Türkistan coğrafyasını uçtan uca dolaşan W. Radloff, Rusya'nın Türkistan'ı işgalini haklı çıkarmak için şu açıklamayı yapmıştır. *“Rusya, İli Vadisindeki durumu icabı Orenburg ile irtibat kurmak mecburiyetinde kaldığından ve Hokand Hanı da Kazak bozkır ahalisine daima saldırmaya cesaret ettiğiinden Hokand ile Rusya arasında ilk ciddi çarpışma meydana geldi. Mağrur ve kendi fikrine saplanmış Turan ahalisinin, kâfir diye nefret ettikleri kuzeydeki komşularının kuvvet nispeti hakkında en ufak bir bilgileri dahi yoktu. Sulh içinde kalmak, din için bir alçaklık ve ayıp olurdu. Mesele yalnız kâfirleri taretmek değil onları imha etmektir; çünkü öyle bir zaman gelmeliydi ki, eski kudreti tekrar kazanmak için güneyden sultan ve doğudan da hanlıkların kutsal halkı, Rus memleketine nüfuz edebileceklerdi. Burada mübalağa ettiğim zannedilmesin, çünkü bu sözleri, Buhara'ya birkaç verst yaklaştığımız günlerde dahi hakikaten kendim de duydum.*

Rusya Orta Asya'ya daha fazla nüfuz etti. Türkistan, Çimkent'i zapt etti ve Taşkent'in alınması da bunun değişmez bir neticesi oldu. Sonra müttefik hanlıkları, Hokand ile Buhara'dan ayırmak için Hocend'i almak icap etti. Nihayet Sirderya ile Zerafşan arasındaki bu bölümün dağlarıyla sabit bir sınır kazanmak için Çizak'a kadar ilerledi. Ruslar, 1868 yılındaki yeni kargaşalar yüzünden, Buhara ile Doğu arasındaki her türlü bağı kesmek ve Emiri sağlam bir sulha sürüklemek maksadıyla Zerafşan Vadisi'ne girmek zorunda kaldılar. Böylece Rusya, şimdi Orta Zerafşan'a kadar uzanan bir kama gibi Turan'a nüfuz etmiş bulunmaktadır (Biçer, 2011, s. 133)”

İngilizler, Rusya'nın Orta Asya'daki her hareketini kendilerine karşı bir hamle olarak değerlendirmişlerdir. Londra ve St. Petersburg arasındaki diplomasi trafiğinin odaklandığı konu Türkistan coğrafyası olmuştur. İngiltere'nin Afganistan'a yeterince nüfuz edememiş olması ve Rusya'nın Afgan sınırına doğru yaklaşması telaşın artmasına sebep olmuştur. Nitekim Mart 1858'de, İngiliz Parlamentosu Hindistan'ın sömürge alanının Orta Asya'ya yaygınlaştırılması için kaynak sağlamak

adına özel bir komite atamıştır. 1859'da İngilizler, büyük paralarla donatılmış Afgan tüccarlarını, Orta Asya ipek ve afyon pazarını ele geçirmek üzere bölgeye göndermişlerdir (Starr, 2011, s. 55).

İngilizlerin Orta Asya'da aktif bir politika takip edebilmeleri için bölgeyi yakından tanımaları gerekmektedir. Bu sebepten araştırmacılar hanlıkların topraklarına gönderilmiştir. Himalaya bölgesi ve Doğu Türkistan uzantısına giremeyen İngilizler, "bilge" olarak adlandırdıkları olağan üstü yetenekli kişileri bu iş için kullanmışlardır. Rusya zaten uzun yıllardır bölgede araştırmalar yapmaktaydı. Bu sebepten hem St. Petersburg hem de Londra, yapılan keşiflerin kendi çıkarları için doğurabileceği olumsuzluklara hazırlanmaktaydı (Sabol, 2002, s. 590).

Batılı hükümetler, özellikle İngiltere, Rusya'nın Orta Asya hanlıklarına karşı gerçekleştirdiği eylemlerden memnun değildi. Çarlık hükümeti Batılı diplomatları rahatlatmak için Hokand Hanlıklarına yönelik saldırıları geçici olarak durdurdu. Savaş Bakanı Nikolai Sukhozanet, 7 Kasım 1859'da Sibirya kolordu komutanına gönderilen gizli bir mektupta bu taktik adımını dile getirdi. Batı dünyasını rahatlatmak için alınan duraksama kararını da hesaba katarak Sukhozanet, özet bir şekilde şu açıklamayı yapmıştır: "*Hokandlıların bize karşı düşmanca eylemler başlatabileceği bir durum olabilir. Bu nedenle onları cezalandırmak için sebepler bulacağız. Böyle bir durumda Ekselanslarına (size), bu konudaki söylentilere rağmen (alınan duraksama kararına rağmen) Bişkek'i işgal etmek konusunda özel bir emir beklemeksizin, hazırlanan yöntemleri kullanmanız için izin verildi*" (Starr, 2011, s. 55)

Rusya, Türkistan coğrafyasını işgal ederken özellikle İngiltere'nin olası bir müdahalesinden çekinmiştir. 1853 yılında Akmesjid Kalesi alındıktan sonra, Kırım yenilgisinin de etkisiyle daha planlı hareket etmeye özen göstermiştir. Bu süre zarfında 1854'te çok dikkat çekmeden Vernyi'yi (Almat) alan Rusya, Kırgızistan'ın kuzeyinde bulunan Issık Göl civarında keşif gezileri yapmış, Kazakistan'daki askeri istihkâmlarını oluşturmuş ve işgal için hazırlanmıştır (Sabol, 2002, s. 590). Bu hazırlıkları yaptığı süre zarfında, zaten hanlıklar arasındaki çekişmelerin etkisiyle rakiplerinin güçsüz düşeceğinin farkındaydı. Anlaşmazlıkları arttırmak için, hanlıklar

içerisinde en dikkat çeken ve manevi olarak güçlü bir hanlık olan Buhara'yı yanına çekmeyi başarmıştır.

Hokand'ın hanı Malla Han'ının (1858-1862) Rusya Çar'ına gönderdiği bir mektup, Hokand-İngiltere ilişkilerinin durumu hakkında bize çok şey söylemektedir. Malla Han bu mektupta, selefi Hudayar Han'ın *"İngiltere ve Avrupa'nun yöneticilerine yakınlaştığımı"* ama kendisinin Londra ile olan bağlarını sona erdirdiğini, Çin ile ilişkileri başlattığını ve *"eski hükümdarların ayak izlerini takip etmek istediğini"* dile getirdi. Ayrıca Malla Han, Rusya'nın imparatorluk Majesteleri ile ilişkilere kapatılan yolun tekrar açılmasını ve eski dostluk bağlarının daha da güçlendirilmesini istediğini söyledi (Starr, 2011, s. 55).

Buna karşın bu tarihlerde Hokand Hanlığı'nın Avrupalılar (İngilizler) ile işbirliği yapma eğiliminde olduğu gözlemlenmiştir. Bununla ilgili birçok söylenti Çar'ın kulağına gitmekteydi. Bu sebepten Hokand'dan giden işbirliği mektuplarını dikkate almamış olması muhtemeldir. Zaten işgal etmek niyetinde olduğu bir hanlık ile askeri iş birliği yapması düşünülemezdi.

Bir Tatar iş adamı 1860 yılında Hokand yönetimi altındaki Taşkent'i ziyaret ettiği zaman, silah arabaları üzerine yirmi tane büyük çaplı bakır top olduğunu görmüştür. Ayrıca bu tüccar, Hokand'da Avrupa tipi toplar atan Fransız ve İngiliz uzmanların çalıştığını öğrendiğini söylemiştir. Bütün Türkistan coğrafyasında aktif bir şekilde dolanan Rus ajanları bu gibi tüm bilgi ve söylentileri toplamaktaydı. Hokand hanının ve özellikle silahlı kuvvetlerin eylemlerini titizlikle izlemekteydi. Onların vermiş olduğu bilgiler, Avrupalıların Hokand'da top attığını doğrulamaktadır (Starr, 2011, s. 55).

1861 yılında, Rusya'nın Orenburg kolordusunun komutanı olan Başkomutan General Bezak, İngilizlerin Buhara Hanlığı'nı zayıflatmayı planladığı konusundaki düşüncesini anlatan bir bildiri sunmuştur. Onun düşüncesine göre İngiltere, Afganistan'ı Buhara, Hive ve Hokand'ın bazı alanları ile birleştirerek kendisine bağlı güçlü bir Orta Asya devleti inşa edecekti. Ruslar Taşkent'i ele geçirmeden önce onlar bunu başarırlarsa, İngilizler Orta Asya'nın mutlak hükümdarı olabilirdi. Böyle bir ihtimalde, Rusya'nın ticari üstünlüğü hatta Kaşgar ticareti bile süresiz bir şekilde İngiltere'nin eline geçecekti (Starr, 2011, s. 55).

1862 yılı başlarında Malla Han ve komutan Kanat Şah, Öretepe'den Hokand'a geri döndüler ve burada Buhara ve Kabil'in büyükelçisini buldular. Bu kişi daha sonrasında söylendiğine göre bir İngiliz ajanıydı. Büyükelçinin orada olmasının sebepleri bugün bile bilinmiyor. Bununla birlikte, bir İngiliz ajanın Orta Asya hanlıklarını Rusya'ya karşı müttefik yapmaya çalıştığını, bunun yanı sıra Hokand-Rus ilişkilerinin istihbaratını ve Hokand-İngiliz ticaretinin umutlarını toplamayı denediğini varsayabiliriz (Starr, 2011, s. 56).

Ruslar, Orta Asya'daki hareketlerinin İngiltere'nin düşmanlığını tetiklemesine karşı oldukça duyarlıydı. Arşivlerde saklanan 1862 tarihli "*Sırderya Hattı Uzlaşma Notu*", Rusya'nın Orta Asya'daki varlığının önemli ölçüde genişlemesinin Batılı güçlerin, özellikle İngiltere'nin gıpta ve kinini getireceğini ve hoş olmayan bir diplomatik değişime neden olabileceğini belirtmektedir. Aralık 1863'te, Başkomutan Bezak, Savaş Bakanlığına şu notu bildirmiştir: "*Hokandlılar ile uzun süredir ilişkide bulunan Hokand'daki bazı İngiliz ajanları, Hokand yakınlarında kendilerine arazi tahsis edilmesini istemektedirler*". Ancak o tarihlerde İngilizlerin elindeki tek arazinin, başkentten çok uzakta olduğu söylenmekteydi (Starr, 2011, s. 56).

1864 yılına gelindiği zaman Rusya'nın işgal faaliyetleri aktif bir şekilde başlamıştır. Rusların Orta Asya'da daha da derinlemesine hareket etmesini önlemeye çalışan İngiltere'nin tüm çabalarına rağmen Rusya, 1864-1865'te Hokand Hanlığı'na ait olan Türkistan'ı, Çimkent'i, Taşkent'i ve çevredeki bölgelerini, garnizonlarını bitişik köyleriyle birlikte ele geçirdi (Allworth, 1994, s. 131; Popowski, 1893, s. 46).

Bu şehirlerin Rusya tarafından işgal edilmesi, bir anda Avrupa dünyasının dikkatini bu coğrafyaya çekmiştir (Lyons, 1910, s. 78). Rusya'nın işgallerini haksız bulan ve bu işgalleri protesto eden İngiltere'ye karşı Rusya'nın bir hamle yapması gerekiyordu. İngiltere'yi tatmin etmiş midir bilinmez ama Rus Dışişleri Bakanı Gorchakov, 3 Aralık 1864'te aşağıdaki bildiriye dünya kamuoyu ile paylaşmıştır:

Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiçbir sosyal organizasyonu olmayan, yarı-vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medeni olan devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medeni olan devletler, kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmışlardır. Hudut bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek

mümkün olmamıştır. Verilen ceza çabuk unutulmuş ve geri çekilmememiz bir nevi zayıflık addedilmiştir. Çünkü Asyalılar, görünür ve hissedilir kaba kuvvetin haricinde hiçbir şeye hürmet göstermemişlerdir. Onun içindir ki biz, şu iki şıktan birini seçmek durumunda kaldık: Ya verdiğimiz bütün emekler, elde ettiğimiz ticari menfaatleri ve sınır boylarında kurduğumuz emniyet tertibatını unutup her şeyden vazgeçecektik veya bu vahşi Orta Asya memleketlerinin derinliklerinde yürüyecektik. Rusya bu ikinci şıkkı tercih mecburiyetinde kaldı, tıpkı Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cezayir'de ve Hollanda'nın kolonilerinde yaptıkları gibi...(Acar, 2014, s. 277; Saray, 2004a, s. 62; Sabol, 2002, s. 591).

Gorchakov'un açıklaması elbette ki gerçekleri yansıtmıyordu. Burada yaşayan insanlar, büyük bir medeniyet geçmişine sahiplerdi. Tarihi süreç içerisinde milli devletler kurmuş olan bir millet, nasıl olur da yarı vahşi ve teşkilatsız bir yapıya sahip olabilirdi? Birkaç yıl öncesine kadar Rusya ile ticaret anlaşması yapmış olan, Kaşgar dolayısıyla Çin'den vergi alan bir ülkenin toprakları, nasıl olur da sahipsiz olarak telakki edilebilirdi ki? Gorchakov'un bu bildirisi ile ilgili olarak "Rusya'nın işgallerini meşrulaştırmaya çalıştığı" söylenirse daha doğru olacaktır. Politik cevapları ile tanınan Gorchakov, sömürü düzeni kurmuş olan Avrupalı devletleri örnek vererek Rusya'nın onlardan farksız bir politika takip etmediğini dile getirmesi ayrıca önemlidir. Ayrıca bu bildiriden hemen sonra bir bildiri daha yayınlayan Gorchakov, "Çar, onun yönetimi altında bulunanları almayı arzu etmiyor" şeklinde bir cümle kurmuştur (Colonel G. G. ; Malleson C. S. I. , 1885, s. 31). Bu cümleden de anlaşılacağı üzere işgallerin üzeri kapatılmak istenmiştir.

Rusya'nın işgallere başlaması ile birlikte iki ateş arasında (Buhara ve Rusya) kalan Hokand hanı, derhal İngilizlere ve Osmanlı'ya elçi göndererek yardım istemiştir. Osmanlı'nın bu coğrafyaya uzak bir konumda olmasından dolayı vermiş olduğu cevap yardımdan ziyade tavsiye niteliğindedir. Yıllardır Rusya karşısında hanlıkları birlik olmaya çağıran ve destek olduğunu söyleyen İngiltere'nin tavrı sıra dışı olmuştur. İngiltere'nin sömürgesine en yakın konumda bulunan Hokand Hanı'nın yardım çağrısını aşağıda vermek istiyoruz:

“Belki de malumunuzdur, ülkemiz Fergana’nın doğu ve kuzey kısımları Rusya ile hem hudud idi. Bu hudud üzerinde Rus Çarları ile bu ülkenin hükümdarları bir anlaşmaya varmışlar ve birbirlerinin haklarına hürmet etmeyi, sınır ihlali yapmamayı kabul etmişlerdi. Fakat ülkemizde, son on beş yıldan beri meydana gelmekte olan iç karışıklıklardan istifade eden Rus Çar’ı ülkemizin güney vilayetlerinde daima gözü olan dostu Buhara Emiri ile anlaşarak birlikte bize karşı hasmane bir tutuma girdiler. Şu iki sebepten dolayı Majesteleri İngiltere Kraliçesine dostluk duymaktayız: 1-İngiltere hâkimi ile İstanbul’daki Halifemizin menfaatlerinin bir ve dostluklarının kadim olduğu aşikârdır. Biz Müslüman olduğumuz ve Halifemize bağlı bulunduğumuz için O’nun dostu bizim dostumuzdur. 2- Benim memleketim İngiltere’den hiçbir kötülük görmemiştir. Bilakis yardım ve dostluk görmüştür. Bu iki sebepten dolayı Majesteleri Kraliçe’nin hükümetine dostluğumuz sağlam ve devamlıdır. Bu arada, Buhara Emiri ile Rus Çarının İngiltere’ye ne kadar düşman oldukları bilinen bir gerçektir. Benim İngiltere’ye olan dostluğumdan dolayı Buhara Emiri güneyden, Rus Çarı da kuzey ve doğu cenahlarından ülkeme saldırıya geçtiler. İngiltere’nin dostu olmam hasebiyle ülkeme yapılan bu saldırının durdurulmasına Majestelerinin hükümetinin tavassuta bulunmasını rica ederim” (Saray, 2004a, s. 68). Ayrıca Alimkul da Hindistan valisine hitaben bir mektup yazmış ve Rusya’ya karşı yardım talebinde bulunmuştur.

Yukarıdaki mektuptan da anlaşılacağı üzere, Hokand Hanlığı diplomasiden uzak değildi. Devletlerarası ilişkilerin ne boyutta olduğunu gayet iyi biliyordu. İngiltere’nin, bu tarihlerde Rusya karşısında Osmanlı yanlısı bir politika izlediğinin farkındaydı. Fakat İngiltere hükümetinin Hindistan Valisi John Lawrance’nin Hokand Hanlığı’na vermiş olduğu şu cevap: *Memleketinizin içine düştüğü dertlerden dolayı çok üzgünüz. İngiltere Kraliçesi’nin Hindistan’daki temsilcisi olarak karşılaştığınız güçlükleri halletmede sizlere yardımcı olmamız maalesef mümkün değil. Hokand çok uzak bir mesafe ve oraya ulaşan yollar da çok uzun olduğu için meselenizin hallinde herhangi bir teşebbüste bulunmam imkânsız. Onun içindir ki bu güçlüklerden kurtulabilmek üzere Majesteleri, kendi halkınıza ve kaynaklarınıza başvurmaktan başka çareniz yok. Bu ve buna benze hususları, bana meseleleri şifahen anlatmış olan elçiniz Hâce Beg İshak Agasi’ye de söyledim... Yukarıda belirttiğim sebeplerden dolayı elçiniz vasıtasıyla talep ettiğiniz ustaları göndermem*

de mümkün değil... (Saray, 2004a, s. 69), Rusya'nın yayılma siyaseti karşısında sukuta ermiş olan bir İngiltere'nin olduğunu açık göstermektedir.

Aslında bu cevap, İngilizlerin daha önce bahsettiğimiz “Gölge Oyunu” nu kaybettiğinin bir göstergesiydi. Çünkü çok stratejik bir noktada bulunan Hokand Hanlığı'nın kaderi artık, sömürge düzeni kurmak isteyen Rusya'nın elindeydi. Nitekim Rusya kısa süre içerisinde işgal ettiği Hokand topraklarını ülkesine kattı ve 1868'de Hudayar Han'a şartları ağır bir anlaşma imzalattı. İngiltere ise bu işgali protesto etmekle yetindi. 1869'dan itibaren İngiltere'nin Hokand Hanlığı konusunda direkt olarak bir müdahalesi olmamıştır. Rusya ve İngiltere arasında 1869 ile 1873 tarihleri arasında “ağız kavgası” olmuştur (Hayit, 1975, s. 118-119). Bu kavganın da kazananı Rusya olmuş, İngiltere'yi istediği sınırdan tutmuştur.

Hokand/İngiliz-Rus rekabeti sadece siyaset alanında değil, ticaretle de şiddetliydi. İmal edilmiş İngiliz malları, Kırgız bozkırına (Kazak) zar zor girerdi. Ancak Taşkent bölgelerinde ve Türkistan kasabasında neredeyse her yerde bulunabiliyordu. Bununla birlikte, Türkistan piyasasına Rus malları hâkimdi. İlk olarak, Rus malları kalite yönünden üstündüler ve ucuzdular. İkinci olarak, İngiliz mallarına kıyasla Orta Asya pazarlarına daha yakında üretilmişlerdi. İngiliz mallarının Türkistan'a ulaşması oldukça zahmetliydi. İngiliz malları, Buhara ve Taşkent'e ya Hindistan'da gemilerden indirilerek İran üzerinden getirilecekti ya da kara yoluyla getirilecekti. Bunun yanında Rus ticaret kervanları yapılan anlaşma gereği, İngiliz kervanlarının ödemek zorunda kaldığı vergilerden muaf tutulmuştu. Temmuz 1869'da St. Petersburg'daki İngiliz büyükelçisi, Hindistan'ın Hokand'a ihracatı için yüzde 25'lik bir vergi ödemesini ekonomi bakanına şikâyet etti. Dahası, Rus yetkililer, dört ay içinde Hindistan'dan Hokand'a yapılan tüm ithalatın, % 50 oranında vergilendirileceği konusunda uyarıda bulundu. Burada istisna tutulan iki ürün vardır onlar da çivit (toz boya) ve tülbent idi. Bakan, hanlığın bile ithalat üzerine % 2,5⁶⁵ vergi tahakkuk ettirdiğini bildiği için yanıt vermedi. Bu nedenle yeni bir vergi düzeni kabul edilemezdi (Starr, 2011, s. 56). Ticari olarak çıkar sağlamak peşinde olan İngiltere, Hokand Hanlığı'nı Rusya'ya terk ederek bu çıkarı kaybetmiştir.

⁶⁵ Hudayar Han'ın imzaladığı anlaşma gereğince Hokand Hanlığı'nın % 2,5 oranında vergi alma hakkı bulunuyordu.

Yıllardır süren iki ülke arasındaki rekabet, artık yerini anlaşmaya bırakacaktı. Anlaşma teklifi ilk olarak İngiltere'den geldi. 1869'dan beri "*Oksus Hattı*" planıyla Amuderya Nehri'ni Rusya ile arasında bir hat olarak benimsemek isteyen İngiltere 1873'te bu planından vazgeçmiştir. 24 Ocak 1873'te, Badahşan ve Vahan'ın⁶⁶ Afganistan'a ait olduğu kabul edildi. Nihayet Rusya, Afganistan'ı tarafsız bir bölge olarak kabul etmeyi ve bağımsızlığına saygı göstermeyi kabul etti. Bu sayede iki ülke arasındaki Orta Asya'yı kapma oyunu sona erdi. Türkistan Rusya'ya bırakılmış oldu (Hayit, 1975, s. 210).

İngiliz kabinesi bu anlaşmayı kabul etmedi. Çünkü Afganistan'ın bu rolü yerine getiremeyeceğine inanıyorlardı. Onlara göre tarafsız bölge, Rusya'nın kabul etmeyeceği daha kuzeyde olması gerekiyordu. Fakat bu tarz itirazlar anlaşma metnini değiştirmede. Çünkü Rusya'nın Türkistan'da durdurulması bu tarihlerde çok zordu. Bu konuyla ilgili olarak bir İngiliz General, "*Eğer Buhara Hanlığı'nın ve Hokand Hanlığı'nın başkentleri hâlâ bağımsızsa, bunun uzun süre dayanacağına dair bir garanti yoktur*" diye açık açık fikir beyan ediyordu (Starr, 2011, s. 56).

Rusya bu anlaşmadan sonra çok daha rahat hareket etmiş, Türkistan hanlıklarının işgalini hızlandırmıştır. Hive ve Buhara hanlıklarını da himayesi altına aldıktan sonra 1884'te Merv'e, Türkmenlerin üzerine saldırmıştır. İngiltere bu saldırıyı hemen kınamıştır. Fakat Rus tarafı bu kınamayı dikkate almamış, 1873'te imzalanan anlaşmayı hatırlatarak Türkistan hâkimiyeti konusunda hareket serbestliğine sahip olduğunu söylemiştir (Hayit, 1975, s. 120).

Burada belirtmemiz gerekir ki İngilizler Hokand Hanlığı üzerinde Ruslarla olan rekabette çıkar odaklı davranmıştır. 1873'te General Kaufman ve İngiliz diplomat Douglas Forsyth, Hokand Hanlığı sınırları içerisinde (Namangan olmalı) Hokand ile ilgili gizli bir toplantı yaptılar. Bu sırada, İngilizler Rusya'nın Hokand'ı ele geçirmesine itiraz etmedi. Ancak Buhara bağımsız kalacaktı. Rusya ve İngiltere, her iki tarafın da ne Afganistan'a ne de Buhara'ya saldırmaması konusunda anlaştilar.

⁶⁶ Wakhan Corridor; günümüzde Afganistan, Tacikistan, Pakistan ve Çin arasında uzanan bir koridordur. Ayrıntılı bilgi için Bkz. <https://www.anotherworldadventures.com/unusual-adventure-holidays/trek-afghanistan-wakhan-corridor-expedition/> (Ulaşım Tarihi: 25.10.2018).

Bunu sağlamak için tarafların birbirine baskı uygulayacaklarına karar verdiler. Böylece, Hokand Hanlığı'nın kaderi 1873'te belirlenmiş oldu. Hanlığın nihai fethi ve ortadan kaldırılması için bazı şartların olgunlaşması gerekmektedir. Rusya'nın bunu yapmayı uygun gördüğü zaman, makul bir mazeret bulunca bu gerçekleşecekti. Rusça için bahane bulmak zor olmadı. Polat Han, Hokand'a karşı isyan ettiğinde Rus ordusu isyanı bastırmak bahanesiyle ülkeyi etkisi altına aldı ve kısa sürede tüm ülke fethedildi (Starr, 2011, s. 56).

1873'deki anlaşma ile İngiltere'yi saf dışı bırakan Rusya, Hokand Hanlığı'na nihai darbeyi vururken olası bir Afgan müdahalesinden çekinmekteydi. İngiltere ile arasında tampon bölge konumunda olsa da Hokand Hanlığı'na Afganistan'dan gelebilecek bir yardım, Rusya'nın planlarını alt üst edebilirdi. Zaten Rusya, Afganistan konusunda hiçbir zaman görüldüğü kadar pasif bir konumda kalmamıştır. Rusya'nın Buhara ordusunu yendiği sivil savaş (1873) boyunca Rus generallere, Belh'in yöneticisi Faiz Muhammed ile görüşmelere başlaması söylendi. Süregelen yıllarda Rus subayların Belh'e geldiği söylentileri yayılmıştır. İki ülke arasındaki yazışmalar Hive seferi sırasında başlamıştır. Ayrıca bu dönemde, Şir Ali (Afganistan Emiri) Rusya'nın Asya'daki ilerlemesinden dolayı bir hayli telaşa kapılmış durumdaydı (Boulger, 1879a, s. 322).

Rusya, Afganistan Emiri'nin telaşlı olduğunu işitmiş olacak ki, 1866'da Hocend'e (Fergana) yapmış olduğu işgal seferi ile ilgili bilgi vermek istemiştir. Buhara Emiri'nin elçisi tarafından 1875'te Kabil'e (Afganistan Emiri'ne) ulaştırılan, Kaufman'ın yazmış olduğu mektup aşağıdaki gibidir:

Sizin dostluk mesajınız 19 Eylül 1875'de Hocend'de bana ulaştı. Duymuş olmalısınız ki mesajınız gelmeden üç ay önce, Hocend'deki isyanları bastırmak için orduların başına imparator tarafından atandım. Bu isyanlar sırasında Hokand Han'ı Hudayar Han, Rusya Türkistan'ına yani Ruslara sığındı. Ben, ordular ile birlikte Hokand'a yürümek zorunda kaldım. Mahram kalesi yakınında, Kıpçak, Kırgız ve Hokandlı isyancıları yenmeye muaffak oldum. Bu arada Hokand'ın yönetimini de devraldım. Bundan sonra da Hudayar Han'ın büyük oğlu Nasreddin Bek'i yönetici olarak atadım. Onun yöneticiliği Mollalar ve diğer halk tarafından önceleri kabul edildi. Ama ilerleyen zamanda Rusya'ya karşı düşman olması için onu zorlamaya

başladılar. Onunla görüşmeler gerçekleştirdim ve Sırderya'nın doğu tarafında bulunan Namangan'a döndüm. Birkaç gün sonra işittim ki Hokand'da yeniden isyanlar patlak vermiş. Genç yönetici de kendi bölgesinde mücadeleye girişmiş. Bunun üzerine ben de orduları Namangan'a ve Hokand'a sınır olan diğer sınır şehirlere taşıdım. İsyancıları bastırdım ve insanları rahata erdirmek için çaba harcadım.

Tüm samimiyetimle size Hokand seferinin hesabını verdim. Umarım ki Rusya ve Afganistan arasında var olan dostluk her geçen gün artsın ve her zaman sıkı bir şekilde kalsın. Benim öncelikli arzum, sizin sağlığınız (refahınız) ve güvenliğinizdir. Sizin bütün işlerinizin ve eylemlerinizin, başarılarınızı arttırmasını temenni ederim...(Boulger, 1879a, s. 328-329).

Karışıklıklardan dolayı Hocend'i işgal ettiğini söyleyen Kaufman'ın sözleri gerçeği yansıtmıyordu. Hocend cebren ve hile ile işgal edilmişti. Hocend savunmasında bulunanların cesareti ve kahramanlıkları Rusların bile dikkatinden kaçmamıştır. Hocend saldırısına öncülük eden General D.I. Romanovski, Hocend ile ilgili olarak hatıralarında şunları ifade etmiştir: *"Hocend, Orta Asya'nın en kalabalık, en zengin ve en güzel şehirlerinden biridir ve sakinleri, büyük bağımsızlık sevdaları, büyük inatçılıkları ve bununla birlikte adaletlerini yerine getirmek için vaatlerini yerine getirmelerindeki sağlamlıklarından ötürü kutlanmaktadır. Hokand ve Buhara arasındaki sınır üzerinde bulunan konumlarından faydalanan Hocendliler, kendilerine bir ölçüde bağımsızlık kazanmayı başardılar ve bu iki yönetimden hangisini tercih ederlerse ona bağlılık bildireceklerdi. Bu bağımsızlığı desteklemek için [tahkim unsurları şeklinde] yöntem bulamadılar"* (Mamadaliyev, 2014, s. 172) .

3 Şubat 1876'da Şir Ali (Afganistan Emiri) Kaufman'ın mektubunu cevapladı. Mektubunda, bu samimiyetin onun kalbini (duygularını) etkilediğini söyledi. Ayrıca Allah izin verirse diye umut ettiğini beyan etti. Ama Afganistan ve Rusya arasındaki dostluktan hiç bahsetmedi. General Kaufman, Şubat 1876'da Afgan Emiri'ne uzun bir mektup yazdırtmıştır. Mektup o kadar önemlidir ki General Kaufman'ın Fergana (Hokand) politikasını ve Afganistan manevralarını ortaya koyan önemli bir belge niteliğindedir. Mektup tam haliyle aşağıda verilmiştir:

Majesteleriniz duyabilir ki, bir süre önce (bu günlerde) bazı art niyetli insanlar, Hokandlılar'ı haklarını istemek ve zorla almak konusunda ikna ettiler. Bu ise Hokand'da bazı tehlikeli durumların ortaya çıkmasına sebep oldu.

Yüce Tanrım! Bu gönderide (mektupta) olan olayları tam anlamıyla anlatmanın hiç kolay olmayacağını düşündüm. Ama asıl önemli olan mevzu, sizi bilgilendirmektir. Aksi takdirde, Rusya ve Afganistan arasındaki mevcut dostluğa bir zarar gelecekti. (Ayrıca bu mektubun içeriği biraz ürkütücü olacaktı). Önceki gönderilen mektupların (bilgilendirmelerin) devamında gönderdiğim bu gönderide, size her ne olursa olsun bu bilgileri vermeyi kendi üzerimde bir görev olarak kabul ettim. Bu gönderide size, Hokand'da meydana gelen olayları ve onların nasıl sonlandırıldığını anlatacağım. Geçen yıl Kıpçak ve Kırgız kabilelerinden insanlar, Hokandlıları isyan etmeye teşvik ettiler ve ikna ettiler. (S. 329) Onların Serdar'ı (başkomutanı) İsa Kulu (Abdul Rahman Aftabaç) ve diğer katılımcılar, onların yasal hanlarına karşı bir dizi önlemler aldılar. Ülkesinden onu kovdular ve barınak aramak için o da bizim topraklarımızda yer aramaya başladı. Bizim yetkililerimiz vasıtasıyla bu han bizim topraklarımıza sığındı. (S. 330).

Hudayar Han buraya gelir gelmez, isyancıların biri Hokand'dan Taşkent'e bir mektup ile geldi. Mektupta belirtildiğine göre Hokand'daki bütün halk Hudayar'a karşı isyan etmişlerdi. Kendilerine han olarak Nasreddin'i seçmişlerdi. Ona hemen cevap verildi ve onun hanlığının Rusya tarafından tanındığı bildirildi. Ama onun şartları bütün Hokand halkının taleplerinin yerine getirilmesi koşuluna bağlıydı. Bu anlaşma şartları ise Hudayar ile yapılan anlaşmadan hiç de farklı değildi.

Bu durum Rusya'yı oldukça tedirgin etti. Orada yaşayan halkın (Sartların) refahının ve huzurunun bozulması bizler için üzüntü kaynağıdır. Hatta onların bu isyanlara katılıp katılmayacağı konusunda da paniğe kapıldık. Yeni hanın onları idare edebileceğinden emin değildik. İyi kalpli Kaufman, böyle bir isyandan dolayı halkın zarar görmesinden endişe duydu.

Çok geçmeden anlaşıldı ki Taşkent'e gelen bu mektup ve ajan sadece zaman kazanmak için uygulanmış bir taktikti. Kaufman'ın iyi niyeti suiistimal edilmişti. Onların Rus topraklarına gelmeleri tek stratejileriydi. Onların elçileri Taşkent'te iken bizim mülkümüze gelecek olan Hokandlı insanlara zorluk çıkarttılar. Ayrıca

Rusların onlar üzerine (Muhammed'in ümmeti deniyor) büyük bir operasyon yapacağı söylenmekteydi. Biz konunun öyle olmadığını açıklamak için onlara mektuplar ve adamlar gönderdik. İsyancılar insanları hanlığın farklı illerinde toplanmaya başladılar. Biz ilk olarak isyancıları geri püskürttük fakat onlar isyana katılmayanlara ve bize karşı acımasız bir şekilde davrandılar.

Rus güçleri savunmada zaman kaybetmedi, Kaufman'ın askeri birlikleri Hokand'ın isyancılarını geri püskürttü. Bu savunma o kadar büyük bir başarıyla oldu ki isyancıların bir daha birleşmesi imkânsızdı. Nasreddin Han anladı ki Ruslara karşı direnmek anlamsız ve çocukçaydı. Bunun üzerine General Kaufman'a bağlılığını bildirdi. General Kaufman biliyordu ki Hokand halkı suçsuzdu. Asıl suçlu olan serdarlar (isyancılar) idi. Sonuç olarak halk ve serdarlar ile anlaşma sağlandı. Hana da ceza kesildi. Ceza olarak Sırderya'nın sağ tarafı ile Narın Nehri'nin Sırderya'ya döküldüğü yerlerin arasında kalan kısımlar Rusya'nın mülkiyetine geçirildi ve han bunu kabul etmek zorunda kaldı. Han ile anlaşma sağlanınca ordumuz hemen Hokand'ı boşalttı. Çünkü Abdurrahman Aftabaçı'nın gözetiminde olan Hokand'da bizim ordularımızın durması rahatsızlığa sebep oluyordu.

Daha sonra babası gibi Nasreddin de Hokand'dan kaçtı ve bizden sığınma talep etti. Biz onu kabul ettik. Hokand halkı onun yerine Polathan'ı başa getirdi. Fakat o yetenek ve kabiliyet yönünden devleti yönetebilecek biri değildi. Onun yönetimi altında bulunan Hokand'da halk zulme uğradı. İyi insanlar öldü. Hudayar'ın yakınları da öldürüldü. Abdurrahman Aftabaçı Andican'a bir sürü insan topladı ve bizimle savaşa girişmek istedi. Hedefi Namangan'a saldırmaktı.

Kaufman, General Tor Daski'yi Namangan'dan gönderdi. O Andican'ı aldı. İsyancılar kaçtı. Bu cezanın onlara yeterli olduğunu düşündü ve Namangan'a geri döndü. Ama sonuç öyle olmadı ve isyancılar tekrardan bir araya geldi. Allah bize ve bütün iyi insanlara güç versin. Artık bizler onların verdiği huzursuzluğun sonunu getirmeliydik. General Skobelev harekete geçti. Ordumuz ile isyancılar arasında çok şiddetli bir mücadele oldu. Polathan, Karatekin'e kaçmak zorunda kaldı. Abdurrahman Aftabaçı anladı ki Rusya'ya karşı koyamayacaklardı. Bunu yapabilecek bir pozisyonları yoktu. Hatasını anladı ve bizden özür dileyerek teslim oldu. Sonunda diğer isyancılar da ona katıldı ve hepsi birlikte teslim oldu. General

Skobelev onların özrünü kabul etti. Hokand Hanlığı'nın insanların büyük çoğunluğu pişman oldu.

Nasreddin ikinci kez hanlığın yönetimine getirildi. Fakat onun çevresindekiler Rusya'nın topraklarına saldırması konusunda onu zorlamaktaydı. İmparator majesteleri, bu hanlığın artık Rusya'ya bağlanmasının ve Rusya yönetiminin burada tatbik edilmesinin daha uygun olacağına karar verdi. Sonunda hanlık ortadan kaldırıldı ve "Fergana Oblastı" şeklinde bir yönetim kuruldu. Samimiyetimle olayları ve imparatorluğumuzun politikasını siz majestelerine anlattım. Ayrıca İmparatorluk bana emir verdi ki hanlığın bütün topraklarını Rusya'ya kazandıracağım. Bu emir üzerine bütün işlerimi ertesi güne bırakıp Fergana Oblastı'na vardım. Rusya komşuları ile ilişkilerinde samimi olmayı tercih eder. Komşularımız ile problem yaşamak istemeyiz. Rusya'nın samimiyetinden şüphe duymanızı istemeyiz. Bu bağlamda bütün olayları size anlatmayı bir görev olarak kabul ettim. Biz zorunlu olarak Hokand'ı Rusya'nın topraklarına kattık. Gerçekte Rusya'nın çıkarlarına olacak bir durum değildi bu. Hokandlıların isteği doğrultusunda onların huzuru için bizim böyle bir harekette bulunmamız gerekti.

Bu halk arasında mevcut olan kötü alışkanlıklar ve intikam hırsları, yerel bir yönetim altında hiçbir zaman sükûnete erişememiş olmalarının sebebidir. Bu insanların kendi tarihçileri de bu görüştedir. Fakat artık güçlü bir yönetici ve yönetimi olan Rusya, onları himaye altına almıştır.

Değişmeyen dostluğum ve saygımın majesteleri tarafından kabul edilebileceği umuduyla yazıyorum (Boulger, 1879a, s. 329-334).

Mektuptan da anlaşılacağı üzere Rusya Hokand Hanlığı topraklarını işgal etmesini hukuki sebeplerle meşrulaştırmak istemekteydi. Hanlığın bir yönetici tayin ederek kendi kendisini yönetmekten aciz olduğunu dile getirerek halkın refahı için işgal edildiğini dile getirmiştir. İsyân bastırılırken öldürülen 20.000 insandan mektupta hiç bahsedilmemiştir.

Bu anlatılanlardan yola çıkarak diyebiliriz ki özellikle son 30 yılında taht kavgalarının eksik olmadığı Hokand Hanlığı, modern çağa ayak uyduramamış olmanın bedelini Rusya himayesine girerek ödemiştir. İngiltere'nin samimiyetten uzak destek çağrıları ise hanlığın ömrünün birkaç yıl uzamasından başka bir işe

yaramamıştır. İngiltere 1873'ten sonra, Hindistan'ı koruma altına almanın verdiği huzurla Fergana Vadisi'nde gelişen olayların sadece seyircisi olmuştur. Bütün çıkar çatışmalarının sonunda Fergana gibi önemli bir tarım bölgesi, Rusya'nın himayesine bırakılmış oldu.

Rusya'nın kısa süre içerisinde Buhara, Hive ve Hokand (Fergana) Hanlıklarını hâkimiyeti altına alması, burada yaşayan halklar için uzun süreli bir esaretin başlangıcı olmuştur. 1881'de yapılan Göktepe Savaşı'nda Türkmenleri ağır bir mağlubiyete uğratan Rusya, işgal sürecini de tamamlamış oluyordu. 1876'da Türkistan Genel Valiliği'nin bir parçası haline getirilen ve ismi "Fergana Oblastı" olarak değiştirilen Fergana Vadisi'ndeki Çarlık Rusya yönetimi, yerel halkın sömürülmesi üzerine kurulmuş bir düzendi. Burada yaşayan yerli halka hukuki, siyasi ve sosyoekonomik alanlarda baskılar yapılmaya başlandı. Rusya'nın birinci amacı; buradaki zenginliklerin sömürülmesi ve Moskova'ya taşınmasıydı. İkinci amaç ise; Türkistan coğrafyasının dört bir tarafında olduğu gibi Fergana Vadisi'nin de Rusya'ya entegre edilmesiydi (Starr, 2011, s. 71).

Rusya'nın yüzyıllardır devlet kademelerinde uyguladığı sistemin Türkistan coğrafyasında birden bire uygulamaya konulması, çok da fazla karşılık bulamadı. Halkın geleneksel yaşam biçimlerine aykırı hareket edilmesi ve uygulamalardaki katı tutum, Rus karşıtı bir halkın meydana gelmesine sebep oldu. Rusya'nın devlet politikası haline getirdiği "böl, parçala ve yönet" taktiği burada da tatbik edildi. 1886 yılına gelindiğinde Fergana Oblastı (ili); Andican, Hokand, Margilan, Namangan, Oş, Çust ve Chemion (1879 yılında ismi İsfara olarak değiştirildi) ilçeleri şeklinde taksim edildi (Malabaev, 1999, s. 120). Bu idari taksimat yapılırken halkın kültürel özellikleri, etnik yapısı ve ticari faaliyetleri gibi unsurlar dikkate alınmadı. Başkentte bulunan ve bölge ile ilgili gerçeklerden bîhaber olan karmaşık bürokrasi ağı, yerel yöneticilere masa başından talimatlar veriyorlardı. 1867'de Taşkent temelli kurulan ve savaş bakanlığı bünyesinde bulunan "Türkistan Genel Valiliği"nin yetkileri çok genişti. Bu valiliğin yetki alanı; personel işleri, teftiş, vergi, iş görevleri, yol yapımı, madencilik ve doğu ülkeleri ile ilişkileri kapsıyordu. Valilik karar alırken diktatörce bir yola başvuruyordu. Yerel yöneticilerin atamaları yapılırken Rusya'ya ve kendilerine en iyi hizmet edecek kişilerin seçilmesine dikkat ediliyordu. Halkın ulusal bilinci, refah düzeyi ve eğitim seviyesi gibi konuların göz ardı edilmesi,

oldukça sıradan bir durum haline gelmişti. Fergana iline atanan valinin yetkileri de oldukça genişti. Bu vali; belli orana kadar maddi cezalar verebildiği gibi adli davalara da bakabiliyor, yargıyı elinde bulunduruyordu. Rusya'nın burada kurduğu düzen, halkın gelişmesine değil gerilemesine ve sömürülmesine dayalıydı. Yerel halktan seçilen bazı yöneticiler de zaman içerisinde Rusya'ya hizmet etmeye başladı. Çarlık polisi buradaki uygulanan bozuk yönetimin en önemli muhafızıydı. İtiraz edenlere verilen ağır cezalar, yıldırma politikasının en bariz örnekleriydi (Starr, 2011, s. 72-74).

Fergana Vadisi'nde yüz elli yıldan fazla hâkimiyet süren Hokand Hanlığı'nın işgali, yerli halkın ezilmesine ve Rusya'nın sömürü düzeni kurmasına sebep olmuştur. Rus karşıtı isyanların ve bağımsızlık arayışlarının ortaya çıkmasında etkili olan unsurları şu şekilde sıralayabiliriz: Rus ve yerel yetkililerin keyfi hareketleri, Rus göçmenlerin yerlilerden alınan topraklara yerleştirilmesi, göçebe halklardan alınan toprakların kamulaştırması, vergilerin artması, ulusal geleneklerin yasaklanması ve İslâmi değerlerin göz ardı edilmesi. Sömürgecilik ve egemen sömürge tarzı yerel halkları Rusya'ya karşı birleştirdi. Her sömürge istismarının yeni ve daha radikal direniş biçimlerini doğurduğu tutarlı bir model ortaya çıktı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan coğrafyasının çeşitli yerlerinde bir dizi sömürge karşıtı isyan patlak verdi. Tek başına Fergana eyaletinde, 1870'den sonraki 30 yıl boyunca 200'den fazla sömürge karşıtı isyan meydana geldi. 1885 yılında sadece Andican, Oş ve Margilan ilçeleri bir Derviş Han tarafından yönetilen kitlesel protestolara tanık oldu. Aynı dönemde Kırgız bir kadın olan Kurmancan Datka liderliğindeki bir başka isyan yaşandı. Kurmancan Datka, sömürge rejimine karşı ölümcül güç kullanan ilk Kırgız kadınlardan biriydi. Fergana eyaletinin askeri valisi General Skobelev bile bu cesur kadınla müzakere yapmak zorunda kalmıştır.

On dokuzuncu yüzyılın sonundaki en büyük isyan, 1898'de Andican'da gerçekleşti ve bu isyan İshan Muhammed-Ali Halfa Sabir Sufiev (aynı zamanda Muhammed Ali Dükçü İshan olarak da bilinir) tarafından idare edildi. Mayıs ayında Ming-Tepe semtinde başlayan ayaklanma, hızlı bir şekilde tüm Fergana Vadisi'ne ve Türkistan Genel Valiliği'nin diğer bölümlerinde yayıldı. İyi örgütlenmiş olan bu isyan hareketi, tüm ulusal ve toplumsal gruplardan iki binden fazla kişiyi kapsıyordu. Bu isyanın

başlamasının en büyük sebebi Rusya'nın yerli halka karşı tutumuydu. Halk canından bezmiş ve sabrının sonuna gelmiş durumdaydı. Son çare olarak ölümü göze alan halk, sömürüden kurtulmak için böyle bir yola başvurdu (Malabaev, 1999, s. 106). Her biri 400 kişiye kadar olan, ayrı ayrı numaralandırılan Bairaks'lar (isyancı bölükleri) Fergana eyaletindeki askeri birliklere bile saldırsa da donanımlı ve eğitilmiş Çarlık Ordusu için hareketleri çok da bir şey ifade etmedi ve ayaklanmanın bir ay içinde üst tabakası ezildi. Andican ayaklanmasıyla bağlantılı olarak beş yüz elli kişi tutuklandı, Muhammed Ali Dükçü İşan ve onun yakın işbirlikçileri ise idam edildi.

Direnış merkezi haline gelmiş olan birçok köy tamamen silindi. Sadece Ming-Tepe semtinde, nüfusun çoğunun ayaklandığı Taciklerin, Kaşgarlıların ve Kutchi'lerin (Hint kökenli bir topluluk) yerleşim yerleri yıkıldı. Bu bölgeler daha sonra güney Rusya'dan gelen göçmenler tarafından yeniden dolduruldu ve Rus göçmenler oraya Namangan üzerinden geldiler. Rus komutanlığı, nüfusu ayaklanmaya katılan 28 yerleşim yerini tamamen yok etmeyi amaçladı. Ancak, daha yaygın bir isyanın patlak vermesi korkusu Rusları bu planı uygulamaktan alıkoydu. 20 Haziran 1899'da yeni bir ayaklanma, hemen hemen tüm Fergana Vadisi'ni sarstı. Bu yaygın isyanın ağırlığı Rus hükümetini, bölgedeki sömürge politikasını iyileştirmek için isyanın nedenlerini ve sonuçlarını analiz etmeye zorladı. Rus yetkililer konuyla ilgili yirmi ciltlik bilgi topladı. Bu bilgiler toplanırken yeterince titiz davranılmadı ve sorunlar göz ardı edildi. Bunun sonucu olarak da yerel nüfusun yaşam standartları düşmeye devam etti ve hoşnutsuzluğun daha da arttığı gözlemlendi (Starr, 2011, s. 75).

Bölgedeki isyanların temelindeki problemleri göz ardı eden Rusya, yöneticileri değiştirerek çözüm arayışını devam ettirdi. Fakat gün geçtikçe yerel halkın öfkesi artmaktaydı. Çarlık Rusya'nın dış siyasette attığı bazı adımların olumsuz sonuçları gün yüzüne çıkmaktaydı. 1905'te yapılan Rus-Japon Savaşı'ndan yenik çıkan Rusya'ya, 1907'de kurulan Duma Meclisi istediği istikrarı sağlamadı. 1914'te başlayan I. Dünya Savaşı'na İtilaf devletleri bloğunda giren Rusya, 1916 yılına gelindiğinde cephede savaşıcak asker ihtiyacını karşılamak için Türkistan'da bir askere alma kanunu çıkardı. Fakat bu kanun hiç de istenilen karşılığı bulmadı. Yıllardır Çarlık Rusya'nın sömürüsüne maruz kalan halk, Rusya için cephede can verecek askerinin olmadığını ispat edencesine Fergana'da büyük bir bağımsızlık mücadelesi başlattı. Kısa sürede bütün Türkistan'a yayılan ve yıllarca Rusya'yı

uğraştıran bu m¼cadele, Rusya tarafından “Basmacılar Ayaklanması” olarak isimlendirildi. Bu isyanın en önemli sebebi; Rusya’nın bölgede uyguladığı adaletsiz yönetim şekli ve sınırsız sömürü düzeniydi.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA FERGANA VADİSİ'NDE KÜLTÜR

4.1. FERGANA VADİSİ'NDE PAZAR VE TİCARET KÜLTÜRÜ

Çalışmamızın bu bölümünde Fergana Vadisi'nin XIX. yüzyıldaki kültürel varlığını ele alacağız. Yüzyıllardır çeşitli toplumlara ev sahipliği yapan Fergana'daki kültürel varlık, Türkistan coğrafyasının diğer bölgelerine nazaran çok daha renkli bir görünüm arz etmekteydi. Bu yüzyılda Fergana Vadisi, doğudan Çin (Konfüçyüs), batıdan İran (Müslüman), güneyden Hindistan (Hindu) ve kuzeyden Rusya (Hıristiyan/Ortodoks) medeniyetleri arasında kalmış durumdaydı. Tarihin ilk dönemlerinden beri medeniyetleri birbirine bağlayan ve adeta bir köprü vazifesi gören Fergana Vadisi, “*Medeniyetler Mozaiği*” sözünü hak eden ender coğrafyalardan birisidir.

XIX. yüzyılda siyasi hareketliliğin hiç eksik olmadığı Fergana'da, kültürel varlığa ışık tutacak eserler çok fazla kaleme alınmamıştır. Müelliflerin eserleri genellikle Hokand Hanlığı'nın tarihi ile ilgili olmuştur. Bu yüzden vadinin kültürü ile ilgili bilgiler, az sayıdaki yabancı kaynaklarda dağınık bir şekilde yer almaktadır. Kültür tarihini yazarken başvurduğumuz en önemli kaynak, Fergana'da 6 yıl yaşamış olan Rus subay Nalivkin ve onun eşi Nalivkina'nın hatıratı olmuştur. Bölgeye gelen Rus elçiler ve seyyahların notlarından aldığımız bir kısım bilgiye de çalışmamızda yer verdik

Kültür denildiği zaman, özellikle Fergana Vadisi için ticaret kültürü ilk sırada gelmektedir. Çalışmalarımız sırasında gördük ki Fergana'daki ticaret kültürü diğer birçok kültürel faaliyetlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Fergana'daki ticaretin yanında tarım, kent, din, eğitim, kadın, kadın kıyafetleri, eğitim, el sanatları gibi kültürel faaliyetleri de bu bölüm içerisinde ele aldık.

Türkistan coğrafyasındaki pazar kültürü çok eski tarihlere dayanmaktadır. Tarihi İpek Yolu üzerinde bulunduğu için bu coğrafyada ticaret kültürü gelişmiştir. Fergana Vadisi'ne gittiğimiz zaman gördük ki pazardaki ürün çeşitliliği kadar etnik çeşitlilik de dikkat çekicidir. Dili, dini, ırkı ne olursa olsun pazarda çalışanların tek gayesi

ticaret yapmaktır. XIX. yüzyılda Fergana Vadisi şehirlerinde de durum çok farklı değildi.

Bu coğrafyada “*pazar*” kelimesi yerine yaygın olarak “*bazar*” şeklinde bir kelime söylenirdi. Çarşı kültürü çok fazla olmayan bu şehirlerde pazar halkın uğrak yeri idi. Pazarların dört bir yanında küçüklü büyüklü dükkânlar yer alırdı. Büyük dükkânlarda genelde kıyafetler satılırken yan yana kurulan küçük dükkânlarda koşum takımları satıcısı, terziler, gümüşçüler, bakırcılar, qassob (kasaplar) ve baqqol (küçük marketler) bulunurdu. Tezgâhlarda kavun, havuç, biber, soğan, yağ, pirinç, sebze, yeşillik, domates, patlıcan, üzüm, tütün vb. ürünler olurdu. Pazarların bazılarında küçük de olsa kitap dükkânları yer alırdı. Günümüz pastanesine benzeyen küçük hamur işi dükkânları da pazara gelenlerin uğrak yeri idi. Burada yapılan ürünler doğal ve taze olduğu için çok sevilirdi.⁶⁷ Çok çeşitli dükkânların bulunduğu pazarda kürk montlar da ustalıklı imal edilirdi. Zanaatkârların kullandıkları malzemeler tarihin izlerini birebir yansıtmaktaydı. Yabancı bir kimse bu pazar yerlerini gördüğü zaman Orta Çağ’daki pazarları geziyormuş gibi hissederdi (Leclercq, 2015, s. 168). Hokand ve Margilan gibi büyük şehirler hariç, haftada bir ya da iki gün pazar kurulurdu (Starr, 2011, s. 60)⁶⁸. Haftanın altı günü, et ve sebze dükkânları ile “çayhana” (çay ocağı) dışında yalnızca birkaç dükkân açık olurdu (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 33).

Göçebelerin yaşadığı yerlerde kurulan ve “*kışlak bazar*” olarak adlandırılan pazarlar, doğal olarak şehirlerde olduğundan daha küçüktü. Bu pazarların gayesi göçebelerin ihtiyacının en kısa yoldan görülmesiydi. Bu pazarlarda genellikle zanaat ile ilgili dükkânlar olmazdı. Dağların eteklerinde bulunan göçebeler, ovada bulunanların hayvan ihtiyacını karşılardı. Bu hayvansal ürünlerde kışlak pazarlarına getirilir ve satılırdı. Göçebelerin ve yerleşiklerin bir araya geldiği yerler haftada iki kez kurulan kent pazarlarıydı (Çelik, 2016, s. 560). Bir göçebenin demir, bakır, kalay işi olursa

⁶⁷ Günümüzde de Fergana şehirlerindeki pazarlarda bu dükkânlardan oldukça fazla vardır. Samsa adı verilen hamur işi, bütün Türkistan coğrafyasında olduğu gibi vadide de meşhurdur.

⁶⁸ Fergana Vadisi’ndeki neredeyse bütün şehirlerde günümüzde de pazar haftada iki kez kurulur. Ticaret konusunda oldukça maharetli olan Özbeklerin yaşadığı şehirlerde (Andican, Hokand, Fergana gibi) pazarların kurulduğu günlerin sayısı daha fazladır.

şehir merkezindeki çarşıya gitmesi gerekirdi. Kışlık pazarda genelde ekmek, süt, peynir, yumurta, yoğurt, yağ ve tarımsal ürünler (buğday, arpa, yulaf, un, yem vb.) satılırdı (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 33).

XIX. yüzyılda Hokand, Andican, Margilan, Namangan, Oş, Özkent, Hucend gibi şehirler büyük ticaret ve zanaat merkezlerine dönüşmüştür. Hanlığın merkezi olan Hokand'daki pazar diğer şehirlere göre daha gelişmişti. Fergana'nın dört bir yanında üretilen ürünlerden en kalitelisi buraya gelirdi. Pazarın caddeleri genişti ve üzeri çadırla kapatılmıştı. Bir bakıma kapalı çarşı modeli vardı. Haftanın iki günü (Perşembe ve Pazar) bu pazarlar açık olurdu. Fergana Vadisi'ndeki pazarlar Han'a bağlı olurdu ve Han'ın vergi memurları düzenli olarak vergi toplardı. Pazarda gece bekçileri olurdu. Bu bekçiler belli aralıklarla devriye atar hırsızlık olaylarının önüne geçerdi. Bu birlikler belli bir merasimle görev değişimi yaparlardı (Schuyler, 2007, s. 349).

Vadide takas usulü ile ticaret oldukça yaygındı. Çiftçiler genellikle buğdayını, atlarını, sığırlarını, koyunlarını ve bilimum tahılını takas ederek ticaret yapardı. Ürünlerin fiyatında yıl içerisinde birkaç kez spekülasyon olurdu. Böyle durumlarda karaborsa ortaya çıkar halk çaresiz kalırdı. Özellikle yünlü kumaşların alım satımında birtakım hileler söz konusu olabilirdi. Buğday ve küçükbaş hayvan (koyun, koç) satışından elde edilen kazanç diğerlerine nazaran daha fazla olurdu. Bu da gösteriyor ki vadideki tarım ve hayvancılık ana geçim kaynağıydı (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 52).

Koyuna olan talep o kadar çok oluyordu ki Almatı (Veny), Evliya Ata (Taraz) hatta Batı Sibirya'dan bile koyun getirilir Fergana pazarlarında satılırdı (Kara, 2007, s. 268). Alışveriş için sözlü senet yapılırdı, yazılı herhangi bir evrak olmazdı. Fakat satış vade ile yapılacaksa iki tane şahit tutulması gerekirdi. Buradaki insanların dini duyguları ticarete de sirayet etmiş durumdaydı. Onların inancına göre ticaret yapmak için hakkı ve hukuku iyi bilmek gerekirdi. Evlerin ticaret yapmak için uygun olmadığı düşünülürdü ve bu yüzden evlerde ticaret yapılmazdı. Zaten evde ticaretin gerçekleşmesi için gerekli olan şahit bulunamazdı. Şahit olma kuralında ev halkının şahit olmaması vardı. Ayrıca dini bir gereklilik olarak görülen; "*Ticaret; şafak ve gün batımı arasında yapılmalıdır*" kuralına uyulurdu. Diğer bazı ilginç ticaret

kuralları da vardı; ayakta buğday satılmaz, yanında bulunmayan nesne satılmaz, toptan eşyalar ölçülmeden satılmaz gibi. Bu kurallar görgü kuralları olup herhangi bir yaptırımını olmazdı. Ama kurallara uymayanlar toplum tarafından ayıplanır ve dışlanırdı (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 53).

Fergana'da yaşayan halk geleneklerine bağlılık konusunda oldukça muhafazakârdı. Misafirperverliği iyi olmakla birlikte dışarıdan gelen (Hindu, Çinli, Rus vb.) tüccarlar belli yerlerde konaklamak zorundaydı. Onların buldukları yerler genelde pazar denilen ticaret merkezlerinin yanında olurdu. Onlara sadece ticaret yapma izni verilirdi. Onlara hiçbir şekilde toprak satılmaz, mülk verilmezdi. Zaten Han, ülkedeki toprakların büyük bir kısmının sahibiydi. Onun olan topraklardan vergi alırdı. Yerli tüccarların (Kazak, Özbek, Uygur, Tacik, Kırgız, Kıpçak) yabancı tüccarları misafir etmesi de yasaklanmıştı (Schuyler, 2007, s. 352).

Dışarıdan gelen tüccarlara karşı bu kadar güvensiz bir ortamın meydana gelmesinde etkili olan birtakım amiller vardı. Birincisi; ülke topraklarına gelen ajanlar genellikle tüccar kılığında gelir ve bilgi toplardı. İkincisi; hanlık siyasi açıdan bir türlü istikrar sağlayamadığı gibi etrafında da onun zayıflamasını bekleyen birçok düşman bulunmaktaydı. Bu düşmanların halkın arasına nifak sokmak için provokatörler göndermesinden şüphe edilirdi. Nitekim bununla ilgili olarak tezimizin önceki bölümlerinde de bahsettiğimiz gibi Rusya'nın birinci hedefi; buradaki insanların arasına nifak tohumları atarak onları uğraşsız istila etmektir. Bunu yapmanın tek yolu da gelişmiş Türkistan pazarlarını kullanmaktır. Hatta Rus tüccarların Türkistan coğrafyasına askeri seferler yapılması için XVII. yüzyıldan itibaren Çar'a baskı yaptığını söylemiştik. Yani ticaret unsuru, bu toprakların istila edilmesinin sebeplerinden en önemlisiydi.

Fergana Vadisi'ndeki insanlar arasında komşuluk ilişkileri ticarete de kendini göstermekteydi. Bir arazi yeri, bir ev, bahçe veya başka bir gayrimenkul satılacağına ilk olarak komşulara teklif edilirdi.⁶⁹ Ancak ilan edilen fiyat üzerinden komşular satın almayı reddederse satın alma hakkı diğer alıcılara geçerdi. Satıcı,

⁶⁹ Bu uygulama Fergana'da günümüzde de hala geçerlidir. Hatta Anadolu'nun çoğu köyünde de yaşatılan bir ahlaki gelenektir.

mallarının dezavantajlarını belirtmeli ve fahiş fiyat istemekten kaçınmalıydı. Anlaşma gerçekleştiğinde tanıklar satıcıya “sattınız mı” alıcıya “aldınız mı” sorusunu sorarlardı. Her iki tarafta da razı olursa satış gerçekleşirdi (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 54).

Halkın özellikle ihtiyaç duyduğu bazı ürünlerin (et, ekmek, sebze, ayakkabı, kumaş vb.) ticareti genelde aracısız yapılırdı. Çünkü bu ürünlerin satışında aracı olursa hayat aşırı pahalılaşırdı. Esnafa kredi verecek olan yerli kamu kredi kuruluşları yoktu. Bu tarz işlere genellikle Sart veya Hindu kökenli kişiler bakardı. Her yerel kasabada bu kişilerden beş ila on, bazen de daha fazlası vardı. Bunlar yalnızca para satarak hayatlarını kazanırlardı. Kur'an'ın faizi kati bir şekilde yasaklamasına rağmen buradaki esnaf, durum gereği krediye ve faize başvurmak zorunda kalıyordu. Borç alınan paranın ödeme şekli çoğunlukla para veya hububat şeklinde olurdu. Hindular yalnızca para ile çalışırlar ve her 16 tenge için (31/5 ruble'ye eşit) faizleri, yirmi hafta boyunca 4 tengeye (yaklaşık 80 kopeks) eşit olacak şekilde uygulanırdı. Ödemeler haftada 1 tenge (20 kopeks) yapılırdı. Böylece hem anapara hem de faiz yirmi hafta (beş ay) içinde ödenmiş olurdu. Yani 20 hafta için uygulanan faiz oranı %20 idi. Bu da gösteriyor ki Fergana'da XIX. yüzyılda faizle ticaret yapmak oldukça yaygındı (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 55).

Vadide çok çeşitli milletlerden ticaret yapanlar olduğu için tek bir para birimi kullanılmazdı. Altın, gümüş, bakır gibi madeni paralar geçerli olurdu. Takas usulü olduğunda para bazen ikinci planda kalırdı. Bizim araştırma konumuz olan dönemde vadinin hâkimiyeti Hokand Hanlığı'ndaydı. Bu sebeple Fergana Vadisi'nde resmi olarak “*Hokand Tengesi*” ya da “*Hokand*” adındaki paralar kullanılırdı. Bir de “*Hokand Tillası*” diye para birimi vardı ve bir Tilla 19 Hokand Tengeye eşitti (Schuyler, 2007, s. 201). Ticaretin canlanması için bazı dönemlerde daha küçük para birimleri de tedavüle girerdi. Fakat bunlar süreklilik arz etmez, her gelen Han bir önceki ticaret sistemini değiştirirdi.

Fergana Vadisi'nde bulunan Hokand Hanlığı ile Rusların ticari ilişkileri de azımsanmayacak kadar çoktu. Örneğin, 1758'den 1853'e kadar Rusya'nın Hokand'a ihracatı 174.000'den 2.171.000 Ruble'ye, ithalat ise 37.000'den 676.000 Ruble'ye yükselmiştir. Ruslar, başta demir, bakır ve çelik fabrika ürünleri, fayans, kap kakak,

işlenmiş ve bitmiş deri, pamuklu bez, dokuma pamuk, kadife, şeker ve aynaları ihraç etti (Schuyler, 2007, s. 212). Hokand tüccarları ipek ve pamuklu kumaşları, halıları, kurutulmuş meyveleri ve pirinci Rusya'ya satarlardı. On dokuzuncu yüzyılda Fergana'nın Rusya'ya yaptığı temel ihracat pamuktu. Bu bağlamda, Hokand Hanlığı ve Rusya'nın ticari yönden birbiri ile anlaştığını söylersek yanlış olmaz. Rus pamuk fabrikalarının mülk sahipleri Fergana'nın, onların imal ettikleri malları için önemli bir pazar haline gelebileceğini keşfettikten sonra bu ilişki daha da gelişmiştir. Yani bir nevi Fergana Vadisini kendileri için yeni bir pazar olarak görmüşlerdir (Starr, 2011, s. 61; Lapidus, 2002, s. 350). Hocend şehri alındıktan sonra Ruslar burada bir ipek iplik fabrikası açmışlardır. Bu fabrikanın kurucusu da Türkistan Genel Valisi olan General Kaufman idi (Schuyler, 2007, s. 197).

Fergana Vadisi, Çin ile Rusya arasındaki ticaret için önemli bir noktada yer alıyordu. Ferganalı tüccarlar Rusya'dan getirilen malların Çin'e, Çin'den getirilenlerin de Rusya'ya aktarmasında aracılık rolünü üstlenmişlerdi (Çelik, 2016, s. 560). Çin'de üretilen ve Türkistan coğrafyasına dağılan hatta Rusya pazarlarında bile dolanan çayın ticaretini de genelde Ferganalı tüccarlar yapmaktaydı. Bunun yanında, Rusya ve Kaşgar arasındaki ticaretin bağlantılarını da Ferganalılar gerçekleştiriyordu (Bulduk, 2006, s. 52; Koç, 2015, s. 74-75). Bu ticaretin getirisi bir hayli yüksekti ve Fergana'daki vakıflar için kullanılıyordu. Bu vakıflar da her türden eğitimin verildiği medreseleri finanse etmekteydi. Bu şekilde dolaylı da olsa ticaretin eğitime katkısı oluyordu (Levi, 2007, s. 261).

Bilindiği üzere XIX. yüzyılda Rusya'nın birçok yetkilisi Fergana Vadisi'ne gelmiştir. Onların amacı buradaki ticareti görmekten ziyade hanlık ile ilgili bilgiler edinmekti. İleriki zamanlarda gerçekleştirilecek olan askeri seferlerin hazırlığıydı bu elçilerin raporları. Fakat tarihe ışık tutması açısından bu notlar bizim için çok önemlidir. Örneğin, Hokand'daki ticari faaliyetlerle ilgili olarak Rus elçici Flipp Efremov şu şekilde bir yorumda bulunmuştur:

“Margilan Hokand'dan bir gün mesafede Sırderya'nın yukarı kesiminde yer almaktadır. Burada her türlü renkte yün, kadife ve benzerlerini dokuyorlar... Oş, Margilan'dan üç günlük yol mesafesindedir ve ondan daha küçüktür. Fakat bununla

birlikte Hiveliler, Buharalılar, Taşkentliler ve başkaları tarafından ziyaret edilen oldukça ticari bir şehirdir.

(Hokandlılar) at ve başka hayvanları takas yoluyla Kırgızlardan ve Kırgız Kaysaklardan (Kazaklar) alıyorlar. Hokandlılar gerek zanaatta gerekse de ticarete Buharalılardan aşağı seviyededirler. Birinciler (Hokandlılar) oldukça iyi keten bezi, Kıtayka'ya (Çin) yakın kalitede yün, patiska ve kadife üretiminde iyidirler. Gömlek ve benzeri şeyleri dikiyorlar ve bunların hepsinde pamuklarını kullanıyorlar. Hokandlılar alışverişin büyük bir kısmını kendi memleketinde yapıyorlar. Hive'ye hemen hemen hiç gitmiyorlar. Buhara'ya da sık gitmiyorlar. Taşkent ve Kaşgar'a daha fazla gidiyorlar. Çok sayıda Kaşgarlı, Taşkentli, Semerkandlı ve Buharalı onlara geliyor..." (Koç, 2015, s. 77).

Efremov'un vermiş olduğu bilgiler, Fergana Vadisi'ndeki ticaretin ufak bir yansımasıydı. Satırlardan anlaşıldığına göre hanlık, özellikle pamuk üretimi konusunda kendi kendisine yetebiliyordu. Burada üretilen ürünlere yakın bölgelerden talep oldukça fazlaydı. Hokand ve Hive arasında keskin bir bıçak gibi duran Buhara Hanlığı, her ikisine de düşman olduğu için bunların diyalog kurmasını engellemekteydi. Coğrafi açıdan uzaklık da bu hanlıkların bağlantılarını koparıyordu. Efremov'un yazısından, Hokand Hanlığı ile Hive Hanlığı arasındaki ticari ilişkilerin de zayıf olduğunu anlıyoruz.

Hocend yakınlarında bir kömür madeni vardı. Çıkarılan kömürün taşıma zorluğundan dolayı fiyatları da yüksek olurdu. Bu kömürün ticareti fazla yapılmazdı ve devletin kendi işlerinde kullanılırdı. Kömür pahalı olduğu için halk odun bulmak ya da almak zorunda kalırdı. Odun pazarları bir hayli canlıydı talep çok olduğu için de pahalıydı. Odun ve kömür pahalı olduğundan meyve ağaçlarının kesilmesi tek çare olurdu. Bu da bahçelerin yok olmasındaki en büyük etkendi. Ruslar bölgeye geldikten sonra sadece odun kullanmışlardır. Onların bu ihtiyacını karşılamak zorunda kalan Fergana Vadisi'nin güzelim bahçeleri yerini boş arazilere bırakmıştır (Schuyler, 2007, s. 318).

Namangan yakınlarında Mai-Bulak (petrol kaynağı) bulunmaktaydı. Bu petrolden asfalt hazırlamayı bilen Kırgız ve Kalmuklar uzun süre burayı işletmişlerdir. Buradan

çıkan petrol diğer şehirlere de gönderilirdi. Hokand Hanlığı'nın bu petrol kuyularını kiraladığı bilinmektedir (Schuyler, 2007, s. 321).

Fergana Vadisi'nde zanaat da oldukça gelişmişti. Dokumacılık, dericilik, çömlekçilik, terzilik, bakırcılık, boyacılık, demircilik, marangozculuk, gibi birçok zanaat türü Fergana'da maharetle icra edilmekteydi. Fergana'da üretilen ürünler sadece iç piyasaya değil dış piyasaya da hitap ediyordu. Burada üretilen ürünler başka memleketler tarafından beğenilerek alınıyordu. Ferganalı tüccarlar çok uzak memleketlerde ticaret yapmada maharetliydi. Örneğin; Türkistan coğrafyasından Kaşgar'a giden tüccarların tamamına "*Andicanlılar*" diye hitap edilirdi (Ziyayev, 2007, s. 29; Levi, 2006, s. 224). Hokand şehrinde kâğıt fabrikası vardı ve ürettiği ürünleri neredeyse bütün Türkistan'a satardı (Schuyler, 2007, s. 348).

Fergana Vadisi'ndeki ticaret kültürü ile ilgili vermiş olduğumuz bu bilgilerden yola çıkarak diyebiliriz ki; tarım ve hayvancılıktan ziyade vadinin ekonomisi ticarete bağlıydı. Burada ticaret yapanlar sadece yerliler değildi. Yabancıların ticari faaliyetleri ve beraberinde getirdikleri kültürel zenginlikler vadinin kozmopolit (çeşitli unsurların bir adada bulunduğu) bir medeniyete ev sahipliği yapmasındaki en büyük etkidir.

4.2. FERGANA VADİSİ'NDE TARIM

İnsanların çok erken devirlerden itibaren yerleştikleri Fergana Vadisi, tarımın da ilk uygulandığı yerlerden birisidir. Çalışmamızın önceki bölümlerinde de bahsettiğimiz gibi vadi, Çin kaynaklarında üzümü ve şarabı ile ünlü bir yer olarak kaydedilmiştir. Sulama imkânlarının da fazla olduğu vadide tarım, her daim insanların birinci uğraşı olmuştur. Fergana Vadisi'nin dağlarında göçebe olarak yaşayan insanlar hayvancılıkla uğraşmışlar, ihtiyacı olan tarımsal ürünleri de vadiden karşılamışlardır. XIX. yüzyıla gelindiğinde vadideki tarım faaliyetleri bir hayli gelişmiş durumdaydı. Açılan yeni sulama kanalları ile sulanılabilir arazilerin oranı arttırılmış, yeni ürünlerin yetiştirilmesine başlanmıştır. Bu zamanda vadi, Türkistan coğrafyasını besleyen en önemli tarım alanlarını ihtiva etmekteydi.

Bir bölgede tarım faaliyeti gerçekleştirilecekse birinci şart su ihtiyacının karşılanabilir olmasıdır. Su ihtiyacı bazı bölgelerde yağmur aracılığı ile karşılanırken bazı bölgelerde de dağlardaki kar rezervlerinden kaynağını alan nehirler ile

karşılır. Fergana Vadisi yılın büyük bir kısmını yağmur almadan geçirir. Fakat kışın yağın kar, etrafını saran Tanrı Dağları ve Alay Dağlarının üzerinde dört mevsim kalır. Bu karlar da vadiyi ziyadesiyle sulamaya yeterli olur.

Fergana Vadisi'ni sulayan birden fazla nehir bulunmaktadır. Bunlar içerisinde en önemli olanlar; Akbura, Aravan, İsfeyram, Şahimerdan, Soh ve İsfere adındaki nehirlerdir. Aynı zamanda Karaderya, ve onun ırmakları olan Kurşab, Karagulca, Tar, Yassı, Kögert, Maylısay ve Çatkal Dağları'ndan akan Padşaata, Kasansay, Gavasay nehirleri çiftçiliğin gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. Narın ve Karaderya'nın birleşmesiyle meydana gelen Sırderya Nehri, vadinin en büyük su kaynağıydı. Aynı zamanda Sırderya Nehri, bütün Türkistan coğrafyasının sulanmasında, yüklerin taşınmasında, sağladığı balıklar ile halkın beslenmesinde büyük rol oynamış bir nehirdir. Onun bu özelliği yüzyıllardır olduğu gibi bugün bile hiç değişmeden devam etmektedir (Ziyayev, 2007, s. 28).

Fergana Vadisi'ndeki tarım kültürünün oluşmasında nehirlerin yanında kanalların açılması da çok etkili olmuştur (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 31). Tarihin ilk dönemlerinden itibaren iptidai bir şekilde olsa bile Narın Nehri'nden arıklar açılmış ve vadi sulanmıştır (Lapidus, 2002, s. 350). Bu kanalların ulaşamadığı noktalarda kuru tarım yapılmıştır. Bu tarım kültürü de genellikle göçebeler arasında yaygındı. Onlar kendi ihtiyaçları olan buğday, arpa, yulaf gibi tahılları kuru tarım ile üretirlerdi. Kuru tarım derken kastettiğimiz yağmurların yağmasına bağlı olarak sulamanın gerçekleşmesi idi (Odilov, 2016, s. 37).

Fergana'daki Hokand Hanlığı'nın yöneticileri olan İrdana Bek ve Narbuta Bek dönemlerinde vadiyi sulamak için kanallar açılmıştır. Hanlığı yükselme dönemine taşınmış olan Âlim Han (1800-1809) zamanında vadiye 6 büyük sulama kanalı (arık) açılmıştır. Bu sulama kanalları sayesinde tarım gelişmiştir. Hatta bu zamanlarda, tamamen tarım ile meşgul olan bir köy (Altıarık) kurulmuştur. Fergana tarihinde önemli hizmetleri bulunan ve Gazi unvanına sahip olan Muhammed Ali Han (Madeli Han) döneminde de büyük bir arık kazılmıştır (Koç, 2015, s. 75). Hanlık içerisinde önemli bir konumda bulunan Muslumankul da Çınabad Kanalını yaptırmıştır (Bulduk, 2006, s. 71).

Vergi politikaları ile halkı canından bezdirmiş olan Hudayar Han döneminde de birçok kanal açılmış tarım arazileri genişletilmiştir (Fargona, 2016, s. 21). Hudayar Han'ın getirmiş olduğu vergileri önceki bölümlerimizde anlatmıştık. O vergi kalemlerini düşündüğümüzde daha fazla vergi toplayabilmek adına bu kanalların açılmış olduğu düşünülebilir (Ziyayev, 2007, s. 28; Çelik, 2016, s. 560).

Fergana Vadisi'nde yetiştirilen ürünler; genelde buğday, arpa, darı, mısır, pamuk, pirinç, fasulye, keten, kenevir, susam, yonca, ipek, tütün, üzüm ve meyve şeklinde olurdu (Abdurakhimova, 2002, s. 242; Koç, 2015, s. 75). Özellikle pamuk ve ipek üretimi diğer bütün ürünlerin önüne geçmişti (Levi, 2007, s. 214). Dikilen ağaçların gölgesi ormanı kaplayacak kadar büyüktü. Her ağacın hayat verici suya ihtiyacı vardır ve burada bu potansiyel oldukça fazlaydı (Starr, 2011, s. 58).

Fergana'da ipek böcekçiliği de çok yaygın bir faaliyetti. Kadınlar ipek böceği kozalarına oldukça özenli davranırlardı. (Koç, 2015, s. 141; Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 109) İpek üretimi için gerekli olan dut yaprakları Fergana pazarlarında satılırdı. İklima bağlı olarak bu yaprakların fiyatları bazen çok fazla artardı. Hokand'da yılın ilk kozaları hana hediye edilirdi ve karşılığında hediye alınırdı. Özellikle yeni han tahta çıktığı zaman ona birkaç tane koza hediye edilirdi. Fergana'daki ipek üretimi azımsanmayacak kadar çoktu. Yıllık olarak 15. Milyon paund değerinde ipek üretimi gerçekleştirilirdi (Schuyler, 2007, s. 190-196). Üretimi bu kadar fazla olan ipek, Fergana'dan diğer memleketlere ihraç ediliyordu. İhraç edilen ipeğin miktarı da pamuktan sonra ikinci sırada geliyordu (Barthold, Fergana, 1997, s. 564). İpekböcekçiliği de eski zamanlardan geliyordu, ancak en kaliteli ipekler Namangan, Andican, Margilan ve Hokand bölgelerinde üretilirdi (Starr, 2011, s. 58).

Fergana Vadisi özellikle XIX. yüzyılın sonlarına doğru neredeyse tamamen pamuk tarımına yönelmiş durumdaydı. Açılan yeni sulama kanalları ile Fergana'da mükemmel derecede pamuk yetişiyordu ve bu ürünler Rusya'ya ihraç ediliyordu (Koç, 2015, s. 75). Getirisi iyi olan pamuğun ekimi tercih edildiği için diğer ürünlerin üretimi vadide oldukça düşmüştü.

Özellikle Rusya'nın Fergana'ya hâkim olmasıyla birlikte ekilen tarım ürünlerinde de köklü değişiklikler olmuştur. XIX. yüzyılın sonlarına gelinirken geleneksel tarım

ürünleri olan buğday, arpa, mısır ekimi yapılmamaktaydı. Bu da bir süre sonra vadide kıtlığın olmasına yol açmıştır. Ruslar Fergana Vadisi'ne yerleştikten sonra vadide pamuk tarımını zorunlu kıldı. Pamuğun işlenmesi için fabrikalar açıldı.⁷⁰ Rusların öncelik verdiği ürün pamuktu bu yüzden halkın elindeki buğday ve arpa tohumları yok edildi. Bu tarz faaliyetler halk arasında infiale sebep oldu ve isyanlar birbirini kovaladı (Bulduk, 2006, s. 51; Togan, 1981, s. 332).

Arazinin büyük bölümü devletin mülkiyetidir ve devlet arazisi olarak belirlenmişti. Onlardan sağlanan gelirlerin çoğu Han'a ve beylere giderdi. Bu gelirler vergi ya da kira şeklinde toplanırdı. Han, arazi üzerinde tam kontrole sahipti ve gelirini memurlara, din adamlarına veya bir dini vakfa (vakıf) ödül olarak verebilir bahşedebilirdi. Bu bağışlar da genellikle çok kısıtlı oranlarda yapılırdı ve bazen hiç yapılmazdı. Merkezi hükümetin elinde daha fazla toprak yoğunlaşmış ve bu gerçekleştiğinde sulanan alan artmıştır. Buna karşılık göçebeler arasında toprak sahibi olma, toplumun yapısıyla belirlenirdi ve gelenek yoluyla hak sahibi olunurdu. Pazar için yeterli miktarda sürü (hayvan)yetiştirecek durumda olmayan daha düşük gelirli göçebeler, kendi yiyecek ihtiyaçlarını karşılamaya odaklanmışlardı (Ziyayev, 2007, s. 28; Starr, 2011, s. 59).

Vadide meyvenin her türlü yetişmekteydi ve bu meyvelerin lezzeti dünyada eşine az rastlanır bir seviyede idi. Fergana bahçelerinde karpuz, üzüm, kayısı, şeftali, elma, armut, ayva, ceviz, erik, kiraz, kavun gibi meyveler de yetişirdi (Odilov, 2016, s. 37). Tarım faaliyetleri geleneksel tarzda yapıldığı için birim alandan alınan verim düşük olurdu. Bahçelerin geniş ve sulanabilir olması daha fazla ürün toplamak için yeterliydi. Bu kadar verimli ovalara sahip olan Hokand Hanlığı komşuları tarafından (özellikle Buhara) kıskanılırdı (Koç, 2015, s. 75-76).

Fergana Vadisi'ndeki tarım faaliyetleri genellikle erkekler tarafından yapılırdı. Kadınlar çok nadir tarlaya giderdi. Hasat zamanında yardımcı olmak amacıyla giden kadınlar da olurdu (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 109). Kadınların tarlaya gitmemesinin altında farklı sebepler olabilir. Çalışmamızın Fergana'daki dini yapıyı anlattığımız bölümde de bahsettiğimiz gibi kadınların evden çıkması, çarşıya gitmesi,

⁷⁰ Törekurgan'da 4 tane pamuk fabrikası vardı (Bulduk, 2006, s. 58).

yabancı biri ile göz göze gelmesi yasak kabul edilirdi. Bu tarz düşüncede olan insanların kadınları tarlaya götürmesi olası değildi. Bir de kadınların kıyafetleri oldukça kapalıydı, ferace tarzı kıyafetler giyen kadınlar tarlada nasıl çalışacaklardı ki? Eski Türk kültüründe kadının sosyal yaşam içerisinde oynadığı rol, İslam kültürünün vadiye gelmesi ile birlikte değişmiştir. Bu değişim, tarımsal faaliyetleri dolaylı da olsa etkilemiştir.

Birkaç ay önce Türkistan coğrafyasına yapmış olduğum araştırma gezisinde de Fergana Vadisi'ni yakından görme şansı elde ettim. Çok verimli olan vadiye, yüzyıllar geçmesine rağmen birim alandan elde edilen üretim miktarı oldukça yüksektir. Türkistan coğrafyasında yetişen en lezzetli meyveler bu vadiden gelmektedir. Türkistan pazarlarında, Fergana Vadisi'nde yetişen ürünler için ayrı bir talep söz konusu olmaktadır.

Ülkemizde Ege ve Akdeniz bölgesinde yetişen incir, Fergana'da ekonomiye katkı sağlayan önemli bir tarım ürünüdür. Halk arasında özel bir ilgi gören Fergana inciri, tane ile satılacak kadar değerlidir. Karasal iklimin hüküm sürdüğü Türkistan coğrafyasında, ılıman iklimde yetişen bir meyvenin adaptasyon sağlayarak yetişiyor olması hayret verici bir durumdur. Etrafını saran yüksek dağlar, Fergana Vadisi'nde iklim koşullarının daha yumuşak olmasına olanak sağlamıştır. Vadiye gözlemlenen "*Mikroklima İklim*"⁷¹, karasal iklimin zor koşullarından kaçan insanlar için adeta bir sığınak olmuştur. Zaten dikkat edilirse, göçebe hayattan yerleşik hayata geçen toplumlar genellikle bu tarz bölgeleri kendine yurt tutmuştur.

⁷¹ Mikroklima iklim: Etrafındaki alanlara nazaran çok sınırlı bir bölgede etkili olan iklim çeşididir. Bir bölge için bu tabir kullanıldığı zaman, o bölgenin iklimsel özelliğinin farklı olduğu anlaşılır. Böyle bir özelliğe sahip olan bölge, korunaklı bir yapıya sahiptir. Ona bu korunaklı yapıyı sağlayan coğrafi etmenler çok farklıdır. Bu etmen bazen bir koy olabilir, bazen yüksek dağların bir vadiyi kuşatması olabilir, bazen de yüksek bir dağın güneş ışınlarını keserek belli bir bölgeyi etkilemesi şeklinde meydana gelebilir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. <http://www.yardimcikaynaklar.com/iklim-tipleri-nelerdir-ve-mikroklima-iklim-nedir/>(U. Tarihi:12.10.2018).

4.3. FERGANA VADİSİ'NDE DİNİ YAPI

Fergana Vadisi'nde din algısı ve dini yaşayış bölgelere göre farklılık arz etse de genel itibariyle Müslümanlık yaygın dindir. Müslümanlığın Fergana'ya gelişi ve yayılma süreci ile ilgili konulardan çalışmamızın önceki bölümlerinde bahsettik. XIX. yüzyılda Fergana'da hem göçebe yaşam hem de yerleşik yaşam bulunmaktaydı. İslamiyet bu iki kültürün de yaşam şeklini etkileyen en önemli unsurdu. Vadide yaşayan insanlar genellikle Sünni olup Hanefi mezhebine mensuptular. XIX. yüzyılın ilk yarısında Hokand (Fergana) Hanlığı içerisinde toplamda 400 cami bulunuyordu. Başkent olan Hokand şehrinde ise 100 tane cami vardı (Nettleton, 1981-1982, s. 135). Cami sayısına bakarak da burada yaşayan insanların İslam dini konusunda hassas olduğunu anlayabiliyoruz. Tezimizin önceki bölümlerinde de ifade ettiğimiz gibi Fergana Vadisi'nde tarikatlar (Yesevilik, Kadirilik, Nakşibendilik, Saçlı İşanlar) oldukça fazla kabul görmüştür (Hayit, 2004a, s. 128; Eshenkulova, 2007, s. 61).

Fergana Vadisi'nde ortaya çıkmış olan ve etkinliği ile Rusları bile şaşırtan Saçlı İşanlar tarikatının mensupları, kıyafet olarak uzun cübbe giyerlerdi. Onların saçları ve sakalları uzun olurdu. Onlar başlarına börk (şapka) takar omuzlarına da torba asarlardı. Bu omuza torba asma geleneği hemen hemen bütün tarikat mensuplarının yaptığı bir ritüeldir. Saçlı İşanlar tarikatının mensupları, Piri Türkistan Hoca Ahmet Yesevi Hazretleri'ne karşı ayrı bir saygı duyarlardı. Onların tarikatlarının özü, Yesevilik ile bağlantılıydı (Mambetaliyev, 1996, s. 23). Fakat günümüzde bu tarikatın herhangi bir etkinliği kalmamıştır. Bu tarikat ile ilgili olarak tarihe geçen en önemli hadise, 1898 yılınca Andican'da çıkan isyanın öncüleri olmalarıdır.

Bütün Türkistan coğrafyasında hâkim olan din adamlarına aşırı saygı duyma geleneği, Fergana'da da kendini açık bir şekilde göstermekteydi. Din adamlarının söylediği her sözden etkilenen insan grupları, okuma yazma ve dini bilgileri öğrenme konusunda çok istekli değillerdi. Okuma yazma oranının düşük olduğu bu coğrafyada, okuryazar (okuyabilen ve yazabilen)olan herkes Arapça öğretmen anlamına gelen "*Molla*" unvanını taşımaktaydı. Yazmayı bilmeyen ve sadece okumayı bilenlere yerli halk tarafından "*chala-Mullah*"(eksik Molla) denirdi. Okuma ve yazmanın yanı sıra dini kitapları okuyanlar ve onlar ile ilgili bilgi verenlere de ulomo (ulema), bilim adamı, teolog adı verilirdi. Bir kişinin dini bilgisinin ne kadar

olduğuna değil, okuyup yazdığına, söylemlerine, tavırlarına bakılarak itibar edilirdi (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 66).

Din adamlarının çok fazla etkili olmasından sıkılmış olan ˆlim Han, dini hayatı yeniden düzenlemek için birkaç adım attı. Bu bağlamda ilk olarak dini bir unvan olan ˆřˆn'ı kaldırdı. ˆlim Han, inzivaya çekilmiş olanlara ve fakirlere sosyalleşmeleri ve toplumun birer ferdi olmaları için toprak verdi. Onun maksadı toplumdaki imtiyazı ortadan kaldırmak ve dışlananları topluma geri kazandırmaktı. Camilerde duaların doğruluğunu ve kesinliğini sağlamak için din adamlarının sınavlara girmesi zorunluluğunu getirdi. Dini bilgisi az olana görev vermeyen ˆlim Han, din adı altında halkı kandıran sahtekˆrları cezalandırırdı. Bu durum, gerici düşünceye sahip olan ve tek serveti din olanlar için çok fazlaydı ve kabul edilebilecek bir durum değildi. Halkın dini duygularını sömüren ve onlara her istediğini yaptıran sahte din adamları, ˆlim Han'ın bu faaliyetlerinden o kadar çok etkilenmişlerdir ki onun ölüm kararını bile almaktan çekinmemişlerdir. ˆlim Han Taşkent seferine gittiği zaman onun öldüğünü ortaya atıp yerine mer Han'ı geçirmişlerdir. Bu haberi alan ˆlim Han, derhal yola çıktı fakat din adamlarının tuttuğu katiller tarafından öldürüldü. Bu olay Fergana Vadisi'ndeki din adamlarının ne kadar etkili olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir (Starr, 2011, s. 33).

Fergana Vadisi'nde bu yüzyıldaki cami sayısı, halkın nüfusuna oranla yeterli denilebilecek seviyedeydi. Bütün Türkistan coğrafyasında olduğu gibi halkın (zellikle yaşlılar) camiye gitme alışkanlığı vardı.⁷² Camide iki din görevlisi bulunurdu. Bu görevlilerden birisi namaz kıldırırdı ve ona İmam denirdi. Diğer din görevlisi ise Azancı (müezzin) adındaki kişiydi. Bu din görevlileri cemaat tarafından seçilir, namaz ve ezandan sorumlu olurdu. Caminin bütün sorumluluğu bu iki din görevlisinin üzerinde idi. Merkezi olan camilerde bazen din görevlileri devlet başkanı (Han) tarafından atanırdı. Ayrıca caminin temizliğinden sorumlu olan kişi de

⁷² Fergana Vadisi'ndeki İslam kültürünü Türkistan'dan ayırmak mümkün değildir. Burada Türkistan coğrafyasındaki bir duruma dikkat çekmek istiyoruz. Bu coğrafyada gençler genellikle camiye gitmezler. Cami geleneği yaşlılar arasında olmakla birlikte bayram namazına verilen önem oldukça şaşırtıcıdır. Bayram sabahı, evdeki beş yaşındaki erkek çocuklar da dˆhil olmak üzere bayram namazına gidilir. Camiler genellikle büyük olmadığından (nk genel anlamda cemaat az olur) yollar trafiğe kapatılır ve yol üzerinde namaza durulur. Halk arasında yaygın olan bir diğer inanç ise, bayram namazına gelirken seccade getirmek sevaptır.

yine müezzindi. İmam ve müezzinin geliri halktan alınan bir nevi vergi ile ödenirdi. Bu vergi genellikle belli bir oranda alınan buğdaydı. Ayrıca şehrin ileri gelenleri bazı zamanlarda bu görevlilere maddi destek verirlerdi. Kurban bayramında kesilen koç ve keçilerin derileri de imam ve müezzinin hakkı olurdu (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 67).

XIX. yüzyılda Hokand Hanlığı'nın çekirdeğini oluşturan vadide, devlet tarafından görevlendirilen ve yetkileri oldukça geniş olan bir zümre bulunmaktaydı. Devletin dini konularda başvurduğu makamın başında, Han tarafından atanan Kadılar (Hâkimler) bulunurdu. Bu hâkimlerin yetkileri genişti. Aksakallıların başları konumundaydılar. Bu hâkimler adalet mekanizmasında da önemli bir rol oynamaktaydı. Verdikleri kararlar ile bazen hanı bile etkileyebiliyorlardı. Zaten tezimizin önceki kısımlarında da dile getirdiğimiz gibi, Ömer Han, Muhammed Ali Han, Şirali Han zamanlarında din görevlileri oldukça fazla himaye edilmiş onların önemi daha da artmıştı. En yüksek yargı otoritesi Kadı adlı kişiydi. Kadı-Asker adlı kişinin kendi yargı sistemine sahip bir ordusu vardı (Atar & Kariev, 2016, s. 297-298). Şeyh-ül İslâm unvanını alabilmek için bir medrese eğitimi almak yeterli değildi. Aynı zamanda Aday olan kişilerin Mekke'ye giderek Hacı olmaları gerekiyordu (Starr, 2011, s. 57). Devletteki dini görevlerin bazılarında atanabilmek için, ya Seyyid (Hz. Hüseyin'in soyundan gelen) ya da Şerif (Hz. Hasan'ın soyundan gelen) olduğunu iddia etmek gerekiyordu (Koç, 2015, s. 71).

Fergana'da yargıç görevi gören kadıların verdiği hüküm kesin oluyordu. Suçlular hakkında hüküm verilirken iki şahidin onun suçlu olduğu hakkında yemin ederek ifade vermesi gerekiyordu. Devlet memuru olanlar içersinde ihanet, gasp, suikast, cinayet gibi suçları işleyenlerin cezası ölümdü. Ölüm cezası alan kişinin karısı ve yetişkin kızları, evlenmeleri için sıradan askerlere veriliyordu. Hırsızlığın suçu elin kesilmesiydi. Hırsızlık suçunu ikinci kez işleyen kişi idama mahkûm edilirdi. İdam cezası almış biri, öldürülenin ya da suçtan zarar görmüş kişilerin akrabaları tarafından belli bir ceza karşılığında affedebilirdi. Bu ceza bazen yüklü miktarda para, bazen çok sayıda hayvan ile ödenirdi. Zina suçunun cezası kesinlikle ölümdü. Buradaki kanunlar acımasız gibi görünse de toplum nizamı için yüzyıllarca uygulanmış olan yazısız kanun ve şeriat kurallarının birleşimini ihtiva ediyordu (Koç, 2015, s. 141-142).

Fergana Vadisi'nde halk arasında bazı dini kurallar vardı. Mesela su en az üç yudumda içilmeliydi. Birisi hıçkırık tuttuğunda “benden bir şey çaldın”⁷³ denirdi. Konuşma esnasında biri hapşırırsa inanışa göre karşısındaki haklı olurdu. Üç kez üst üste hapşirmek şanssızlık demektir. Esnemek günah olarak görülürdü çünkü şeytan işi denirdi. Hz. Muhammed'in hiç esnemediğine inanılırdı. İmam Hanefi'nin gülme yüzünden Asya'nın yarısını kaybettiği söylenerek gülmenin günah olduğuna inanılırdı. Islık çalan adamın karısına kötü bir şey olacak denirdi. Çocuk ıslık çalarsa annesi veya babası ölecek denirdi. Islık çalmanın rüzgâr getireceğine, kulağa fısıldamanın uğursuz olduğuna, Saksâğan kuşunun talihsizlik olduğuna, karganın kötülük getireceğine, yolcunun önünden geçen tavşanın şanssızlık olduğuna inanılırdı. (Schuyler, 2007, s. 363-365; Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 128). Bu gibi inanışların Fergana Vadisi'nde yaygın olması batıl inançların etkili olduğunu göstermektedir.

Vadideki dini yaşantı ile ilgili dikkat çeken bir diğer unsur da buradaki halkın Şeriat'ın çözemeyeceği hiçbir sorunun olmadığına inanmasıdır. Bu yüzden en küçük bir hadise bile hocalara danışılır, ondan yardım istenirdi. İnanışa göre bir kitap çok eskiyse ve din adamına ait ise yalan söylemezdi ve onun her söylediği doğru kabul edilirdi. Yeni ve teknolojik kitaplar eski kitaplara nazaran hor görülürdü. Matematik, astronomi ve anatomi konusunda halkın bilgisi oldukça sınırlıydı. Kadınlar kısırlık konusunda hocaya gider ve kendini okuturdu. Hocanın yanına giderken kadının yalnız olması gerekmektedir. Tıp konusunda bilgilerin az olmasından dolayı şifalı otlardan ve geleneksel olarak hazırlanan ilaçlardan oldukça fazla faydalanılırdı. Fergana'daki halkın şifa kaynağı olarak adlandırdığı bir kitap vardı. “Shifa-i kulub” adındaki bu kitapta, bazı hastalıklar için yüzyıllardır deneme yanılma yoluyla bulunmuş olan şifalar yazılmaktaydı. Bu kitapta yazan bazı hastalık ve onların şifaları şöyledir:

- Baş ağrısı için: Sakal bırakın, mallow ve devedikeni çiçeklerini kaynatın ve bu karışımla taban altını (ayakaltımı) veya diz altını ovun, sakın olun (rahatlayın).
- Kısırlık için: Tavşanın dilini yiyin.

⁷³ Bu gelenek yer yer Anadolu'da da vardır.

- Çatlamış dudaklar için: Safradan kaynaklanıyorsa hastalık bulguları ağızda acı, kuru dudaklar ve kuru dil olur. Çare, bir laksatif (safra azaltmak için) almak ve safrandan elde edilen merhem ile dudakları ovmaktır(Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 76-77).

Hastalıkların şifa bulup bulmadıkları ile ilgili bir bilgi verilmemiştir. Fakat vadide yaygın bir şekilde kullanılan bu kitapta yazan bilgiler, sıradan bir şekilde hazırlanmışa benzemiyor. Fergana Vadisi konusunda vermiş olduğumuz bu örnekler, aslında Türkistan coğrafyasının genelinde görülen bir durumdu. Günümüzde bile bu coğrafyada yaşayan insanlar, geleneksel tıbbın gücüne inanmaktadır. Hasta oldukları zaman direkt olarak doktora gitmek yerine evde hazırladıkları birtakım ilaçları kullanmaktadırlar. Türkistan'da (5 yıl) ve diğer ülkelerde kaldığımız süre boyunca bu tarz vakalara birçok kez şahit olduk.

Türkistan coğrafyasında yaşayan insanların genel manada dini İslam olsa da diğer dinlere inananlar da yok değildi. Bu coğrafyadaki Yahudilerin kökenleri oldukça eski tarihlere dayanmaktadır. Yahudiliğin bu topraklara gelmesinde İpek Yolu'nun rolü olduğu kesindir. Çünkü İpek Yolu üzerinden sadece ticari ürünler taşınmıyordu. Kültürler, dinler, zanaatlar, ustalar ve pek çok diğer unsurlar bu yol vasıtasıyla taşınmıştır. Hokand şehrinde de bir kısım Yahudi'nin yaşadığı rivayet edilmektedir (Doğan & Erdoğan, 2017, s. 323). Fergana Vadisi içerisinde yer alan Hokand, Margilan ve Andican şehirlerinde XIX. yüzyılın ikinci yarısında toplamda 6 tane Yahudi okulu bulunmaktaydı. Bu okullarda öğrenim gören öğrencilerin sayısı da toplamda 200 kadardı (Doğan & Erdoğan, 2017; Starr, 2011, s. 61).

Fergana Vadisi'ndeki din konusu farklı bir çalışmanın başlığı olacak kadar geniş bir çerçeveyi ihtiva etmektedir. Bizim buradaki maksadımız, Fergana'nın XIX. yüzyıldaki dini yapısını az da olsa okuyucuya anlatmaktır. Anlattıklarımızdan yola çıkarak diyebiliriz ki vadide hâkim din Müslümanlık olsa da batıl inançlar da bir o kadar yer bulmuştur. Halkın doğru bilgiye ulaşması ve bunu aktarması imkânı olmadığından dini bilgiler zamanla batıl bilgiler ile karışmıştır.

4.4. FERGANA VADİSİ'NDE EĞİTİM

Fergana bölgesinde çocuklar, dini bilgilerini öğrenebilmek için camiye giderlerdi. Şehrin zenginleri, camiye bağlı olarak bazen mektep yaptırırlardı. Bu mektebe gelen çocuklar, o mahallenin camisine giden cemaatin çocukları olurdu. Çocuklara eğitim

verecek olan öğretmeni de bu cemaat seçerdi. Her perşembe günü her öğrenci öğretmenine “Payşanbalik” (Perşembelik) para, ekmek ve pirinç getirirdi. Bu sayede öğretmenin ihtiyaçları giderilmiş olurdu (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 69).⁷⁴

Mekteplerde verilen eğitimin ağırlığını dini dersler oluşturuyordu. Ama ana dinî ilimlerin yanında tarih, coğrafya, matematik, şiir, metafizik ve münazara gibi dersler de okutulmaktaydı (Ziyayev, 2007, s. 29). Gelenekselci bir eğitim tarzının benimsendiği bu okullarda eğitim öğretim de istenilen seviyede olmuyordu. Kız ve erkek öğrenciler için ayrı okullarda eğitim verilmekteydi (Starr, 2011, s. 61).

Kırım Bahçesaray’dan bütün Türk Dünyası’na fikirlerini aşıl原因 İsmail Gaspıralı’nın uyguladığı Usul-ü Cedit okulları, 1890’lı yıllarda Fergana Vadisi’ne de gelmiştir. Türkistan coğrafyasının münevverlerinden olan Behbudî ve arkadaşları Namangan, Hokand ve Fergana’da Cedit hareketinin öncüsü oldular ve bu okulları açtılar. Yeni usulde eğitim veren bu okulların sayesinde, Fergana Vadisi’ndeki okuma yazma oranı hızla yükselmiştir. (Kitapçı, 2008, s. 8-19; Ergün & Çiftçi, Nisan 2006, s. 8).

Fergana Vadisi’nde medrese eğitimine oldukça fazla ehemmiyet verilmekteydi. Bu dönemde Fergana Vadisi’nin bütün şehirlerinde medrese olduğu söylenmektedir. Hatta bazı büyük şehirlerde birden fazla medrese bulunmaktaydı. Örneğin, Namangan şehrinde 4 tane, Hokand’da ise 14 tane medrese vardı (Çelik, 2016, s. 565). Medrese yaptırmak ve eğitim için gerekli şartları sağlamak, Allah’ı sevindiren fiiller olarak düşünülür; bu yüzden medreseleri hanlar, hâkimler ve zengin insanlar yaptırdı. Bunun yanında medrese yapılması için bağışlar toplanır, vakıf gelirlerinden de pay alınır. Medrese yapıldıktan sonra eğitimin sürekliliği için de vakıflara başvurulurdu (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 71). Fergana Vadisi’nde medrese inşa ettirme konusunda en maharetli olan Ömer Han idi. Onun devrinde yeni medreseler inşa edilmiş bilim ve kültür her açıdan desteklenmişti (Bulduk, 2006, s. 59).

⁷⁴ Belirtmek isteriz ki “perşembelik” kültürü günümüzde göçebe yörükler arasında (Toroslarda) da yaşatılan bir gelenektir.

Vadideki eğitim üç aşamalı bir şekilde gerçekleşirdi. Birincisi çocuklar küçükken dini bilgiler almak için mahallede bulunan camiye giderlerdi. Burada cami imamı onlara dini bilgiler ile birlikte ahlak kurallarını öğretirdi. Bu eğitim şehir yaşamı içerisinde daha yaygın olup göçebe kültüründe biraz daha az görülürdü. Okul çağına gelenler de mekteplerde eğitim görürdü. Büyük şehirlerde hemen her mahallede bir mektep bulunurdu. Mektep eğitimi tamamlandıktan sonra medrese eğitimi başlardı. Medreseye gidebilmenin bazı koşulları vardı. Öğrenciler medreselerden mezun olduktan sonra halk önünde imtihana tabi tutulurlardı. Bu imtihandan başarılı olanlar aldıkları puana göre kadı, müftü veya müderrislik görevlerinden birini almaya hak kazanırdı. Fakat XIX. yüzyılın sonlarına doğru bu gelenek terk edilmiş eğitime gereken önem verilmemiştir. Bu dönemde eğitimin gerilemesinde, Fergana'ya hâkim olan Hokand Hanlığı'nın çalkantılı bir dönem geçirerek, vergi politikaları ile iktisadi yönden halkı perişan etmesi etkili olmuştur. Eğitimin gerilemesi birtakım yolsuzlukların ve iltimasın önünü açmıştır (Eshenkulova, 2007, s. 60).

4.5. FERGANA VADİSİ'NDEKİ ETNİK GRUPLAR

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Fergana Vadisi'nde yaşayan insanların sayısı bir milyondan daha azdı. Yerleşik hayatı benimseyenler vadinin açık alanlarında ikamet ederlerdi. Vadideki etnik unsurlar; Özbek, Kırgız, Kazak, Tacik, Karakalpak ve Türkmenler şeklinde idi. Çin'in Doğu Türkistan'ı işgal etmesi üzerine (özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısı) buradaki Uygur Türkleri de Fergana Vadisi'ne göç etmiştir (Koç, 2015, s. 64). Fergana Vadisi'ndeki etnik unsurlar arasındaki çatışma neredeyse hiçbir zaman son bulmamıştır. Ülke yönetiminde etkisi artan diğer grupları diskalifiye etmek için birtakım faaliyetler sürdürmüştür. Bunun en açık örneği de Naib Muslumankul'un Kıpçakları kayırması sonucu çıkan isyanlardır (Ziyayev, 2007, s. 30; Starr, 2011, s. 58).

Fergana Vadisi'nde yerleşik nüfusu meydana getirenler genelde Özbeklerdi. Yerleşik olarak yaşayanlar genellikle "Sart"⁷⁵ olarak isimlendirilirdi. Bu isimlendirmenin Ruslar geldikten sonra daha yaygın olduğu görülmüştür. Şehirlerde Sart lisanı diye bir dil ortaya çıkmıştı. Bu lisan ile birlikte Tacik lisanı da konuşulurdu. Yerleşikler içerisinde Tacik nüfusu da az değildi (Çelik, 2016, s. 563)

Fergana Vadisi'nde yaşayanların sahiplendikleri belirli bölgeler vardı. Özbekler genellikle Margilan, Andican, Aravan, Oş ve Özkent şehirlerinde ikamet ederlerdi. Kıpçaklar Andican şehrinde kalabalık bir nüfusa sahiplerdi (Koç, 2015, s. 64). Bir Rus subayın Fergana Vadisi'ndeki etnik gruplar ile ilgili olarak hazırlamış olduğu raporda, Kırgızların genellikle Oş'ta yaşadığını ve buradaki hâkimiyetin onlarda olduğu söylenmektedir. Devlet namzetlerinin burada söz sahibi olmadığı da dile getirilmiştir. Bir başka Rus yazar da Oş'tan Kaşgar'a giden yolda Kıpçak eşkıyaların olduğunu dile getirmiştir (İsakov, Yaz 2011, s. 153).

⁷⁵ Fergana Vadisi ticaret yolları üzerinde olması ve değişik medeniyetlere ev sahipliği yapmasından dolayı tüccarların uğrak yeri olmuştur. İlk zamanlarda, buraya gelen Hindli tüccarlara Sart denilmekteydi. Fakat bu tüccarlar zaman içerisinde Fergana Vadisi'ne yerleştiler ve yeni bir nüfus yapısı oluşturdular. Tarihi süreçte buraya gelen diğer tüccar halklara da Sart denildi ve Sartların nüfusu gün geçtikçe arttı. Oldukça kozmopolit bir yapı konumuna gelen Sart topluluğu, Fergana Vadisi'ndeki yerleşik nüfusu da temsil eder duruma geldi (Barthold, 2006, s. 33). Sart diye tabir edilenler, Fergana'nın esas sakinleridir şeklinde genel bir kanı ortaya çıktı. Yüz yıllar boyunca burada yaşayan insanlar için bu isim kullanılmaya devam etti. (Koç, 2015, s. 63). Ruslar da ayırt etmeksizin bütün yerleşik olanlara "Sart" demişlerdir. Yerleşik hayata geçmiş olan Özbek, Kazak, Kırgız ya da Tacik hepsi birden onların gözünde "Sart" idi.

Göçebeleri oluşturan kısım genellikle Kırgızlar ve Kıpçaklardı. Bunlar devleti ilgilendiren konularda birtakım faaliyetlerde bulunurlardı. Hokand Hanlığı Kıpçaklar/Kırgızlar ve yerli halk arasındaki dengeyi sağlayamadı (Lapidus, 2002, s. 350). İsyan etme geleneği genelde göçebe kültürüne mensup olanların arasında vardı. Yönetimden şikâyetçi olduklarında isyan ederlerdi. Onların sayısı toplamda 300.000 kadardı (Schuyler, 2007, s. 381; Koç, 2015, s. 65-66).

İbraniler (Yahudiler), Ermeniler, Gürcüler ve Hindular da vadide yaşayan gayrimüslimlerdendi. Bu kişiler genellikle ticaretle meşgul olurlardı ve halk ile iç içe yaşam sürmezlerdi (Bulduk, 2006, s. 51). Türkistan coğrafyasında yaşayan Yahudilerin büyük bir kısmı Fergana Vadisi'nde toplanmış durumdaydı. Bu durumun etkili olmasında şüphesiz ki onun ticaret yolları üzerinde bulunması, medeniyetler zincirinin ortasında kalması etkili olmuştur. Aslında Yahudiler Fergana Vadisi'ne yerleşmeden önce Buhara ve Semerkant'ta yaşamaktaydılar. Onların bu şehirlerden ayrılmasının en büyük sebebi, Buhara hanlarının ve Özbeklerin Yahudileri aralarında görmek istemeyişiydi. Özbekler genel manada farklı etnik gruplar ile anlaşamazdı. Milliyetçi duyguları ağır basan Özbeklerin, diğer Türk boyları ile dahi anlaşamazken, başka bir dine mensup olan Yahudileri barındırması zaten mümkün değildi. Fakat Fergana Vadisi medeniyetler mozaiği olması konusundaki o mükemmel uyumunu bu konuda da göstermiş Yahudileri himaye etmiştir. Rusların Fergana Vadisini ele geçirmesinden sonra da farklı dine mensup olan (Yahudi, Hıristiyan) insanlar yoğun bir şekilde buraya akın etmişlerdir.⁷⁶

⁷⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz. <https://www.fergananews.com/town/gubaeva.html> (Ulaşım Tarihi: 01.11.2018).

4.6. FERGANA VADİSİ'NDE KENT KÜLTÜRÜ

Fergana Vadisi'nin etrafı dağlarla çevrili olduğundan hem yerleşik hayat hem de göçebe yaşam bir arada var olmuştur. Dağların eteklerinde yaşam süren göçebeler, burada yetiştirdikleri hayvanlar ile geçimlerini sağlamaktaydı. Fergana'daki göçebeler daha çok at, koyun ve deve yetiştirirlerdi. Yerleşik hayattakiler tarım ve ticaretle meşgul olurdu (Çelik, 2016, s. 559). Ovada kurulan şehirler çok eski tarihlere dayanmakta olup Fergana kültürünün oluşmasında önemli rol oynamaktaydı. Fergana Vadisi'nde yer alan Margilan, Oş, Namangan, Çust, Hocend, Andican ve Hokand şehirleri, vadideki en büyük yerleşim birimleriydi. Vadideki şehirlerin birbirine olan mesafesi genellikle uzaktı (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 31). En doğuda bulunan şehir Oş iken en batıda bulunan şehir Hocend idi.

Hokand önemli bir kültür şehriydi. XIX. yüzyılda kurulan Hokand şehri oldukça modern bir görünüme sahipti caddeleri genişti ve ferahtı. Birçok Türkistan şehrine göre daha güzeldi (Leclercq, 2015, s. 165). Hokand şehrinde mavi çini ile süslenmiş iki tane büyük medrese vardı. Bu medresenin birini yaptıran da Hudayar'ın kayınbabası olan ve aynı zamanda naibliğini yapan Muslumankul idi. Kendi boyuna mensup olanları kayırmasına rağmen, medrese yaptırarak bütün etnik unsurların eğitim görmesine vesile olmuştur (Schuyler, 2007, s. 346-347).

Fergana'da oyun ve dans kültürü de gelişmişti. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında eğlence kültürü zamana ayak uydurmuş gibiydi. Burada Çin'de yapılan dansın taklidi olarak erkek çocukların dans etmesi âdeti vardı. Hâlbuki Çin'de dans edenler kadınlardı. Fergana'daki muhafazakâr düşüncenin bu dans kültüründe etkili olmuş olması muhtemeldir ki kadınların yerine erkekler dans ediyordu. İp cambazlığı da bir diğer kültürel faaliyetti. Ferganalı gençler bu konuda epeyce maharetliydi. Bayramlarda ve özel günlerde at yarışları yapılması da yaygın bir gelenektir (Doğan & Erdoğan, 2017, s. 357-358). Ömer Han dönemi başta olmak üzere kültürel faaliyetler hanlık tarafından da desteklenmiştir. Ömer Han'ın kendisi de eşi de şairdi. Anlaşıldığı kadarıyla vadide şiir kültürü de oldukça gelişmişti (Çelik, 2016, s. 565)

Fergana'daki hanın sarayına "Urdu" denirdi. Bu saraylar genelde kare şeklinde olurdu ve yüksek duvarlar ile yapılırdı. Duvarların etrafında olası saldırıları engellemek için hendekler bulunurdu. Kalenin duvarları geleneksel yapı taşı olan

kerpiçten örülürdü. Bu yüzden ne kadar kalın olursa olsun fazla dayanıklı olmazdı. Kale büyük bir alanın ortasına yapılırdı. Duvarlarında ve kapılarında bazı motifler görülürdü. Kapı motifi oldukça yaygındı. Fergana Vadisi'ne gittiğimiz zaman gördük ki Hudayar Han'ın sarayında da duvarlar, kapılar, direkler hatta tavan bile ince güzel motifler ile bezenmiş durumdaydı (Leclercq, 2015, s. 170). Görseller için bkz. Ekler.

Vadide yer alan şehirlerde genellikle sokaklar dar olurdu. Bu sebepten iki at arabası aynı anda sokaktan karşılıklı geçemezdi. Bir araba diğerine yol vermek zorunda kalırdı (Leclercq, 2015, s. 167). Evlerin önünde genellikle avlu bulunurdu. Bu avlu yola kapalı olup içeri hiçbir şekilde görünmezdi. Avlu topraktan (kil) yapılırdı ve düz bir görüntü arz ederdi. Eğer bir evin avlusu yoksa caddeye bakan penceresi de olmazdı. Pazar yerleri de genellikle dar bir yapıdaydı (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 32). Yolların yapımı, onarımı, bahçelerin ve kanalların temizlenmesi genellikle halk tarafından yapılırdı. Bu işler yapılırken devlet tarafından zor kullanılırdı. Kaçanlar ise cezalandırılırdı (Schuyler, 2007, s. 393).

Fergana Vadisi'nde tüm yerli yapıların ana inşaat malzemesi kil idi. Bunun yanında ahşap (genellikle kavak ve söğüt) de kullanılırdı. Kil, binaların ve avluların duvarlarını oluştururdu. Ahşap ise evlerin girişini, kirişlerini, kapılarını, pencere çerçevelerini ve çatılarını meydana getirirdi. Kilden yapılmış yapı malzemelerin birincisi kurutulmuş kerpiç idi. Kilden yapılmış çamurun saman içinde karıştırılarak (ince doğranmış saman) daha sonra güneşte kurutulmasıyla elde edilirdi. İkincisi kilin fırınlarda pişirilmesiyle elde edilen tuğlaydı. Fakat vadide kerpicin kullanımı daha yaygındı (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 79).

Fergana Vadisi'ndeki dini anlayış yapılarla da sirayet etmekteydi. İslam dini, kadınların yabancı erkekler tarafından görülmesini hatta sesinin bile duyulmasını yasaklamıştır. Bu yüzden yapılarda haremlik selamlık gibi kısımlar vardı. Avlu kültürünün de altında yatan düşünce budur. Bir ailenin maddi imkânları doğrultusunda her avluda tamamen ayrılmış iki kısım bulunur: Dış kısım; erkekler için iç kısım; kadınlar için ve aile bireyleri için kullanılmaktaydı. Şehirleşme konusunda planlamanın yapılmadığından evler birbirine çok yakındı ve avlular da küçük inşa edilirdi. Misafirlerin arabaları ya da atları yol üzerinde bırakılırdı. İç

avlude genellikle gölgelik bir alan ve geçiş diye tabir edilen bir baraka bulunurdu (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 80).

Evlerin iç ve dış avluları genellikle temiz olurdu. Bu avlular günde bir iki kez süpürülür çok sıcak havalarda da su serpilirdi. Ahırda bulunan atlar dışarı çıkarılır avlunun direklerine bağlanırdı. “Mehmon-xona”(misafirhane) adındaki kısım tek odadan oluşurdu. Bu oda fazla büyük olmamakla birlikte evin duvarına bitişik bir yapıdaydı. Avlu içerisinde bulunan diğer odalar da “jigit xona” (yetişkin erkek odası) ve “och-xona” (yemekhane) idi. Giriş kapısı ortalama insan boyundan biraz daha düşüktü. Çünkü bir haneye girerken "as-salam-alaykum" (Esselamü Aleyküm) denmesi için eğilmek gerekiyordu. Bu da inancın yapılarına etkisinin bir diğer örneğini teşkil etmektedir (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 81).

Evler ile hayvan ahırları genelde aynı avlu içerisinde olurdu. Fakat ahır bir duvar ile ayrılırdı. Kötü kokuların rahatsızlık vermemesi için yol tarafından bir pencere açılırdı. Zorunlu olarak hayvan dışkısı avlunun iç kısmında bir köşeye atılırdı. Bu ise hoş olmayan bir görüntünün ortaya çıkmasına sebep olurdu. Avlu içerisinde eğer yer var ise iki üç tane ağaç olurdu. Asma ağacının bulunması da sık rastlanan bir durumdu. Evlerdeki oda sayısı, imkânlar nispetinde birey sayısına göre ayarlanırdı. Evin ısınması için iskemle kültürü vardı. Bir iskemlenin altına kömür yanan bir kömür kovası konur ve üzeri de kilim ile kapatılırdı. Hane halkı bu iskemlenin etrafına oturur ve ısınırdı.⁷⁷ Kömür pahalı olduğu için kömür bulamayan aileler, şöminenin başında odun ateşiyle ısınırdı (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 85).

Şehirlerdeki neredeyse her iyi durumda olan kişinin bir bahçesi vardı. Biraz zengin olanın ise birkaç tane bahçesi bulunurdu. Aile şehir merkezinde yaşamak istemiyorsa evi genellikle bahçenin yanında olurdu. Şehrin yakınlarında bahçe genelde olmazdı. Her iki durumda da bahçe alanı nadiren 1 dekardan daha büyük olurdu. Bahçeler genellikle yol konusunda eksik olurdu. Bahçenin etrafını saran sıkışmış toprak duvar boyunca dut, kavak, kiraz, elma, erik gibi birkaç tane ağaç bulunurdu. Bahçenin iç kısımlarına genellikle asma dikilirken nar, bahçenin

⁷⁷ İskemle ile ısınma kültürü çok yakın bir zamana kadar Anadolu'da da yaygın bir şekilde görülmekteydi. Özellikle Nevşehir'in Ürgüp ilçesinde bu ısınma şekli yaygındı.

çevresinde olurdu. Yerli üzümün uzun sarmaşıkları vardı. Asmalar yaklaşık 4 ila 5 arşın aralıkla paralel sıra halinde ekilirdi. Meyve ağaçları genellikle bağın kenarları boyunca, sebze sıraları arasında veya bahçeden geçen arığın kenarlarında düzensiz bir şekilde dikilirdi (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 87).

Göçebelerin yerleşik hayata geçmesi için birtakım girişimler de vardı. Örneğin Ömer Han 1815'te Şehrihan adında yeni bir şehir kurdurarak yerleşik hayatı özendirmek istedi (Çelik, 2016, s. 564)Fergana Vadisi'nde göçebelerin yerleşik alana geçmesi için yaylalarda kısıtlama yapılmıştır. Doğu Türkistan'dan gelen göçebeler (Uygurlar) ilk zamanlarda göçebelik yaparken daha sonra tarımsal faaliyetlerle meşgul olmuşlardır. Hudayar Han'ın otağında onların önemli mevkiler de edindiği görülmüştür (Koldaşev, 2017, s. 111-112). XIX. yüzyılda birçok göçmen yerleşik hayata geçmiştir. Bunda değişen yaşam koşulları etkili olduğu gibi Hokand Hanlığı'nın ısrarcı tutumu da etkili olmuştur (Ziyayev, 2007, s. 30).

Milletler mozaiğini andıran Ferdana vadisinde milletlerin çokluğu nispetinde zaman kavramı da değişiklik göstermiştir. Burada 3 farklı takvim kullanılmaktaydı. Ay yılı olarak bilinen Müslüman takvimi (Hicri takvim), güneş yılı olarak bilinen Miladi takvim ve Kırgız takvimleri mevcuttu. Hatta Rus usulünde olan "Jülyen" takvimi de vadide son dönemlerde kullanılmıştır (Schuyler, 2007, s. 327).

Türk tarihinde önemli bir yeri olan hamam kültürü Fergana Vadisi'nde de yaygındı. Buradaki hamamların suları genelde odun ateşi ile ısıtılırdı. Bölgede termik su olmadığı için doğal yolla ısınan hamam bulunmamaktaydı. Kubbe tarzında olan hamamların ziyaretçisi de çok olurdu. Hamamlar genellikle şehirlerde olduğu için şehir nüfusuna hitap ederdi. Hamamlara sadece erkekler gidebilirdi. Kadınların hamama gitmesi genellikle uygunsuz bir hareket olarak görülürdü. Bu yüzden evlerdeki hamamlar (banyo) nispeten büyük olurdu (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 127).

4.7. FERGANA VADİSİ'NDE ZANAATKÂRLIK

Ticaret yolları üzerinde bulunan Fergana Vadisi'nde ticaretin ve yerleşik kültürün olmazsa olmazı olan zanaat türleri de yaygındı. Yüzyıllar boyunca kültürlerin taşındığı İpek Yolu'nun vadiye kattığı en önemli değerlerden birisi de zanaatçılıktı. Ferganalı zanaatkârların ünü bir hayli fazlaydı. Arşivler, Hokand Hanlığı'nda yüzden fazla el sanatı türünün varlığını kanıtlamaktadır(Starr, 2011, s. 59).

Fergana'da işlenen metaller farklılık gösterirdi. Altın, gümüş, bakır, kurşun vb. metaller çok güzel bir şekilde işlenirdi. Bunun yanında terzilik, boyacılık, demircilik, marangozculuk, ayakkabıcılık, çizmecilik gibi meslekler de vardı (Çelik, 2016, s. 561; Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 47) Burada belirtmemiz gerekir ki bu zanaat dalları genellikle yerleşik yaşam içerisinde bulunuyordu. Ekseriyetle büyük şehirlerde bulunan pazar merkezlerinde bu ustaların dükkânları olurdu. Göçebeler ihtiyacı olan ürünleri buralardan temin ederdi. Göçebeler arasında da birtakım zanaat kolları gelişmişti. Onların meslekleri genellikle yaşam tarzlarına bağlı kalırdı (Odilov, 2016, s. 36).

Türkistan coğrafyasında en iyi çizmeler Buhara ve Hokand'da yapılmaktaydı. Bu çizmeler Türkistan pazarlarında tercih edilenler listesinde ilk sırada yer alırdı (Doğan & Erdoğan, 2017, s. 344). Fergana Vadisi'nde dokuma kültürü de oldukça gelişmişti. Fergana halıları birçok memlekette bilinir ve talep edilirdi (Schuyler, 2007, s. 188)

Yerli halkın önemli bir kısmı yerel el sanatları ile uğraşmaktaydı. Özellikle köylüler, pamuklu kumaştan, dokunmuş kumaştan, dikişli giysilerden, dokuma halılarından, nakışlı eşarplardan, şapkalardan ve diğer giyim eşyalarından ipliği eğirirlerdi. Ayrıca büyük miktarda dokuma bantları (ciyak), sepetler, süpürelükler (çarka) için asma yerleri, kürek kulpları, küpeler ve benzerlerini de yaparlardı. Bu ürünlerin birçoğu pazarlarda satılırdı. Göçebe ve yarı göçebeler, işlenmemiş derileri (koyun derisi), kaban ve ceketleri, yün şalları ve halıları bölgenin çarşılarına getirirdi (Starr, 2011, s. 60).

Bakır kültürü bütün Türkistan coğrafyasında oldukça yaygındı. Fergana'daki bakır işçiliği dışarıdan gelen herkesin dikkatini çekmekteydi. Pazarların büyük bir kısmında bakır dükkânları bulunurdu. Bakır dükkânları genellikle küçük olur ürünler

müşterilerin gözü önünde yapılır ve sergilenirdi. Burada üretilen ve öne çıkan bakır ürün su ibrikleriydi. Büyük bir maharetle yapılan bu ibriklerin üzerine motifler yapılırdı. Bakırcıların ürettiği bir diğer ürün de çaydanlıktı. Çaya oldukça düşkün olan Ferganalılar bu çaydanlıkların da müdavimiydi (Leclercq, 2015, s. 168). Fergana Vadisi'nde bulunan Hudayar Han'ın sarayındaki eşyaların birçoğu bakırdan imal edilmişti. Bu eşyaların üzerindeki motifler o kadar ince detaylıdır ki XIX. yüzyılın bakır işçiliğini çok güzel bir şekilde yansıtmaktadır.

Bal mumu üretiminin de olduğu vadide zengin gümüş yatakları vardı. (Doğan & Erdoğan, 2017, s. 498). Gümüşten yapılan mücevherler Ferganalıların en çok tercih ettiği takılardı. Gümüş mücevhere bu kadar düşkün olan bir toplumda haliyle iyi ustalar da yetişmişti. Gümüşten yapılan kolyeler, bilezikler, küpeler, bileklikler ve yüzükler kadınların gözdesiydi. Gümüş oymalarının içlerine taşlar (bazen turkuaz taş) yerleştirilerek yapılan bu takıların eşi benzeri olmazdı. Bu takılar görenlerin zihinlerinde Ortaçağ takılarını canlandırıyor. Fergana pazarlarında mükemmel ötesi halılar bulmak mümkündür. Bu halılardan burada üretilenler olduğu gibi dışarıdan getirilenler de vardı. Özellikle Kaşgar'dan getirilen ipek halılar görenleri büyülerdi. Buradaki pazarların en büyük avantajı Çin'e ve Kaşgar'a çok yakın olmasıydı. Bu memleketlerden ihraç edilen çok çeşitli ürünler (porselen, mücevher, ipek, halı, şapka, nazar boncuğu vb.) önce Fergana'ya gelir daha sonra diğer bölgelere giderdi. Tibet'ten gelen kürkler buradaki pazarlarda alıcısını beklerdi (Leclercq, 2015, s. 169; Koç, 2015, s. 76).

Doğu ile batı arasındaki medeniyetler zincirinin çok önemli bir halkası olan Fergana Vadisi'nde hattatlık da bir hayli yaygındı. Burada yetişen hattatların şöhreti çok geniş coğrafyalarca bilinirdi. Buradaki hattatlar, dünyaca ünlü olan şairlerin ve tarihçilerin eserlerini kopyalamakta ve süslemekteydi. Hatta bu hattatlardan bazıları şair kimselerdi (Doğan & Erdoğan, 2017, s. 425).

Hokand topraklarında uygulanan önemli bir teknik beceri de köprü inşası idi. Burada büyük sulama sistemleri yapıldı. Bu sulama sistemlerine arık denildi. Bunlar üzerinden geçen yollara ve patikalara da köprüler vasıtasıyla bağlantı kuruldu. Her geçişte bir köprü gerekiyordu; bu köprü sürekli inşa edilmeli, korunmalı ve yenilenmelidir. Bu beceriler, her tür bina yapımı için uygulanmış ve bu çok sayıda

profesyonel inşaatçı ve tasarımcının yetişmesine olanak sağlamıştır(Starr, 2011, s. 60).

4.8. FERGANA VADİSİ'NDE YEMEK KÜLTÜRÜ

Fergana Vadisi'ndeki yemek kültürü de halkların çeşitliliği nispetinde gelişmişti. Her etnik grubun farklı bir damak tadı olduğu için pişirilen yemekler de farklı olurdu. Türkistan coğrafyasında yüzyıllardır değişmeyen bir yiyecek alışkanlığı varsa bu da etin ve soğanın çok tüketilmesiydi. Neredeyse bütün toplulukların sevdiği ve özel kabul ettiği yemek ise “plov” (pilav) idi. Bu yemeğin hazırlanış şekli birtakım farklılıklar gösterse de pirinç ve et onun hammaddesiydi (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 113).

Fergana'daki mutfak kültürü ile ilgili olarak belirtmemiz gerekir ki zengin olmayan bir Ferganalı'nın evinde mutfak diye bir bölüm yoktu. Yemek pişirmek için gerekli olan materyaller oturma odasının bir köşesinde dururdu. Aynı köşede duvardan duvara uzanan bir perde vardı ve odanın bu kısmını ayırırdı. Dolayısıyla evin bu kısmı düzensiz bir görünüme sahip olurdu. Ferganalılar mutfak için toplu alışveriş yapmazlardı. Onlar çarşıdan ihtiyaç duydukları kadar malzeme alırlardı. Tuzlanmış etler birkaç hafta güneşte kurutulur ve yenmek için hazır hale gelirdi. Etler kurutulduğu için daha uzun ömürlü olurdu. Sıcak havalarda bu genellikle hoş bir görüntü oluşturmazdı (Meakin, 1903, s. 147).

Türkistan'da en çok tercih edilen et koyun etiydi. Diğer hayvanların etleri de yenirdi fakat koyun eti özel kabul edilirdi. Tezimizde önceki bölümlerinde de bahsettiğimiz gibi vadide ete olan ihtiyaç koyun ticaretini geliştirmiştir. Göçebe olan Kazaklardan her yıl binlerce koyun alınır Fergana'da satılırdı. Ferganalı tüccarların Kazaklar ile olan ticaretinin başlıca unsuru koyunlardı (Kara, 2007, s. 268).

Fakirlerin et bulması zordu ve genellikle milli yemekleri olan pilav için yılda bir kez et alabilirlerdi. Koyunlar büyük sürüler halinde göçebe Kırgızlar tarafından beslenirdi. Göçebe Kırgızlar bu koyunları yerlilerin kurdukları büyük pazarlarda satardı. Onların koyunları nispeten büyük olurdu ve uzun kulakları vardı. Seyyahlar bu koyunları yağlı kuyruklu olarak tanımlamaktadır. Yemeklerde kuyruk yağı kullanılması, lezzetin sırrı olarak görülürdü. Yerliler, koyunda kuyruk yoksa ona koyun demezlerdi (Mackay, 1875, s. 148).

Fergana Vadisi'nde en çok tüketilen yiyeceklerden birisi ekmektir. Ekmek genelde buğday unundan yapılırdı. Yaz aylarında ekmek tüketimi bir hayli çoktu. Bu mevsimde ekşi süt ve meyve de tüketilirdi. Büyük bahçeleri bulunan vadide bol miktarda meyve yetişirdi. Bu meyveler yazın taze tüketildiği gibi kış için de kurutulurdu. Fergana'nın kurutulmuş kaysısı meşhurdu. Fergana'daki yerliler içecek olarak en çok kımızı tercih ederlerdi. Ekmek ile çayın birlikte tüketilmesi oldukça yaygındı. Sabah kahvaltısında çay içilirdi (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 115-116).

Özellikle Türkler arasında oldukça yaygın olan bir kültür Fergana'da her bakımdan kendisini gösterirdi. Evin bir köşesinde bulunan ocak (şömine) günün hemen hemen her saatinde yanardı. İnanişaya göre evin bacası sürekli tütmeliydi. Ocak üzerinde bakır bir çaydanlık bulunurdu ve sürekli kaynardı. Bunun yanında da hazır bekletilen bardaklar yer alırdı. Fergana Vadisi'nde yaşayan insanlar genellikle şekersiz çay içerlerdi. Şekersiz çayın hazmı kolaylaştırdığına inanırlardı. Genellikle tercih ettikleri çay yeşil çaydı.⁷⁸ Hem masa örtüsü hem de sofranın anlamına gelen "dastarhan"⁷⁹ kelimesi misafirperverliğin simgesiydi. Özel bir misafir geldiğinde dastarhan hazırlama âdeti vardı (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 82).

Dastarhan (sofra) üzerine, içinde ekmek, kuru üzüm ve antep fıstığı⁸⁰ olan düz bir tepsi (bakır veya boyalı demir) yerleştirilirdi. Daha zengin olan sofralarda şeker, meyve şırası, helva ve diğer tatlı şeylerin (yaz aylarında tatlı şeyler yerine meyve sunulur) olduğu bir tepsi yer alırdı. Çay sürekli hazır olur ve aralıksız servis edilirdi. Ekmek elle parçalanır ve üst tarafı yukarı gelecek şekilde dağıtılırdı. Çünkü Türk geleneğinde ekmeğin ters bırakılması günah olarak kabul edilirdi. Ekmeğin bölmeden ısırılması kabalık olarak görülürdü. Sofraya "chordana" (bağdaş) kurarak oturmak gerekliydi. Misafire ekmek ikramı yapılırken "Mirvan bo'ling" veya "Marhamat qiling, nonga qarang" (lütfen ekmeğe bakınız) denirdi. Görgü kuralları

⁷⁸ Fergana Vadisi'ne gittiğimiz zaman gördük ki günümüzde de insanlar şekersiz çay içiyorlar ve yeşil çay tercih ediyorlar. Bir diğer unsur da çay servisi genelde bardak ile yapılmaz demlik ile yapılır. Bu da cömertliğin bir göstergesidir.

⁷⁹ Bu kelime bütün Türkistan coğrafyasında günümüzde de yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Kazaklar arasında yiyeceklerin hepsini birden ifade eden bir anlama da sahiptir.

⁸⁰ Bu meyve Fergana Vadisi'nde, özellikle de Oş'ta (Süleyman Dağı eteklerinde) yetiştirilir. Kalite olarak da oldukça iyidir.

gereği sofrada misafirin ilk önce yemeğe başlaması gerekiyordu. Yemeğe başlanırken besmele çekilmesi âdeti vardı (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 83).

Ekmek haricindeki bütün yiyecekler bir kazanda hazırlanırdı. Yemek yapmak için yakıt çoğunlukla yabani otlardan, pamuklu bitki saplarından, her sene budanan ince asma çöplerinden elde edilirdi. Ekmek tandırda pişirilirdi ve tandır da kil-saman karışımından yapılırdı (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 86). Kaşıklar ahşaptan yapılır kaba bir görünüme sahip olurdu. Ahşap kâseler ve tabaklar (ceviz ya da söğüt ağacından) yerleşik nüfusta az kullanılırdı. Onlar daha çok metalden yapılmış eşyaları kullanmayı tercih ederdi (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 87).

4.9. FERGANA VADİSİ'NDE KADIN

Bütün Türkistan coğrafyasında olduğu gibi Fergana Vadisi'nde yaşayan kadınlar da genellikle kapalıydı ve samimi bir yapıya sahipti. Kadınların dış görünüşleri ile ilgili olarak bize en net bilgiyi 6 yıl Fergana'da yaşayan Nalivkin ailesi vermektedir. Bu aile Rus kökenli olup vadide kaldıkları süreci anı şeklinde kaleme almıştır.

Fergana Vadisi kültürel ve etnik çeşitliliğin en yoğun olduğu coğrafyalardan birisiydi. Buradaki halkların genel görüntüsünü tam olarak izah etmek kolay olmayacaktır. Vadide yaşayan kadınların görüntüsü ile ilgili gözümüzde bir portre canlanması adına böyle bir başlığı attık. Çünkü Fergana Vadisi'nde yaşayan kadınların özellikleri, bütün Türkistan coğrafyasını az çok anlamamız için bize fikir vermektedir.

Fergana Vadisi'nde yaşayan kadınlar genellikle kısa boylu olurdu. Uzun boylu olanlar çok nadir görülürdü. Kadınların gelişimlerini tamamlaması 13 ya da 14 yaşına kadar devam ederdi. Kızlar erken yaşta evlendirildiği için evlendikten sonra da büyümeye devam ederlerdi. Hatta bu coğrafyada “kız kocasını ne kadar çok severse o kadar büyür” şeklinde mizahi bir söz de vardı. Kadınlar genellikle tombul olurdu. Tombul kadınlar da toplumda makul olandı. Çünkü buradaki inanişe göre kadının tombul olması güzelliğin bir göstergesiydi. Kadınların ilk çocuğa sahip oldukları yaş 17-18 idi. Tıbbın gelişmemesinden dolayı doğum esnasında ölen kadınların sayısı da az olmazdı. Genellikle mahalledeki ebeler bu iş için görevlendirilirdi ve geleneksel bilgiler ile hareket ederlerdi (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 89).

Kadınlar genellikle esmer olurlardı ve beyaz tenli kadınlar yok denecek kadar azdı. Genelde siyah saçları vardı ve nadir olarak kahverengi saçlı kadınlar da olurdu. Kızıl ve sarı saçlı kadınlar hoş karşılanmazdı. Renkli gözlü kadınlar çok olmazdı olsa bile onlar sevilmezdi. Genelde kadınların göz rengi kahverengi ve siyah olurdu. Soluk benizli kadınlar çok nadir görülürdü ve onlara genelde büyük şehirlerde rastlanırdı. Buradaki güzellik kriteri al yanaklı olmaktı ve al yanaklı kızlar genellikle göçebeler arasında çok daha fazla olurdu. Benzi soluk olan kadınlar sevilmezdi. Kadınların yüzlerinde doğum lekesi yaygın görülürdü. Kadınların yüz ifadeleri genellikle hüznü ve düşünceli olurdu. Kadınların ağlaması çok görülen bir durum değildi. Kadınların dişleri genellikle beyaz olurdu çünkü burada şekerli ürünler fazla tüketilmezdi. (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 90).

Kadınlar güzelliğe önem verirlerdi. Saçları genelde bakımlı olurdu. Yüzlerine al benzeri bir boya sürerlerdi. Hindistan'dakine benzer şekilde küpe ve hızma takarlardı. Küpe kültürü bilindiği üzere bütün Türkistan coğrafyasında oldukça yaygındı. Zaten el sanatları başlığında da dediğimiz gibi bu takılar Fergana Vadisi'nde oldukça iyi bir şekilde işlenirdi (Doğan & Erdoğan, 2017, s. 346; Leclercq, 2015, s. 169).

Fergana Vadisi'nde yaşayan insanlar dönemin koşulları gereği modern tıba erişemezlerdi. Bir hastalık ortaya çıktığında bunun sebebi anlaşılamazdı. Nitekim bataklıklardan kaynaklanan sıtma hastalığının bir türlü çaresi bulunamıyordu. Bu hastalık toplumun bütün fertlerinde olduğu gibi kadınlar arasında da yaygındı. Günümüzde bile genellikle kadınlar arasında yaygın görülen guatr hastalığı burada da kadınların en büyük sıkıntısıydı (Schuyler, 2007, s. 349). Bu hastalığın tedavisi olmadığı için katlanmak zorunda kalıyorlardı. Bağışıklık sisteminden kaynaklanan hastalıklar da vadiye yaygındı. Küçük çocuklarda görülen çiçek hastalığı her yıl bir salgın şeklinde ortaya çıkardı. Hastalıklar konusunda aşı yapılması yaygın değildi. Ruslar geldikten sonra aşı faaliyetleri başladı. (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 92-93)

Fergana Vadisi'nde yaşayan kadınların genel manadaki görüntüsü günümüzde de çok farklı değildir. Vadiye gittiğimiz zaman gördük ki kadınlar genelde kısa boyludur ve kahverengi gözlüdür. Fakat dikkat çekici bir husus Kırgızlar ve Kıpçaklar bu genellemenin içine girmezler. Onlar genelde renkli gözlüdürler ve nispeten

uzundurlar. XIX. yüzyılda Fergana Vadisi'nde yaşayan yerliler genelde Özbekler ve Tacikler olduğu için onların görünüşleri de yukarıda verilen bilgilere uymaktadır.

4.10. FERGANA VADİSİ'NDE KADINLARIN GİYİMİ

Türkistan coğrafyasındaki en muhafazakâr yerlerden birisi olan Fergana Vadisi'nde, kadınların kıyafetleri de dini bakış açısı ile yakından ilgiliydi. İslam'ın kadının kıyafeti konusundaki emirleri burada genellikle uygulanırdı. Kadınlar kıyafet olarak uzun elbise giyerlerdi. Onların elbiseleri omuzdan topuğa kadar uzanırdı. Küçük kızlar için bu kural çok da geçerli değildi. Ama yetişmiş evlilik çağına yaklaşan kızlar için kapalı giyinmek zorunluuydu. Erkeklerin dikkatini çekmemesi için kıyafetler parlak renkli olmazdı. Kadınlar ile başka dinden olan erkeklerin göz teması kurması yasaklanmıştı. Bu sebepten kadınların kıyafetlerinde peçe olurdu. (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 93).

Kadınların kıyafetleri her türlü materyalden dikilirdi. Zenginler genelde ipek ürünleri tercih ederdi. Hokand'daki kadınların kıyafetleri İran ve Hindistan'daki kadınların giydikleri ile benzerlik arz etmekteydi. Kadınlar ferace benzeri bir elbise giymekteydi ve bu genelde ipekten yapılırdı (Doğan & Erdoğan, 2017, s. 345-346; Leclercq, 2015, s. 165).

Yerli kumaşlardan yapılan kıyafetler genellikle daha yoksul olan kadınların tercihi olurdu. En kaliteli ürün ithal ipekten yapılırdı. Yerli ipekten üretilen ürünler nispeten daha ucuz olur orta sınıf kadınlara hitap ederdi. Kentli ve genç kadınların kıyafetleri renk konusunda daha cömert olurdu. Açık renkler (parlak olmayan) bu kadınların giyiminde genelde tercih edilirdi. Genç kadınlar gümüşten yapılmış takıları çok severdi. Bu takılar da vadideki pazarlarda rahatlıkla bulunabilirdi (Leclercq, 2015, s. 169). Orta yaşı geçmiş olan kadınların tercihleri yaşları ile uyumlu olarak daha koyu renklerde olurdu. Koyu mavi ve siyah renkler genelde yaşlıların kıyafet rengi olarak bilinirdi. Kadınlar yaz aylarında gömlek tarzında uzun elbiseler giyerlerdi. Kadınların başlarını örtmesi zaruretti. Başını örtmeyen kadın günahkâr olarak görülürdü. Kadınların dışarıda giydikleri kıyafetler ile evlerinde giydikleri kıyafetler arasında çok büyük farklılık vardı. Evde giydikleri kıyafetler daha rahat olurdu. Gömlek ve pantolon tarzında kıyafetler giyerlerdi. Dışarıda kesinlikle giymedikleri terliği avluda dolaşırken giyebilirlerdi (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 93-94).

Kıyafetler çok sık aralıklar ile yıkanmazdı ve bu sebepten temiz giymeye özen gösterilirdi. Nedendir bilinmez kıyafetler soğuk su ile yıkanırđı. Belki de sıcak suyun kıyafeti yıprattığı düşünöldüğü için bu şekilde bir gelenek ortaya çıkmıştır. Ütüleme kültürü olmadığı için kıyafet sulu şekilde asılır ve güneşte kurutulurdu. Kış aylarında güneş olmadığı için çamaşırların yıkama sıklığı da değışirdi. Bayramlarda temiz ve yeni kıyafet giyilmesi geleneği vardı (Nalivkin & Nalivkina, 2016, s. 96-97).

Fergana Vadisi'nde yaşayan insanların her açıdan yaşamına sirayet etmiş olan din duygusu, buradaki yerel kültürün mihenk taşı gibidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi en ufak bir problemi dahi şeriat kuralları ile çözmeye çalışırlardı. Onların düşüncesine göre şeriata aykırı olan her şey günahtı. Bu şekilde bir düşüncenin ortaya çıkmış olmasında din adamlarının çok fazla rolü olmuştur.

SONUÇ

Türkistan coğrafyasının güney sınırları içerisinde yer alan Fergana Vadisi'nin tarihi çok eski çağlara dayanmaktadır. Yüzyıllar boyunca farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan vadi, her medeniyetin bir parçasını bünyesine katmıştır. Bu birikimlerin bir sonucu olarak “Medeniyetler Mozaığı” diye tabir ettiğimiz kültürel bir zenginlik ortaya çıkmıştır. Miladi yıllarla birlikte Türk nüfusunun da yerleştiği vadide, çok çeşitli etnik unsurlar bir arada yaşamıştır.

Doğal güzellikleri ve uygun yaşam koşullarıyla insanları kendisine çeken vadi, hâkimiyet mücadelelerinin de beşiği olmuştur. Çinliler ve İranî kavimler arasında başlayan hâkimiyet yarışı Türkler, Soğdlar, Araplar, Moğollar, Ruslar ve İngilizler arasında devam etmiştir. Her farklı etnik grubun hâkimiyet süresi ve etkisi vadide farklı cereyan etmiştir. Vadiye etnik olarak nüfuz etmeyi başaran toplum Türkler olurken, dini açıdan tesir etmeyi başaran Araplar ve İslamiyet olmuştur.

Birçok Türk boyunun (Kırgız, Özbek, Kazak, Uygur gibi) yerleşmiş olduğu vadide, toplam nüfus içerisindeki en büyük paya sahip olan da onlar olmuştur. VIII. yüzyılın başlarında vadiye giren İslam dini, birkaç yüzyıl süren mücadeleden sonra vadinin tamamına yayılmıştır. Burada yaşayan halkların İslam dinine adaptasyonu farklı şekillerde ve farklı zamanlarda gerçekleşmiştir. İslam dinini en yoğun yaşayan ve uygulayan Özbekler olurken en son kabul eden ve hayatına en geç tatbik eden de göçebe Kırgızlar olmuştur.

X. yüzyıldan itibaren vadi nüfusunun büyük bir kısmı, hayatını İslami kurallara göre yaşamıştır. Farklı dine mensup olanlar da Müslüman grupların hâkimiyeti altında kaldıkları için bu kurallara uymak zorunda kalmışlardır. Açılan okullar, medreseler, camiler, hamamlar tamamen Türk/İslam kültürünün ortak ürünleri olarak var olmuştur.

Fergana Vadisi'nin kültürel yapısı XIX. yüzyılda bize çok renkli bir tablo ortaya çıkarmıştır. Özellikle ticari faaliyetlerin yoğun olduğu vadide, farklı yaşam şekilleri bir arada barınmıştır. İslam dinine inananların yanında az sayıda da olsa diğer bazı dinlere inananlar da vadide yer almıştır. Çok eski tarihlerden itibaren Türkistan coğrafyasına gelen Yahudiler, Buhara Hanlığı'nın katı tutumu dolayısıyla Fergana

Vadisini kendilerine yurt tutmuşlardır. Bu insanlar genelde ticaret ile uğraşmışlar, ayrı mahallelerde oturmuşlar, halkın arasına çok girmemişlerdir. Onların birkaç tane kendi Yahudi okulları olmuştur.

İslam dini vadide etkili olduğu kadar din adamları da etkili olmuştur. Tarımdan ticarete, siyasetten yargıya, vergiden toplumsal yapıya kadar her türlü konuda din adamlarının etkisi yoğundu. İnsanlar din adamlarına özel bir saygı duyardı. Okuma yazma oranı düşük olduğu için okumayı bilen herkes üstün görülürdü. Eski kitaplara (konusu ne olursa olsun) saygı duyulurdu. Hocaların söyledikleri sözler eleştirilmezdi. Kısacası toplumu yönlendiren sınıf din adamlarıydı.

Eğitim konusunda bir takım adımlar atılmış olsa da gerekli yatırımlar yapılmadığı için eksiklik giderilememiştir. Verilen eğitimin ağırlığı dini bilgiler olduğundan halkın beşeri bilimlerle arası iyi olmamıştır. Medreselerde verilen eğitimin kalitesi çok fazla olmadığı için mezuniyet sonrasında halk tarafından mülakat yapılması usulü getirilmiştir. Fakat bu usul uzun süre devam etmemiş liyakat gözetilmediği için eğitim taban yapmıştır. Yüzyılın sonlarına doğru Usul-ü Cedit okullarının açılmasıyla okuma yazma oranı artmış, XX. yüzyıla girerken eğitilmiş genç nüfus ortaya çıkmıştır.

Fergana Vadisi'ndeki kadınlara verilen önem ve değer, diğer Türkistan bölgelerine göre daha fazla olmuştur. Kadınlar sokakta kapalı olsalar bile evde rahat hareket etmişlerdir. Onlar tarlalara götürülmemiş ev hizmetlerini yapmaları istenmiştir. El sanatları konusunda vadi oldukça gelişmiş olduğundan kadınların takıları da bir hayli güzel olmuştur. Her türlü zanaat türünün geliştiği vadide, bu konuda dışa bağımlılık azalmıştır. Kent ve göçebe kültürlerin kaynaştığı yerler büyük pazarlar olmuştur.

Fergana Vadisi ile Türkistan kavramları, aslına bakılırsa birbirinden ayrılmaz derecede bütünlük arz eder. Büyük güçlerin bölgeye gelirken hedefi sadece Fergana odaklı olmamıştır. Bu yüzden mücadele özelde Fergana Vadisi olsa da genelde Türkistan olmuştur. XIX. yüzyılın başlarında Hindistan'ı neredeyse tamamen kontrol altına almış olan İngiltere, güneyden Batı Türkistan sınırına kadar gelmişti. XVI. yüzyıldan itibaren Türk Dünyası topraklarını bir bir işgal eden Rusya da XIX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Batı Türkistan'ın kapılarına dayanmıştı. Hatta bir kısmını da topraklarına dâhil etmişti. Bu iki büyük devletin gayesi farklı olmakla

birlikte mücadele sahası aynıydı. İngiltere, imparatorluğunun anahtarı olarak gördüğü Hindistan'ı korumak için olabildiğince uzak bir bölgeyi, Rusya ile arasında tampon bölge yapmak istiyordu. Rusya ise I. Petro'dan (1682-1775) itibaren uyguladığı "sıcak denizlere inme ve Hindistan'ın zenginliklerine ulaşma" politikasını tatbik ediyordu.

İngiltere, denizaşırı bir sömürüye sahip olmanın verdiği dezavantaj ile hareket ederken Rusya, yüzyıllardır sürdürdüğü genişleme politikasının neticesi olarak, Fergana sınırına kadar olan bütün toprakları kaleler ile donatmış durumdaydı. Rusya ticaret bahanesiyle tüccarlarını buralara göndererek stratejik bilgiler toplarken, İngiltere de "Doğu Hindistan Şirketi" bünyesinde çalışan yetkililerini Türkistan'a gönderiyordu.

Yüzyıllarca birçok Türk boyunun hâkim olmuş olduğu Türkistan coğrafyası, ne yazık ki XIX. yüzyıla gelindiğinde mazinin büyümesine kapılmış ve derin bir uykuya dalmıştı. Zengin bir kültüre sahip olan Türkistan'da, Moğolların, Timur ve oğullarının ardından gelen Özbeklerin kurmuş oldukları devletlerden sadece hatıralar kalmıştı. Geçmişin rehabetine kapılmış olan bu insanlar, Rusların onları hiçbir şekilde yenemeyeceğini düşünüyorlardı.

Görünürde üç büyük hanlığa sahip olan Türkistan, ne yazık ki birlikten yoksun hatta birbirine düşman olan hanlar tarafından yönetiliyordu. Bu hanlıklar, kuzeyden gelen Rus tehdidini göre göre yine de birbirine saldırmaktan vazgeçmiyordu. Öylesine bir uykuya dalmışlardı ki yaklaşmakta olan düşmanın naralarını bile duymuyorlardı. İslam inancında var olan kader anlayışı farklı bir şekle bürünmüştü bu coğrafyada. Kadercilik anlayışı şekline dönüşen bu olgu, insanları mücadele etmekten de alıkoyuyordu. Müslüman olduklarından dolayı Hıristiyan Ruslar ile mücadele ettiklerinde savaşı kazanacakları yönünde bir inanişe kapılmışlardı.

Buhara Hanlığı'nın Hokand Hanlığı'na olan düşmanlığı onları parçalarken, Rusya gün geçtikçe sınırları ihlal ediyor yeni kaleler yapıyordu. İngiltere, yaklaşmakta olan Rus tehdidine karşı askeri bir sefer yapmayı uygun görmediği için, diplomasi yoluyla bu işgalleri kınamaktaydı. Hokand Hanlığı'nın kısa süreyle başa geçen hanları Rusya karşısında mücadele edebilecek durumda değildi. Rusları bir nebze olsun durdurabilme cesaretini gösteren Alimkul'un da ölmesiyle, Hokand Hanlığı

Rusya'nın karşısında çaresiz kaldı. Hokand Hanlığı'nın son 30 yılında aralıklarla da olsa yönetimi elinde tutan Hudayar Han, Ruslar ile anlaşmayı seçti.

İngiltere aktif bir siyasetin yerine pasif bir siyaset takip ettiği için Fergana Vadisi Rusya'ya bırakılmış oldu. İngiltere'nin böyle bir politika takip etmesinin altında yatan etmen, Afganistan'ın tampon bölge olarak seçilmesi düşüncesi vardı. İngiltere Rusya'yı durdurmanın mümkün olmayacağını görmüş olacak ki Türkistan hanlıklarını ona vererek Afganistan'ı almıştır. Afganistan'ın alınması Hindistan'ın güvencesi olarak görülmüştür.

Araştırmamız boyunca, İngiltere için hanlıkların Rusya himayesine girmesi ya da girmemesinin hiçbir önemi olmadığı görülmüştür. Asıl konu Rusya'nın nerede duracağını kestirilememesiydi. İngilizler de I. Petro'nun Hindistan'a ulaşma hedefini gayet iyi biliyordu. Nitekim Ruslar yaklaşık üç yüzyıl boyunca ilerlemişler dünyanın en büyük kara ülkesi olmayı başarmışlardı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'nin devlet adamları arasında en çok tartışılan konu; Rusya'nın Hindikuş Dağları'nı aşarak Hindistan'a ulaşma ihtimaliydi.

Rusya doğal sınırlara ulaştığını düşündüğü için mi yoksa dünyanın gözü önünde işgaller gerçekleştirerek daha fazla ilerlemeyi göze alamadığı için mi durdu bilinmez fakat İngiltere Hindistan'ı ile arasında Afganistan'ın tampon bölge olmasını 1873'te kabul etmiştir. Bu anlaşma ona, bütün Türkistan'ı işgal etme vizesinin de verilmesi anlamına geliyordu. Bu büyük mücadelenin hatta "Gölge Oyunu"nun kazananı Rusya olurken kaybedeni ise genel manada Türkistan coğrafyası özel manada ise Fergana Vadisi olmuştur. İngiltere ise Hindistan'ı güvence altına aldığı için Avrupa'da aktif siyasetine devam etmiş ve Türkistan'ı kaderine terk etmiştir.

Rusya 1876'da Fergana Vadisini tamamen işgal ettikten hemen sonra buranın adını "Fergana Oblastı" olarak değiştirmiş ve Türkistan Genel Valililiği'ne bağlamıştır. Fergana Vadisi'nin pamuğu ve madenleri yıllarca Rusya'ya taşınmış, halk buğday ekimi yasaklandığı için açlık ve sefalet içine düşmüştür. Bu durum isyanların birbiri ardına çıkmasına sebep olmuş, Fergana Vadisi de problemlerin merkezi olarak zihinlere kazınmıştır.

Türkistan coğrafyasının en büyük isyanlarının merkezi her daim Fergana Vadisi olmuştur. Fergana Vadisi insanların özgürlük arayışları durdurulamamıştır. 1898’de çıkan Andican ayaklanması, din merkezli bir ayaklanma olarak görülmüş olsa da özgürlüğünü kaybettiği için dinini yaşayamayan İshanların (din önderlerinin) ve halkın katılımıyla gerçekleşmiş bir bağımsızlık mücadelesidir. 1916 yılında çıkan ve Ruslar tarafından ayaklanmaya karışanları küçümsemek için “Basmacılar” şeklinde isimlendirilen isyan da Türkistan tarihinin en büyük ve en kapsamlı bağımsızlık mücadelesidir. Rusya tarafından oldukça kanlı bir şekilde bastırılan bu isyan, belki o günün koşullarında özgürlük getirmemiş olabilir ama yeni nesillere verdiği fikri hürriyet ile XX. yüzyılın sonunda yepyeni Türk Cumhuriyetlerinin doğmasına katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Abdurakhimova N. A (2002) The Colonial System Of Power In Turkıstan. U. S. America. *Middle East Studies* (34): 242-257.

Abolmasov V. V (2018) 19. Yüzyılın Sonunda Büyük Britanya'nın Dış Siyasetinde Doğu Sorunu, Çev. Bakyt İmanak Sagynbekov. *International Journal of Historical Researches* (2/2): 275-283.

Acar K (2002) Kafkasya'da Rus İstilas ve Direniş Hareketleri, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt XVIII), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 516-521.

Acar K (2014) *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya* (2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul).

Agacanov S. G (2010) *Oğuzlar*, Çev. N. Ekber N, & Annaberdiyev. (5. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul).

Ağrakça A (2000) İhşid, *İA* (Cilt XXI), Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul: 550-551.

Ahıncanov S. M (2009) *Türk Halklarının Katalizör Boyu; Kıpçaklar*, Çev. Kürşat Yıldırım. (Selenge Yayınları, İstanbul).

Ahundova T (2006) Osmanlı Dövlət Hadimi Əhməd Rəsmi Əfəndi və Onun "Xülasətül-Etibar" Əsəri (Bakı-Nurlan).

Aka İ (2000) *Timur ve Devleti* (2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara).

Akbıyık H (2003) Mangıtlar, *İA* (Cilt XXVII), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 570-571.

Akbulut D. A (2006) Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt I), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 831-844.

Akgün E (2008) Çarlık Rusya'nın Türk Halklarına Yönelik Politikası ve Bu Bağlamda Uygulamaya Koyduğu Yaptırımlar. *Beykent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Dergisi* (1): 139-157.

Akyürek Y (2008) Fergana Bölgesinin İslâm Tarihindeki Yeri ve Önemi; VIII–XIII. Yüzyıllar Arası, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa.

Alan H (2015) *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular:1360-1506* (Ötüken Yayınları, İstanbul).

Alizade O (2010) 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da işgalcilik Politikası. *Akademik Bakış Dergisi* 4 (7): 105-114.

Allabergen K (2009) *Kazaktın Otarlanu Tarihi* (Kereku, Pavlador KZ.)

Allworth E (1994) *Central Asia; 130 Years of Russian Dominance* (Duke University Press, London).

Almas T (2010) *Uygurlar*, Çev. A. Batur. (Selenge Yayınları, İstanbul).

Alpargu M (1994) *Onaltıncı Yüzyılda Türk Dünyası-1 Özbek ve Kazak Hanlıklar*, (72 Ofset Tesisleri Basımı, Ankara).

Alpargu M (2002) Türkistan Hanlıkları, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt VIII), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 557-605.

AnaBritannica (1970) Fergana Valley (U.S.A).

Apak Â (2002) Türklerin İslâmlaşma Sürecinin Başlangıcı, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt IV), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 324-335.

Arnold D (1995) *Coğrafi Keşifler Tarihi*, Çev. Osman Bahadır. (Alan Yayıncılık, İstanbul).

Asia T. L (2014) *Edited and Translated by Timur Beysembiev* (New York).

Aşan M. B (2006) Yesi ve Çevresinde Sakalar, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt I), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 628-631.

Atalay İ (2006) Türk Dünyası'nın Coğrafyası, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt I),Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 242-259.

Atar F, Kariev A (2016) Hokand Hanlığı'ndaki Yargı Kurumları Üzerine Kısa Bir Bakış. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* (28): 293-305.

Atlasi H (2004) *Kazan Hanlığı'nın Çöküşü ve Süyün Bike*, Çev. Hakan Çoşkunarslan. (Kömen Yayınları, Konya).

Aynakulieva G (2002) Fergana'da Yerleşim Yerleri, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt V) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 377-387.

Aynakulova G (2004) Fergana Vadisinin Türk Kültür Tarihindeki Yeri; IX-XIII Yüzyıl Arası, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Aytbayev A (2006) İlk Orta Asya Sakinlerinin Göç Süreçleri, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt I), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara:664-671.

Bababekov H (2003) Ferghana And The Khanate Of Kokand, *History of Civilizations of Central Asia* (Cilt V), UNESCO: 71-83.

Bababekov H (2006) *Istoriya Kokanda* (Taşkent).

Bababekov H (1990) *Narodnie Dvijeniya v Kokandskom Hanstve i İh Sotsialno Ekonomiçeskiye i Politiçeskiye Predposilki: XVIII-XIX v.v.* (Taşkent).

Babür (1985) *Babürnâme*, Çev. Reşit Rahmeti Arat. (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara).

Baddeley J. F (1989) *Rusya'nın Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden. (Kayıhan Yayınevi, İstanbul).

Baddeley J. F (1908) *The Russian Conquest of The Caspian* (Longmans, Green and Co., New York).

Bahar H (1994) Türkistan'ın Coğrafi Konumu ve İlk Çağ Kaynaklarına Göre Tarihi, *SÜTAD (Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi)* (I): 233-244.

Baipakov K (2007) Kazakistan Topraklarındaki Büyük İpek Yolu, *Kazakistan Tarihi Makaleler*, TTK Yayınları, Ankara: 23-29.

Baipakov K (2007a) VI-XVIII. Yüzyıllarda Kazakistan'ın Ortaçağ Şehirleri ve Yerleşimleri, *Kazakistan Tarihi Makaleler*, TTK Yayınları, Ankara: 13-22.

Bala M (1970) Buhara Hanlığı, *İA* (Cilt II), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 768-771.

Bala M (1977a) Endican, *İA* (Cilt IV), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 268-270.

Bala M (1977) Hokand, *İA* (Cilt V), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 556-559.

Barlas C (2014) *Dünü ve Bugünü ile Kafkasya Özgürlük Mücadelesi* (İnsan Yayınları, İstanbul).

Barthold W (1977a) Hokand, *İA* (Cilt V), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 553-556

Barthold W (1965) Ahsiket, *İA* (Cilt I), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 226.

Barthold W (1970a) Buhara, *İA* (Cilt II), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 761-768.

Barthold W (1997) Fergana, *İA* (Cilt IV), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 558-565.

Barthold W (1988) Hârizmşâh, *İA* (Cilt I), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 263-265.

Barthold W (1977b) Mangıt, *İA* (Cilt VII), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 284-285.

Barthold W (1977) Merginan, *İA* (Cilt VII), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 760-761.

Barthold W (2010) *Orta Asya; Tarih ve Uygarlık*, Çev. A. Batur. (Selenge Yayınları, İstanbul).

Barthold W (2006) *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Düz. K. Koparman, İ. Aka. (TTK Yayınları, Ankara)

Barthold W (1970) Şeybânîler, *İA* (Cilt XI), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 454-456

Baumann R. F (2002) Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt XVIII), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 577-586.

Becker S (2004) *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924* (Routledge Curzon, London).

Berkin A. R (1981) *İpek Yolu* (Ankara Üniversitesi, Ankara).

Bertold S (2011) *İran Moğolları; Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220–1350*, Çev. C. Köprülü. (3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara).

Beyssembiev T (2014) *The Life of Alimqul a Native Chronicle of Nineteenth Century Central* (New York).

Beyssembiev T (1987) “*Tarihi Şahruhi*” *Kak İstoriçeskiy İstoçnik* (Almatı).

Beyssembiev T (2000) Migration in the Qoqand Khanetein Eighteenth and Nineteenth Centuries. *JCAS (The Japan Center For Area Studies) Symposium Series* (9): 34-40.

Biçer B (2011) Seyyahların Gözüyle Türkistan'ın İstilası. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü Dergisi* (10): 127-145.

Bingöl O (2013) Tarihsel Süreçte Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı Kontrol Stratejilerinde Geline Aşama: Başarısızlık ve Terör. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* (37): 137-158.

Boçarnikov İ (2013) *Kavkazskaya Politika Rossii v X–XX Vekah* (Moskva).

Bootaeva B (1995) *Kırgızı Mejdu Kokandom, Kitaem i Rossiey* (Bişkek).

Boulger D. C (1879) *England and Russia in Central Asia*, Cilt I, (Publishers to the India Office, London).

Boulger D. C (1879a) *England and Russia in Central Asia*, Cilt II, Publishers to the India Office, London).

Bouvat L (1970) Şeybânî Han, *İA* (Cilt XI), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 454-456.

Brabant B (1893) *The Rival Powers in Central Asia; The Struggle Between England and Russia in the East* (Archibald Constable and Company, London).

Bregel Y (2003) *An historical atlas of Central Asia* (Brill Academic Publishers, LEIDEN – BOSTON)

Budak M (2002) Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt XVIII), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 488-516.

Buğra M. E (Aralık 1956) Türkistan Tarihinde Son Yüzyıllar; Buhara Hanlığı. *Türkistan Sesi*: 7-10.

Bulduk Ü (2006) *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi* (Berikan Yayınları, Ankara).

Bulut Y (2003) Hindistan'da Sömürgecilik Oryantalizm ve William Jones. *Sosyoloji Dergisi*: 71-106.

Butanayev V (2002) Moğol-Cungar Hakimiyeti Döneminde Yenisey Kırgızları, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt II), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 405-411.

Canpolat Z (2012) Avrasya'da Yeni Bir Bölgesel Güvenlik Sorunu Fergana Vadisi; Etnik Çatışmalar ve Terörizm Ekseninde, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Colonel G. G, Malleson C. S. I (1885) *The Russo-Afghan Question and The Invasion of India* (Nev York).

Çağatay T (1979) *Kızıl Emperyalizm* (Yaş Türkistan Yayını/26, Ankara).

Çapraz H (2011) Rusya'nın Türkistan'da Hakimiyet Kurması. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* (24): 51-78.

Çelik M. B (2016) Hokand Hanlığı, *Avrasya'nın Sekiz Asrı; Çengizoğulları*, (Editör H. Alan ve İ. Kemaloğlu), Ötüken Neşriyat, İstanbul: 527-571.

Çetin H (2000) 1863-1873 Döneminde Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti. *Bilig* (15): 1-14.

Çoratekin T (2002) Kırgızistan Cumhuriyeti, Çev. Nurgül Moldalheva *Türkler Ansiklopedisi*, (Cilt XIX), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 454-489.

Devlet N (1999) *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1905-1917* (2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara).

Doğan O (2005) Küçük Orda Kazak Hanlığının Güney ve Kuzey Komşularıyla Münasebetleri (1734-1742). *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi* , XXIV (38): 145-163.

Doğan O, Erdoğan A (2017) *Batı Türkistan Hanlıkları: Kuruluştan Yıkılışa* (Berikan Yayınevi, Ankara).

Doğan O, Erdoğan A (2017) XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences* (16/3): 839-847.

Dönmez Y (1976) Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyasına Toplu Bakış, *Türk Dünyası El Kitabı* (Cilt I), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları Ankara: 46-102.

Durmuş İ (2006) Vusunlar, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt I), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 782-788.

Dursun D (1991) Asya; Sömürgecilik Dönemi ve Bağımsızlık, *İA* (Cilt III), Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul: 526-533.

Dursun D (2001) Kafkasya, *İA* (Cilt XXIV), Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul: 157-158.

Eberhard W (2007) *Çin Tarihi* (4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara).

Eberhard W (1996) *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. N. Ulutuğ. (2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara)

Ekrem N. H (2006) Hunlar Dönemindeki Orta Asya, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt I), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 763-775.

En-Narşahî E. B (2013) *Târîh-i Buhârâ*, Arapça'dan Çev. Ebû Nasr Ahmed b.el-Kubâvî, Farsça'dan Çev. Erkan Göksu. (Ankara).

Erdel A (1976) Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası, *Türk Dünyası El Kitabı* (Cilt I), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 6-45.

Erdoğan A (2013) İngiliz Kaynakları ve Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Şehirlerinin (Buhara, Hive, Taşkent, Hokand, Semerkand); Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş.

Erdoğan E (2014) Babür İmparatorluğu'nun Kuruluş Safhasında Şah İsmail ile Babür İttifakı. *History Studies* (6): 31-39.

Ergün M, Çiftçi B (Nisan 2006) Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-ü Cedid Okulları. E. Ü. Enstitüsü, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*, İzmir: 1-15.

Erinç S (1998) Hindistan, *İA*, (Cilt XVIII), Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul: 69-76.

Ertek T. A (1991) Asya; Dünyanın En Büyük Kıtası, *İA*. (Cilt III), Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul: 506-511.

Eshenkulova K (2007) Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi (1800-1917). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilimdalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Esin E (1989) Ahsîkes, *İA* (Cilt II), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 180-181.

Esin E (1978) *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul).

Fargona (2016) *Uzbekiston Obidalaridagi Bitikalar* (Toşkent).

Fedchenko A. P (1875) *Puteshestvie v Turkestan* (Tip. M. Stasyulevihca, St. Petersburg; Moskva).

Galiev A (2007) Kazakların Cungar Saldırılarına Karşı Kurtuluş Savaşı, *Kazakistan Tarihi Makaleler*, TTK Yayınları, Ankara: 63-72.

Galkin M. N (1868) *Etnograficheskie i Istoricheskie Materialy po Srednei Azii i Orenburgskomu Kraiu* (Gogenfeldena and Co..., St. Petersburg).

Galuzo P. G (1935) *Turkistan Koloniya; Oçerk İstorii Kolonialnoy Politiki Russkogo Tsarizma v Sredney Azii* (Taşkent).

Genç R (2002) Karahanlılar Tarihi, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt IV), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 445-468.

Gibb A (1923) *The Arab Conquest of Central Asia* (London).

Golden P. B (2015) *Dünya Tarihinde Orta Asya*, Çev.Yahya Kemal Taştan. (Ötüken Neşriyat, İstanbul).

Gökbel A (2000) *Kıpçak Türkleri; Siyasi ve Dini Tarihi* (Ötüken Yayınları, İstanbul).

Gömeç S (2011) *Kırgız Türkleri Tarihi* (3. Baskı, Berikan Yayınları, Ankara).

Gömeç S (2006) *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi* (2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara).

Grousset R (2010) *Bozkır İmparatorluğu; Atilla, Cengizhan, Timur*, Çev. M. Reşat Uzman (6. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul)

Gumilev L (2006) *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları (Kıpçak, Peçenek, Hazar, Yahudi, Guz, Burtas, Çerkes, Tatar ve Moğollar*, Çev. A. Batur. (2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul).

Gülbeden (1987) *Humayûnname*, Çev. Abdürrab Yelgar. (TTK Yayınları, Ankara).

Gündoğdu A (2002) Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt VIII) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 606-617.

Hatunoğlu N (2016) Buhara Hanlığı, *Avrasya'nın Sekiz Asrı; Çengizoğulları*, (Editör H. Alan ve İ. Kemaloğlu), Ötüken Neşriyet, İstanbul: 482-526.

Hatunoğlu N (2011) *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhâra Emîrliği ve Âlim Han* (Ötüken Yayınları, İstanbul).

Hatunoğlu N (2015) Afganistan - Türkiye çgeninde Mangıt Hanedanı'nın Dil ve Aidiyet Durumu. *Bilig Dergisi* (Gz/51): 127-156.

Hayit B (1975) *Türkistan; Rusya İle Çin Arasında* (Otağ Yayınları, Konya).

Hayit B (2004a) *Milli Türkistan Hürriyet Dvası* (Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara).

Hayit B (2006) *Ruslara Karşı Basmacılar Hareket* (Babiali Kültür Yayıncılığı, İstanbul).

Hayit B (2004) *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi* (TTK Yayınları, Ankara).

Hızal A. H (1961) *Kuzay Kafkasya; Hsseyet ve İstiklal Davası* (Orkun Yayınları, Ankara).

Holdsworth M (1959) *Turkestan In The Nineteenth Century A Brief History of the Khanates of Bukhara, Kokand and Khiva*, Central Asian Research Centre Press, Russia).

Hudyakov M (2009) *Kazan Hanlığı Tarihi* Düz. İlyas Kamalov, Çev. Ayaz İşhakı. (TTK Yayınları, Ankara).

Hukandii M. Y (2016) *Hudoyorhon Urdası* (Namangan Naşriyoti, Namangan).

Hurşut E (1998) *Perkana-Davan-Fergana* (Bişkek).

İbn Haldun (2017) *Mukaddime*, Haz. Süleyman Uludağ (15. Baskı, Dergh Yayınları, İstanbul).

İnalcık H (1999) Osmanlı-Rus İlişkileri, *Türk Rus İlişkilerinde 500. Yıl; 1491–199*, (12–14 Aralık 1992) Ankara: 25-36.

İsakov A (Yaz 2011) XVIII. Yüzyılda Kırgızlar ile Özbeklerin Sosyal ve Siyasi İlişkileri. *Akademik Bakış Dergisi* 4 (8): 139-160.

İsmagulov O (2007) Kazak Halkının Etnik Yapısı, *Kazakistan Tarihi Makaleler*, TTK Yayınları, Ankara: 35-45.

İzgi Ö (2014) *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları* (TTK Yayınları, Ankara).

Jusupov K, İmanaliyev K (2011) *Kırgızdar* (Bişkek).

Kadyrbaev A (2007) Moğol İstilasası Zamanında Kazakistan, *Kazakistan Tarihi Makaleler*, TTK Yayınları, Ankara: 30-35.

Kafalı M (2002) Altın-Orda Hanlığı, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt VIII), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 391- 411.

Kafesoğlu İ (1976) Abbasi'ler Zamanında Türkler (Etrak), *Türk Dünyası El Kitabı* (Cilt II). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 792-793.

Kafesoğlu İ (2000) *Harezmsahlar Devleti Tarihi; 485-618/1092-1221* (TTK Yayınları, Ankara).

Kafesoğlu İ (1976a) XIV. Yüzyıldan Sonra Orta Asya'da Kurulmuş Türk Devletleri, *Türk Dünyası El Kitabı* (Cilt II), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 969-973.

Kalkan E (2008) *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi* (TTK Yayınları, Ankara).

Kalkan M (2006) *Kırgızlar ve Kazaklar* (Selenge Yayınları, İstanbul).

Kamalov İ (2009) *Altın Orda ve Rusya; Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi* (Ötüken Yayınları, İstanbul).

Kara A (2007) *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*, Selenga Yayınları, İstanbul).

Karadağ Ç. G (2011) İki Büyük Türk Hakanı Şah İsmail ve Şeybani Han Arasındaki Söz Düellosu. *History Studies* (3/2): 75-87.

Kâşgarî M. E (2007) *Dîvânü Lugâti't Türk*, Çev. Serap Tuğba Yurtsever, Seçkin Erdi. (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).

Kenensariyev T (1997) *Kırgızdar Cana Kokon Handığı* (Oş).

Kenensariyev T, Topçuyev A (1999) *Alimkul Atalık* (Bişkek-Oş).

Khodarkovsky M (July 2008) *The North Caucasus During The Russian Conquest 1600-1850* (Seattle/USA: NCEEER, The National Council for Eurasian and East European Research).

Kirişçioğlu F (2002) Kazan Hanlığı'nın İşgalinden Sonra Sibiryadaki Dil Politikaları, *Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara: 37-47.

Kitapçı Z (2008) *Orta Asya Türk İslam Medeniyeti Tefsir Ve Hadis İlminin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri* (Yedi Kubbe Yayınları, Konya).

Kitapçı Z (2002b) Orta Asya'nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt IV), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 271-278.

Kitapçı Z (2002a) Türklerin Müslüman Oluşu, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt IV), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 263-270.

Koca S (2006) Türklerin Göçleri ve Yayılımları, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt I), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 651-663.

Koç D (Yaz 2012) Aşağı İdil Boyunda Hakimiyet Mücadelesi ve Astarhan (Hacı Tarhan) Hanlığı, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 12(1): 455-494.

Koç D (2015) *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı; XIX. Yüzyılın İlk Yarısı* (İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul).

Koldaşev Ş (2017) Hokand Hanlığında Uygurlar. *Uluslar arası Uygur Araştırmaları Dergisi* (10): 104-112.

Konukçu E (2006) Akhunlar, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt I), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 827-830.

Konukçu E (2002) Bâbürlüler "Hindistan'daki Temürlüler", *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt VIII), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 744-760.

Konukçu E (1995) Endican, *İA* (Cilt XI), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 190-192.

Konukçu E (1998) Kokand Hanlığı, *İA* (Cilt XVIII), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 215-216.

Koprıman K. Y (1992) İhşidiler. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Editör: Hakkı Dursun Yıldız, Cilt VI (Çağ Yayınları, İstanbul).

Kostetskiy B (2008) *Russiyane v Uzbekistane* (Nihol Naşriyoti, Taşkent).

Krausse A (1899) *Russia İn Asia 1558-1899* (London).

Kumekov B (2007) Kazak Devleti'nin Oluşumu, *Kazakistan Tarihi Makaleler*, TTK Yayınları, Ankara: 54-62.

Kurat A. N (2002) Kazan Hanlığı (1437-1556), *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt VIII), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 441-452.

Kurat A. N (1999) *Rusya Tarihi; Başlangıçtan 1917'ye Kadar* (4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara).

Kurban İ (1995) *Doğu Türkistan İçin Savaş* (TTK Yayınları: Ankara).

Kurt H (2002) Maveraünnehir'e İslâm'ın Girişİ, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt IV), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 279-290.

Kurtuluş R (1991) Asya; III. Kıtada İslâmîyet, *İA* (Cilt III), Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul: 534 – 542.

Kurtuluş R (1998) Hucend, *İA* (Cilt XVIII), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 272-273.

Kuş A (2017) Fransız Seyyah Hommair'in Seyahatnamesinde 19. Yüzyılda Astarhan. *SUTAD (Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi)*, 1 (41): 271-285.

Lapidus I. M (2002) *A History of Islamic Societies* (United States Of America).

Leclercq J. J (2015) *Avrupalı Gözüyle Kafkaslar ve Orta Asya; Transkafkasta-Buhara-Fergana-Tanrı Dağları (1890)*, Çev. Haktan Birsal. (IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul).

Levi S. C (2006) Orta Çağ Asyası'nda Türkistan ve Turan, Çev. Boğaç Babür Turna, *Türkler Ansiklopedisi*, (Cilt I), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 388-392.

Levi S. C (2007) The Ferghana Valley at the Crossroads of World History: The Rise of Khoqand; 1709-1822. *Journal of Global History* (2): 214-228.

Lomonosof M. A (August 1880) M. Severtsof's Journey in Ferghana and the Pamir in 1877-8. *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography* 8 (2): 499-506.

Luxembourg N (1998) *Rusların Kafkasyayı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, Çev. Sedat Özden. (Kayıhan Yayınevi, İstanbul).

Lyons C. G (1910) *Great Britain and Russia in Central Asia; Afghanistan the Buffer State* (Luzac and Co., London).

Macit A (2009) Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı Münasebetleri. *İLEM Yıllık* (4): 67-81.

Mackay G. R (1875) *Some Notes on the Stuation in Western Turkestan* (Thacker and Co., London).

Magzunî Z (2007) *Fargana Handarının Tarihi* (Bişkek).

Mahmudov S (2015) Interrelations of The Kokand Khanete With The Ottoman Empire (The 1. Half of The 19. Century). *XVI. Türk Tarih Kongresi* (2), Ankara: 287-290.

Malabaev C. M (1999) *Kırgız Mamleketinin Tarihi* (Bişkek).

Mamadaliyev İ (2014) The Defence of Khujand in 1866 Throught Eyes of Russian Officers. *Central Asian Survey* 2 (33.): 170-179.

Mambetaliyev S (1996) *Kırgızistandaki Musulman Sektaları* (Frunze-Bişkek).

- Masakov K. S (2011) *Kırgız Handığı; XVIII-XIX-kk.* (Bişkek).
- Meakin A (1903) *In the Russian Turkestan a Garden of Asia and Its People* (The Ballantyne Press, London).
- Merçil E (1976) Karahanlılar, *Türk Dünyası El Kitabı* (Cilt II), Türk Kültürünü araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 794-799.
- Merçil E (2011) *Müslüman Türk Devletleri Tarihi* (6. Baskı, TTK Yayınları, Ankara).
- Mirzahmetov M (2012) *Kazaklar Nasıl Ruslaştırılmaya Çalışıldı*, Çev. Z. Özer Bağlan, Tümen Somuncuoğlu. (Anıl Grup Matbaacılık, Çankırı).
- Morgan G (1981) *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia: 1810-1895* (London).
- Muhabay E, Agi F, Devlet N, Akuş A (1976) *Kazak ve Tatar Türkleri* (Boğaziçi Yayınları, İstanbul).
- Muhammedcanov A (2009) Siriderya, *İA* (Cilt XXXVII), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 272.
- Muhammedoğlu A. S (2001) Kafkasya; Tarih, *İA* (Cilt XXIV), Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul: 158-160.
- Nalivkin V (1886) *Kratkaya İstoriya Kokandskago Hanstva* (Kazan).
- Nalivkin V, Nalivkina M (2016) *Muslim Women of the Fergana Valley; A 19th Century Ethnography From Central Asia*, Düz. M. Kamp. (İndiana University Press, Bloomington and İndianapolis).
- Narain A. K (2006) Kuşan Devleti, Çev. Muray Yaşar, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt I), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 821-826.
- Nettleton S (1981-1982) Ruler, patron, poet: ‘Umar Khan in the blossoming of the Khanate of Qoqan, 1800–1820. *International Journal of Turkish Studies* (2/2): 127-140.

Novoselyskiy A (2011) *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devleti'nin Tatarlarla Mücadelesi*, Çev. Kemal Ortaylı. (TTK Yayınları, Ankara).

Odilov B (2016) Ocebennosti Hozyayctvennoy Deyatelnosti Naseleniya Ferganskoy Dolini v XIX - Naçala XX v. *Mijnarodniy Naukoviyy Jurnal* (6/3): 35-38.

Omarov T (2012) Türkistan'daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları. *Tübav (Türk Bilim Araştırma Vakfı) Bilim Dergisi* 5 (2): 7-18.

Onay Y (2002) *Rusya ve Değişim* (Nobel Yayınları, Ankara).

Oppert G (1870) On The Kitai and Kara Kitai. *The Journal of the Ethnological Society of London; 1869-1870* (2): 97-106.

Osmanov Ö. J (2014) *Kırgızistan Tarihi: Bayırkı Doordon Azırkı Mezgilge Çeyin* (Bişkek).

Ostrowski D (2002) Kazan Hanlığı'nda İdarî Yapı. *Türkler Ansiklopedisi* (Özgür Çınarlı & Mustafa Cankal, Çev., Cilt VIII., s. 453-459). içinde Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Ödemiş N (2012) XIX. Yüzyılda Büyük Güçlerin (Rusya, İngiltere, Çin) Orta Asya Politikaları, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Ögel B (2014) *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi; Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre* (4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara).

Ölçekçi T (2009) Kazak Halkının Kenesarı Kasımoğlu'nun Başkanlığında Ruslara Karşı Verdiği Milli Bağımsızlık Mücadelesi (1837-1847). *Bilig Dergisi* (51): 123-138.

Öskön S (2018) *Kırgız Elinin Tarihiy İnsandarı* (Biyiktik Plyus, Bişkek).

Özaydın A (1991) Asya; İslâmi Dönem, *İA* (Cilt III), Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul: 519-526.

Özaydın A (1993) Canoğulları, *İA* (Cilt VII), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 154-155.

Özaydın A (2002) Türklerin İslamiyeti Kabulü, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi* (Cilt II), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 615-654.

Özcan A (2002) Osmanlı ve Bâbürlü Devleti Arasındaki İlişkiler, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt VIII), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 761-765.

Özkuyumcu N (2002) İhşîdiler, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi* (Cilt III), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 349-385.

Öztuna Y (2011) *Cumhuriyet Dönemi Öncesi Türkler* (6. Baskı, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul).

P'yankov I (2006) Sakalar, Çev. Zülfiye Veliyeva, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt I), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 611-619.

Paul J (2002) Karhanlılar, Çev. Şeyda Yılmaz, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt IV), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 460-468.

Popowski J (1893) *The Rival Powers in Central Asia, or the Struggle between England and Russia in the East*, Düz. C. E. Black, Çev. A. B. Brabant. (Westminster : A. Constable and Company, London).

Radloff W (1986) *Sibirya'dan Seçmeler*, Çev. Ahmet Temir, Cilt VIII, Sayı IX (Ankara).

Reeves M (2007) *Travels in the margins of the State: Everyday Geography in the Ferghana Valley Borderlands* (Indiana University Press, USA).

Rodenbough TF (1885) *Afghanistan and the Anglo-Russian Dispute* (London).

Roux J. P (2008) *Büyük Moğolların Tarihi; Babür*, Çev. Lale Arslan Özcan. (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).

Roux J. P (2012) *Türklerin Tarihi (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, Çev. A. Kazancıgil, L. A. Özcan. (8. Baskı, Kabalıcı Yayınları, İstanbul).

Roy O (2009) *Yeni Orta Asya, Ya da Ulusların İmal Edilişi*, Çev. Mehmet Moralı. (Metis Yayınları, İstanbul).

Shamsutdinov R, Karimov Ş, Xoshimov S, Ubaydullayev O (2016) *Vatan Tarihi* (Sharq Nashriyot Matbaa, Toshkent).

Sabol S (2002) Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti, Çev. N. Uslu, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt XVIII), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 587-597.

Saparaliyev D (1995) *Vzaimootnoşeniya Kirgızov s Narodami Tsentralnoy Azii s Rossiei v XVIII v.* (Bişkek).

Saray M (1991) Astarhan Hanlığı, *İA* (Cilt III), Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul: 505.

Saray M (2002) Kazakistan, *İA* (Cilt XXV), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: 121-125.

Saray M (2004) *Kazakların Uyanışı* (TİKA Yayınları, Ankara).

Saray M (1993) *Kırgız Türkleri Tarihi* (Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul).

Saray M (2004a) *Modern Kırgızistan'ın Doğuşu* (TİKA Yayınları, Ankara).

Saray M (1994) *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler* (TTK Yayınları, Ankara).

Saray M (1994) *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler 1775-1875* (TTK Yayınları, Ankara).

Saray M (2002a) Rusya'nın Türkistan'da Yayılması *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt XVIII), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 561-576.

Saray M (2003) *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*: Turkish Historical Society Printing House (TTK Yayınları, Ankara).

Saray M (1984) Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* (34): 397-417.

Saray M (2014) *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi* (3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara).

- Sarı İ (2016) *Peygamberin İzinindeki Millet: Türkler* (Net Medya Yayıncılık, İstanbul)
- Saydam A (1990) Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* (5): 239-257.
- Schamiloglu U (2002) Altın Ordu, Çev. Bülent Keneş, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt VIII), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 412-428.
- Schuyler E (2007) *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, Çev. F. Çetin, H. Çetin. (Paradigma Yayınları, İstanbul).
- Sel B (2011) *Hokand Hanlığı (1710-1876)*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- Severtsov N. A (1860) *Mesyats plena u kokantsev*. (St.Petersburg).
- Skrine F. H, Ross E. D (1899) *The Heart of Asia; A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates From the Earliest Times* (Methuen and C., London).
- Sobolev L. N (1786) *Lastest History of the Khanates of Bukhara and Kokand* (Calcutta Foreign Department Press, Calcutta).
- Soucek S (2000) *A History of Inner Asia* (Cambridge University Press, Cambridge).
- Söylemez O (2002) Kazakistan, *İA* (Cilt XXV), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: 125-127.
- Starr F (2011) *Fergana Valley The Heart of Central Asia* (New York).
- Sümer F (1999) *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Derstanları* (5. Baskı, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul)
- Sümer F (1999) *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rol* (TTK Yayınları, Ankara).
- Şahin L (2002) Sibirya Türk Toplulukları Tarihi, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt XIX), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 734-742.

Şeşen R (1992) Buhara, *İA* (Cilt VI), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 363-367.

Şeşen R (2001) *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* (2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara).

Şimşir S (2016) Rus Harcında Eriyen Türkler ya da Türk Soylu Ruslar (Post Yayınları, İstanbul).

Tamir F (2002) Kazak Hanlığı, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt VIII), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 649-656.

Taşgıl A (2017) *Kök Tengri'nin Çocukları; Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi* (12. Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul).

Taşgıl A (2004) Merginân, *İA* (Cilt XXIX), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: 181.

Taşgıl A (2007) Özkent, *İA* (Cilt XXXIV), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 129-131.

Temir A (2002) Moğol (veya Türk-Moğol) Hanlığı, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt VIII), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 256-265.

Terentev M. A (1875) *Rossiia i Angliia v Srednei Azii* (St. Petersburg).

Tezcan M (2006) Kuşanlar'ın Menşei, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt I), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 789-814.

Togan Z. V (1981) *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi* (Enderun Kitabevi, İstanbul).

Topal K (2014) 19. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilimdalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Topsakal İ (2017) *Sibirya Tarihi; Başlangıçtan 1917'ye Kadar* (Ötüken Neşriyat, İstanbul).

Topsakal İ (2011) Türk Tarihi Açısından Sibiry'a'nın Kısa Tarihi; Başlangıçtan XVI. Yüzyıla Kadar. *Turkish Studies* (6/1): 1801-1820.

Tosun N (2001) Kâsânî Ahmed, *İA* (Cilt XXIX), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 531-532.

Türk Ansiklopedisi (1984) Cilt. XVI, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul.

Türk Dünyası Kültür Atlası (2013) 2. Türk Devlet ve Toplulukları, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul.

Türkoğlu İ (2002) Kazan, *İA* (Cilt XXV), Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara: 134-136.

Türkoğlu İ (2002a) Kazan Hanlığı, *İA* (Cilt XXV), Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara: 136-138.

Türkoğlu İ (2010a) Şeybânî Han, *İA* (Cilt XXXIX), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 43-45.

Türkoğlu İ (2010) Şeybânîler, *İA* (Cilt XXXIX), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 45-47.

Ünal F (2015) Çalık Döneminde Rusların Sibiry'a Araştırmaları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8 (41): 613-647.

Ünal F (2008) Geçmişten Günümüze As-Tarhan (Astrahan/Hacı Tarhan). *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (38): 227-252.

V. E (Aralık 1956) Türkistan'ın Ehemmiyeti. *Türkistan Sesi*: 11-12.

Valikhanov C. C, John M, Robert M, Venyukov M. I (1865). *The Russians in Central Asia: their occupation of the Kirghiz steppe and the line of the Syr-Daria : their political relations with Khiva, Bokhara, and Kokan : also descriptions of Chinese Turkestan and Dzungaria* (London).

Valikhanov E (2007) Kazak Halkının Rus Sömürgeciliğine Karşı Ulusal Kurtuluş Mücadelesi, *Kazakistan Tarihi Makaleler*, TTK Yayınları, Ankara: 96-104.

Vásáry İ (2014) Kırım Hanlığı ve Büyük Orda (XV-XVI. Yüzyıl) Hâkimiyet Uğruna Mücadele, Çev. Serkan Acar. *Tarih İncelemeleri Dergisi* (29/1): 327-340.

Vernadsky G (2007) *Moğollar ve Ruslar*, Çev. Eşref Bengi Özbilen. (Selenge Yayınları, İstanbul).

Vernadsky G (2011) *Rusya Tarihi*, Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak. (2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul).

Wint G (1941) *The British In Asia* (Faber And Faber Limited, London).

Y.T. (1953) Türkistan Nasıl İstila Edildi. *Türkistan Mecmuası;İçtimai, İtisadi ve Kültürel Aylık Dergi* 1. (6): 10-15.

Yapp M (2001) The Legend of the Great Game. *The Legend of the Great Game* (111): 179-198.

Yarkın İ (1976) Batı Türkistan, *Türk Dünyası El Kitabı* (Cilt II), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 1160-1216.

Yatsenko S (2006) Vusunlar, Çev. Alesker Aleskerov, *Türkler Ansiklopedisi*, (Cilt I), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 776-781.

Yazıcı O (2002) Birinci İngiliz-Afgan Savaşı ve Sonuçları, Düz. A. Ahmetbeyoğlu (Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul).

Yazıcı T (1995) Fergana, *İA* (Cilt XII), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 375-377.

Yelgar A (1987) *Gülbeden Humayunnâme*, Çev. A. Yelgar, E. Manyas. (TTK Yayınları, Ankara).

Yeni Türk Ansiklopedisi (1985) Fergana (Ötüken Neşriyat, İstanbul).

Yerofeeva I (2007) Rus İmğaratorluğu Yönetiminde Kazakistan, *Kazakistan Tarihi Makaleler*, Ankara: 73-84.

Yetişgin M (2006) Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler. *SÜSBED (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi)* (16): 671-702.

Yetişkin M (2014) *A History of Turkistan in the Nineteenth Century: Motives, Process and Aftermath of Russian Invasions* (TTK Yayınları, Ankara).

Yıldız H. D (2000) *İslamiyet ve Türkler* (Kamer Yayınları, İstanbul).

Yılmaz S (2008) *Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan Tarihi* (TTK Yayınları, Ankara).

Yılmaz S (2006) *XVI-XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi* (TTK Yayınları, Ankara).

Ying-Shih Y (2000) *Erken İç Asya Tarihi*, Düz. Denis Sinor, Çev. Selçuk Esenbel. (İletişim Yayınları, İstanbul).

Yorulmaz O (2013) *Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler; Başlangıcından Hanlığın Fesine Kadar* (TTK Yayınları, Ankara).

Yorulmaz O (2007) Moğol İstilasası Sonrası Kanlıklar/Kanklıklar. *Bilig* (40): 195-222.

Yoska E (2001) Muhammed Ali Han Dönemi (1822–1842) Hokand Hanlığı-Osmanlı Devleti İlişkileri. *Journal of History Studies* (3): 395-408.

Yüksel A (2014) *Ruslar'ın Kafkasya'yı İstilasası ve Osmanlı İstihbarat Ağı; I. Abdülhamid ve III. Selim Dönemleri* (Dergah Yayınları, İstanbul).

Zaitsev İ. V (2002) Astrahan Hanlığı, Çev. Zharmukhamed Zardukhan, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt VIII), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 460-465.

Zaitsev İ. V (2002a) Kasım Hanlığı, Çev. Özgür Çınarlı, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt VIII), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 466-471.

Zaitsev İ. V (2002b) Sibir Hanlığı, *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt VIII), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 472-479.

Zekiyev M (2006) Ön ve Orta Asya, Kafkasya, Karadeniz'in Kuzeyi, İdil-Ural ve Batı Sibirya'daki Eski Türkler, Çev. Dildar Atmaca, *Türkler Andiklopedisi* (Cilt I), Yeni Türkiye Yayınları., Ankara: 424-431.

Ziyayev H (2007) *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, Çev. Ayhan Çelikbay, (TTK Yayınları, Ankara

İnternet Kaynakları

<http://falsomesias.com/fergana-map/> (11 Şubat 2019).

<https://www.wdl.org/ru/item/10719/#q=кокандского&q1a=ru> (5 Şubat 2019).

<https://rus-turk.livejournal.com/tag/.Ферганская%20область> (5 Şubat 2019).

<https://rus-turk.livejournal.com/tag/.Ферганская%20область> (5 Şubat 2019).

<https://www.wdl.org/ru/item/10726/> (5 Şubat 2019).

<https://www.wdl.org/ru/item/2514/view/1/1/> (5 Şubat 2019).

<https://www.wdl.org/ru/item/10852/#q=кокандского&q1a=ru> (5 Şubat 2019).

<https://www.wdl.org/ru/item/2516/view/1/1/> (5 Şubat 2019).

<https://www.wdl.org/ru/item/2514/view/1/1/> (5 Şubat 2019).

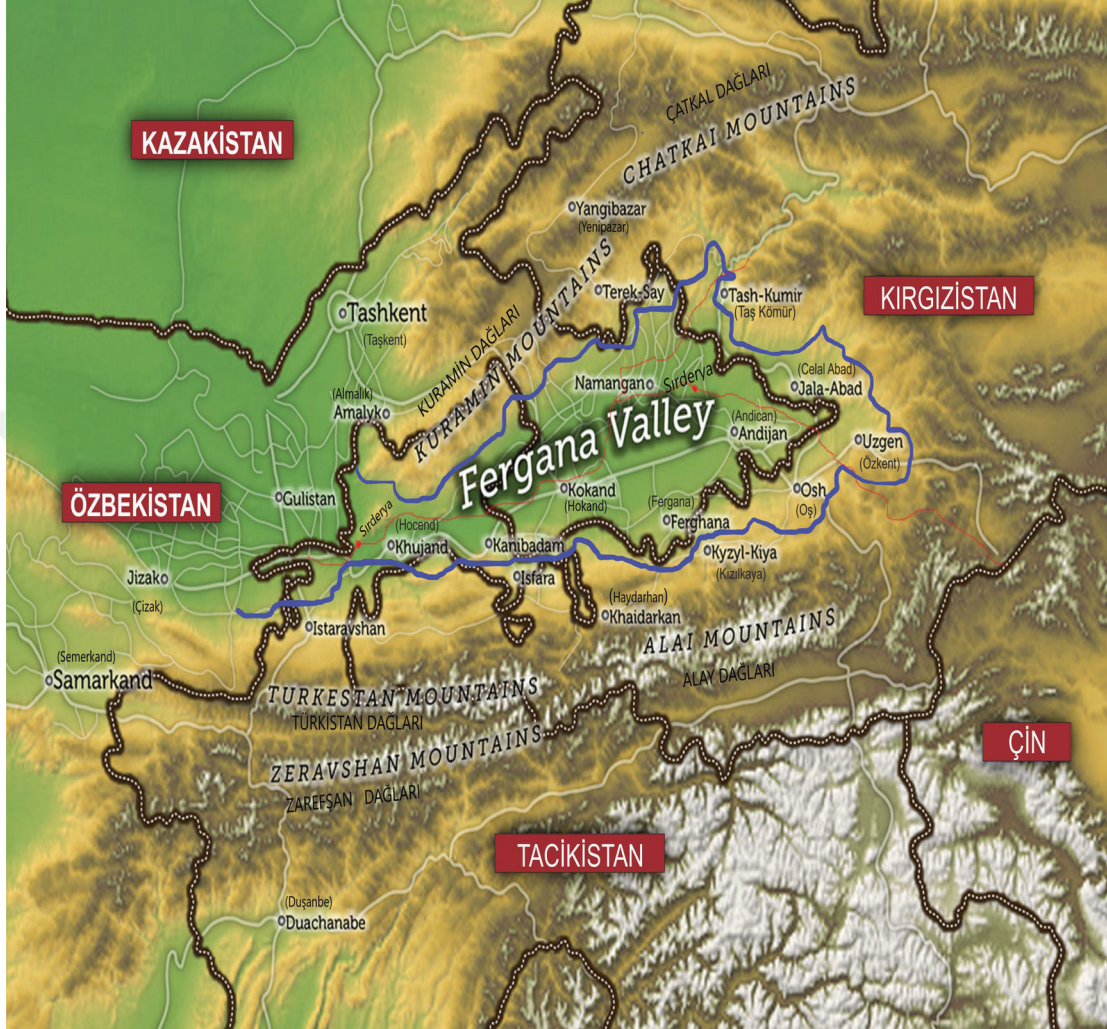
<https://www.fergananews.com/town/gubaeva.html> (1 Kasım 2018).

<http://www.yardimcikaynaklar.com/iklim-tipleri-nelerdir-ve-mikroklima-iklim-nedir/>(12 Ekim 2018).

<https://www.anotherworldadventures.com/unusual-adventure-holidays/trek-afghanistan-wakhan-corridor-expedition/> (25 Kasım 2018).

EKLER

Ek-1: Fergana Vadisi'nin topografik haritası.

Kaynak: <http://falsomesias.com/fergana-map/> (Ulaşım Tarihi: 11.02.2019).

(Fergana Vadisi'nin Türkçe hazırlanmış haritası bulunamadığından, belirtilen adresten temin edilen harita üzerinde İlker TÜRKMEN tarafından düzeltmeler yapılmıştır).

Ek-2: Hokand (Fergana) Hanlığı'nın, Hokand şehrinde bulunan Hudayar Han sarayının günümüzdeki görünümü.

Kaynak: İlker TÜRKMEN özel fotoğraf arşivi.

Ek-3: Fergana Vadisi'nde bulunan Özkent şehrindeki Karahanlılar dönemine (XI. yüzyıl) ait minarenin günümüzdeki görünümü.

Kaynak: İlker TÜRKMEN özel fotoğraf arşivi.

Ek-4: Fergana Vadisi'ne İslâmiyet'i yaymak için giden Emevi komutanı Kuteybe bin Müslim'in Andican (Özbekistan)'da bulunan türbesinin günümüzdeki görünümü.

Kaynak: İlker TÜRKMEN özel fotoğraf arşivi.

Ek-5: Hudayar Han sarayının kapısındaki işlemleri gösteren görsel. XIX. yüzyılda imal edilen bu kapıdaki oyma işçiliği, Fergana Vadisi'ndeki el sanatlarının ne kadar güzel olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Kaynak: İlker TÜRKMEN özel fotoğraf arşivi.

Ek-6: Hudayar Han'ın sarayında bulunan direklerdeki oyma işçiliğini gösteren görsel.

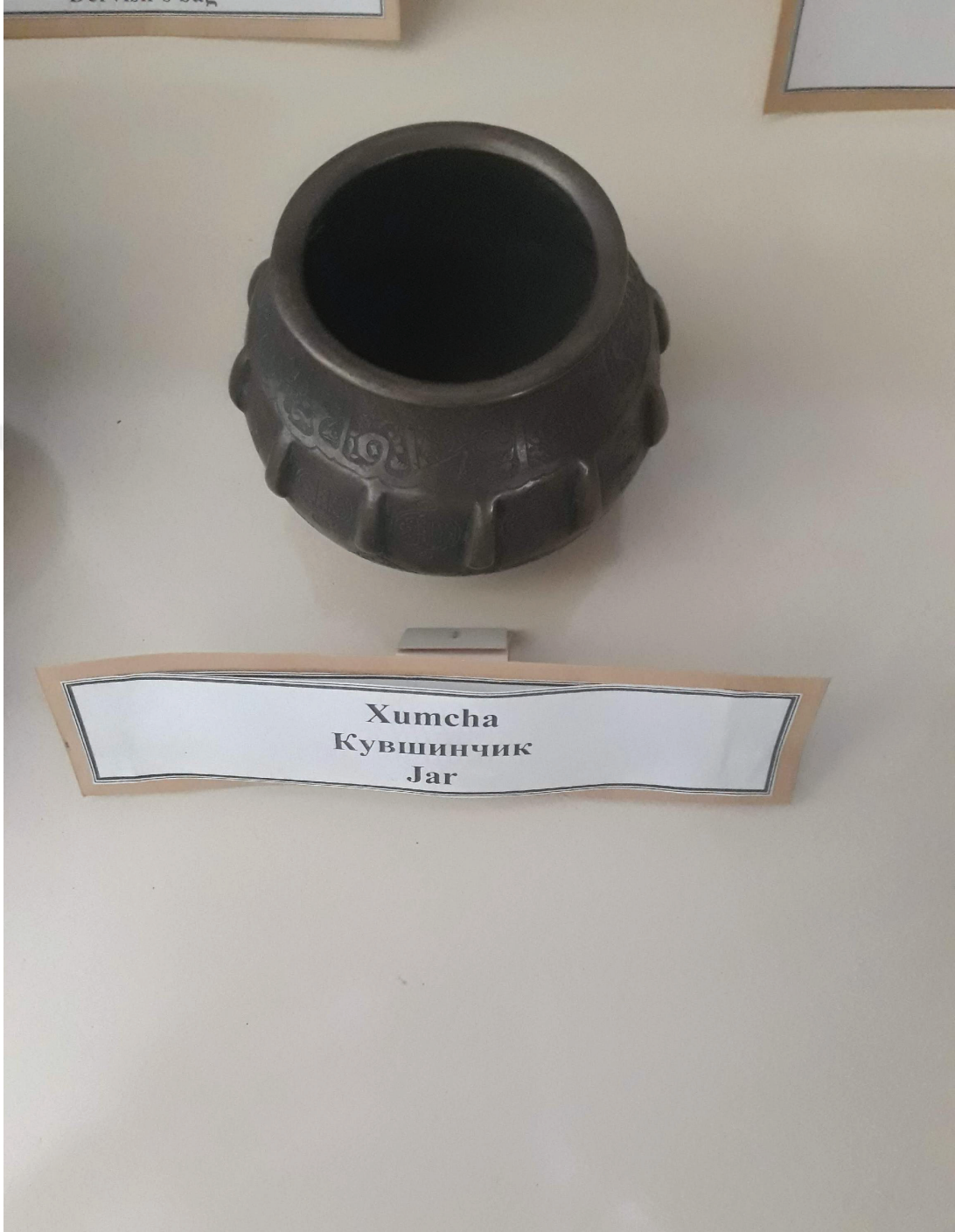
Kaynak: İlker TÜRKMEN özel fotoğraf arşivi.

Ek-7: Hudayar Han'ın kullandığı günlük eşyalardan “aftoba” (ibrik).

Kaynak: İlker TÜRKMEN özel fotoğraf arşivi.

Ek-8: Hudayar Han'ın kullandığı günlük eşyalardan "humça" (kase/kavanoz/tas).

Kaynak: İlker TÜRKMEN özel fotoğraf arşivi.

Ek -9: Hudayar Han'ın at arabası.

Kaynak: İlker TÜRKMEN özel fotoğraf arşivi.

Ek-10: Fergana’da giyilen kıyafetlerden örnekler.

Kaynak: İlker TÜRKMEN özel fotoğraf arşivi.

Ek-11: Ticaret yolları üzerinde bulunan Fergana Vadisi'nin Oş şehrindeki kapalı pazar kültürünün günümüze yansıması.

Kaynak: İlker TÜRKMEN özel fotoğraf arşivi.

Ek-12: Hudayar Han'ın oğlu Muhammed Nasreddin Bek (1818-1882).

Kaynak: <https://www.wdl.org/ru/item/10719/#q=кoкандского&q1a=ru> (Ulaşım Tarihi: 05.02.2019).

Ek-13: XIX. yüzyılın sonlarında, Hokand (Fergana) Hanlığı'nda yaşayan bir kadnn fotoğrafı.

Kaynak: <https://rus-turk.livejournal.com/tag/.Ферганская%20область> (Ulaşım Tarihi: 05.02.2019).

Ek-14: Fergana Vadisi'nde dolanan ve halk arasında oldukça rağbet gören dervişlerin XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki fotoğrafı.

Кайнак: <https://rus-turk.livejournal.com/tag/.Ферганская%20область> (Ulaşım Tarihi: 05.02.2019).

Ek-15: XIX. yzyılın ikinci yarısında, Fergana Vadisi'nde bulunan Hocend şehrinde yaşayan bir Özbek'in fotoğrafı.

Kaynak: <https://rus-turk.livejournal.com/tag/.Ферганская%20область> (Ulaşım Tarihi: 05.02.2019).

Ek-16: Hokand (Fergana) Hanlığı'nın XIX. yüzyıldaki görünümü.

Kaynak: <https://www.wdl.org/ru/item/10726/> (Ulaşım Tarihi: 05.02.2019).

Ek-17: Hokand (Fergana) Hanlığı'nda hana yakın konumda bulunan Atabek'in görünümü.

Kaynak: <https://www.wdl.org/ru/item/10852/#q=кокандского&q1a=ru> (Ulaşım Tarihi: 05.02.2019).

Ek-18: Fergana’da yaşayan halkın düğün geleneklerini gösteren bir görsel. Fotoğraf incelendiği zaman görülecektir ki XIX. yüzyılda Fergana’da yaşayan Nalivkin (Rus) ailesinin de bildirdiği gibi kadınların saçı uzun ve örgülüdür. Fergana Vadisi’ne yapmış olduğumuz araştırma gezimizde gördük ki Fergana Vadisi’nde yaşayanların (zellikle Taciklerin) saçları günümüzde de bu şekilde uzun ve örgülüdür.

Kaynak: <https://www.wdl.org/ru/item/2514/view/1/1/> (Ulaşım Tarihi: 05.02.2019).

Ek-19: XIX. yüzyılda Fergana Vadisi'nde oldukça yaygın olduğu söylenen kehanet (falcılık) kültürünü gösteren bir görsel. Fotoğraf incelendiği zaman görülecektir ki bu işlem yapılırken Şaman geleneğinde kullanılan davul benzeri bir alet kullanılmaktadır. Yine bu fotoğrafta da görülmektedir ki kadınların saçları uzun ve örgülüdür.

Kaynak: <https://www.wdl.org/ru/item/2516/view/1/1/> (Ulaşım Tarihi: 05.02.2019).

Ek-20: Fergana Vadisi'nin, Oş'daki Süleyman Dağı üzerinden günümüzdeki görünümü.

Kaynak: İlker TÜRKMEN özel fotoğraf arşivi.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER	
Adı Soyad	İlker TÜRKMEN
Kimlik No	23213070356
Adres	2000 Evler Mahallesi 16. Sok. 16/2 Merkez/ Nevşehir
Telefon	0553 674 90 38
E-mail	turkmen_1987@hotmail.com
Cinsiyet	Erkek
Doğum Tarihi	10.11.1987
Medeni Durum	Evli
Uyruk	T.C
Sürücü Belgesi	B Sınıfı ve SRC 2 Belgesi
Doğum Yeri	Anamur/Mersin
Askerlik Durumu	Tecilli
EĞİTİM BİLGİLERİ	
İlk Öğretim 1993 - 2002	Vali Çetin Birmek İlk Öğretim Okulu / Mersin-Bozyazı
Orta Öğretim 2002 - 2006	Bozyazı Tekeli Lisesi / Mersin
Lisans 2007 - 2012	Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi – Tarih Öğretmenliği Bölümü (KAZAKİSTAN)
Doktora 2014 – 2019	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi- Tarih Anabilim Dalı
YABANCI DİLLER	
İngilizce	İleri Seviyede
Rusça	Orta Düzeyde Gramer Bilgisine Sahip
Lehçeler	İyi Derecede Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Türkmençe Biliyor

SINAVLAR

YDS 2016/ Güz Dönemi (İngilizce) : 73.75

YÖKDİL 2017 (İngilizce): 87.50

TECRÜBE

2017-2019 Yılı Nevşehir Halk Eğitimi Merkezi'nde, İngilizce Öğretmeni (Usta Öğretici).

2017-2018 Yılı Nevşehir Halk Eğitimi Merkezi'nde, Bağlama Kursu Öğretmeni (Usta Öğretici).

2016-2017 Eğitim Öğretim Yılı Güz Döneminde, Nevşehir Halk Eğitimi Merkezi'nde Tarih Öğretmeni (Usta Öğretici).

2014-2016 Yılları Arasında Grimme/Artıklar Tarım (Almanya Menşeli) Şirketinde, Dış Ticaret Meslek Eleman (Manager of Spare Parts).

YAPTIĞI YAYINLAR

Yayınlanan Makale: CAPPADOCIA JOURNAL OF HISTORY AND SOCIAL SCIENCES (CAHIJ)Dergisi 6. Sayı (2016).

TÜRKİYE'DEKİ MUHACİR AZERİ BASINI IŞIĞINDA SOVYETLERİN AZERBAYCAN TOPRAKLARINDA İSKÂN SİYASETİ Ss, 179-189

<http://www.cahij.com/DergiTamDetay.aspx?ID=83>

Bildiri: İlker Türkmen, *Muhacir Rusya Türklerinin Türkiye'de Kamuoyu Oluşturmak İçin Yaptıkları Basın Yayın Çalışmaları*, Aksaray üniversitesi IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı, 3/4 Mayıs 2017.

Proje: NHBV Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Aracılığıyla, DLTPS43 Nolu Proje Kapsamında, Doktora Tez Konusunu (XIX. Yüzyılda Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hâkimiyet Mücadelesi) Araştırmak Üzere Türkistan Coğrafyasına Bir Aylık Araştırma Gezisi.